

Adriaan Koerbagh,
*A Light Shining in Dark Places,
to Illuminate the Main Questions of
Theology and Religion*

Brill's Studies in Intellectual History

General Editor

Han van Ruler, Erasmus University Rotterdam

Founded by

Arjo Vanderjagt

Editorial Board

C.S. Celenza, Johns Hopkins University, Baltimore

M. Colish, Yale University

J.I. Israel, Institute for Advanced Study, Princeton

M. Mugnai, Scuola Normale Superiore, Pisa

W. Otten, University of Chicago

VOLUME 207

Brill's Texts and Sources in Intellectual History

General Editor

Andrew C. Fix, Lafayette College, Easton

Editorial Board

J. Lagrée, Université de Rennes-1

U. Renz, Universität Klagenfurt

A. Uhlmann, University of Western Sydney

VOLUME 12

The titles published in this series are listed at brill.nl/bsih

En
V J G I
Schijnende in
Duystere Plaatsen /
Om te verlichten de boornaam-
ste saaken der Gods geleert-
heid en Gods dienst /
Ontsteecken door
Vrederijk Waarmond / onderzoeker
der Waarheid.
Anderz
Mr. Adz. Koerbagh / Regts-gel.
en Genees-Mr.

t'Amsterdam / Gedrukt door den Schrijver.
Int Jaar / 1668,

Original printed title page of Adriaan Koerbagh's *Ligt schijnende in duystere plaatsen* (1668). Only two copies are known to exist, both kept at the Museum Meermanno-Westreenianum in The Hague. Photograph reproduced from K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1896).

Adriaan Koerbagh,
*A Light Shining in Dark Places,
to Illuminate the Main Questions of
Theology and Religion*

Edited and translated by
Michiel Wielema

With an introduction by
Wiep van Bunge

BRILL

LEIDEN • BOSTON
2011

Cover illustration: Original printed title page of Adriaan Koerbagh's *Ligt schijnende in duistere plaatsen* (1668). Only two copies are known to exist, both kept at the Museum Meermanno-Westreenianum in The Hague. Photograph reproduced from K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1896).

This book is printed on acid-free paper.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

Koerbagh, Adriaan, ca. 1632-1669.

[*Ligt schijnende in duistere plaatsen*. English]

Adriaan Koerbagh : a light shining in dark places : to illuminate the main questions of theology and religion / edited and translated by Michiel Wielema ; with an introduction by Wiep van Bunge.

p. cm. – (Brill's studies in intellectual history, ISSN 0920-8607 ; v. 207) (Brill's texts and sources in intellectual history ; v. 12)

Original in Dutch with English translation and commentary.

Originally published in Amsterdam, 1668.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-90-04-21236-7 (hardcover : alk. paper)

1. Theology, Doctrinal–Netherlands–History–17th century. 2. Religious thought–Netherlands–History–17th century. 3. Philosophy–Netherlands–History–17th century. 4. Socinianism–Netherlands–History of doctrines–17th century. 5. Spinoza, Benedictus de, 1632-1677–Influence. I. Wielema, M. R., 1959- II. Title. III. Title: Light shining in dark places.

BT70.K6413 2011

230–dc23

2011040983

ISSN 0920-8607

ISBN 978 90 04 21236 7

Copyright 2011 by Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

Koninklijke Brill NV incorporates the imprints Brill, Global Oriental, Hotei Publishing, IDC Publishers, Martinus Nijhoff Publishers and VSP.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the publisher.

Authorization to photocopy items for internal or personal use is granted by Koninklijke Brill NV provided that the appropriate fees are paid directly to The Copyright Clearance Center, 222 Rosewood Drive, Suite 910, Danvers, MA 01923, USA.
Fees are subject to change.

CONTENTS

Preface and Acknowledgements.....	IX
Introduction	1
<i>Wiep van Bunge</i>	
Note on the Texts	39

ADRIAAN KOERBAGH,
*EEN LIGT SCHIJNENDE IN DUYSTERE PLAATSEN:
OM TE VERLIGTEN DE VOORNAAMSTE SAAKEN
DER GODS GELEERTHEYD EN GODS DIENST*

ADRIAAN KOERBAGH,
*A LIGHT SHINING IN DARK PLACES,
TO ILLUMINATE THE MAIN QUESTIONS
OF THEOLOGY AND RELIGION*

[Voorwoord]	46
[Preface]	47
Van Wesen, <i>Jehova</i> , en de Waereld	56
On Being, <i>Jehova</i> , and the World.....	57
Van de Drie-eenheyd, <i>de Trinitate</i>	74
On the Trinity, <i>de Trinitate</i>	75
Van den Behouder gesegt Jesus.....	116
On the Saviour named Jesus.....	117
Van den Heyligen Geest, <i>de spiritu sancto</i>	198
On the Holy Ghost, <i>de spiritu sancto</i>	199
Van Goed ende Kwaad, <i>de bono et malo</i>	206
On good and evil, <i>de bono et malo</i>	207
Van de Godsdienst, <i>de religione</i>	218
On religion, <i>de religione</i>	219

Van de h. schrift of het h. boek, <i>de bibliis</i> , of <i>s. scriptura</i>	286
On holy scripture or the holy book, <i>de bibliis</i> or <i>s. scriptura</i>	287
Van de ketters en ketterijen, <i>de haereticis et haeresia</i>	308
On heretics and heresies, <i>de haereticis et haeresia</i>	309
Van den hemel, <i>de coelo</i>	330
On heaven, <i>de coelo</i>	331
Van de hel, <i>gehenna</i>	340
On hell, <i>gehenna</i>	341
Van de Godspreeken, <i>de oraculis</i> , en van de ligten en volmaaktheden, <i>urim</i> en <i>thummim</i>	356
On oracles, <i>de oraculis</i> , and on the lights and perfections, <i>urim</i> and <i>thummim</i>	357
Van de booden, die men segt te zijn goede geesten, <i>de angelis</i>	404
On the messengers who are said to be good spirits, <i>de angelis</i>	405
Van de lasteraars of tegenstanders, die men segt te zijn kwaade geesten, <i>de diabolis, satanis</i>	422
On slanderers or adversaries, said to be evil spirits, <i>de diabolis,</i> <i>satanis</i>	423
Van de spokerijen, en verschijningen, <i>de spectris</i>	454
On ghosts and apparitions, <i>de spectris</i>	455
Van de wijsen en wijsheijd, welke van de geestelijken gesegt worden te zijn <i>tovenaars</i> of boosgeestige konstenaars, en <i>toverij</i> of boosgeestige konst, <i>magoi et magia</i>	460
On the wise and wisdom, which the clergy claim to be <i>magicians</i> or evil-spirited artists, and <i>magic</i> or evil-spirited art, <i>magoi et</i> <i>magia</i>	461
Van de wonderwerken, <i>de miraculis</i>	478
On miracles, <i>de miraculis</i>	479
Index	503

PREFACE AND ACKNOWLEDGEMENTS

This book has taken a very long time to produce—in a way, almost three and a half centuries. For it contains the first-ever edition of a major early-modern libertine text that will be accessible to an international audience. Until 1974 no edition whatsoever of this text was publicly available. When Adriaan Koerbagh (1633–1669) in 1668 first tried to publish, in his native Dutch, his *A Light Shining in Dark Places*, which is a systematic, philosophical critique of organized religion and its dogmatic pretensions, the authorities successfully intervened to stop the printing process and jail the author, who shortly afterwards died in captivity. The work was only partly printed and except for a few copies the entire print run was very probably destroyed. Ironically, however, the same authorities who destroyed the book were also responsible for its preservation. For the court that sentenced Koerbagh to jail needed a number of copies for its judiciary process. That is why at least two known copies of the work now still exist, with the printed portion supplemented by the remaining text in manuscript. Both these copies are kept at the Museum Meermanno (formerly Meermanno-Westreenianum) in The Hague (sign. M 7 D1 and M 7 D2). For a long time they were only consulted by scholarly specialists such as K.O. Meinsma. From these two copies Hubert Vandenbossche in 1974 produced a full critical edition with textual introduction and a list of all (minor) differences between the two manuscript versions (A and B). Koerbagh's autograph manuscript has not survived and Vandenbossche was unsure whether the two preserved manuscripts (probably the work of professional transcribers) derive directly from Koerbagh's original or whether they were copies of yet other copies. Although his valuable efforts thus made Koerbagh's hidden masterpiece available to a wider readership of book lovers and researchers, the edition itself regrettably left much to be desired. Physically, it was an unattractive volume produced by a simple process of stencilling or duplication, with a clumsily reproduced text that was even nearly illegible in places. Also, it was a limited scholarly edition that does not appear to have reached a wide audience.

The present edition may therefore be said to be the first that does full justice to Koerbagh's intentions. His aim was to produce a popular book, a book intended not just for scholars but for the Dutch people in general,

in order to disseminate reason and tolerance and combat superstition and bigotry. This is one of the reasons why this edition contains the Dutch text besides the English translation, so as to let present readers of Dutch taste the flavour of Koerbagh's original style, varying from grave and solemn to jocular, sarcastic and colloquial, but always clear and straightforward. The English translation, while aiming to preserve some of this flavour, needs to be, of course, a thoroughly modern text, and I hope this has been achieved.

In another respect, however, this edition will certainly not be the end but only the beginning of further Koerbagh research. Many questions still need answering, for example concerning the precise extent of Koerbagh's dependence on Hobbesian and Spinozan ideas, his relation to Lodewijk Meyer's views and to Socinianism, and his intellectual sources in general. In his Introduction to this edition, Wiep van Bunge discusses many of the current issues in Koerbagh scholarship and identifies a number of desiderata. This edition will well serve its purpose if it will make Koerbagh's work better known as well as stimulate further research. The absence of a considerable body of annotation may be viewed as an invitation to scholars to directly engage with the text itself.

Work on this translation was made possible thanks to funds provided by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO). From 2004 to 2009, Han van Ruler headed the NWO research project 'From Erasmus to Spinoza—Classical and Christian Notions of the Self in Early Modern Dutch Philosophy, Theology and Letters'. At his suggestion, the production of an English translation of Koerbagh's main work soon became an important part of this research project. During the initial translation stages, I gratefully received assistance from Rita Gircour who provided me with preliminary translations of a number of key chapters. The complete translation then greatly benefitted from the keen eye of Malcolm de Mowbray, who suggested many improvements to create a more fluent text. His work was made possible by a generous grant from the Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting. My wife Jacky Nieuwboer was tremendously helpful and supportive during all stages of the production of this book. Finally, many thanks are due to Jasper Meijerink, who took upon himself the drudgery of painstakingly double-checking the present edition of the Dutch text against the originals in The Hague. He also compiled the Index. His efforts were financially supported by the Faculty of Philosophy of the Erasmus University Rotterdam.

Michiel Wielema

INTRODUCTION¹

The Koerbagh family was probably of German descent, originating from Korbach in the former principality of Waldeck. Although today the name no longer occurs in the Netherlands, several Dutch and German families called Korbag(h) or Korbac(h) still exist in the Eastern provinces as well as in neighbouring Hessen² Frank Mertens recently discovered that the parents of Adriaan and Johannes were called Hans Jansz. Koerbagh (1594–1644) and Trijntje Adriaens (1600–?).³ The couple had no fewer than eleven children, who were all baptised in Amsterdam. Only Claes, Adriaan, Johannes and Lucia appear to have survived childhood: Claes was baptised on 16 February 1620, Lucia or Sijtje on 6 August 1630, Adriaan on 25 January 1633, and Johannes or Jan on 15 October 1634.⁴ According to the registers of the Amsterdam orphanage (Weeskamer), the four of them were still alive in 1644.⁵

¹ Cis van Heertum has been very helpful and has prevented me from making several mistakes. I owe several findings regarding Adriaan Koerbagh's family background to private information from Frank Mertens.

² K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* (The Hague, 1896), p. 151. Meinsma's book still contains by far the most elaborate study of Adriaan Koerbagh. We have also consulted the French translation, which has the benefit of additional footnotes by Henry Méchoulan and Pierre-François Moreau covering more recent research: *Spinoza et son cercle*, traduit par S. Roosenburg et J.-P. Osier, Préface de Henri Gouhier (Paris, 2006 (1983)). P.H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh, strijder voor het vrije denken* (Amsterdam, 1948) is essentially a paraphrase of Meinsma. The same holds for R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 5 vols. (Amsterdam, 1965–1978), III. *De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, pp. 350–360.

³ Frank Mertens is currently revising several of the biographical data supplied by Meinsma. See most notably his 'Spinoza's Amsterdamse vriendenkring: studievriendschappen, zakenrelaties en familiebanden', in: Cis van Heertum (ed.), *Libertas philosophandi. Spinoza als gids voor een vrije wereld* (Amsterdam, 2008), pp. 69–81, 'Van den Enden en Spinoza', *Mededelingen vanwege Het Spinozahuis* (forthcoming) and 'Johannes Koerbagh's Lost Album Amicorum Seen through the Eyes of Pieter de la Ruë', in: *Lias* (forthcoming). See also J.G. Kam, 'Restauratie van "het Postpaert" aan de Nieuwendijk (nr. 113)', *Amstelodamum* 66 (1979), pp. 17–19.

⁴ Stadsarchief Amsterdam (SAA), DTB 41, pp. 90 and 233, and 7, p. 12. Besides these three, Mertens found the baptisms of Lijsbet (7 June, 1618), Claes (16 February, 1620), Brechjen (27 October, 1622), Jan (24 August, 1625), Jacob (21 September, 1627), Jan (3 April, 1629), Aerjan (16 September, 1631), Aerjan (25 January, 1633), and Jacob (4 May, 1636).

⁵ SAA, MS 5073/797, p. 140. I owe this information to Bart Leeuwenburgh.

Hans Jansz. Koerbagh was a potter (*platteelbakker*) by profession as well as a corn carrier (*korendrager*). His death in 1644 seems to have left the family with a handsome fortune: according to the last will and testament that Trijntje drew up on 30 December 1656, she owned two houses in Amsterdam and some 20,000 guilders.⁶ Lambert Reijnst, husband to Alida Bicker van Swieten and future sheriff (*schout*) and mayor of Amsterdam, was appointed guardian over the children—the eldest son Claes appears to have died by this time—and in 1647 Lucia married a rich cloth manufacturer (*lakenkooper*) from the Herengracht by the name of Jacob Blauwenhelm, after whose untimely death in 1658 she married the successful bookseller Johannes van Ravensteijn in 1662. Both bridegrooms were related to the Amsterdam aristocracy, including the families Hudde, Valckenier and Huydecoper. Adriaan and Johannes remained bachelors and it would seem that apart from their student years they lived at their mother's house, 'de Twee Conijnen' (The Two Rabbits) on Singel, no. 49.⁷

Student Years

In September 1653, Adriaan and Johannes matriculated together at the university of Utrecht. In August 1656, they both moved to Leiden, where they were registered as the brothers 'Ceurbagh'. While Johannes took up theology and was admitted as a candidate to the ministry (*proponent*) in 1660, Adriaan took his doctorate in medicine in 1659, receiving a law doctorate two years later.⁸ For a while, their ways parted, for Johannes, aged 24, enrolled as a theology student at the university of Groningen

⁶ SAA MS 5075/2687, pp. 88–91. I owe this information to Cis van Heertum.

⁷ Kam, 'Restauratie', p. 19. Interrogated in 1668, Adriaan and Johannes both declared that they lived at their mother's: SAA, MS 5061/318 (*Confessieboek*), p. 119.

⁸ Adriaan Keurbagh, *Disputatio medica inauguralis de Phthisi* (Leiden, 1659) and Adriaan Koerbagh, *Disputatio juridica inauguralis de Querela inofficiosi testamenti et legitima* (Leiden, 1661). Copies of both dissertations are in the Leiden University library. The British Library also owns copies of both of Adriaan's dissertations as well as his first 'exercitatio' as a 'respondens', under the presidency of Professor Johannes Antonides van der Linden: Adrianus Keurbach, *De chilo vitioso exercitatio prima* (Leiden, 1658). The latter booklet is also in the possession of the library of the University of Glasgow, which also holds Adriaan's medical dissertation. The library of Halle University owns Adriaan's legal dissertation.

in September 1659.⁹ Apparently, the Koerbagh brothers could afford to pursue their studies for nearly a decade without having to look for employment.¹⁰

As of the late 1630s, the university of Utrecht had been the first university in the world to teach the new philosophy of Descartes.¹¹ Despite the ban on Descartes' philosophy, issued in 1642, and to the considerable grief of the renowned theology professor Gisbert Voetius, Cartesian ideas continued to be discussed at Utrecht University. During the 1650s Henricus Regius and the physician and mathematician Johannes de Bruyn were to form the nucleus of what from the early 1660s onwards would be known as the 'Collegie der scavanten', a 'gentleman's club' of Utrecht professors which also included Johannes Graevius, Louis Wolzogen and Regnerus van Mansvelt.¹² The local medical doctor and regent Lambert van Velthuijsen was an equally ardent supporter of Cartesianism and arguably the most notorious member of the 'Collegie', if only for having entered into a very public quarrel with the Voetian orthodoxy on the interpretation of Scripture in 1655.¹³

⁹ This fact seems to have escaped previous biographers of the Koerbagh brothers: *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen, 1915), p. 84, where one Johannes Keurbagh from Amsterdam, aged 24, is matriculated in the Faculty of Theology. The Bayerische Staatsbibliothek in Munich holds a unique disputation held by Johannes with Professor Samuel Maresius: Samuel Desmarte; Johannes Keurbach, *Disputatio theologica de beatorum in coelis cognitione ac scientia* (Groningen, 1663). This title does not occur in the otherwise exhaustive thesis by Doede Nauta: *Samuel Maresius* (Amsterdam, 1935). Did Johannes opt for Groningen in order to put his own anti-Trinitarianism to the test? Or was his interest of a later date? Maresius wrote an extensive, much quoted attack on Socinianism: *Hydra socinianismi expugnata*, 3 vols. (Groningen, 1651–1662).

¹⁰ Meisma, *Spinoza en zijn kring*, pp. 152–153; Hubert Vandenbossche, 'Adriaan Koerbagh en Spinoza', *Mededelingen vanwege Het Spinozahuis* 39 (1978), p. 1.

¹¹ Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy, 1637–1650* (Carbondale-Edwardsville, 1992) and *Une université pas encore corrompue ... Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht* (Utrecht, 1993); J.A. van Ruler, *The Crisis of Causality. Voetius and Descartes on God, Nature, and Change* (Leiden, 1995); Willem Kooops, Leen Dorsman, Theo Verbeek (eds.), *Née cartésienne/Cartesiaansch Gebooren. Descartes en de Utrechtse Academie, 1636–2005* (Assen, 2005).

¹² Eric Jorink, *Het Boeck der Natuere. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575–1715* (Leiden, 2006), pp. 161–165.

¹³ Wiep van Bunge, *From Stevin to Spinoza. An Essay on Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Leiden-Boston, 2001), pp. 74–83; Rienk Vermij, *The Calvinist Copernicans. The Reception of the New Astronomy in the Dutch Republic, 1575–1750* (Amsterdam, 2002), Chapter 9.

Leiden University, however, was even more receptive to the ideas of Descartes, although here, too, an official ban had been promulgated in 1647. By the early 1660s, Cartesianism was fast becoming the 'normal', 'modern' philosophy of the day and could count on the support of such eminent professors as Jacob Golius, Adriaan Heereboord, Abraham Heidanus, François de le Boë Sylvius, Arnout Geulincx, Johannes Coccejus, Johannes de Raey and Theodoor Craanen.¹⁴ The academic climate at Leiden University apparently attracted a large crowd of adventurous students, and while there Johannes and Adriaan Koerbagh encountered several future protagonists of the Radical Enlightenment, such as Lodewijk Meyer, Johannes Bouwmeester and Abraham van Berkel. From K.O. Meinsma to Steven Nadler and Jonathan Israel, much has been written on Meyer and Bouwmeester in particular, since they would soon become part of Spinoza's inner circle of friends and confidants. They were to play a crucial part in Spinoza's correspondence and in the publication of the great philosopher's chief works.¹⁵ Here it will suffice to point to a number of common interests among these Leiden students, most of whom shared an Amsterdam background.

First, they all seemed to have developed a special interest in lexicography and the translation of radical philosophical texts.¹⁶ Meyer was to gain quite a reputation for himself with his *Nederlandtsche Woordenschat* (1654), a work which evolved out of his many, improved re-editions of a work published by his half brother A.L. Kók, based on a dictionary first compiled by J. Hofman. Even Bouwmeester, whose laziness was to provoke a rebuke from Spinoza, would produce a beautiful translation of Ibn Tufayl's twelfth-century philosophical novel *Het Leeven van Hai Ebn*

¹⁴ Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, pp. 45–55; Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575–1672* (Amsterdam, 2000), Chapters 21 and 23.

¹⁵ Steven Nadler, *Spinoza. A Life* (Oxford, 1999), *passim*; Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750* (Oxford, 2001), esp. Chapter 11. The relevant literature on Meyer, Bouwmeester and Van Berkel can be found in the entries written by Piet Steenbakkens on Bouwmeester and Meyer and by Michiel Wielema on Van Berkel, in: Wiep van Bunge *et al.* (eds.), *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, 2 vols. (Bristol, 2003). Needless to say, Michiel Wielema's entry on Adriaan Koerbagh in this dictionary and his discussion of Koerbagh in his *The March of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660–1750)* (Hilversum, 2004), pp. 82–86 are also essential reading.

¹⁶ See Ike van Hardeveld, *Lodewijk Meyer (1629–1681) als lexicograaf* (PhD Leiden, 2000), Chapter 2.

Yokdhan (1672),¹⁷ while Van Berkel was responsible for the Dutch translation of both Sir Thomas Brown's deist tract *Religio Medici* (1655) and Thomas Hobbes' *Leviathan* (1667).¹⁸

Secondly, they were all members of the 'States Party', and while at Leiden they had every opportunity to exchange views with Pieter de La Court, a rich local textile merchant who would become the leading political theorist to defend De Witt's policy of 'True Freedom'. In the late 1650s, De La Court, together with his brother Johannes, launched a remarkable series of republican tracts, in which he presented arguments for the sovereignty of the States, the redundancy of the Stadholderate and the economic and political necessity of safeguarding liberty. As the Dutch Republic was a nation crucially dependent on trade, and as trade demanded liberty, any curbing of 'True Freedom' would weaken the nation, or so De la Court argued. Although he was capable of writing as aggressively as the average pamphleteering hack, De La Court was also a genuine philosopher. In particular, his *Interest van Holland* and *Politike Discoursen*, both published in 1662, were based on a moral psychology derived from both Descartes and Hobbes and revealing a truly original mind.¹⁹

¹⁷ Spinoza, *The Letters*, translated by Samuel Shirley, introduced by Steven Barbone *et al.* (Indianapolis, 1995), p. 179 (Letter 28, June 1665).

¹⁸ Van Berkel's responsibility for the publication of Thomas Hobbes, *Leviathan: Of van de stoffe, gedaente, ende magt van de kerckelycke ende wereldlycke regeeringe* (Amsterdam, 1667) was first established by C.W. Schoneveld, *Intertraffic of the Mind. Studies in Seventeenth-Century Anglo-Dutch Translations with a Checklist of Books Translated from English into Dutch, 1600–1700* (Leiden etc., 1983), Chapter 2. See, however, also Noel Malcolm, *Aspects of Hobbes* (Oxford, 2002), p. 466n33.

¹⁹ E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam, 2000); Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de La Court (1622–1660 & 1618–1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis* (Amsterdam-Maarssen, 1986); H.W. Blom and I.W. Wildenberg (eds.), *Pieter de La Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig publicist* (Amsterdam-Maarssen, 1986); Eco Haitsma Mulier, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth-Century* (Assen, 1980), Chapter 4 and 'The Languages of Seventeenth-Century Republicanism in the United Provinces', in: Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe* (Cambridge, 1987), pp. 179–195; Wyger Velema, '“That a Republic is Better than a Monarchy.” Anti-Monarchism in Early Modern Dutch Political Thought' in: Martin van Gelderen and Quentin Skinner (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage*, 2 vols. (Cambridge, 2002) I, pp. 9–26; Malcolm, *Aspects of Hobbes*, Chapter 2; Arthur Weststeijn, 'From the Passion of Self-Love to the Virtue of Self-Interest. The Republican Morals of the Brothers De La Court', *European Review of History* 17 (2010), pp. 75–92.

Thirdly, they all demonstrated a remarkably liberal attitude in their assessment of revealed religion. As a result, these Leiden Cartesians from Amsterdam often had to operate under the guise of anonymity. In particular, Lodewijk Meyer's *Philosophia S. Scripturae Interpres* of 1666 (but probably composed several years earlier) would cause such an uproar that the discovery of the author's identity would have carried grave risks.²⁰ Meyer had effectively argued that in view of the hopeless divisions within Christianity, which were only deepened by the efforts of theologians to interpret Scripture, it was imperative that philosophy assume the task of biblical interpretation. Now that, with the breakthrough of Cartesianism, philosophy had been promoted to a science capable of producing 'mathematical' certainty, the ambiguities of Scripture could be solved once and for all and an end put to Christian sectarianism. In fact, the *Interpres* would be banned by the Court of Holland in 1674, together with Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, Hobbes' *Leviathan* and the Socinian compilation *Bibliotheca Fratrum Polonorum* (which despite the fictitious imprint bearing the date '1656' was published in Amsterdam in the 1660s).²¹

Finally, several members of Spinoza's circle were related by family connections. To take a rather neglected example, the future professor of medicine at Utrecht, Jacob Vallan, who also knew Spinoza well, not only studied at Leiden together with Meyer, Bouwmeester and Koerbagh, but was also a cousin of the Koerbaghs and an uncle to Bouwmeester by marriage. Moreover, Vallan's wife was a cousin to the De La Courts.²²

Among Spinozists and Socinians

The precise whereabouts of the Koerbagh brothers during the early 1660s are unknown. Johannes studied in Groningen, but we may safely assume that Adriaan spent most of his time in Amsterdam, making occasional trips to Leiden and Rijnsburg, where Spinoza had been working on the *Ethics* from at least the summer of 1661, and possibly slightly earlier. It

²⁰ Roberto Bordoli, *Ragione e Scrittura tra Descartes e Spinoza. Saggio sulla 'Philosophia S. Scripturae Interpres' di Lodewijk Meyer e sulla recezione* (Milan, 1997).

²¹ Wiep van Bunge, 'Censorship of Philosophy in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: Mogens Laerke (ed.), *The Use of Censorship in the Enlightenment* (Leiden-Boston, 2009), pp. 95–117.

²² Mertens, 'Spinoza's Amsterdamse vriendenkring', pp. 74–75.

seems very likely that, following his departure from Amsterdam, Spinoza took up lodgings in Rijnsburg because it offered the opportunity to follow some of the lectures at nearby Leiden, possibly those of Johannes de Raey (later to become one of Spinoza's most astute critics).²³ By the early 1660s, Spinoza had already gathered around him a sizeable following of friends, supporters, and admirers who regarded him as an immensely promising young philosopher, able to achieve the final 'completion' of Cartesianism.²⁴ There can be little doubt that, by this time, these men were all in awe of Spinoza's philosophical acumen: when in 1663 he made his debut with his introduction to Descartes' metaphysics and natural philosophy (with a preface by Meyer), he had already written his *Korte Verhandelng* and the (unfinished) *Tractatus de Intellectus Emendatione*.²⁵

It would seem that Spinoza had come to know several of these friends and acquaintances well before he left Amsterdam, possibly while he studied Latin with Franciscus van den Enden.²⁶ It deserves to be emphasised, however, that few issues have provoked such unwarranted speculation as Spinoza's relationship to this former Jesuit and art dealer from Antwerp, who had set up a Latin School in Amsterdam in the mid 1650s. In particular, after the identification of Van den Enden as the author of two anonymous pamphlets, entitled *Kort Verhael van Nieuw Nederland* (1662) and *Vrye Polityke Stellingen* (1665), some scholars turned Van den Enden into the 'real' originator of the Radical Enlightenment.²⁷ This claim, however,

²³ Nadler, *Spinoza*, p. 165; Theo Verbeek, 'Les Cartésiens face à Spinoza: l'exemple de Johannes de Raey', in: Paolo Cristofolini (ed.), *L'Hérésie spinoziste. La discussion sur le Tractatus theologico-politicus de Benedictus de Spinoza* (Amsterdam-Maarssen, 1995), pp. 77–88.

²⁴ There is general agreement that Meyer was referring to Spinoza when he announced in the closing lines of the *Interpres* that Cartesianism would soon be perfected: [Lodewijk Meyer], *Philosophia S. Scripturae Interpres* ... (Amsterdam, 1666), Epilogue.

²⁵ B[enedictus] D[e] S[pinoza], *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I & II* (Amsterdam, 1663). See, most recently, Jonathan Israel, 'Spinoza as an Expounder, Critic and 'Reformer' of Descartes', *Intellectual History Review* 17 (2007), pp. 59–78. For a fine study of the early development of Spinoza's thought, see Tammy Nyden-Bullock, *Spinoza's Radical Cartesian Mind* (New York, 2007).

²⁶ Nadler, *Spinoza*, Chapters 7 and 8.

²⁷ Marc Bedjaï, 'Métaphysique, éthique et politique dans l'œuvre du docteur Franciscus van den Enden (1602–1674)', *Studia Spinozana* 6 (1990), pp. 291–301; Wim Klever, 'Proto-Spinoza Franciscus van den Enden', *Studia Spinozana* 6 (1990), pp. 281–289. See also Jan V. Meininger and Guido van Suchtelen, *Liever met wercken, als met woorden. De levensreis van doctor Franciscus van den Enden, leermeester van Spinoza, complotteur*

has been convincingly refuted: the republicanism evident in the *Vrye Politieke Stellingen* was not as innovative as has been argued by some. Van den Enden's views on democracy seem to have been inspired by Pieter Cornelis Ploekhoy, and there is no evidence in Van den Enden's writings of anything coming close to what would become the philosophy of the mature Spinoza.²⁸ It is possible that some contemporaries looked upon Van den Enden, who was Spinoza's senior by thirty years, as the 'Nestor' of this circle of friends. There are, indeed, sources claiming that Koerbagh was a disciple of Van den Enden.²⁹ Yet it would seem that by the late 1650s Van den Enden, Spinoza, Meyer, Bouwmeester, Van Berkel and possibly the Koerbagh brothers had embarked on a common quest. Soon it would become evident that Spinoza was by far the most profound and coherent philosopher among them. Recently, an anonymous notebook filled with comments on Spinoza was located in the library of Utrecht University: it dates from 1678–1679 and its author calls Van den Enden and Koerbagh Spinoza's most important 'disciples'.³⁰

A perhaps slightly unlikely source on the mushrooming of 'strange feelings' in Amsterdam around 1660, one not often noticed by Spinoza scholars, is to be found in the works of the poet Vondel.³¹ Joost van den Vondel, a convert to Catholicism, was obviously no philosopher,

tegen Lodewijk de veertiende (Weesp, 1980); Klaus Malettke, *Opposition und Konspiration. Studien zur Kritik und Widerstand gegen System und Politik des französischen Königs während der ersten Hälfte seiner persönlichen Regierung* (Göttingen, 1976), Chapters 2 and 3; G.O. van de Klashorst, 'De Ware Vrijheid, 1650–1672', in: E.O.G. Haitsma Mulier and W.R.E. Velema (eds.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999), pp. 157–185, 181–183; Israel, *Radical Enlightenment*, pp. 175–184.

²⁸ Frank Mertens, 'Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme?', *Tijdschrift voor Filosofie* 56 (1994), pp. 717–738 and 'Van den Enden en Spinoza'; Herman de Dijn, 'Was Van den Enden het meesterbrein achter Spinoza?', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 86 (1994), pp. 71–76.

²⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, p. 186, referring to [Adriaan Beverland], *De Peccato Originali ...* (Leiden, 1679), p. 110, and Willem Goeree, *De Kerklyke en Wereldlyke Historiën*, 2nd ed. (Leiden, 1729 (1705)), p. 665. Koerbagh ('Ceurbaghius') is referred to by Beverland as one of the recent authors denying the Mosaic authorship of the Pentateuch. Van den Enden's name was mentioned as well during the court case against Adriaan.

³⁰ Piet Steenbakkens, 'La mort de Spinoza: une rumeur inconnue', *Archives de Philosophie* 73 (2010), pp. 733–737.

³¹ Wiep van Bunge, 'Vondel's *Noah* on God and Nature', in: Jan Bloemendal, Frans-Willem Korsten and Stefan van der Lecq (eds.), *Joost van den Vondel (1587–1679). Dutch Playwright of the Golden Age* (Leiden-Boston, forthcoming).

although he did occasionally turn to the language of theology and philosophy, as is evident from his *Bespiegelingen van Godt en Godsdiens*, a long five-part poem first published in 1662 and filled with arguments against the 'ongodisten'. It was probably written as early as 1659 and deserves some attention.³²

Since man, so Vondel argues in the *Bespiegelingen*, is by nature endowed with reason, to deny God's existence is as irrational as it is unnatural, even though the traditional *a priori* arguments in favour of God's existence fail to convince since God's essence is beyond our grasp. God's existence, therefore, needs to be demonstrated *a posteriori*, that is, from His 'work'. This, of course, is perfectly in tune with Aquinas, whom Vondel appears to follow closely, for instance where he arrives at the conclusion that God must be considered the 'unmoved mover' of the created universe. With God's existence established, Vondel feels free to launch his attack on the atheists, who call nature God.³³ Still in line with the Thomist tradition, Vondel next analyses the various meanings of 'nature'. First, it refers to the essence of substances, secondly to the 'body' of the universe as a whole, thirdly to its 'order', and finally to its laws. If God is called Nature in so far as He is considered the first cause of Nature, that is as '*natura naturans*', no problems need arise. However, as soon as God's natural effects or products are identified with His essence, atheism is the inevitable consequence: God is infinite, Nature is not.³⁴

Vondel frequently rebukes classical authors such as Democritus, Epicurus and Lucretius, and some of his arguments hit ancient and modern 'atheists' alike, but, in particular, his insistence on the need to distinguish God from his 'effects' clearly suggests concern over contemporary atheism, especially when he sets out to argue that, being an 'unmoved mover', God cannot be understood to have *any* cause, so that God cannot be conceived of as *causa sui* either.³⁵ The same holds for his explicit defence of the Mosaic authorship of the Pentateuch.³⁶ And although there are some passages in which echoes of Descartes can be heard, Vondel's remarks

³² Joost van den Vondel, 'Bespiegelingen van Godt en Godsdiens', in: J.F.M. Sterck *et al.* (eds.), *De werken van Joost van den Vondel*, 10 vols. (Amsterdam, 1927–1937), IX, pp. 406–653.

³³ Vondel, 'Bespiegelingen', I, verses 521 ff.

³⁴ *Ibid.*, I, 931–932.

³⁵ *Ibid.*, II, 234–236 and 946.

³⁶ *Ibid.*, V, 94.

concerning the impossibility of defining the essence of the soul and of arguing 'mathematically' concerning its immortality do not suggest great sympathy for Cartesianism.³⁷

From the nineteenth century onwards, scholars have discussed the issue of whether this text was indeed, as its editor B.H. Molkenboer argued, a reply to the budding thought of the young Spinoza.³⁸ I see three reasons for subscribing to Molkenboer's suggestion. Besides the specificity of the equation of God and Nature as criticised by Vondel, and our present, increased awareness of the part played in Spinoza's circle of friends by Franciscus van den Enden (whom Vondel knew well), there is also Filippo Mignini's reconstruction of Spinoza's early career as a philosopher, which clearly indicates that by 1660 Spinoza had composed both the (unfinished) *Tractatus de Intellectus Emendatione* and the *Korte Verhandelng*. Spinoza's correspondence is further evidence of the fervour with which his friends discussed his budding thought. For the time being, we are, I feel, best advised to consider the *Bespiegelingen* as indeed a first refutation not so much of Spinoza but of his 'circle': if the *Bespiegelingen* were essentially completed by 1660, it is simply impossible to identify any single author as the leader of the Amsterdam circle of freethinkers that must have been active from the late 1650s onwards, and of which both the young Spinoza, banned from the Jewish community of Amsterdam in 1656, and his teacher Franciscus van den Enden were prominent members.³⁹

³⁷ Matthijs van Otegem, 'Vondels bespiegelingen over de nieuwe filosofie', *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), pp. 47–61. See, however, Vondel, 'Bespiegelingen', III, 999–1018.

³⁸ Some of Molkenboer's claims were first developed by Th. De Valk, 'Vondel en Spinoza', *De Beiaard* 6–2 (1921), pp. 440–458, and rejected simultaneously by E.A. Lee-mans, 'Vondel en Spinoza', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 1937, pp. 701–725 and A. Zijderfeld, 'Heeft Vondel Spinoza bestreden?', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 56 (1937), pp. 37–55. Molkenboer replied in *Vondelkroniek* 8–1 (1937), pp. 26–38: 'Heeft Vondel Spinoza niet bestreden?', which provoked a final reply by Zijderfeld: 'Kantteekeningen bij Prof. Molkenboer's verweer', *Vondelkroniek* 8–2 (1937), pp. 13–20.

³⁹ Filippo Mignini, 'Données et problèmes de la chronologie spinozienne entre 1656 et 1665', *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 71 (1987), pp. 9–21. Remarkably, Vondel's response is ignored by Margaret Gullan-Whurr, *Within Reason. A Life of Spinoza* (London, 1998), as well as by Nadler, *Spinoza*. In addition to Van den Enden, one further member of the Amsterdam group of freethinkers active around 1660 also deserves to be mentioned in this context, although he probably did not belong to Spinoza's and Van den Enden's 'inner circle': Jan Pieterszoon Beelthouwer, someone who was, again, ignored by Gullan-Whurr and Nadler. As early as 1661, he published the crudely pantheist *De Hoogste en Laetste bedenckingen over Godt, en Goddelicke Saken*, and in

Spinoza's earliest philosophical development is still clouded in mystery. While some authors try to connect Spinoza's excommunication from the Jewish community to the incipience of his mature philosophy, others have called for caution, owing to a tantalising lack of relevant documents concerning the philosopher's youth.⁴⁰ From Spinoza's correspondence we may gather that in Rijnsburg and in Voorburg, the town he moved to in 1663, his friends included liberal Mennonites from Amsterdam like Pieter Balling, Jarig Jelles and Simon de Vries as well as Meyer, Bouwmeester, Van Berkel and Koerbagh. Again, it is difficult to ascertain when exactly they actually met Spinoza. The letters Spinoza exchanged with his friends clearly suggest that the members of the Amsterdam 'circle' had access to an early version of the *Ethics* from the early 1660s onwards. There is also little doubt that by this time manuscript copies of Spinoza's *Korte Verhandeling* were circulating. The friendship Spinoza struck with Meyer and Bouwmeester was to last, just as Meyer and Bouwmeester would continue to cooperate closely as founders and active members of the literary society *Nil volentibus arduum* and as editors of Spinoza's *Opera posthuma* (1677).⁴¹

Adriaan Koerbagh's relationship to Spinoza is more difficult to assess. Interrogated in 1668, he admitted that he knew Spinoza, and that he had visited him several times, but he insisted that he had never discussed his own philosophy with him or with Van Berkel, Jan Knol or, for that matter, his own brother. Koerbagh also claimed hardly to know Van den Enden, having met the man only once or twice, five or six years earlier.⁴² Although Koerbagh was clearly and courageously trying not to inculcate his friends rather than to provide his interrogators with reliable data, perhaps his remark concerning his first acquaintance with

1664 he also wrote a pamphlet against Vondel, entitled *Adams Antwoord tegen Joost van den Vondel over Adam in Ballingschap*. See Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 243; S.B.J. Zilverberg, 'Jan Pieterszoon Beelthouwer (c. 1630–c. 1669) en de joden', *Studia Rosenthaliana* 3 (1969), pp. 156–167; Wiep van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643–1691). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza* (Rotterdam, 1990), pp. 184–187; Bordoli, *Ragione e Scrittura*, pp. 245–256. Beelthouwer also makes a brief appearance in Israel, *Radical Enlightenment*, 204.

⁴⁰ See, for instance, Steven Nadler, *Spinoza's Heresy. Immortality and the Jewish Mind* (Oxford, 2001), and Wiep van Bunge, 'Spinoza's Jewish Identity and the Use of Context', *Studia Spinozana* 13 (1997), pp. 100–118.

⁴¹ Piet Steenbakkers and Roberto Bordoli, 'Lodewijk Meijer's Tribute to Johannes Bouwmeester, 4 November 1673', *Studia Spinozana* 13 (1997), pp. 241–257.

⁴² See Arrest and Imprisonment.

Van den Enden was true to the extent that he only came into contact with him after he had finished his studies at Leiden. There is as yet no evidence that he met Spinoza while the latter was still living in Amsterdam.⁴³

By the early 1660s, when Adiaan Koerbagh returned to Amsterdam, the city had turned into a hotbed of radical thought. A famous 'eyewitness account' is that of the Danish physician Olaus Borch, who kept a journal recording in considerable detail his travels through Europe from 1660 to 1666. On 17 May 1661, while staying in Leiden, Borch was told that a number of Cartesian 'atheists' were active in Amsterdam, among them a Jew.⁴⁴ On 10 September, Borch noted that Rijnsburg was the home of a former Jew and Christian (!), who had now embraced atheism, feeling that Holy Scripture was just another book, like the Koran or Aesop's fables. This man, Borch wrote, was occupied with microscopes and led an exemplary life. A fortnight later, Borch actually visited Rijnsburg, where he gathered further information, including the name of this man who was 'almost' an atheist, and who was called Spinoza.

Apparently, Spinoza 'excelled' in Cartesian philosophy to the point of being superior to Descartes himself. While Spinoza was hard at work in Rijnsburg, it would seem that Van den Enden indeed played a leading role in the Amsterdam 'circle', for in April 1662 Borch also recorded that Van den Enden and Glazemaker, the Dutch translator of Descartes, together with others ('etc') were now openly professing their atheism in gatherings with the 'Boreelists'. Glazemaker was a friend of Jan Rieuwertsz., his publisher, whose bookshop on the Dirck van Assensteeg served as one of the meeting-points for this 'atheist' circle. Rieuwertsz. actually published more than 230 titles in a career spanning more than four decades, and the list of authors whose work he brought out reads like a Who's Who of seventeenth-century heterodoxy and radicalism.⁴⁵

⁴³ Nadler, *Spinoza*, pp. 170 and 173.

⁴⁴ Wim Klever, 'Spinoza and Van den Enden in Borch's Diary in 1661 and 1662', *Studia Spinozana* 5 (1989), pp. 311–325, 314.

⁴⁵ Piet Visser, '"Blasphemous and Pernicious": the Role of Printers and Booksellers in the Spread of Dissident Religious and Philosophical Ideas in the Netherlands in the Second Half of the Seventeenth Century', *Quaerendo* 26 (1996), pp. 303–326. See also Clasina G. Manusov-Verhage, 'Jan Rieuwertsz, marchand, libraire et éditeur de Spinoza', in: Fokke Akkerman and Piet Steenbakkers (eds.), *Spinoza to the Letter. Studies in Words, Texts and Books* (Leiden-Boston, 2005), pp. 236–250.

The Boreelists mentioned by Borch must have frequented the so-called 'college' which had been established in Amsterdam around the middle of the 1640s.⁴⁶ At the gatherings of this college, all visitors were allowed 'to prophesy' freely and it would seem that at that time Boreel's college was also frequented by Pieter Balling and Jarig Jelles, two of Spinoza's most intimate friends among the Amsterdam Collegiants. By the early 1660s, the latter two were also involved in a furious polemic within the Mennonite community, called the 'War of the Lambs' (Lammerenkrijgh), on the issue of 'Socinian' tendencies among Amsterdam Mennonites.⁴⁷ The large majority of the pamphlets were of course published by Rieuwertsz. As early as 1662, Pieter Balling, the author of the Dutch translation of Spinoza's introduction to Cartesianism, had already published his own *Ligt: Het Licht op den kandelaar*, a curious fusion of spiritualism and rationalism, according to which the divine light within us should guide us to a proper understanding of God and ourselves.⁴⁸ In 1664, a conservative Mennonite complained that among the Amsterdam Collegiants 'libertines', 'naturalists' and supporters of 'Cartesian Philosophy' were mocking all religion, even calling into question the very existence of God.⁴⁹

⁴⁶ In 1645, Boreel anonymously published a defence of free speech, entitled *Ad Legem et Ad Testimonium*. See C.B. Hylkema, *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw*, 2 vols. (Haarlem, 1900–1902), I, pp. 12–33; Leszek Kolakowski, *Chrétiens sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle* (Paris, 1969), Chapter 3; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, III, pp. 105–110 and 312–327; Andrew C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (Princeton, 1991), pp. 93–101.

⁴⁷ See the entries in Van Bunge et al. (eds.), *Dictionary*. New archival data concerning Pieter Balling, who died on 20 December 1664, were recently unearthed by R.C. Lambour, 'De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630–1710)', *Doopsgezinde Bijdragen* n.r. 23 (1997), pp. 75–90, 76–77. On the Socinian tendencies among Dutch Mennonites and the 'Lammerenkrijgh', see also: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden, 1531–1675* (Hilversum, 200), Chapters 13 and 16, and H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz., 1622–1707. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954).

⁴⁸ [Pieter Balling], *Het Licht op den kandelaar. Dienende tot opmerkinge van de voornaamste dingen* (S.l., 1662); Benedictus de Spinoza, *Renatus Des Cartes Beginzelen der Wysbegeerte, I en II Deel* (Amsterdam, 1664).

⁴⁹ *Oogh-Water Voor de Vlaensch-Doopsgezinde Gemeynthe tot Amsterdam* (Amsterdam, 1664), p. 19.

But the Reformed authorities were not so worried by spiritualism as they were by the spreading of Socinianism among the Amsterdam Collegiants. They had every reason to be concerned. It is well known that the Dutch Republic was an obvious place of refuge for many Polish and German exiled theologians from the Socinian movement, as are the continual attempts on their part to establish ties with the local Arminian or Remonstrant congregations as well as with the more liberal members of the Dutch Mennonite community.⁵⁰ As early as 1653, leading Reformed theologians had succeeded in persuading the States of Holland and West Friesland to issue a 'Placcaet' against the dissemination of Socinian heresies.⁵¹ In the early 1660s, moreover, a second wave of Socinian refugees reached Amsterdam, following the final, official expulsion of all members of the '*ecclesia minor*' by the King of Poland in the summer of 1660: 'all of Rákov can now be seen in Amsterdam', Maresius complained in 1662.⁵² Recently, Johannes Koerbagh's library catalogue has been identified, probably listing the books of Johannes and Adriaan: it contains a considerable amount of *Sociniana*, including the notorious *Bibliotheca Fratrum Polonorum* of 1668.⁵³ A rare document relating to Adriaan Koerbagh's contacts shortly after his Leiden days dates from 24 May 1662, when in The Hague he made a small contribution to the *Album amicorum* of the Amsterdam lawyer and poet Johannes Blasius, quoting Ecclesiastes (1:18) 'In multitudine sapientiae est multitudo

⁵⁰ W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912); J.C. van Slee, *De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden* (Haarlem, 1914); Fix, *Prophecy and Reason*, Chapter 6; Philip Knijff and Sibbe Jan Visser, *Bibliographia Sociniana. A Bibliographical Tool for the Study of Dutch Socinianism and Anti-Trinitarianism*, ed. Piet Visser (Hilversum, 2004). See also the special issue of *Doopsgezinde Bijdragen* n.r. 30 (2004). For two recent assessments of the impact Socinianism had in Britain and Germany, see J.G.A. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. I. *The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737–1764* (Cambridge, 1999), Chapters 1 and 2, and Martin Mulsow, *Moderne aus dem Untergrund. Radikale Frühaufklärung in Deutschland, 1680–1720* (Hamburg, 2002), Chapters 2 and 3.

⁵¹ Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806* (Oxford, 1995), pp. 909–916.

⁵² Nauta, *Samuel Maresius*, p. 353n108. See also Sibbe Jan Visser, *Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum, 2011), Chapter 8.

⁵³ *Catalogus Variorum et Insignium Librorum, Praecipue Theologicorum et Miscellaneorum Johannis Korbag, Dum viveret Doctoris SS. Theologiae* (Amsterdam, 1673). So far, only a single copy has been located, in the Bibliothèque Nationale de France: Q 2269. See Cis van Heertum, 'The Library of a Spinozist: the Auction Catalogue of Johannes Koerbagh (1673)', in: *Lias* (forthcoming).

indignationis, et qui acquirit scientiam, acquirit dolorem'. He included a coat of arms, presumably that of the Koerbagh family: a double eagle on gold with seven stars, carrying as motto *Nil desperandum Deo duce*.⁵⁴ Careful as we have to be in drawing any firm conclusions from such data, it would seem that Koerbagh's entry confirms the role he played in the same intellectual circuit in Amsterdam that Spinoza and Van den Enden frequented during the early 1660s, for Blasius's *Album* also contains contemporary entries by Olaus Borch, Romeyn de Hooghe, Nicolaus Steno and Pieter Rixtel. In addition, Blasius's *Album* confirms the ties connecting several Leiden and Utrecht Cartesians to Amsterdam: Adriaan Heereboord, Franciscus van Schooten, Johannes Coccejus and Henricus Regius all supplied entries. Finally, the album contains contributions by such poets as Joachim Oudaen, Jacob Steendam, Johannes Antonides van der Goes, Karel Verloove, and Joost van den Vondel.⁵⁵

1664–1668: *Early Writings and Early Warnings*

Having completed his legal studies, in 1664, Adriaan Koerbagh published a legal dictionary and a pamphlet on the sovereignty of the States which together make up his own '*Tractatus theologico-politicus*'. Whereas his *Nieuw Woorden-boek der Regten* denounces the class of lawyers who have created a 'professional' vocabulary only to arrogate power and wealth to themselves, thereby turning 'laymen' into dependents, Koerbagh's *Samen-spraeck* goes even further in accusing the clergy: throughout the

⁵⁴ C.L. Heesakkers, 'The Amsterdam Professors and Other Friends of Johannes Blasius. The *Album Amicorum* of Johannes Blasius, Amsterdam, University Library MS VJ5O', *Lias* 9 (1982), pp. 179–232, 197–198. See also Mertens, 'Van den Enden en Spinoza'. Koerbagh's coat of arms seems to confirm the Korbach background of his family: since the thirteenth century the coat of arms of the counts of Waldeck showed a single black star on gold. The double eagle is, of course, a symbol used widely in German heraldry. The family motto derives from a line by Horace, referring to the Greek warrior Teucer: 'Nil desperandum Teucro duce', *Odes* 1.7, 29. Johannes' *Album* displayed a similar coat of arms: a crowned double eagle with three stars on a white field. See Mertens, 'Johannes Koerbagh's Lost *Album Amicorum*', note 75.

⁵⁵ A curious report concerning Johannes Koerbagh was penned in the eighteenth century by Pieter de la Ruë, who claimed to have seen his *Album Amicorum*, signed by Johannes and Gerardus Coccejus, Abraham Heidanus, Johannes Hoornbeek, Gisbert Voetius (!), Anna Maria van Schurman, Samuel Maresius (!) and Adriaan Koerbagh. Mertens, 'Van den Enden en Spinoza'; S.D. Post, 'De aantekeningen van Pieter de la Ruë. Een 18e-eeuwse bron voor receptieonderzoek op letterkundig gebied', *De Nieuwe Taalgids* 86 (1993), pp. 405–420, 419–420.

centuries, Catholic and Protestant clergymen have been prepared to commit the most heinous crimes in order to enslave the ignorant masses, to create public unrest and seize political power, which is obvious, for instance, from the vile machinations perpetrated at the Synod of Dordt (1618–1619).⁵⁶ More recently, Koerbagh argued, the supporters of Gisbert Voetius have made concerted efforts to capture the political arena by falsely accusing their many opponents of heresy.⁵⁷ The latter pamphlet, it should be added, was part of a violent polemic that closely followed the earlier outcry over De La Court's decidedly anti-clerical republicanism and erupted in 1663 when the States of Holland decided no longer to include the House of Orange in public prayers.⁵⁸

At no stage during the stadholderless period did the supporters of the House of Orange abandon hope that one day the young William III would rise to the occasion and stand up to defend the interests of Calvinism and protect the common people from the power hungry regents, intent only on their own financial and political interests. The Stuart Restoration in the summer of 1660 served to remind De Witt and his party once more that in early modern Europe republics were not exactly 'normal'. In 1663, both De La Court's *Interest van Holland* and the order issued by the States of Holland to exclude the House of Orange from public prayers were violently attacked in a pamphlet entitled *Den Ver-resenen Barnevelt*, which was widely held to have been written by Gisbert Voetius, the Utrecht doyen of Calvinist orthodoxy.⁵⁹ According to Voetius, the States of Holland were now preparing to undo the Synod Dordt of 1618 and resurrect the Arminian rule of Johan van Oldenbarneveldt. Not being a lawyer, Voetius added, he did not want to pass judgement on the lawfulness of Van Oldenbarneveldt's execution, but other pamphlets on the subject celebrated the beheading of the former pensionary of

⁵⁶ A[driaan] K[oerbagh], *'t Nieuw Woordenboek der Regten* (Amsterdam, 1664); [Adriaan Koerbagh], *'t Samen-spraeck Tusschen een Gereformeerde Hollander en een Zeeuw. Waer in de Souverainiteyt van Holland ende West-Vriesland klaer ende naectelijck werd verthoont* (Middelburg, 1664). It should be added, however, that the attribution of the latter title to Adriaan Koerbagh is relatively recent: Gerrit H. Jongeneelen, 'An Unknown Pamphlet of Adriaan Koerbagh', *Studia Spinozana* 3 (1987), pp. 405–415 and 'La philosophie politique d'Adrien Koerbagh', *Cahiers Spinoza* 6 (1991), pp. 247–267.

⁵⁷ Israel, *Radical Enlightenment*, pp. 187–188.

⁵⁸ Israel, *The Dutch Republic*, pp. 758–766; M.Th. Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen, 1955), Chapters 7 and 8; P. Geyl, *Het stadhouderschap in de partijliteratuur onder De Witt* (Amsterdam, 1947).

⁵⁹ [Koerbagh], *'t Samen-spraeck*, pp. 32–33: 'als den Autheur van den *Verresen Barnevelt*, (die men weet dat dien Uytrechtsen Patriarch is) ...'.

Holland.⁶⁰ Koerbagh's position was clear: the Church had to obey the State, while Voetius rejected any interference with what he considered to be the Church's internal affairs.⁶¹

On 10 June 1666, the reverend Petrus Leupenius informed the Amsterdam consistory of having visited the brothers Koerbagh. He was struck by the 'heretical and unhealthy opinions' held by Johannes, who by that time had been a candidate for the ministry for several years.⁶² Adriaan Koerbagh, or so Leupenius reported, had been living with a woman out of wedlock and had fathered a child with her, a circumstance of which he, Adriaan, thought nothing. Johannes and Adriaan were summoned to appear before the consistory the following day, but they had no intention of appearing and also refused a second summons. On 1 July, however, they gave in. Adriaan was told to mend his ways and not to be misled by 'the strange opinions' held by his brother. Apparently, the Reformed authorities were under the impression that it was Johannes who was heading for heterodoxy. Adriaan appears to have expressed remorse, upon which Johannes was severely questioned. His replies confused the ministers, but it was agreed that Johannes was clearly unfit to serve as a minister. Johannes was also asked to put in writing his views on five doctrinal issues, which he did, submitting a document entitled 'Jan Keurbach's Short but Upright Answer to Five Questions Put to him by Pieter Leupenius, Minister of the Word of God in this City'.⁶³

⁶⁰ [Gisbert Voetius], *Den Ver-resenen Barnevelt, Betabbert met alle sijne politycke Maximen* (Zierikzee, 1663), p. 46. See, for instance, *Kaats-bal, Weer-om gekaatst an de Kranke Kranke-trooster* (The Hague, 1664), as well as H.V.V., 't *Samen-spraeck, Tusschen een Rotterdammer en een Geldersman Over d'Hollantsche gepretendeerde Vryheyt* (Bois le Duc, 1663), including its three sequels (1663–1664).

⁶¹ [Koerbagh], 't *Samen-spraeck*, p. 28 '... dat de dispositie over de Religie, een van de voornaamste deelen is vande Souveraine Macht eener hooge Overheyd ...'; [Voetius], *Den Ver-resenen Barnevelt*, p. 22: 'In tegendeel soo en vermach nochtans geen Overheydt sich aen te maetigen die innerlijcke, geestelijke bedienende macht, die alleen en privative den Kerckelijcken van Godt, en Christo den Hoofde sijner Kercke, den Dienaren der gemeynthe gegeven is, welcke waerlijck en in der daet, en teenemael van de Politijcke macht is onderscheyden, zijnde van eene geheele anderen aert en nature, volgens de lesse Christi: *Mijn Coninckrijke is niet van dese Werelt* ...'. Horst Lademacher, *Phönix aus der Asche? Politik und Kultur der niederländischen Republik im Europa des 17. Jahrhunderts* (Münster, 2007), pp. 216–217, refers to the *Samen-spraeck* as the finest pamphlet of the entire quarrel on behalf of the States party, but does not appear to be aware of the attribution to Koerbagh.

⁶² SAA MS, 376/11 (Acta van de gereformeerde kerkenraad), p. 225. See Israel, *Radical Enlightenment*, p. 188; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, pp. 287–292.

⁶³ SAA MS, 376/11, p. 229. The text of this 'Answer' is to be found on p. 235: '... dat ik god houde voor het eenighe, eenvoudige, eeuwige, oneijndige, almogende, alwetende,

Johannes' interrogation was resumed, and he was asked whether he was prepared to admit that the Netherlands Confession was in accordance with Holy Writ. Johannes replied positively, that is 'pro hoc tempore' and 'in fundamentalibus'. Asked about his feelings concerning God, however, he clearly demonstrated his acquaintance with Spinozan manuscripts, obviously unknown to his interrogators, declaring 'that God is an infinite Being, apart from which nothing is able to exist. All created things are no beings, but modifications or modes of existence'⁶⁴ Initially, Johannes was adamant, but by the end of the month he was prepared to admit a creation 'ex nihilo' and by this time he was also willing to renounce his earlier rejection of the Trinity and apologise for his remarks on Scripture and the Resurrection. He was sorry, or so he said, for the confusion he might have caused. In due course the Reformed consistory advised the Classis to reinstate Johannes Koerbagh as a candidate for the ministry. Johannes was probably scared and he was right to be careful, although in June 1667 the Amsterdam consistory was told that Johannes had again spoken 'very slanderously' about Scripture, and it now became clear where he did so, for Johannes was seen at a 'college', established on the Rokin in May 1665 as the successor of the college started by Adam Boreel in the 1640s.⁶⁵

This newly created college was frequented mainly by liberal Mennonites from Galenus Abrahamsz.' congregation as well as by other independent thinkers such as Frans Kuyper, Petrus Serrarius and Jan Knol. Jan Cornelisz. Knol was not only the author of the Dutch translation of the Socinian catechism, issued in 1659, he had also made quite a name for himself as an anti-Trinitarian at the gatherings organised by Boreel.⁶⁶ But Knol was hardly an 'orthodox' Socinian, fusing his rejection of the Trin-

over al tegenwoordige, onafhankelijke, onveranderlijke, en oppervolmaeckste weesen, dat bequamelijck uijt gedrukt wordt, door jehova, Ens, en diergelijcke ... dat het selfstandige naamwoordt drie eenheijt niet uijt druckelijk in de heijlige Schrift te vinden is. Veel minder kan na de Letter uijt de Schrift bewese worden, datter drie onderscheijdelijcke goddelijcke personen soude zijn in het eenvoudige weesen Godts ...'

⁶⁴ *Ibid.*, p. 235: 'dat Godt, zijnde een oneyndich weesen, buyten hetselve geen weesens meer konde sijn, dat alle schepselen sijn, geen weesens, maer modificatiën, oft wijze van bestaan, door haer ruste en beweging bepaelt off uytgebreydt.'

⁶⁵ *Ibid.*, p. 303.

⁶⁶ Aart de Groot, 'Die erste niederländische Übersetzung des Rakover Katechismus (1659)', in: Lech Szczucki (ed.), *Socinianism and its Role in the Culture of XVIth to XVIIIth Centuries* (Warsaw-Lodz, 1983), pp. 129–137, and 'De Amsterdamse collegiant Jan Cornelisz. Knol', *Doopsgezinde Bijdragen* n.r. 10 (1984), pp. 77–88. See on Knol also Meinsma, *Spinoza en zijn kring*.

ity with an essentially spiritualist account of man's relationship to God. In addition, Knol seems to have set little value on sophisticated theological scholarship, something at which many Socinian refugees excelled. As far as he was concerned, there were only two valid criteria: Scripture and 'sound reason'.⁶⁷ A very similar plea in favour of free, rational inquiry in theology was published as early as 1659 by Lancelot van Brederode, a lawyer with valuable family connections to the upper echelons of Dutch society, who was also to be found among the 'Boreelists'. Van Brederode's anonymous *De Apostasia Christianorum*, published by Rieuwertsz., caused a great scandal on account of its anti-Trinitarian rejection of Jesus' 'satisfaction'.⁶⁸ In Rotterdam in the early 1660s, similar feelings were being expressed by Jacob Ostens, yet another distant member of Spinoza's circle.⁶⁹ The publication in 1661 of a Dutch translation of Isaac la Peyrère's book on the 'Pre-Adamites' by Spinoza's publisher Jan Rieuwertsz. may serve as a final illustration of the highly heterodox context in which the Koerbagh brothers reached intellectual maturity.⁷⁰

Summing up, it seems clear that the Amsterdam consistory had every reason to be concerned, as Socinians and Spinozists were publicly questioning the foundations of the Reformed creed. During the 1660s, 'republican' Amsterdam offered every opportunity to young and impressionable seekers of truth to absorb a variety of exciting new strands of thought, and it should be added that some of the innovations may well have mutually inspired each other: one of the more remarkable insights put forward, for example, by Van den Enden concerns his plea in favour of racial equality, which he elaborated into a spirited defence of democracy in his *Vrye Polityke Stellingen*.⁷¹ Inspired by the example of the Collegiant Pieter Cornelis Plokhoy, who had launched egalitarian initiatives in Cromwellian England and who had returned to Amsterdam following the Stuart Restoration of 1660, Van den Enden was out for a *popular* Enlightenment, chastising the 'professional' classes who were keen to

⁶⁷ De Groot, 'De Amsterdamse collegiant', p. 84.

⁶⁸ S.B.J. Zilverberg, 'Lancelot van Brederode en zijn geschrift "Van de Apostasie dat is den Afval der Christenen"', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* n.s. 50 (1969–1970), pp. 230–243.

⁶⁹ Wiep van Bunge, 'De Rotterdamse collegiant Jacob Ostens (1630–1678)', *De zeventiende eeuw* 6 (1990), pp. 65–81 and 'De bibliotheek van Jacob Ostens: Spinozana en Sociniana', *Doopsgezinde Bijdragen* n.r. 30 (2004), pp. 125–140.

⁷⁰ Richard H. Popkin, *Isaac la Peyrère (1596–1676). His Life, Work, and Influence* (Leiden etc, 1987); Jorink, *Het Boeck der Natuere*, Chapters 2 and 5.

⁷¹ Mertens, 'Franciscus van den Enden'; Israel, *Radical Enlightenment*, Chapter 9.

preserve social hierarchy, and arguing in favour of the natural equality of all men: in a Free Republic, Van den Enden held, there are no Masters and Servants.⁷² The 'evengelykheid' that Plockhoy and Van den Enden were seeking to establish in a free commonwealth (*gemeene-best*) looks very similar to the equality that Collegiants sought to realise in their gatherings. Hence their refusal to admit professional ministers in their midst: in the face of God and in the absence of any genuine 'speaking judge' in matters of faith, Collegiants had been arguing since the early 1620s, all believers are equal.⁷³

1668: Een Bloemhof and Een Ligt

The renewed misgivings among the members of the Amsterdam consistory about Johannes Koerbagh's suitability to serve as a Reformed minister appeared justified when it became known that Johannes was speaking audaciously at Knol's college. Once again he was summoned to justify his behaviour. But now, on 5 January 1668, Johannes abandoned his former prudence and responded angrily that the first letter to the Corinthians gave him every right to take part in 'colleges'.⁷⁴ Being reminded of his former adherence to the Netherlands Confession, he retorted that he had been ignorant at the time, but that he was now a wiser man. At this stage, the consistory grew weary: unable and perhaps unwilling to come to any clear decision, Johannes' case was referred to the Classis, which summoned Johannes to appear for further questioning on 30 January. Johannes, however, never showed up. For a while he would be left alone, for within days all attention shifted to his brother Adriaan, who had finally launched his frontal attack on the entire Reformed creed.

⁷² Franciscus van den Enden, *Vrije Politieke Stellingen*, ed. Wim Klever (Amsterdam, 1992), p. 158. On Plockhoy, see Leland and Marvin Harder, *Plockhoy from Zurik-Zee. The Study of a Dutch Reformer in Puritan England and Colonial America* (Newton, 1952), and Jean Séguy, *Utopie cooperative et oecuméniste: Pieter Plockhoy van Zurik-Zee, 1620–1700* (Paris, 1968).

⁷³ J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem, 1895), esp. Chapters 1 and 5; Fix, *Prophecy and Reason*, esp. Chapters 5 and 7; Wiep van Bunge, "Dat wel alle even hoog of gelijk staan": zeventiende-eeuwse collegianten over "evengelykheid" (forthcoming).

⁷⁴ SAA MS, 376/11, p. 353; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 295; Israel, *Radical Enlightenment*, p. 189. From the start of the Collegiant movement in the 1620s, 1 Cor. 14 served as the classical text justifying their gatherings, at which all believers, including women, were allowed to speak freely.

In the middle of February 1668, Adriaan Koerbagh published another dictionary, entitled *Een Bloemhof van allerley Lieflijkheid sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond ondersoeker der waarheyd*.⁷⁵ Vreederijk Waarmond, which literally translates as 'Peaceful Mouth of Truth', was the pseudonym Koerbagh had already used in his *Samen-spraeck*, and the only reason for using it on this occasion must have been his willingness to assume responsibility for the *Samen-spraeck*: the title page of *Een Bloemhof* boldly carries the name of Mr. *Adr. Koerbagh regts-gel. en geneesmr.* In a sense, *Een Bloemhof* is the natural sequel to the *Nieuw Woorden-boek der Regten*: again we are dealing with a dictionary, and again various legal and medical terms are explained with the clear aim of enlightening the common man so that he is no longer intimidated by the Latin verbiage used by the professional classes.⁷⁶ But *Een Bloemhof*, which incidentally leaned heavily on Meyer's *Woordenschat*, also elaborates on the anti-ecclesiasticism endemic among supporters of the States Party, an attitude that only grew stronger during the stadholderless period. Koerbagh gives various instances of theological word play, purposely designed to confound and impress the common man.

This time, however, Koerbagh also added a remarkable entry on 'Democratie',⁷⁷ and he even took it upon himself to introduce a number of concepts crucial to the philosophy of Spinoza, including its metaphysical monism, for 'Ipstantie', according to Koerbagh, means 'substance',

⁷⁵ Several contemporary sources claim that Koerbagh had been assisted in producing the dictionary, either by Johannes Bouwmeester or by Bouwmeester and Meyer jointly: C. Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme* (Amsterdam, 1954), pp. 366–367; Anton Bossers, 'Nil Volentibus Arduum, Lodewijk Meyer en Adriaan Koerbagh', in: *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere Studies* (Hilversum, 1986), pp. 374–383; Roberto Bordoli, 'Account of a Curious Traveller of the *libertijns* Milieu of Amsterdam', *Studia Spinozana* 10 (1994), pp. 175–182, 176.

⁷⁶ See Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, pp. 273–287; Gerrit H. Jongeneelen, 'Adriaan Koerbagh, een voorloper van de Verlichting?', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994), pp. 27–34; Israel, *Radical Enlightenment*, pp. 190–192; Pim den Boer, 'Le Dictionnaire libertin d'Adriaan Koerbagh', in: Cathérine Secrétan and Tristan Dagron (eds.), *Qu'est-ce que les Lumières 'radicales'? Libertinage, athéisme et spinozisme dans le tournant philosophique de l'âge classique* (Paris, 2007), pp. 105–129. Van den Enden was also very concerned to preserve and promote the Dutch language: *Vrije Politieke Stellingen*, p. 155.

⁷⁷ Adriaan Koerbagh, *Een Bloemhof van allerley Lieflijkheid sonder verdriet geplant* (Amsterdam, 1668), p. 230, where Koerbagh claims, possibly inspired by Tacitus, that the ancient Germans always held on to their 'popular government'. See also p. 346: 'Ignobel': has nothing to do with birth or social status, but everything to do with (the lack of) education.

that is, a being which exists only by itself, and 'of which there can only be one, namely God'.⁷⁸ From the entry 'Metaphysica' it becomes evident that God and Nature should be identified, and indeed that true metaphysics equals physics, since there is nothing 'above' nature.⁷⁹ Miracles, Koerbagh informs us, are simply impossible.⁸⁰ The absence of any realm beyond nature also implies that the only valid 'religion' is a rational religion, since the only way in which man is able to come to terms with reality is through the use of his natural abilities: our 'Reformed Religion', Koerbagh feels, is in dire need of a further, that is, a rational, Reformation.⁸¹ No 'supernatural' revelation is possible, and 'Bible' is just Greek for 'book'.⁸²

On 23 February the Amsterdam consistory decided to present a collection of Koerbagh's atrocious opinions to the mayors of the city, and the next day two ministers, accompanied by one of the elders, presented themselves at city hall, where they were told that all extant copies of *Een Bloemhof* had already been seized. The initial reaction of the mayors seems to hint at their unwillingness to jump into action, for they left it to the sheriff (schout), Cornelis Witsen, to find out whether any further action was necessary. Early in March, Witsen went to see Koerbagh at his house, where he collected all the copies of *Een Bloemhof* he could find, but he refused to arrest the author since the mayors had told him not to.⁸³ For a while, it looked as if Koerbagh had been let off the hook, but with the uproar over his dictionary growing, he decided to leave Amsterdam and moved to the eastern city of Culemborg, which fell under the jurisdiction of the Count of Waldeck. In this 'free place', Koerbagh hoped to be safe, and so he returned to the territories owned by the same feudal overlords who held the lands from which his family had once moved to the Netherlands.⁸⁴ In his luggage, he carried the manuscript of another book, entitled *Een Ligt, schynende in duystere plaatsen*.

⁷⁸ Koerbagh, *Bloemhof*, p. 381. Cf. pp. 609 and 629.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 444.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 447.

⁸¹ *Ibid.*, pp. 327–328.

⁸² *Ibid.*, pp. 95–97.

⁸³ Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, pp. 298–299.

⁸⁴ M.F. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw* (Dieren, 1984), pp. 45–48. At the time, Culemborg was held by Georg Friedrich Fürst zu Waldeck, Graf in Cuylenburg (1620–1692).

Like Spinoza's *Ethics*, *Een Ligt* starts with an analysis of the concept of God, whose essence encompasses everything that exists.⁸⁵ Separate beings, Koerbagh argues, are modes of this single Being, which has endowed man with reason, thus enabling him to recognise his origins and to evade evil. The main properties, characteristics or attributes of this Being are Extension and Thought. According to Koerbagh, this Being is the original object referred to as 'God' in Scripture. Unfortunately, theologians have held God responsible for a completely fictional 'creatio ex nihilo', whereas God, understood as the sum total of reality is, of course, eternal.⁸⁶ The philosophical implausibility of a creation out of nothing suffices to prove its impossibility: very much against Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, according to which philosophy and theology have to be separated and distinguished, philosophy, or so Koerbagh argues in a footnote that rather appears to echo Meyer's *Philosophia Scripturae Interpretes*, includes theology, and what is true from a philosophical perspective must therefore also hold in theology.⁸⁷

Unlike the *Ethics*, *Een Ligt* does not proceed *more geometrico* in order to establish the existence of a single, all-encompassing and eternal being called 'God'. Instead, Koerbagh deduces this truth from Scripture itself, the true meaning of which, Koerbagh felt, clearly affirms the eternal existence of a being consisting of Extension and Thought. *Een Ligt* also differs from Spinoza's work in that it goes into considerable detail in demolishing the concept of a divine Trinity: according to Koerbagh, who clearly subscribed not only to Spinoza's metaphysical 'monism' but also to the anti-Trinitarian tradition, this concept is based on the ill-conceived notion of a single substance, made up of three different *personae*, each one characterised by its specific essence.⁸⁸ As a matter of fact, the very

⁸⁵ *Een Ligt* has been dealt with in some detail by Hubert Vandenbossche, *Spinozisme en kritiek bij Koerbagh* (Brussel, [1974]); Wim Klever, *Mannen rond Spinoza. Presentatie van een emanciperende generatie, 1650–1700* (Hilversum, 1997), Chapter 5, and Michiel Wielemans, 'The Two Faces of Adriaan Koerbagh', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 12 (2001), pp. 57–75, 64 and 'Adriaan Koerbagh: Biblical Criticism and Enlightenment', in: Wiep van Bunge (ed.), *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650–1750* (Leiden-Boston, 2003), pp. 61–80.

⁸⁶ See also Koerbagh, *Bloemhof*, pp. 206–207 ('Createur') and 577–583 ('Sabbath'). This seems to have been an important issue for many Dutch Spinozists: Wiep van Bunge, 'Spinozistische vrijdenkers in de Republiek', *Rekenschap* 45 (1998), pp. 103–116.

⁸⁷ This point had already been made in the *Bloemhof*, pp. 366–368 ('Inquisitie'). See the fine discussion in Adam Sutcliffe, *Judaism and Enlightenment* (Cambridge, 2005), pp. 128–132.

⁸⁸ Koerbagh, *Bloemhof*, pp. 632–633 ('Triniteyt').

existence of Substance is only demonstrated in *Een Ligt* in the context of Koerbagh's attack on the Christian notion of a triple-person deity.⁸⁹ Immediately following his analysis of the true meaning of the concept of substance, however, Koerbagh added a 'Spinozist' element to his essentially Socinian argument by launching a 'geometrical' proof that the concept of divine Trinity is not so much 'above' (*supra*) as 'against' (*contra*) reason (*rationem*). Indeed, he refused to accept the truth of propositions that are not clear and distinct: to believe in what we do not understand is folly, and what is more, the Bible does not endorse such credulity either.

In the sixth chapter of *Een Ligt*, this extremely rationalist approach is further developed by pointing to reason as the sole credible source of *true* religion, which has little in common with the history of Christianity as we know it. According to Koerbagh, Christianity has always been riddled with credulity, prejudice and the abuse of power by an ignorant clergy, as was demonstrated once more by the Church's dismal treatment of Socinianism. The way in which it was outlawed not only contradicts reason, which plainly informs us that God is One, but is also at odds with Scripture itself. Paul's remarks to the effect that Jesus *was* the Son of God only testify to his lack of understanding of the prophecies. If anything, Socinianism did not go far enough in cleansing Christianity.⁹⁰

As a consequence of Koerbagh's rejection of the Trinity, in the third chapter he claims that Jesus was a man, a human being that is, who can only be called our 'Saviour' to the extent that his teachings can be said to contribute to our 'salvation', which consists in reaching adequate insight into the nature of reality. In *Een Bloemhof*, Koerbagh had already concluded that we simply do not know who Jesus' father really was.⁹¹ In this respect, Jesus' death is irrelevant, and Koerbagh again makes sure of having Scripture on his side, quoting, for example, 1 John 5:20, although insisting at the same time that Jesus' early disciples were themselves often mistaken. In the long chapter on Jesus, he repeatedly exposes errors in the New Testament: John and also Matthew were often wrong, Koerbagh felt, and he is equally adamant in his denial of Jesus having fulfilled the

⁸⁹ Koerbagh, as we have seen already in the *Bloemhof*, prefers the self-coined term 'ipstance'. Wielema, 'Adriaan Koerbagh', p. 67.

⁹⁰ It seems no accident that the title of *Een Ligt* is itself a biblical quotation (2 Peter 1:19).

⁹¹ Koerbagh, *Bloemhof*, p. 664 ('Jesus').

Jewish prophecies regarding the Messiah. Finally, he ends his assault on the Trinity by demonstrating that ‘the third person’, the Holy Spirit, refers to reason itself, which is after all our sole instrument for grasping the truth.

Having completed his destruction of the notion of a three-person God, Koerbagh in the fifth chapter turns his attention to the definition of good and evil, which to his mind are always relative, that is, beneficial or harmful in relation to something else, from which he deduces that only those acts can be meaningfully termed ‘good’ which benefit ourselves without harming our equals. At this stage, Koerbagh adds a Hobbesian flavour to his argument, referring twice to the *Leviathan*, from which he borrows the Golden Rule as a natural law: ‘Do not to another, that thou wouldest not he should doe unto thee.’⁹² Hobbes was also right, Koerbagh continued, to insist that the civil authorities are solely responsible for the ‘spiritual laws’: Moses did not consult any priests and clergymen are in no position to complain about their subordination to the secular realm. It is precisely the lack of brotherly love among priests and ministers, as well as their mutual distrust, that need to be bridled by the secular authorities, who alone are responsible for safeguarding a unitary and stable state: *Concordia res parvae crescunt*.⁹³

Koerbagh’s liberal if not wayward use of Scripture, drawing as many quotes from the Bible as he can but denouncing at the same time its many ‘mistakes’, led him to formulate a separate chapter on the Bible. Echoing the *Leviathan* and forestalling the *Tractatus theologico-politicus*, he considers the editorial history of the various books that together make up Scripture. It should be noted, however, that unlike Hobbes and Spinoza, and unlike La Peyrère, Koerbagh does not go into any historical detail, except to argue that it was probably Ezra who compiled most of the Old Testament books.⁹⁴ While it is true that the Bible contains the

⁹² Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. C.B. Macpherson (Harmondsworth, 1968), p. 529. (pt. III, ch. 42).

⁹³ See below, pp. 54–55. See also Chapter 6. Very similar sentiments to the effect that reason unites and superstition divides were expressed by Van den Enden and Meyer, according to whom the unification of Christianity would be the chief advantage of having Philosophy interpret Scripture: *Vrije Politijke Stellingen*, p. 236; [Meyer], *Interpres*, Epilogue. Among Collegiants, however, this kind of exegetical rationalism was also severely criticised. See, for instance, Ernestine G.E. van der Wall, ‘Petrus Serrarius (1600–1669) et l’interprétation de l’Écriture’, *Cahiers Spinoza* 5 (1985), pp. 187–217, and *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1660–1669) en zijn wereld* (Leiden, 1987), Chapters 6 and 11.

⁹⁴ See Malcolm, *Aspects of Hobbes*, Chapter 12.

'foundations' of all laws regarding religion and the state, it is also packed with metaphors, misunderstandings and plain mistakes, as is evident from the many contradictions which require very careful interpretation, for the 'Word of God' itself is necessarily eternal, unalterable, and true. In fact, the word of God is reason itself, which means that the very concept of 'heresy' has only come into the world as a result of the human desire to abuse religion for the sake of the power which is invested in religious authority.⁹⁵ Indeed, the urge to 'expose' heretics is fundamentally at odds with Jesus' own command to love one's neighbour.

Finally, Koerbagh's highly idiosyncratic understanding of God and Scripture obliges him to supply allegorical readings of the notions of 'heaven' and 'hell', 'prophecy' and 'oracles', 'angels' and 'demons', 'ghosts' and 'apparitions', and 'magic' and 'miracles'.⁹⁶ Here Koerbagh shows once again that he was not merely, and arguably not even mainly, inspired by Spinoza and the 'Socinianism' of his Amsterdam friends, because after the obviously Spinozist opening chapters on God and the ensuing, violently anti-Trinitarian treatment of Jesus, the final chapters of *Een Ligt* are clearly inspired by the infamous IVth and final part of Hobbes' *Leviathan*, entitled *Of the Kingdome of Darknesse*, which upset many of the early critics of Hobbes' materialism both in Britain and abroad.⁹⁷ Even among Dutch Socinians of the time, it was held that Satanic intervention was a clear indication of the reality of the spiritual realm.⁹⁸

Koerbagh at the Threshold of the Radical Enlightenment

Since Koerbagh hardly ever refers to the sources he used, and because his style is highly personal if not in places almost colloquial, it is hazardous to clearly distinguish the various intellectual traditions which may have informed his writings.⁹⁹ On the one hand, Koerbagh's lack of scholarly

⁹⁵ Koerbagh, *Bloemhof*, pp. 337–339 ('Ketters').

⁹⁶ All these issues had also been prepared in considerable detail in *Een Bloemhof*. See most notably the entries on 'Duyvel' (pp. 258–259) and 'Satan' (pp. 663–664).

⁹⁷ Samuel I. Mintz, *The Hunting of Leviathan. Seventeenth-Century Reactions to the Materialism and Moral Philosophy of Thomas Hobbes* (Cambridge, 1962), pp. 102–109.

⁹⁸ See, for instance, the books Frans Kuyper, chief editor of the *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, wrote on demons and witchcraft, such as his *Korte Verhandeling van de Duyvelen* (Rotterdam, 1676) and *Filosofisch en Historiaal Bewijs dat er Duyvelen zijn* (Rotterdam, 1678).

⁹⁹ Wielema, 'Adriaan Koerbagh', pp. 61–64.

display fits hand in glove with his ambition to enlighten the masses, while on the other it seems to express real independence. Of course, his writings were informed by the first-class education he received as well as by the friends and acquaintances he met at Leiden and Amsterdam in particular, but to all intents and purposes Koerbagh had a mind of his own and preferred to pursue his own train of thought rather than ponder over accumulated erudition.

From what we now know about his life and work, Koerbagh's mature philosophy was nurtured by three schools of thought. To begin with, the Voetian ministers who accused both Adriaan and his brother Johannes of Socinianism were, at least in part, perfectly right, as will be evident from Koerbagh's repeated pleas in favour of the 'Polish Brethren'. Yet very much like Jan Knol and Lancelot van Brederode, Koerbagh did not belong to any orthodoxy, if only because Socinian orthodoxy never took root in the Netherlands. In particular Knol's insistence on the many mistakes to be found in Scripture is at odds with the deeply felt reverence among Socinians for Holy Writ. But it would also be wrong to consider Koerbagh merely a critic of religion. His main aim remains to reform the Reformed creed into a religion which, owing to its rational basis, can finally serve to create unity and peace among the 'believers.'¹⁰⁰

Perhaps it is helpful to bring into the equation Martin Mulsow's recent suggestion, according to which the 'new' Socinians active in the second half of the seventeenth century should be considered a *Transferprodukt*, that is, 'the result of the frequent mixing which arose from the migration of Socinian people and ideas to Western Europe, and into a completely different intellectual milieu.'¹⁰¹ Few seventeenth-century cities witnessed, as well as facilitated, cultural exchange and intellectual transfer to the extent that Amsterdam did. Unfortunately, the possible relevance of the Socinian milieu of Amsterdam to the young Spinoza has so far hardly been dealt with in Spinoza scholarship.¹⁰² At least two of Spinoza's earliest

¹⁰⁰ Wielema, 'The Two Faces', pp. 64–75.

¹⁰¹ Martin Mulsow, 'The "New Socinians": Intertextuality and Cultural Exchange in Late Socinianism', in: Martin Mulsow and Jan Rohls (eds.), *Socinianism and Arminianism. Antitrinitarians, Calvinists, and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe* (Leiden-Boston, 2005), pp. 49–78, 51.

¹⁰² Henry Méchoulan, 'Mortera et Spinoza au carrefour du socinianisme', *Revue des études Juives* 135 (1976), pp. 51–65; Pierre-François Moreau, *Problèmes du spinozisme* (Paris, 2003), pp. 29–31.

critics felt Spinoza to have come very close to Socinianism.¹⁰³ It should be added, though, that in view of his Jewish background, the Christian fervour for exactly defining the nature of Christ would not have greatly mattered to him.¹⁰⁴

Rather than concentrate on who 'influenced' whom, we are probably best advised to concentrate on the shared interests among the young and like-minded thinkers and authors who have come to be known as members of 'Spinoza's circle', for quite some caution seems to be called for in assessing Koerbagh's dependence on Spinoza's philosophy. Although he subscribed to Spinoza's monism and put it into print even before Spinoza did himself, he rejected the latter's separation of philosophy from theology, and both Spinoza's determinism and the moral psychology as expressed in the third and fourth parts of the *Ethics* are largely absent from Koerbagh's work. What is more, Koerbagh does not refer anywhere to Spinoza and Spinoza nowhere mentions Koerbagh. The library catalogue of the Koerbags does not hold any title by Spinoza. No exchange of letters survived either, although this is probably due to the severe and careful editing of Spinoza's correspondence by friends like Meyer, and no copies of any of Koerbagh's books were found in Spinoza's library when the latter died in 1677.

As far as Hobbes's impact on Koerbagh is concerned, his friend Van Berkel obviously acted as a mediator, but Adriaan was also related to the publisher of the Dutch version of the *Leviathan*, Jacobus Wagenaar: on 29 May 1666 Wagenaar had married Catharina Blauwenhelm, Lucia Koerbagh's daughter from her first marriage. On 12 September 1666 'Mr. Adrian Coerbag' was witness to the baptism of Jacobus and Catharina's son Matheus in the Nieuwe Kerk of Amsterdam.¹⁰⁵ According to one of Hobbes' earliest Dutch critics, the Voetian minister Gijsbert Cocq, the

¹⁰³ J.M.D.V.M. [Johannes Melchior], *Epistola Ad Amicum, continens Censuram Libri cui titulus Tractatus Theologico-Politicus* (Utrecht, 1671), pp. 4 and 25; Regnerus van Mansvelt, *Adversus Anonymum Theologo-Politicum Liber Singularis* (Amsterdam, 1674), p. 235. See Wiep van Bunge, 'On the Early Dutch Reception of the Tractatus theologico-politicus', *Studia Spinozana* 5 (1989), pp. 225–251; J.J.V.M. de Vet, 'On Account of the Sacrosanctity of the Scriptures: Johannes Melchior against Spinoza's Tractatus theologico-politicus (1670)', *Lias* 18 (1991), pp. 229–261.

¹⁰⁴ See, for instance, the ease with which he replies to Meyer on the personality of the Son of God in Letter 12a: Spinoza, *Letters*, pp. 108–109.

¹⁰⁵ Arie-Jan Gelderblom, 'The Publisher of Hobbes's Dutch *Leviathan*', in: Susan Roach (ed.), *Across the Narrow Seas. Studies in the History and Bibliography of Britain and the Low Countries Presented to Anna E.C. Simoni* (London, 1991), pp. 162–166, 165.

perils posed by Hobbes were closely akin to the threat of Socinianism, and as Noel Malcolm has suggested it was only from the 1670s onward that Hobbes would be denounced widely as an atheist. One of the reasons for this change of perception may well have been the anxiety provoked by the publication of Spinoza's writings.¹⁰⁶ Prior to 1670, however, apart from the occasional manuscript of the *Korte Verhandelinge* and perhaps an early draft of the first part of the *Ethics*, even Spinoza's closest friends did not have access either to the *Tractatus theologico-politicus* or the *Ethics*, which would only be completed in 1675. Since there is no evidence either of close cooperation between Koerbagh and Spinoza, the relevance of Van Berkel's translation of the *Leviathan* seems all the more obvious. Hobbes is twice quoted by Koerbagh, and Gerrit Jongeneelen has drawn up an impressive list of possible silent references to Hobbes in *Een Ligt*, especially obvious in the later chapters. Some of them may well have been inserted by Van Berkel, who was closely involved in the final production of *Een Ligt*.¹⁰⁷

It would seem, then, that Koerbagh was very much his own man, receptive to the main innovations in both philosophy and theology, to which he had easy access in Holland during the First Stadholderless Period. Thus, his writings reveal several different strands in seventeenth-century radical thought and it was, perhaps, due to his burning ambition to see his views in print that these trends were not fused into a more elegant synthesis, although the colloquial, almost intimate way in which he put his ideas into words is still quite seductive. Once Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* (1670) and the *Opera posthuma* (1677) had been published, Dutch philosophical radicalism was for decades to be dominated almost entirely by 'Spinozism', but prior to the 1660s the Radical Enlightenment appears to have been a more eclectic force, harbouring a variety of theological and philosophical heterodoxies, including most notably Socinianism and Hobbes' *Leviathan*. The crucial question that remains, however, is what drove Adriaan Koerbagh to go ahead and actually publish *Een Ligt*, when *Een Bloemhof* had already provoked such an uproar.

¹⁰⁶ Malcolm, *Aspects of Hobbes*, pp. 476–487. See also Cathérine Secrétan, 'La réception de Hobbes aux Pays Bas au XVIIe siècle', *Studia Spinozana* 3 (1987), pp. 27–46.

¹⁰⁷ Jongeneelen, 'La philosophie politique', p. 262: most of them concern such issues as the meaning of 'Heaven' and 'Hell', 'demons', 'eternal life', prophetic dreams, the supposed incorporeality of Spirits, biblical ventriloquism, etc. See also Jacqueline Lagrée and Pierre-François Moreau, 'La Lecture de la Bible dans le cercle de Spinoza', in: Jean-Robert Armogathe (ed.), *Le Grand Siècle et la Bible* (Paris, 1989), pp. 97–115.

In view of the violent reactions to *Een Bloemhof*, as well as to Meyer's *Philosophia S. Scripturae Interpres* of 1666, it remains odd that he ignored the very real dangers facing him. Perhaps he just failed to read the signs of the times, for by the second half of the 1660s the age of 'True Freedom' was quickly coming to an end.

Arrest and Imprisonment

Just before Adriaan made it to Culemborg, on 1 March, Johannes was questioned yet again by the Reformed consistory of Amsterdam, still furious over *Een Bloemhof*. Clearly, Johannes was up for a fight, boldly declaring that to his mind nothing written in Scripture confirmed the reality of the Trinity, that a creation 'ex nihilo' made no sense to him, and that there was nothing peculiar about holding on to the notion 'that there is an infinite mind as well as an infinite body, distinguished in separate modifications', which are all in God. He was sorry to have apologised and, yes, he had cooperated in the publication of *Een Bloemhof*.¹⁰⁸ Nearly three weeks later, on 19 March, Johannes was summoned before the Classis, where he reiterated his right not to sign agreement with the Netherlands Confession, upon which the Classis had no other option than to exclude him from the ministry for good.

Immediately after Adriaan's run for Culemborg, he had brought the manuscript of *Een Ligt* to the Utrecht printer Van Eede, who had duly started printing the book 'voor den auteur'.¹⁰⁹ Together with Abraham van Berkel, who had also taken refuge in Culemborg, Adriaan corrected Van Eede's proofs. On 3 May, Johannes also came over to Utrecht, bringing some money to his bother and assisting Van Berkel in the production of *Een Ligt*. Having printed the first half of this book, however, and having reached page 176, Van Eede stopped all work. He had grown seriously

¹⁰⁸ SAA MS, 376/11, p. 374; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 299.

¹⁰⁹ According to Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 302, the 'Van Eede' mentioned by Johannes Koerbagh in the Amsterdam Confessieboek was Everardus van Eede (c. 1626–1674), who is to be found in A.M. Ledebor, *Boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord Nederland* (Utrecht, 1876), pp. 50–51. Frank Mertens will shortly demonstrate that Everardus, who was no printer but a bookseller, cannot have been the 'Van Eede' identified by Adriaan's brother. Instead, it must have been one Johannes van Eede, who was active as a printer in Utrecht from 1667 to 1680. In 1675 Johannes van Eede would try to recover the cost for printing *Een Ligt* from the heirs of Adriaan Koerbagh.

worried over the 'strange opinions' the book contained. With Adriaan back in Culemborg, where he lived under the assumed name of 'Pieter Wilté',¹¹⁰ Johannes and Van Berkel failed to convince the Utrecht printer to get on with his job. Two days later, Van Eede even demanded that the sheets that had already been printed be returned to him, but these had been sent to one Iderhoff, an Amsterdam friend of Adriaan. In the meantime, Van Eede had alerted the sheriff of Utrecht and submitted the entire manuscript. The Utrecht sheriff immediately informed his Amsterdam colleague, who collected the printed sheets at Iderhoff's address on 7 or 8 May. Having returned from Utrecht, Johannes was arrested in Amsterdam on 10 May 1668. Simultaneously, the deputy sheriff of Amsterdam was sent to Culemborg, carrying letters from the mayors of Amsterdam, in an attempt to apprehend Adriaan, who, however, had quietly escaped. Not that he had much hope left: in a letter sent to his brother shortly after his flight, he pressed Johannes not to oppose the authorities any longer, now that their predicament had become impossible.¹¹¹

Now, the hunt for Adriaan was afoot. On 6 July, the sheriff of Amsterdam received an anonymous note promising to deliver Adriaan if the authorities were ready to pay a considerable sum for the information that would lead to his arrest. In Utrecht, 'a woman' collected the sheriff's answer to the effect that money was indeed available, 1500 guilders to be precise. A second anonymous letter demanded three thousand guilders and proposed a meeting: on Friday 13 July, in the village of Everdingen halfway between Utrecht and Culemborg, a man would turn up in the tavern (herberg) run by a woman called Joppie, wearing a cravat tied with a red ribbon. His password would run: 'Any news from Amsterdam?'¹¹² Contact was established by Arnout Mergelcamp, the sheriff's assistant, and negotiations followed. After a few days, Adriaan's anonymous 'friend' agreed to disclose the former's whereabouts in exchange for the price put on Adriaan's head: Mergelcamp was told that Adriaan had put on a black wig and had gone into hiding in Leiden. On 17 July, Mergelcamp was dispatched to the sheriff of Leiden, who following Mergelcamp's

¹¹⁰ Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 302.

¹¹¹ SAA MS, 5059/39, no. 9: (Aanteekeningen Hans Bontemantel), pp. 413–416 and 438–440; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 304.

¹¹² SAA MS, 5059/39, no. 9, pp. 442–443 and 445–446; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, pp. 307–308.

directions, burst into Adriaan's room the next morning and put him into chains. On the evening of 19 July, Mergelcamp brought Adriaan back to Amsterdam.

The next morning, Adriaan was interrogated.¹¹³ Among other things, the interrogators tried to determine whether his seemingly pantheistic views had been directly inspired by Spinoza. As pointed out first by Lewis Feuer, prompted by a suggestion of Jacob Freudenthal, they singled out for consideration the Jewish doctrine of *Schekhina*, a heretical concept denoting God's immanence in the world.¹¹⁴ But Adriaan, as we saw earlier, did all he could to protect not only his brother but Spinoza and his other friends as well. Yes, he admitted, he did know Spinoza, he had visited him a few times, but they had never discussed Spinoza's ideas. He also knew Van Berkel and Van den Enden, but both *Een Bloemhof* and *Een Ligt* were entirely his own work, and although he had been living with his brother in the same house for some time now, he had never discussed his work with him. Two or three years earlier he had attended Jan Knol's college, but there he had only discussed the issue of whether Jesus was a descendant of the House of David.¹¹⁵ Apparently, another manuscript had been found among Adriaan's papers, entitled *Een kort en vlijtich Ondersoeck*, a 'translation' of some treatise or other on the Trinity, and, yes, he had intended to publish this text as well.¹¹⁶ On 21 July, Johannes was also questioned, after having spent a long time in jail, but he had little to add to what Adriaan had told the prosecutors already.

¹¹³ SAA MS 5061/318, pp. 115–122; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 309; Israel, *Radical Enlightenment*, p. 195.

¹¹⁴ 'The interrogation of Koerbagh tried to elicit whether he had been persuaded by Spinoza to import into Dutch thought a doctrine of Jewish pantheism. The inquiry thus took on something of the character of an investigation into un-Dutch activities and modes of thought.' Lewis Feuer, *Spinoza and the Rise of Liberalism* (Boston, 1958), p. 110. The matter is also extensively discussed by Warren Montag, who suggests that in punishing Koerbagh the authorities were really targeting Spinoza: 'They could not, yet, reach Spinoza ... they could, however, destroy those whom he had infected and who did not hesitate publicly to express unhealthy doctrines.' W. Montag, '"That Hebrew Word". Spinoza and the Concept of the Shekhinah', in: Heidi M. Ravven and Lenn E. Goodman (eds.), *Jewish Themes in Spinoza's Philosophy* (Albany, 2002), pp. 131–144, 134.

¹¹⁵ SAA MS 5061/318, p. 115: 'sijt met Spinoso omganga te hebben gehad, en eenige malen bij hem geweest te zijn, doch noijt met hem van dees saack en van dees questie te hebben gesproken.' This statement is repeated twice on the same page. See also SAA MS, 5059/39, no. 9, pp. 459–472; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 311; Israel, *Radical Enlightenment*, p. 195.

¹¹⁶ SAA MS, 5059/39, no. 9, p. 117; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 312.

After several other attempts to implicate Johannes in the production of Adriaan's work, the younger brother was left alone, and on 27 July the chief sheriff (hoofdschout), Cornelis Witsen, stated that according to him and on the basis of Adriaan's admissions, Adriaan should be brought to the scaffold, where his right thumb would be severed and his tongue pierced by a hot poker, after which he ought to be put away for thirty years. All his possessions were to be seized and all extant copies of *Een Bloemhof* and *Een Ligt* were to be burned. The accused had nothing to add, except that he was full of remorse. Having heard the sheriff's demands, the magistrates (schepenen) discussed the case and reached a verdict later that day: Adriaan Koerbach was sentenced to ten years' imprisonment, an additional decade of banishment from Amsterdam and a fine of 4,000 guilders.¹¹⁷ Johannes was released, but the acts of the consistory show that he continued to participate in all sorts of 'heretical' colleges. He died in September 1672, to be followed by his sister Lucia in October.¹¹⁸

Adriaan was sent to the Amsterdam Rasphuis, a rather grim prison where the detainees were put to hard labour rasping Brazilian wood. On 19 September, he was moved to the Willige Rasphuis, a prison with an apparently slightly more lenient regime. In the meantime, the consistory debated whether it would be good to visit Adriaan in jail. A decision was not quickly reached, however, and apparently Koerbach's exact whereabouts were unknown to the consistory, so it was not before 10 October of the following year that the reverend Vinckius was finally able to report having spoken to the prisoner. According to Vinckius, Adriaan was very remorseful, although he had also been told that, initially, Koerbach's obduracy had been a constant source of unrest among the inmates. Adriaan passed away only a few days later. According to two reports, a pitch black hen (een Pik-swarte Hen) landed on the coffin while his remains were carried from jail, to the obvious bewilderment of the many onlookers.¹¹⁹ Adriaan was buried in the Nieuwe Kerk on 15 October 1669.¹²⁰

Following the decree (Placcaet) issued by the States of Holland in 1653 against the proliferation of Socinianism, it would seem that the Amsterdam magistrates had every right to punish Koerbach. Yet

¹¹⁷ SAA MS, 5059/39, no. 9, pp. 462ff.; Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 313.

¹¹⁸ Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 324.

¹¹⁹ *Ibid.*, pp. 318 and Appendices, p. 14: 'gallina negra' (Letter from Philippus van Limborch to Jean Le Clerc, 22 January, 1682).

¹²⁰ *Ibid.*, p. 319.

questions remain: for instance, why was Koerbagh punished so severely? In a letter dated 21 July 1668, written within days of Adriaan's apprehension in Leiden, Pieter de La Court informed a relative that the physician 'Coerbag' had been arrested and brought back to Amsterdam. Although he felt Koerbagh ought to have been more prudent, he was fearful of his fate.¹²¹ Some of the magistrates were opposed to a heavy sentence: Hans Bontemantel, a noted libertine, did not want Adriaan punished at all, but he was overruled.¹²² Another of the mayors, Johannes Hudde, was a personal friend of Spinoza and a distant relative of the Koerbags, but he kept silent. Lambert Reijnst's absence during the trial has also inspired much speculation: how was it possible that Koerbagh's own guardian, to whom Adriaan had gratefully dedicated his medical thesis and who had risen to the rank of mayor of Amsterdam, failed to intervene? Perhaps Pim den Boer is right in supposing that by the late 1660s tension over the Stadholderate had risen to such a height that the members of the more liberal faction among the mayors, including Coenraad van Beuningen, were simply unable to protect Koerbagh without risking their own positions.¹²³ In 1667, Reijnst had been the first representative of Amsterdam to have signed the Perpetual Edict, excluding the House of Orange from the Stadholderate, but this Edict does not at all seem to have weakened William III's position, if only because it kept intact the hereditary office of Captain General of the States' Army. In 1668, William III turned eighteen and began acting more and more like the stadholder that he was destined to become only four years later.¹²⁴

Koerbagh's fate would not be forgotten: a first faint echo seems audible in Spinoza's often quoted eulogy for Amsterdam in the *Tractatus theologico-politicus*:

¹²¹ J.H. Kernkamp, 'Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten (1667–1683), met bijlagen (1657–1695)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 72 (1958), pp. 3–195, 29–30. I owe this reference to Frank Mertens.

¹²² SAA, MS 5059/39, no. 9, pp. 459 ff.; Vandenbossche, 'Adriaan Koerbagh en Spinoza', p. 4.

¹²³ Den Boer, 'Le Dictionnaire libertin', p. 118.

¹²⁴ Herbert H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672* (Princeton, 1978), Chapter 37; S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum, 1990), Chapter 5; Wouter Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum, 2001), Chapter 3; Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam, 2005), Chapter 9.

which enjoys the fruits of this freedom, to its own considerable prosperity and the admiration of the world. In this flourishing state, a city of the highest renown, men of every race and sect live in complete harmony; and before entrusting their property to some person they will want to know no more than this, whether he is rich or poor and whether he has been honest or dishonest in his dealings. As for religion or sect, that is of no account, because such considerations are regarded as irrelevant in a court of law; and no sect whatsoever is so hated that its adherents—provided that they injure no one, render to each what is his own, and live upright lives—are denied the protection of the civil authorities.¹²⁵

Spinoza must have been shocked by Koerbagh's arrest, and this passage seems to have been penned not without some cynicism on the part of Spinoza, whose decision not to publish a Dutch translation of the *Tractatus* may well have been inspired by Koerbagh's fate.¹²⁶ Once the *Tractatus* was published, one of its critics actually compared it to *Een Bloemhof*.¹²⁷

Meanwhile, the suppression of *Een Ligt* was a complete success—today only two manuscript copies that were produced for the Amsterdam authorities as proof of Koerbagh's unwholesome ambitions have survived.¹²⁸ Koerbagh's legal dictionary has also become exceedingly rare, but *Een Bloemhof* appears to have circulated widely. Cis van Heertum has now located dozens of copies of *Een Bloemhof* in libraries throughout Europe and the United States.¹²⁹ Winfried Schröder has noted Koerbagh's 'presence' in the atheist pamphlets issued by Matthias Knutzen, and Michael Lilienthal even referred to *Een Ligt* as late as the 1740s¹³⁰ Gerrit

¹²⁵ Baruch Spinoza, *Tractatus theologico-politicus*, translated by Samuel Shirley, introduced by Brad S. Gregory (Leiden, 1989), p. 298.

¹²⁶ Spinoza, *Letters*, p. 243. (Letter 44, to Jarig Jelles, 17 February 1671).

¹²⁷ Willem van Bleyenbergh, *De Waerheyt van de Christelijcke Godts-Dienst en de Authoriteyt der H. Schriften, Beweert Tegen de Argumenten der Ongodtsdienstige, Of een Wederlegginge van dat Godt-Lasterlijcke Boeck, genaemt Tractatus Theologico-Politicus* (Leiden, 1674), Preface and p. 62.

¹²⁸ Both are kept at the Museum Meermanno Westreenianum, The Hague. According to the catalogue of the Staatsbibliothek zu Berlin, it also owned a copy, but this appears to have been lost due to 'Kriegsverlust'. Pieter de la Rüe recorded in the early eighteenth century that the Amsterdam merchant Cornelis van der Heijden had seen another copy in the possession of P. Langendijk, who had borrowed it from a friend of Koerbagh. This friend was said to have burned this copy. Post, 'De aantekeningen van Pieter de la Rüe', p. 416.

¹²⁹ Cis van Heertum is preparing a separate paper on the subject.

¹³⁰ Winfried Schröder, "Spinozam totam armenta in Belgio sequi ducem", in: Wiep van Bunge and Wim Klever (eds.), *Disguised and Overt Spinozism around 1700* (Leiden etc., 1996), pp. 157–169, 159.

Jongeneelen has pointed to an article by Zacharias Conrad von Uffenbach on the *Bloemhof*, a copy of which he had purchased in Amsterdam in 1711, in the Lutheran journal *Unschuldige Nachrichten* of 1714, as well as to a brief mention of *Een Bloemhof* in Leibniz's *Nouveaux Essais*.¹³¹ Leibniz seems to have believed that Adriaan Koerbagh had been the author of Lodewijk Meyer's anonymous *Philosophia S. Scripturae Interpres*.¹³² Michiel Wielema has written about Grietje van Dijk, a member of the so called 'Hebrew movement' within the Dutch Reformed Church, led by Jacobus Verschoor. At the conventicles she held in Zeeland, she acquired the reputation of being far too critical of the States translation of the Bible and far too optimistic in her assessment of the universal salvation of man through Christ, upon which she published some of her views in a book that was quickly banned and was entitled *Een Ligt schijnende in duistere plaatsen* (1709).¹³³

In the row over Balthasar Bekker's *De betoverde Weereld* (1691–1693), which soon spilled over into Germany, interest in Koerbagh briefly revived.¹³⁴ The closing pages of the anonymous *Het leven van Philopater* (1691) briefly mentioned *Een Ligt*, and Bekker's most radical supporter, Eric Walten, clearly alluded to Koerbagh, announcing the imminent publication of a second *Bloemhof*, but so too did Jacobus Koelman, one of Bekkers's staunchest critics, referring to Koerbagh's atheism, as did the anonymous author who felt that Bekker had picked up his views from Hobbes, Spinoza and, 'lest I forget', Koerbagh.¹³⁵ But he was not men-

¹³¹ Jongeneelen, 'La philosophie politique' and 'Adriaan Koerbagh'.

¹³² Israel, *Radical Enlightenment*, p. 505.

¹³³ Christianus Constans [= Grietje van Dijk], *Een ligt schijnende in duistere plaatsen tot de dag aan ligte en de morgen-ster op gaa in uwe herten* (Amsterdam, 1709). See Wielema, *The March*, Chapter 1. Two years later, in Cologne (?), a second part was published, carrying the same title. See also M. van der Bijl, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981), Chapter 7.

¹³⁴ Andrew C. Fix, *Fallen Angels. Balthasar Bekker, Spirit Belief, and Confessionalism in the Seventeenth-Century Dutch Republic* (Dordrecht, 1999); Israel, *Radical Enlightenment*, Chapter 21; Van Bunge, *From Stevin to Spinoza*, Chapter 5; Annemarie Nooijen, "Unserm grossen Bekker ein Denkmal?" *Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung* (Münster, 2009).

¹³⁵ Johannes Duijkerius, *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater*, ed. Geradine Maréchal (Amsterdam, 1991), p. 117; [Eric Walten], *Onwederleggelijk Bewijs ... Het Tweede Deel* (The Hague, 1691), p. 66; Jacobus Koelman, *Wederlegging van B. Bekkers Betoverde Wereldt* (Amsterdam, 1692), p. 137; 'De Betoverde Weereld van den Hooggeleerden Heer, Dr. Balthasar Bekker, Door de Geestelykheit bevoogen', p. 7, in: *Verscheyde Gedichten, Soo voor, als tegen het Boek, Genaamt: de Betoverde Weereld* (S.l., 1691).

tioned in the early Spinoza biographies written by Lucas and Colerus, and neither did he make it into Bayle's *Dictionaire historique et critique* (1696). Since Bayle did not know Dutch, this may not come as a surprise, but Bayle's entry on Spinoza was the longest of his entire *Dictionaire* and he went out of his way to collect data on the life and thought of the Dutch philosopher, reporting in considerable detail on such obscure Dutch Spinozists as Johannes Bredenburg from Rotterdam and Abraham Cufeler from The Hague.¹³⁶ Once Spinoza's biographers as well as Bayle had decided to ignore Koerbagh, however, he became an object of essentially bibliographical curiosity. Not until the late nineteenth-century revival of Spinozism would the freethinker Koenraad Oege Meinsma (1865–1929) become inspired to rediscover the life and thought of Adriaan and Johannes Koerbagh.¹³⁷

Wiep van Bunge

¹³⁶ See Pierre Bayle, *Écrits sur Spinoza*, eds. Françoise Charles-Daubert and Pierre-François Moreau (Paris, 1983).

¹³⁷ See, for instance, Johannes Vogt, *Catalogus historico-criticus Librorum rariorum* (Hamburg, 1753), p. 383, which is largely a record of previous catalogues in which Koerbagh had been mentioned, including Theophilus Sincerus, *Nachrichten von lauter alten und raren Büchern* (Frankfurt-Leipzig, 1731), pp. 80–82. On the nineteenth-century history of Dutch Spinozism, see Siebe Thissen, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850–1907)* (The Hague, 2000) and Wijnand Mijnhardt, 'The Construction of Silence. Religious and Political Radicalism in Dutch History', in: Van Bunge (ed.), *The Early Enlightenment*, pp. 231–262.

NOTE ON THE TEXTS

This edition presents the full text, in English as well as the original Dutch, of Koerbagh's major work.¹ The text's division into chapters is Koerbagh's own. The division of each chapter into numbered paragraphs, however, and the addition of informative headings to groups of paragraphs are unique to the present edition. Koerbagh's text mostly runs on continuously without any breaks. To enhance readability as well as bring out the structure of his discussion it has seemed useful to divide the text into smaller portions according to the inner logic of his argument. The headings added to the Dutch text are of course in modern Dutch. The original edition also contained footnotes by Koerbagh himself. These notes are indicated in this edition by superscript letters. Notes by the present editor are indicated in the standard way by superscript numbers. The footnotes to the Dutch text concern either emendations to the text or variations between the two surviving manuscripts.

In this edition, as previously in Vandenbossche's, the manuscript part of the Dutch text is based on manuscript A. Of the two quite similar manuscripts (A and B), A is written with greater care and is the better readable. Only those differences between the two manuscripts that may lead to differences in the understanding of the text are indicated in footnotes. Footnotes are also used to denote editorial emendations or additions to the original text. In the case of emendations the footnote contains the original text that has been emended. Since this is not designed to be a diplomatic edition some minor alterations have also been silently made to improve consistency and readability. Most of these concern spelling, capitalization and punctuation, which particularly in the manuscript portion are not very clear or consistent. This also applies to the breaking up of some combinations of words that are mostly (but not always) written as one in the original: such combinations with *-men* or *-se* as *kanmen*, *moetmen*, *ikse* or *alsse*. Since these 'suffixes' are in fact independent words they are here written as such. Quotations, most of which come from the Bible, are indicated either by italics (printed part)

¹ Not included here is a long, anonymous congratulatory poem from the 1668 printed edition.

or quotation marks (manuscript). In the English translation, the King James version of the Bible has sometimes been followed, but in most cases Koerbagh's own idiosyncratic Dutch translations from the Bible, inspired by his philosophical analysis of the text, have required equally idiosyncratic English renderings. Koerbagh occasionally cites the biblical text in Hebrew and Greek, but he also provides his own transcriptions and only these are retained in the present text.

EDITION

Adriaan Koerbagh

Een ligt schijnende in duystere plaatsen:

*Om te verligten de voornaamste saaken
der Gods geleertheyd en Gods dienst*

Amsterdam 1668

Adriaan Koerbagh

A Light Shining in Dark Places,

*to Illuminate the Main Questions
of Theology and Religion*

Amsterdam 1668

De geest onderzoekt alle dingh, ook de diepten Gods.

1 Cor. 2.10

Beproeft alles behoud het goede.

1 Thessal. 5.21

Al dat openbaar maakt is ligt.

Ephes. 5.13

De waarheyd maakt openbaar.

Soo is dan de waarheyd ligt.

The spirit examines all things, even the deep things of God.

1 Cor. 2:10.

Test all; hold on to what is good.

1 Thess. 5:21.

All that reveals is light.

Eph. 5:13.

Truth reveals.

So truth is light.

[VOORWOORD]

Goetgunstige waarheyds beminnende, vreelievende en verstandige lezers,

De geestelijken preken haat in plaats van liefde

- 1 Het heeft ons goed gedagt, door dit ontsteeke ligt eens voor oogen te stellen en te toonen de mislaagen en de dwaalingen der geestelijken in de Gods-geleertheyt en Gods-dienst, waar door veroorzaakt word soo grooten haat (die men met regt noemt een vervloekten en kwaadgeestigen haat) onderling tusschen die geen, de welke alle seggen, dat se navolgers des Behouders zijn: daar nogtans de meesten, voornaamentlijk die de magtigsten zijn en de meeste volgers of anhangers hebben, geheel en al het tegendeel als de Behouder geleert heeft, doen met woorden en werken. Want de Behouder seyde, dat men van hem leeren soude, dat hy sagtmoedig, ootmoedig en nedrig van herten was: desen in tegendeel zijn trots, soekende een ider de voet op de nek te setten, en grootmoedig van herten, en nedrig in uyerlijcken schijn, waar door sy het gemeene volk de oogen verblinden. De Behouder leerde de onderlinge liefde, ja dat men ook self zijn vyanden soude goed doen: dese leeren en planten de onderlinge haat in, en dat de een den ander, die maar een weynig anders van gevoelen is, als sy hebben willen dat hy zijn sal, geen woort of trouw sal houden, 't welk strekt tot verderf van een rijk of staat: ja sy leeren self vrienden of burgers onderling, en overheden te vangen, te bannen en te dooden, enz. (waar uyt grouwelijke, land-verdervende oorloogen dikwils zijn gesprooten). O! groot verscheel, en dat sonder eenige wettige oorsaak, alleen maar onder een valsche beschuldiging van onregtsinnigheyd in de leere van God en zijn dienst: daar dog niemand der Gods-geleerden, 't sy van wat gesintheyd dat hy is, tot nog ter deeg een redelijke Gods-dienst, daar geen geloofs-stellingen, de welken men malkander met geweld behoeft op te dringen om te gelooven, in zijn, beschreeven heeft, of heeft konnen beschrijven, waar van de oorsaak is de duysterheyd en verwartheyd der schrift: de kwaade uytlegging, en de kwaade gevolg uyttrekking doeter nog meer toe.

[PREFACE]

Gracious, truth-loving, peaceful and wise readers,

The theologians preach hatred instead of love

We have seen fit to set before your eyes and show by this kindled light the 1
errors and fallacies of the divines in theology and religion which cause
such intense hatred (which is rightly called an accursed and evil hatred)
among them, all of whom claim to be disciples of the Saviour, whereas
most of them, especially those that are the most powerful and have
the most followers or supporters, do quite the opposite of the Saviour's
teachings in both words and deeds. For the Saviour said that people
should learn from him that he had a gentle, meek and humble heart; they,
in contrast, are proud and imperious, seeking to lord it over everybody,
but are humble in outward appearance, by which they blind the common
people. The Saviour taught mutual love, to do good even to one's enemies;
they teach and inculcate mutual hatred, and that one should not keep
one's word or promises to those that have a slightly different opinion
from the one they wish them to have, which leads to the ruin of empires
or states. They even teach friends or citizens to seize, ban and kill each
other and their rulers (from which horrible and devastating wars have
often arisen). Oh, what a difference this is, and that for no legitimate
reason, but only a false accusation of unorthodoxy in the doctrine and
worship of God. For none of the theologians, of whatever persuasion he
may be, has so far properly set out, or been able to set out, a rational
religion that does not contain any articles that people need to force on
each other to believe; the cause of which is the obscurity and confusion of
Scripture, further increased by false interpretation and a false deduction
of consequences.

- 2 Wat meer is, die geestelijken, de welken de alder onredelijkste en tegenstrijdigste, ja slimmer als heydense, geloofsstellingen hebben, zijn met al de voorsz. boose daaden alleen besmet, en dat zijn de Roomse geestelijken. De voordere Gods-geleerden, sy zijn van wat gesintheyd dat se zijn, zijn, de eene min, de ander meer, altemael met het eerste kwaad, te weeten onderlinge haat, besmet: dog grootsheyd en laetdunkentheyd in een nedrigen schijn, beheerscht hun lieden alle ook seer. En met geen van al dees kwaade daaden en behoorden de geestelijken, de welke moeten vredelievende, sagtmoedig en nedrig van herten zijn, besmet te zijn om dat de gemeene luyden als navolgers der geestelijken, daar door worden verleyd, wanneer sy dat navolgen: want de voorganger strekt de navolger tot een voorbeeld.

Haat en vervolging ruïneren steden en landen

- 3 Vorders wat goeds kan onderlinge haat in een land brengen? Niet goeds ter waereld, maar wel kwaads, dat men malkander onderlinge laagen legt om malkander te beschadigen. Of wat voordeel salt in een land brengen, dat men ider een geen woord of trouw sal houden?^a Voorwaar geen voordeel, maar wel nadeel, om dat onder dien schijn allerhande meyneedigheden, bedriegeryen en schelmstukken konnen gepleegt worden. Of wat ruste en vrede salt in een land brengen, te leeren malkander onder den dekmantel van Gods-dienst te vangen, bannen en dooden, de overheden t'onregt af te setten en om te brengen? Kan dat wel ruste en vrede in een land brengen? Neen geensins, maar wel oorlog en verderf, gelijk seer veel maal geschied is.
- 4 Soo al dese dingen verderf en ondergang baaren in een rijk, land, of stad, soo ist immers nootsaakelijk, dat sulks de geestelijken eens ter deegen voor oogen werde gestelt en getoont. Want het en doeter niet toe, dat elk der geestelijken soude willen seggen, het geschiet uyt yver tot de Gods-dienst. Ik vraag wie heeft u sulks geleert? Den Behouder geensins, want die leert onderlinge liefde. Of wie heeft u magt gegeven de menschen te vangen, te bannen, of dooden, wanneer sy niet gelooven willen of kunnen, 't geen gy lieden hebben wilt? Niemand voorwaar: maar

^a Men moet voornaamentlijk de gemeene luyden van de Roomse Godsdienst klaarlijk anwijzen en betoonen, dat die stelling van ider een, die van een andere gesintheyd is, geen woord te houden, valsch, schadelijk en hun selven nadeelig is, op dat se daar in niet langer meer hun geestelijken geloof geeven.

What is more, those theologians who accept the most irrational and contradictory beliefs, worse even than pagan beliefs, are the only ones who are contaminated with all of the above-mentioned evils, and they are the Roman Catholic priests. The other theologians, of whatever confession they may be, are all to some extent tainted with the first evil, namely hatred of one another, but all of them are also strongly dominated by pride and arrogance under the cloak of humility. But the theologians, who should be peace-loving, gentle and humble, ought not to be infected with any of these vices, because the common people as their followers are led astray when they imitate them, for the leader sets an example to the follower.

Hatred and persecution devastate countries and cities

What good, moreover, can mutual hatred do in a country? No good in the world, but rather evil when people set traps for one another to hurt each other. Or how will a country benefit when people do not keep their word to each other?^a This will be harmful rather than beneficial, for under this pretext all sorts of perjuries, frauds and crimes can be committed. Or how will a country be made calm and peaceful by teaching that people under pretext of religion should seize, ban and kill one another, and illegally depose and put to death their rulers? Can such a thing bring calm and peace to a land? Not in the least. It will rather bring war and ruin, as has happened very many times.

If all these things cause ruin and destruction in a realm, country or city, then it becomes necessary to point out and demonstrate this thoroughly to the theologians. For it is irrelevant that every theologian would say that it is done out of religious zeal. I ask, who has taught you such a thing? Surely not the Saviour, for he teaches us to love one another. Who has given you authority to seize, ban or kill people if they cannot or will not believe what you demand? Nobody at all, but you arrogate this authority

^a One should particularly point out and prove to the common people of the Roman Catholic religion that the argument that one should not keep one's promises to those who are of a different belief is false and harmful to them, so that they no longer take their pastors' word for it.

gy neemt die magt misbruyking an u self. Altoos de Behouder en heeft se u niet gegeven, want die heeft geleert self de vyanden goed te doen, ik laat staan dat hy soude geleert hebben vrienden te dooden, om dat se so effen op een hairken niet en gevoelden in alle geloofs-stellingen als gy lieden hebben wilt.

De meeste geestelijken zullen furieus reageren

- 5 Ik wil wel gelooven dat dit heldere ligt eenige der geestelijken, voornaamentlijk de Roomse (dewijl der selver magt-misbruyking daar door te klaar ontdekt word) al wat te sterk in de oogen sal ligten, so dat sy het selve niet wel sullen kunnen verdraagen, maar sy sullen het selve daarom wel wat zoeken te verdonkeren, op dat sy der niet te seer door verblind soude worden, (dat is, wat te veel van hunlieder agtbaarheid en magt verliesen) en de gemeene luyden van de Roomse Gods-dienst te seer verligt, 't welk de Gods-geleerden niet wel lijden mogen, dewijl die daar maar op uyt zijn om de gemeene luyden in onweetentheyd te houden, en daarom leeren sy se, dat het genoeg is te seggen, dat sy gelooven 't geen de kerk (dat is de geestelijkheid) gelooft, en dat de kerk (dat is de geestelijkheid) niet kan dwaalen: 't welk seer valsch is, want al de geestelijken niet van een gevoelen zijn, en verscheydenheyd van gevoelen geeft dwaaling te kennen. Dog wy hoopen dat dit ligt so helder sal door schijnen, dat ydel en te vergeefs zijn sal al 't geene, waarmede sy het selve sullen poogen en tragten te verduysteren.
- 6 Die van de herstellde Godsdienst sal het mede al wat wonderlijk in de oogen schijnen, so dat se het selve mede wel wat sullen zoeken swart te maaken, om dat het al wat te veel hunlieder misslagen ontdekt. Dog het behoorde hun niet onangenaam, maar aangenaam te zijn, en sy behoorden te verbeteren^b daar se van berispt worden, want sy geen overvloed van geestelijke goederen en rijkheden en magt-misbruyking, gelijk de Roomse geestelijken, daar door te verliesen hebben: gemakkelijk dies-halven konden sy ook wel toestaan, datter eenige tegenstrijdige geloofs-stellingen wierden verandert, waar door al de andere geestelijken

^b Want daar staat in het 141. lied Davids op het 5 afdeelsel: "De regtvaardige sla my, het sal weldaadigheyd zijn, en hy bestraffe my, het sal olie des hoofds zijn, 't en sal mijn hoofd niet breeken: want nog sal ook mijn gebed zijn in hunne tegenspoeden." Dog wat mag ik dit bybrengen, sy sullen my wel voor goddeloos schelden: 't welk de geestelijken dog wonder wel kunnen.

to yourself and abuse it. Certainly the Saviour did not give it to you, because he taught us to do good even to our enemies. He certainly did not teach you to kill your friends for not feeling exactly the same about the articles of faith as you would have them do.

Most theologians will react furiously to this book

I suspect that this bright light will be too strong for the eyes of some 5 theologians, particularly the Roman Catholic ones (because their abuse of power will become only too manifest), so that they will be unable to bear it. They will therefore seek to darken it so as not to become too blinded by it (that is, lose too much of their authority and power) and lest the common people of the Roman Catholic religion become too enlightened. This is something the theologians cannot bear, since their only aim is to keep the common people in ignorance, and therefore they teach them that it suffices to say that they believe whatever the Church (that is the clergy) believes, and that the Church (that is the clergy) cannot err—which is entirely false, for not all theologians are of the same opinion, and diversity of opinion bespeaks error. But we hope that this light will shine through so clearly that everything they do to attempt to obscure it will be futile and in vain.

Those of the Reformed religion will be equally surprised by it, so that 6 they too will wish to black it out, since it uncovers so many of their errors. Yet it ought not to anger but to please them, and they ought to correct^b the things they are censured for, because there is no abundance of ecclesiastical properties and riches and abuse of power, such as the Roman clerics enjoy, that they thereby stand to lose. They could therefore easily tolerate the modification of a number of paradoxical tenets of faith, as a result of which all the ministers of the other persuasions and their

^b For it says in Psalm 141:5: “Let the righteous smite me, it shall be a kindness; and let him reprove me, it shall be oil for the head, it shall not break my head; for yet my prayer also shall be in their calamities.” But however much I point this out, they will still denounce me as impious. The theologians are wonderfully good at that.

van de overige gesinthen met hunlieder navolgers wel tot hun lieden soude komen, 't welk een groote saak zijn soude tot groot nadeel der Roomse geestelijke mogentheyd.

- 7 Die van de Luydherse Gods-dienst, de welke mede nog al vry wat bygeloovig zijn, sal het mede so heel wel niet (gelijk ik wel denken kan) in de oogen glinsteren: so sal het misschien ook wel niet doen de vordere Gods-geleerden van andere gesinthen. Maar ik geef in hun lieden mede te bedenken 't geen ik die van de herstellde Gods-dienst voorgesteld hebbe: en dat sy behoorden te tragten om onderling over een te komen en te vereenen: 't welk wel mogelijk soude zijn wanneer de onderlinge liefde en verdraagsaamheyd wat grooter waaren als sy tegenwoordig zijn, en dat een ider niet te veel op zijn voor-oordeel en ingebeelde waarheyd steunde, en dat eenige geestelijken niet vreesden, dat ser soude schade by lijden, daar se dog geen nood van hebben sullen.
- 8 Dit sal ik nog seggen, dat al-hoe-wel dit ligt veele wat te helder van stralen mogt zijn, en over sulks wat te veel glants maaken: dat het evenwel nog wel eenige Gods-geleerden van sommige gesinthen de welke tot onderlinge liefde en eendragt zijn genegen, en vorders alle andere waarheyds-beminnende, vreelievende verstandige luyden, welkers oordeel niet te veel met vooroordeel is beswalkt, niet onangenaam sal zijn: waar mede wij ons troosten, overmits wy het dog maar voor de verstandigen hebben geschreven.

Weldenkende politici zullen dit boek verwelkomen

- 9 De luyden van staat en heerschappy en kunnen het niet kwaad keuren, al schoon het de gemeene geloofs-stellingen door zijn klaarheyd verduystert, dewijl het in tegendeel der selver oogen verligt, dat se klaarlijk kunnen sien en bemerken, wat van die geloofs-stellingen die men malkander opdringt te gelooven is: en vorders dat die grond-stelling van staat de welke veel staat-beschrijvers vast stellen, namentlijk eenderley wijs van Gods-dienst, bestaande in eenige tegenstrijdige^c geloofs-stellingen, door geweld en dwang staande te houden, valsch en land-verdervelijk is, en die valsch en land-verdervelijk sijnde, so ist my en een ider immers geoorloft te schrijven het geen men kan toonen waar te zijn, en tot onderlinge verbintenisse kan strekken, te meer wanneer men 't malkander niet

^c God als het hoogste goed, moet geeert en gedient zijn, dat is vast en seker. God word gekent door de rede, want sonder rede ist onmogelijk God te kennen: so moet men by gevolg God op een redelijke wijze eeren en dienen.

followers would join them, which would be a matter of great moment and to the great detriment of Roman clerical power.

Neither will those of the Lutheran religion, who are rather superstitious as well, set their eyes on it with approval; nor possibly will any minister of the remaining confessions. But I wish them too to consider what I have suggested to those of the Reformed religion, and that they should try to join forces and unite with them—which would be quite possible if their mutual love and tolerance were greater than they are at present and if each of them did not lean so much on their own prejudices and imaginary truths, and if some ministers did not fear that such a union would harm them, for there is no danger of that.

I shall only add this, that although this light may be too bright for many and create too much brilliance, yet it will not displease some theologians of various confessions who tend towards mutual love and harmony, nor all the other truth-loving, peaceful and wise people, whose judgment is not overly clouded by prejudice. That will be a comfort to us, since we have only written it for the wise.

Prudent politicians will welcome this book

Magistrates and princes cannot disapprove of this book, although it obscures common beliefs through its clarity, since on the other hand it opens their eyes so they can clearly see the truth about the dogmas that people force each other to believe and furthermore that the maxim of statecraft found in many political writers, namely to uphold by force one particular religion consisting of a number of contradictory^c tenets, is erroneous and disastrous for a country—and if that is so, then I and anyone else am allowed to write what can be shown to be true and to contribute to mutual harmony, the more so when people do not

^c God as the highest good must be worshipped and served, that is for sure. God is known through reason, for without reason it is impossible to know God; consequently, God must be worshipped and served in a rational fashion.

met geweld opdringt om an te neemen, maar dat het an de keure des Leesers staat, het geschrevene an te neemen, of te verwerpen. Als dat geschiede men soude alsins allengskens meer en meer tot de waarheyd en grooter kennisse Gods komen, en oversulks ook eerder tot onderlinge vereeniging^d en liefde: daar men nu maar geduurig het verstant en 't oordeel besig houd om tegenstrijdige en onverstaanelijke dingen in plaats van na de rede uyt te leggen, door versierde en niet betekenende woorden nog duysterder en onverstaanbaarder te maaken.

- 10 Geen wonder dan, als men van de rede afgaat, en tot versieringen toe-
vlugt neemt, dat men geduurig om de waarheyd twist, 't welk schadelijk is in een gemeene best, dewelke goede overheden altoos zoeken in goede ruste en vrede te behouden. Die daarom niet en moeten, of met rede niet en kunnen kwalijk neemen 't geen geschreeven word tot eenigheyd en vastigheyd van een staat: al schoon het ter eerster anschouw wat nieuws en vreemds schijnt te sijn. Want alle nieuwe en vreemde dingen moet men niet ten eersten verwerpen als niet deugende, maar men moet de selve al eerst eens met een goed oordeel sonder voor-oordeel overwegen, en 't geen 'er waar in is anneemen en behouden. Als men dat niet doet blijft men eeuwiglijk in den ouden drek van onweetentheyd leggen wentelen: en onmogelijk dat men dan kan voort gaan, gelijk men behoort voort te gaan, van kennisse tot kennisse. Hier mede wensch ik een ider heyl en voorspoet, en een gezond verstand en oordeel: en verblijve een iders dienstwillige en verpligte

Vreederyk Waarmond.

^d Want eendragt maakt magt. En door eenigheyd moet een land staande gehouden worden. Hier uyt blijkt genoegsaam, dat al de inwoonders van een land of stad, sy sijn van so veelderley gesinthen als se sijn, malkander van nooden hebben, en dieshalven eenig moeten sijn en malkander woord houden in alle billijke dingen.

compel each other by force to accept it but readers are free to accept or reject what is written. If that happened, people would gradually come nearer to the truth and a knowledge of God, and would therefore sooner attain harmony^d and love—whereas now they occupy their minds with paradoxical and incomprehensible things, not in order to explain them rationally, but to make them even more obscure and impenetrable with the help of fabricated and meaningless words.

It is no wonder, then, if people abandon reason and take refuge in 10 fictions, that they are constantly fighting over the truth. This is harmful in a commonwealth, which good magistrates always seek to keep stable and peaceful. Therefore, they neither should nor reasonably can take offence at what is written to promote the unity and stability of the state, even though at first sight it may seem to be something new and strange. Not all new and strange things should be rejected forthwith, but they should first be considered with an open, unprejudiced mind, and what is true in them should be accepted and held on to. If people fail to do this they will forever continue to wallow in their old, ignorant filth, and then it becomes impossible to progress (as people should) towards ever greater knowledge. Herewith I wish everybody good luck and prosperity, and a sound judgment, while remaining everybody's obedient and obliging

Vreederyk Waarmond.

^d For harmony generates power. And by harmony a country must be supported. From this it is sufficiently clear that the inhabitants of a country or city, however varied their beliefs, all need each other and therefore must be united and honest towards each other in all things reasonable.

[HOOFDSTUK 1]

VAN WESEN, JEHOVA, EN DE WAEREELD

Dit boek is bestemd voor het hele Nederlandse volk

- 1 De redenering word van de Redenkonstenaars gesegt te zijn twederley, de innerlijke en uyerlijke redenering. De innerlijke redenering is de rede of denking, dat is, de doening des gemoeds, begrijpnde de voorgeworpene dingen en der selver naamen. De uyerlijke redenering is de uytpraak of uytlegster van onse innerlijke redenering of innerlijke bedenkingen, welke wy innerlijk begrepen hebben. Dese uytpraak gebruyken wy, om onse redenering, dat is onse begripping of dencking des gemoeds an andere menschen klaarlijk bekend te maaken, wanneer wy sulks noodig agten. En om nu andere menschen klaarlijk verstaan te geeven 't sy mondeling of by geschrift, wat wy by ons selven hebben begreepen, so ist nootsaakelijk, dat wy bekende en verstaanbare woorden moeten gebruyken, of anders ist altemaal vrugteloos en vergeefsche moeyten, waar uyt nimant nut of voordeel kan trekken.
- 2 Dewijl wy nu onder Gods segen hebben voorgenomen van de voor-naamste saaken der Gods-geleertheyd en Gods dienst schriftelijk te spreken, om daar door onse innerlijke redenering van die dingen an den volke onses Lands bekend te maaken: so hebben wy om geen vergeefsche moeyten of vrugteloos en arbeyd, waar uyt nimant vrugt of voordeel soude kunnen trekken, te doen, voorgenomen die taal, welk by al 't volk bekend is, of behoord bekend te sijn, te gebruyken, ter oorszaak dat de saaken, die wy tot nut des volks en staat in aller ernst (schoon wy somtijds om redenen schimps-gewijs sijn spreekende) sullen verhandelen, raakende sijn den gantschen volke.

God is het eeuwige, oneindige Wezen

- 3 Het eerste dan 't geen wy verhandelen sullen, sal sijn van Wesen, in 't Hebreeusch *Jehova*, 't welk is eenvoudig, eenig, eeuwig, oneyndig, noyt begonnen, over al tegenwoordig, onafhingend, onveranderlijk, alwee-tend, almogend en oppervolmaakst. De Hebreen hebben het alsoo

[CHAPTER 1]

ON BEING, *JEHOVA*, AND THE WORLD

This book is meant for all the Dutch people

Reasoning, the logicians say, is of two kinds: internal and external. Internal reasoning consists in reason or thought, that is, the act of the mind whereby the objects and their names are grasped. External reasoning is the expression or interpretation of our internal reasoning or the inward thoughts that we have conceived in our minds. We use such expression to communicate our reasoning, that is, our mental conceptions and thoughts, to other people when we think this is necessary. And in order for us to impart to other people, whether by mouth or in writing, what we have conceived within ourselves, it is necessary to use well-known and intelligible words, or else it would be altogether pointless and for naught, of no use or benefit to anyone.

Because we have now taken upon ourselves, with God's blessing, to deal in writing with the major issues in theology and religion, communicating our inward reasoning about those things to the people of our country, we have chosen—to avoid wasted effort and fruitless work from which no one will benefit—to use the language that is or should be known to all of the people. The reason is that the questions we shall address, for the benefit of people and country, with all seriousness (though sometimes for certain reasons we shall also write in a jocular fashion) concern the entire people.

God is the eternal, infinite Being

Our first subject will be Being, *Jehova* in Hebrew, which is simple, unique, eternal, infinite, without beginning, omnipresent, independent, immutable, omniscient, all-powerful and absolutely perfect. The Hebrews have

genoemd, om dat het waarlijk is wesende, of wesen, zijnde, of zijn, dat is, die is, niet alleen die is, maar die selfs het wesen en zijn is van alles: *want in hem* (dat is, in dat wesen) *leeven wy, ende* (in hem) *worden wy beweegt, ende* (in hem) *zijn wy*: ook is dit wesen *alles in allen*. Soo dat al 't geen men siet en hoord, en voeld, is maar een wijze van bestaan, af hangig van dit Wesen. *Want uyt hem* (dat is uyt dat Wesen) *ende door hem, ende tot hem zijn alle dingen*. Dit Wesen ('t welck wy noemen God, welk woord, hoewel een weynig veranderd, afkomstig is van een oud Duyts t'saam-geset woord, te weten, i od, 't welk beteekent 'die hoog') is oneyndig, hebbende van eeuwigheyd geweest alles in allen, of 't wesen aller wijze van bestaan, bestaande uyt oneyndige eyenschappen, der welker elk oneyndig is in sijn soorte.

- 4 Dese God, of dit Wesen, en heeft sik niet onbetuygt gelaaten, maar heeft sik klaarlijk betuygd an alle volkeren der wereld geen uytgesonderd, begiftigende de selven met de rede; door welke, als door het eenigste woord Gods, men tot de kennisse Gods, en ons selfs komt, uyt welke, en door welke, vloeeyen en gemaakt kunnen worden, alle redelijke en billijke wetten, soo wel God, en des selfs dienst aangaande, als de onderlinge welstand des menschelijke geslagts onder malkander. Soo dat sik het eene volk hier in niet boven 't ander kan beroemen, iets meerder ontfangen te hebben als 't ander: indien het slegts die magt, die 't ontfangen heeft, om redenen te kunnen gebruyken, in 't werk steld. Maar die de rede versuymt te gebruyken, vervalt tot alle onwetentheyd en bygeloovigheyd; waar uyt alle kwaad spruyt.

De bijbelauteurs beschrijven God zeer gebrekkig

- 5 God word ook van de Gesant Johannes gesegt te sijn een geest^a (dog dat is niet genoeg, want God is Wesen, en men doet kwaalijk, dat men het woord *Jehova* Wesen overset Heere) en vorders segt hy niet, of verklaart niet wat dat een geest is, of waer in het Wesen eens geests bestaat. Dog wat is dat nu, dat men weet dat God een geest is, en men weet anders niet? My dunkt niet dat dat nog so veel is. Segt men op een ander plaats in de schrift staat dat een geest is 't geen nog vlees nog been heeft. Wel wat is dat nu? Hier hoor ik wel wat een geest niet en is, maar niet wat

^a Eygentlijk staater in de grondtaal: God is een aseming, geblaas, of blasing, of wind. Want het grieksche woord *pneuma* komt van *pneuein*, asemen, blaasen, wind uyt-werpen, reuk geven. So dat de Grieken ook niet geweeten hebben, wat een geest geweest is.

called it thus because it is truly essential, essence or being. It does not simply exist in itself, but it is also the essence and being of all things: “for in him (that is, in that Being) we live, and (in him) we are moved, and (in him) we are.” This Being is also all in all. So all that one sees, hears and feels is nothing but a mode of being dependent on this Being. “For from him (that is, from that Being), and through him, and to him are all things.” This Being (which is called God, a word deriving, with slight alteration, from an old Dutch composite word ‘i od’ meaning he on high) is infinite, having eternally been all in all or the essence of all modes of being, and consisting of infinite attributes each of which is infinite in its kind.

This God, or this Being, has not remained hidden, but has revealed 4 himself clearly to all the peoples on earth, none excepted, endowing them with reason, by which, as the only Word of God, man can attain knowledge of God and himself, and from which flow and can be made all reasonable and just laws, pertaining both to God and his worship and to the mutual happiness of mankind. No people, therefore, can boast of having received more of this than any other, if they only put into effect the powers of reason they have received. But whoever neglects to use his reason sinks into ignorance and superstition, from which arises all evil.

The biblical writers describe God very inadequately

The Apostle John conceives of God as a spirit^a (though that is unsatis- 5 factory, for God is Being, and it is moreover wrong to translate *Jehova*, Being, as Lord), but he does not say or explain what a spirit is or what is the nature of a spirit. What use is it to know that God is a spirit without knowing anything else? I do not think that is very much. If someone should remark that Scripture elsewhere says that a spirit is what has neither flesh nor bone—well, what is that? Here I am told what a spirit is not, rather than what it is. The thin air has neither flesh nor bone, but

^a The original text actually says: God is a breathing, blowing, or wind. For the Greek word *pneuma* comes from *pneuein*, breathing, blowing, emitting wind, giving off smell. So the Greeks also never knew what a spirit is.

het is. De dunne lugt heeft ook nog vlees nog been, is se daarom een geest? Of imand seyde, die woorden nog vlees, nog been, kan men daar neemen voor allerley lighaam. En of ik dat al toestaa, wat salder dan uyt volgen? Niet anders als dat het de Behouder wat korter en algemeender had konnen seggen, dat is hy had konnen seggen, een geest is 't geen geen lighaam is. Nu hoor ik wederom wel wat het niet en is: maar niet wat het is.

- 6 So dat ick besluyte, dat de Schrijvers der schrift niet geweeten hebben wat het wesen van een geest is: want sy souden dan alsoo ligt hebben konnen schrijven gelijk de saak is, te weeten, dat het wesen eens geests is denking, of een geest is een denkend ding, en ik kan ook niet sien, dat het de Gods-geleerden nog weeten. En daar by worden doorgaans in de schrift sodaanige bedryven van dese geest of God verhaalt, die in God een oneyndig en onveranderlijk Wesen sijnde, niet vallen konnen, gelijk als op te klimmen, neder te daalen, voor by te gaan, te spreken, te toornen en diergelijke daaden meer: ja ook onbetaamelijke bedrijven, gelijk als te brullen als een leeuw of beer, en diergelijke meer. So dat ik wel rondelijk uyt derf seggen, dat de schrijvers der schrift God, in welkers kennisse het eeuwig leeven is, nog niet ter deeg gekent hebben: en ik kan ook nog niet bevroeden, dat de Gods-geleerden een regte kennisse Gods hebben. En ten waar dat ik se bekomen had uyt de waare wijsheyd^b, ik en soud se uyt de schrift nimmer te regt gekregen hebben: dog datter de schrift ook wel wat toe geholpen heeft, dat wil ik niet ontkennen.

Een uitvlucht van de theologen weerlegd

- 7 Maar de geestelijken sullen seggen, wy weeten wel, dat het wat oneygentlijk is, en dat sodanige bedrijven in God niet vallen, en over sulks dat het mensch-lijdentlijk^c van hem geschreeven is, dog het moet God voegelijk^d verstaan en uytgelegt worden. Ha! fijntjes voorwaar so 't lijkt. Maar ay! wat hoor ik nu dog meer als twee woorden? Geeven my die nu de waarheyd en 't verstand van die saak te kennen? Of seggen my die nu wat God of een geest is? Of weeten de gemeene luyden van kennis, dewelken die woorden noyt gehoord hebben, of gehoord hebbende niet verstaan, hier door terstond als 'er van God, of Wesen, so oneygentlijk

^b *Vera philosophia.*

^c *Anthropopathôs.*

^d *Theoprepôs.*

is it therefore a spirit? Some might say that the words ‘neither flesh nor bone’ may denote any body whatsoever. Yet even if I grant that, what will follow from it? Nothing, except that the Saviour might have stated this in a more general way and in fewer words: he might have said, a spirit is whatever has no body. So again I learn what it is not instead of what it is.

I conclude, then, that the biblical authors never knew what the nature of a spirit is, for if they did, then they might just as easily have written the truth, namely, that a spirit consists in thought, or that a spirit is a thinking thing; but this is something of which the theologians are even now still ignorant. Moreover, in Scripture many actions are recorded of this spirit or God that are incompatible with the nature of an infinite and immutable Being, such as ascending, descending, passing by, speaking, being wrathful and suchlike, and even inappropriate actions such as roaring like a bear or a lion, and so on. Therefore, I am unafraid to state frankly that the biblical authors had no adequate knowledge of God, in the knowledge of whom consists eternal life, and I cannot assume that the theologians are yet in possession of such an adequate knowledge. And if it had not been for true philosophy^b I would never fully have obtained it from Scripture, although I will not deny that Scripture has also helped to some extent.

A subterfuge of the theologians refuted

But the theologians will say: we are fully aware that these are only figures of speech and that God does not really perform such actions, and that moreover things are written of him in a human-like fashion^c that must, however, be understood and explained in a way becoming to God^d. Well, that seems clever! But wait! What more do I hear than two words? Do they convey to me truth and comprehension about this matter? Do they tell me what ‘God’ or a ‘spirit’ actually is? Or do common folk who have never heard, let alone understood, these words immediately comprehend how they should be made out when God, or Being, is written or spoken

^b *Vera philosophia.*

^c *Anthropopathôs.*

^d *Theoprepôs.*

geschreeven of gesproken word, hoedanig dat het moet verstaan worden? Het mag wel, maar ik en sie'ter niet in: de dagelijkse ondervinding leert my het tegendeel: want hoe plomp en menschelijk datter van God, of Wesen geschreven is, of geschreven word, nog also menschelijke bedenkingen hebben sy van God: dewijl se hem niet anders verbeelden in hun verstand als een hoog verheeye mensch (al schoon se hem met de mond geest noemen om dat hun dat woord geest gesegt is) die maar op een sekere plaats is, namentlijk in den Hemel, en dat hy daar is als een koning in zijn hof. Daar en boven wat moet men al woorden bedencken om eenige dingen, die niet wel beschreven sijn, goed te maaken: gelijk het blijkt in de Gods-geleertheyd, en egter deugt het dan nog niet. Hebben sy God eygentlijk gekent gelijk hy behoort gekent te worden: waarom dan so oneygentlijk geschreven? Ik kan niet sien waar dat goed voor is. Dog als ik de regte, naakte en klaare waarheyd seggen sal, gelijk het is. So seg ik, dat sy maar duyster geweeten hebben, en over sulks maar duyster hebben konnen schrijven: hadden sy klaarder en beter geweeten, sy soudén, mijns oordeels, klaarder en beter geschreeven hebben. Of ten sy dat se op bedrog uyt waren, 't welk niet waarschynelijk is.

De wereld is niet uit niets geschapen

- 8 De voornaemste eygenschapen van dit Wesen zijn uyt-gebreydentheyd en denking. Soo nu uyt-gebreydentheyd en denking van eeuwigheyd geweest zijn, gelijk sy geweest zijn: van waar komt men dan te seggen, een maaking geschied te zijn uyt niet, daarder ons de Schrift geen gewag van maakt, en de saak in sik selfs anders spreekt? Ik lees wel in 't begin der Schrift *bereschit bara & elohim & haschamaim ve & haarets*, dat is, gelijk het behoort en moet uytgelegd worden: *In het voornaemste heeft de magtigen de die daar wateren* (of laat dit al Hemel zijn) *ende de Aarde gemaakt*. Maar ik en sieder niet by *uyt niet*. Dog de Godsgeleerden, als de Schrift Gods woord is, en van soodanige magt, en heyligheyd, als se selver seggen, waarom meynen die niet, dat dat hun raakt, vervloekt sy dieder wat af, of by doet. Een genoegsaam bewijs, dat eenige onder hun wel weeten, dat de Schrift niet en is, 't geen sy seggen dat se is. Maar sy denken, sy sijn Gods-geleerden, 't staat hun vry wat af te doen of by, en uyt te leggen na hun welbehaagen, om de slegten en eenvoudigen wat wijs te maaken, en in onweetenheyd te houden. Want in niet en konde geen uytgebreydentheyd zijn, in niet en konde geen denking sijn, in niet en konde geen begripping of verstaaning zijn, in niet en konde geen wijsheyd

of in such an incorrect way? Possibly, but I doubt it, and daily experience teaches me otherwise. For the more clumsy and anthropomorphic the words used to describe God or Being, the more people inwardly conceive of him that way, since they picture him as a preeminent person (although by mouth they call him a spirit because they have been told to use that word) who is in a certain place, Heaven, like a king in his castle. Moreover, it is ridiculous how many words have to be concocted to set right things that are not well written—as can be seen from theology—and even then things are still no good. Had they conceived of God as he should be conceived of, then why would they write in such an inappropriate way? I cannot see what it is good for. But the plain, naked and unadulterated truth is that they had no more than obscure notions of God and therefore could only write in a confused way. If they had had clearer and more adequate notions, then in my opinion they would have given a clearer and more adequate description—unless they were aiming to deceive people, which is not very likely.

The world was not created from nothing

The main attributes of this Being are extension and thought. Now if 8
extension and thought have existed from eternity, as indeed they have, why do people say that there has been an act of creation from nothing, since Scripture does not mention it and the facts are really quite different? At the beginning of Scripture one reads *bereschit bara & elohim & haschamaim ve & haarets*, which should be understood to mean: “In the main part the powerful ones have created those yonder waters (or Heaven, if you wish) and the earth.” I cannot, however, find the words “from nothing”. If Scripture is God’s Word, however, and if it is of such authority and holiness as they say it is, why do the theologians not apply to themselves the following: cursed be anyone who either omits parts of the text or adds to it. This is sufficient proof that some of them well know that Scripture is not what they say it is. But they think that, being theologians, they are at liberty to omit or add things and to explain the text to their own liking in order to fool the simple people and keep them in ignorance. For there could be no extension in nothing, there could be no thought in nothing, there could be no understanding in nothing, there could be no wisdom in nothing, there could be no truth in nothing. You

zijn, in niet en konde geen waarheyd zijn. Segt gy, heeft dan Wesen niet eerder geweest, als de waereld? Ik sal seggen, als gy Wesen segt, soo segt gy wesen aller wijsen van bestaan, als gy Wesen segt, soo segt gy alles in allen: en ten anderen sal ik seggen, segt gy eerder, soo segt gy iets dat zijn begin heeft genoomen voor 't ander: over sulks geen van beyde soude dan eeuwig zijn.

- 9 Segt gy, heeft dan God, of Wesen niet van eeuwigheyd geweest? Ja, Wesen of alles in allen heeft van eeuwigheyd geweest. En is de waereld niet in der tijd gemaakt? Ik antwoord, als gy waereld noemt in 't algemeen (dat is de gantse wesentlijkheyd des waerelds) soo segt gy een oneyndig ding, en over sulks Wesen, of alles in allen: want de waereld in 't algemeen en kan niet (ten zy belagchelijk) eyndig bedagt worden. Want bedenkt gy se eyndig, waar is zijn uysterste omtrek aan vast palende? aan wat, of aan niet? Segt gy aan wat, soo seg ik, dat is nog waereld, en over sulks hebt gy nog zijn uytterste omtrek niet: segt gy aan niet, ik seg, wat kan aan geen niet bepaalt zijn: want daar en kan geen niet bedagt worden, nog daar en is geen niet, nog daar en heeft geen niet geweest, nog daar en sal geen niet komen, of daar kan geen niet komen.^e Maar daar heeft van eeuwigheyd wat geweest, te weten Wesen. En daar sal in eeuwigheyd wat blijven, te weten, Wesen, of alles in allen. Of neemt gy waereld voor 't geen men siet, te weten, die uysterlijke gedaante, of gestalten, die in geduurige veranderingen bestaan? Dat is heel wat anders: wat dat dan eygentlijk waereld maaken is, sal hier na klaar getoont worden.

De Hebreeuwse grondtekst van Genesis 1:1

- 10 Om daar toe te komen, so let op de eerste woorden der Schrift, maar voornamentlijk op den sin der selver. Dog imant mogt my voorwerpen, en seggen, gy legt de woorden soo niet uyt gelijk se de Gods-geleerden

^e Of my imand wilde tegen-werpen: dat dat seggen maar is na de gemeene waerelds wijsheyd (*philosophia*) en niet na de Gods-geleertheyd. Wy toonen hier, dat ons seggen niet is tegen de schrift daar men na het seggen der Gods-geleerden de Gods-geleertheyd uyt haalen moet, over sulks is dat seggen ook waar na de Gods-geleertheyd, so wel als na de waerelds wijsheyd. En daar en boven al wat waar is na de waerelds wijsheyd, is en moet ook waar sijn in de Gods-geleertheyd. Want de regte en waare Gods-geleertheyd, en alle waarheyd in de Gods geleertheyd, word mede onder de waerelds wijsheyd begreepen, en is een gedeelte der selver, om dat in de waerelds wijsheyd mede vervat word de volkome kennisse Gods. En wat is de volkome kennisse Gods anders als Gods-geleertheyd? So dat onder de naam van waerelds wijsheyd begreepen word alle waarheyd, wijsheyd, weetenschap en kennisse die der is.

will say, did Being not then exist prior to the world? I answer, first, that Being means the essence of all modes of being, Being means all in all. Secondly, what is prior started to exist before the other thing did: so in that case, neither would be eternal.

But God or Being has surely existed from eternity? Yes, Being or all in all has existed from eternity. And was the world not created in time? I answer that if you mean the world in general (that is, the entire reality of the world) then you are speaking of something infinite, and therefore the same as Being or all in all, because the world in general cannot (except in a ridiculous way) be considered finite. For if you think of it as finite, then what is its outer circumference limited by: by something or by nothing? If something, then that must still be a part of the world, and so its utmost boundary must lie still further; if nothing, then how can something be limited by nothing? For nothing cannot be an object of thought, it does not exist, it has never existed, it neither will nor can ever exist.^e But something has existed from all eternity, namely Being or all in all, and this something will remain in all eternity. Or do you mean by world all visible things, those external appearances or phenomena that are in permanent transformation? That is something quite different. What the creation of the world really is, then, will now be clearly shown.

The Hebrew text of Genesis 1:1 explained

For a start, consider the first words of Scripture, and particularly their meaning. Someone might object, however, that my interpretation of these words differs from the usual explanation given by the theologians.

^e If anyone wished to object that that dictum is only true in ordinary philosophy (*philosophia*) and not in a theological sense, then here we show that our maxim is not contrary to Scripture from which the theologians say theology must be derived, and therefore that dictum is as true in theology as it is in philosophy. Moreover, all that is true in philosophy is and must be true in theology as well. For real and true theology and all truth in theology are conceived as philosophy and as a part of it since in philosophy is included the perfect knowledge of God. And what is the perfect knowledge of God other than theology? So that the name philosophy covers all truth, wisdom, science and knowledge that exists.

gemeenelyk uytleggen? Ik antwoorde, dat ik se wel uytlegge na de betekenisse, en na des saaks waarheyd, als blijken sal. Want *beraeschit* sijn twee woorden, *b* betekent in, en *raeschit* betekent voornaamste: het oorspronkelijk of wortel-woord, *rosch*, betekent mede hoofd, voornaamste, opperste. Hoofd word ook, gelijk ider bekend is, gemeenelyk genomen voor 't voornaamste, of opperste van iets. Soo dat hier niet gesproken word van een begin of tijd: maar van voornaamste. *Bara*^f betekent heeft gemaakt, wijze van bestaan, of gedaante gegeven. *Elohim* betekent magtigen: in eenvoud¹ *ael*, magtig, sterk. Imant sal my mogelijk vraagen, en seggen wel betekent *elohim*, magtigen, niet *Jehova*, Wesen? Neen, al hoewel magtigen in Wesen sijn. En geeft dese naam, *elohim*, dan niet te kennen de drie selfstandigheden, of onderstandigheden, of wijsen van bestaan (*personen*) in de Godheyd, of in Wesentheyd, gelijk eenige Gods-geleerden willen? Neen, want dat word al mede buyten de Schrift gesegt, gelijk ik na bewijzen sal. *Aet hascha maim*, welk woord *hascha maim* is een t'saam geset woord van drie woorden, te weten *ha*, 't welk betekent die, en *scha* betekent daar, of *aesch*, 't welk betekent vuur: en *maim*, en betekent wateren: soo dat *haschamaim* betekent *die daar wateren* of *die vuur wateren*. Dog dit willen de oversetters sal Hemel betekenen. Maar ik meen de meesten nog weinig weten wat Hemel is. Nu 't en komt daer nog niet op aan. *Haarets* betekent de aarde. Wy sullen de woorden nu eens by mal-kander voegen: *In 't voornaemste heeft gemaakt of gedaente gegeven de magtigen die daar wateren, of vuur wateren, ende die aarde.*

^f Het woord *bara* betekent eygentlijk gelijk ik 't overgeset heb, heeft gedaente gegeven, of heeft wijze van bestaan gegeven, of heeft gemaakt. En al dese betekenissen kan ik uyt plaatsen der Schrift, daar het woord *bara* gebruykt word, bewijzen. Vraagt my nu imant of maaken ook die beteekenis heeft van iets uyt niet voort te brengen? Neen. Waarom dat ik 't dan niet overset scheppen, 'twelk de Gods-geleerden seggen, dat betekent iet uyt niet voortbrengen? Ik seg neen, dat scheppen die beteekenis niet en heeft nog in de waarheyd van de saak, nog in de beteekenis selfs. Want de oude Duytsche over duysent of twee duysent jaaren, hebben nimmer dat woord in die beteekenis gebruykt, om dat sy noyt gedagten gehad hebben van dat iets soude voort-gekoomen sijn uyt niet. Maar sy, en ook alle volkeren, hebben gestelt een eerste ongedaantige stoffe, daar alles soude uyt voort-gekoomen sijn.

Wie nu eygentlijk die versierder is geweest, die dat woord die beteekenis gegeven heeft, dat en weet ik niet. 't Is my genoeg, dat ik aanwijs, dat het in de waarheyd van de saak valsch is, en aangewezen heb uyt het gevoelen van de Duytschen, dat sy 't soo niet gebruykt hebben. De eygentlijke beteekenis van het woord scheppen is immers genoeg bekend. En die se niet bekend is, die gaat slegts in de kooken, en hy sal se genoeg gewaar worden, als hy de kooken-meyd siet de dry uyt de pot scheppen, met een groote pollepel, of de werk-meyd het water uyt de bak of put scheppen, met een schepper of emmer.

¹ een vond.

I counter that my interpretation accords with the meaning of the words as well as the truth of the matter, as I will prove. For *beraeschit* consists of two words, *b* meaning in and *raeschit* meaning main; the original, or root word *rosch* also means head, main, supreme. Therefore, the text of Genesis does not refer to a beginning, or time, but to main. *Bara*^f means has made, modified, or shaped. *Elohim* means powerful ones, in the singular *ael*, powerful, strong. Someone might ask: well, does *elohim*, powerful ones, not refer to *Jehova*, Being? No, although powerful ones are in Being. And does this name *elohim* not signify the three substances, or subordinate beings, or modes of being (persons) in the Godhead, or Being, as some theologians suggest? No, because this reading is not supported by Scripture either, as I will prove below. *Haschamaim* is composed of three words, *ha* meaning that or those, *scham* meaning there or *aesch* meaning fire, and *maim* meaning waters; accordingly *haschamaim* means either those yonder waters or those fire waters. Yet the translators insist that it means Heaven. I think, however, that most people have as yet no idea what Heaven is; but for the moment that is not important. *Haarets* means earth. Now let us put all the words together: "In the main the powerful have made or shaped those yonder waters, or fire waters, and the earth."

^f The word *bara* actually means, as I have translated it, 'has given shape', 'has given a modification', or 'has made'. And I can prove all these meanings from places of Scripture where the word *bara* is used. If someone asks me whether 'to make' also means 'to bring something forth out of nothing', my answer is no. Why then do I not translate it as 'to create', which the theologians say means to produce something from nothing? I say no, 'to create' does not denote that, either in reality or according to its meaning. For the ancient Dutchmen of one or two thousand years ago never used the word in that sense since they never conceived of something originating from nothing. Rather, they, and all peoples, have posited a primal shapeless matter from which everything was supposed to have come forth.

Now who the inventor really was who gave that meaning to the word, that I do not know. It suffices for me to demonstrate that it is false in reality and to have proven from the opinions of the Dutch that they have not used it in that sense. For the true meaning of the word *scheppen* is well known. He who is unfamiliar with it should go into the kitchen and he will find out for himself when he sees the kitchen maid *scheppen* (ladle) porridge from a pot with a large spoon, or the work maid *scheppen* (scoop) water from a trough or well with a bucket.

De 'schepping' had plaats door wetten van beweging en rust

- 11 Laat ons nu eens sien wie de magtigen zijn, die die gemaakt, of gedaante gegeven hebben, en wat maaken is na onse meyninge. Die gedaante gegeven hebben, sijn beweging en rust, en die twee sijn in de stoffe. Gedaante geeven is van onsenelijke dingen, dat is, ongestaltige of onge-daantige, tot sienelijke dingen, gelijk wy die nu sien, worden. Dat dit so is sullen wy met de vordere woorden der Schrift bewijsen. “De magti-gen sprak, daar sy ligt, ende daar werd licht.” Wat is nu Wesens spraak anders als beweging en rust? Want door beweging so zijn de helderste en snel-bewegenste lighamen gescheyden van de ondoorschijnelijkste, en oversulks scheydinge tusschen licht en duysternisse. Gelijker ook daar na staat, “de magtigen maakte scheydinge tusschen ’t licht en de duysternisse.” Wat is nu scheyding maaken anders als beweging en rust? Wel sal my imant seggen, de magtigen sprak en ’t geschiede? Ik antwoorde, nimand spreekt sonder beweging. En geschiede, wat is dat anders als beweging? Van doe af datter gesproken wierd daar sy licht, en daar werd licht. Wat is dat anders als beweging? Ook is ’er tijd tusschen gekomen, tusschen ’t sy licht, en daar werd licht, hoe lang, of hoe kort, kan niemand seggen, al wast maar een oogenblik, soo is ’t tijd. Want tijd is maar een agtneeming op beweging en rust, of op beweging en beweging, dat is, tusschen een snelle, en langsaame beweging; en anders en is tijd niet. Want soo een seekere beweging noemt men een jaar en soo een andere, een maand, een andere, een dag en nagt, en die verdeelt men al weer kleinder en kleinder. Het word ook seer oneygentlijk gesegt, de magtigen te spreken, of Wesen te spreken, en dat met een menschen stem. Wie en siet niet, die wat verder siet, als sijn neus lang is, dat het een oneygentlijke wijze van spreken is (gelijker in de Schrift veel zijn) die na des saaks waar-heyd en sin moet uytgelegd worden. En om dat sulks niet gedaan word, siet! daarom isser soo veel verwerring in onse waereld.

Elohim betekent machtig(en)

- 12 Doch dat woord *elohim*, sal my imand vraagen, komt dat dan Wesen niet toe? Ja, maar ’t is een byvoeg woord, waar onder een selfstandig woord gemeenelijk verstaan word, of alleenig staande word het somtijds als een selfstandig woord genomen. In de Schrift heeft men veeltijds by een *Jehova elohim*, magtigh Wesen. Dit woord *elohim* word oock van de

'Creation' happened according to the laws of motion and rest

Let us now see who are the powerful that have made or shaped those 11
things, and what making is in our view. All things have been shaped
by motion and rest, and these two inhere in matter. When things are
shaped, they are transformed from invisible, that is formless and shape-
less, objects into the visible things as we now see them. The next words
of Scripture will prove us right: "The powerful said, let there be light, and
there was light." What else is Being's speech but motion and rest? For
it is by motion that the most transparent and fastest-moving bodies are
separated from the most opaque ones, and thus light is separated from
darkness. This is confirmed by the next words: "The powerful separated
the light from the darkness." What is separation if not motion and rest?
Well, someone might argue, what if the powerful spoke and the result
simply occurred? I reply that there is no speech without motion, and that
every occurrence also implies motion. From the moment the words were
uttered there was nothing but motion. Moreover, there was an interval
between "let there be light" and the appearance of the light. No one can
say how long or short it was, but even if it was only an instant it would
still be time, for time is merely a perception of motion and rest, or of
motion and motion, that is, a fast and a slow motion, and time is noth-
ing more. One such motion is called a year, another a month or day and
night, and these are again subdivided into smaller and smaller units. Yet
describing the powerful or Being as speaking, with a human voice at that,
is highly inappropriate. Any sensible person can see that this is merely a
figure of speech (like many others in Scripture) that should be explained
according to the truth and meaning of the matter itself. And because peo-
ple fail to do that, you can see why there is so much confusion in our
world.

Elohim means (the) powerful

But someone will ask me: does that word *elohim* not apply to Being? 12
Yes it does, but it is an adjective that is ordinarily regarded as a noun,
or when it stands alone it is sometimes taken as such. In Scripture we
often find combined the words *Jehova elohim*, powerful Being. The word

Overheden gesegt, die door de wettige^g magt hun van 't volk toegestaan, de magtigen sijn (of veele die men dwingelanden en gewelденаars noemt, sijn ook door de misbruykte^h magt, die ser dikwils an matigen of liever door geweld verkrygen, waarlijk magtigen, ja somtijds verschriklijken, en hoe onweetender en slegter volk, hoe grooter en onbepaalder de misbruykte magt van soodaanige overheyd is, om die te kunnen oeffenen, en hoe weetender en sneediger volk, hoe minder en bepaalder de magt der overheyd is, om die te kunnen misbruyken). Want in 't 2 Boek Moyses 21.6 staat, "sijn heer sal hem tot de magtigen brengen" (daar word gesproken van een knecht, die in dienstbaarheid wilde blijven, dat men hem dan eerst by de overheyd brengen soude). Op een ander plaats staat: "gy zijt magtigen": waar onder het selfstandig woord menschen verstaan word, willende seggen, gy zijt magtige menschen. Soo dat het wel te sien is, dat het woord *elohim* een by-voeg woord is, en dat *elohim*, en het woord *Jehova*, geen een is. In het eerste afdeelsel van 't eerste

^g Magt-gebruyking is wanneer de overheyd de magt, die hem van 't volk word toegestaan in alle land-stand raakende saaken, gebruykt tot bescherming van 's volks vryheyd, welstand en voordeel. En dese sijn ook waarlijk magtigen, dog niet booven de magt des volks.

^h Gelijk veel grouwelijk wreede, bloed-dorstige, vervloekte gewelденаars en dwingelanden gepleegt hebben; die met allerley wreedheyd haar ondersaaten plaagden, ja om hals bragten, of het maar vliegen waaren, niet om dat sy sulks verdient hadden, maar om der selver goederen verbeurt te maaken, en dan onder hun te sleepen, om daar mede groote legers van bloed-dorstige, woedende, en roofgierige krijgers, die hen lieden hielpen die geweld-pleeging uytvoeren, te kunnen onderhouden. Ja leest men niet van een, welkers onbedagte woedende bloed-dorstigheyd soo hoog steygerde buyten de maat van menscheljkheyd dat hy wenschte en seyde: Og! of het Roomse volk maar eenen hals had om met een slag af te kappen! O grouwelijk en vervloekt seggen! En soodanigen hebben hen lieden goden en Godes soonen (dat is hoogh of magtigh) laten noemen, of 't welk even veel is onder 't getal der goden laten stellen, en hebben henlieden als goden laten anbidden, gelijk men by de geschiedenis Schrijvers leest.

Onse Staatse land-bestiering van ouds af geeft genoegsaam te kennen, dat onse voorouders een dapper, kloek en edel-moedig volk moeten geweest sijn, die sik selven als edel-moedige, vry-geboorne luyden, gelijk se waren, t'allen tijden met wijsheyd en rede hebben weten te regeeren, sonder oyt (dat ik weet, de oudheyd daar op na gesien hebbende) imants misbruykte magt of dwingelandy te hebben willen dulden (al-hoe-wel se wel eenige maalen by na sijn opgestokt en over-heert geweest): maar hebben t'elkens kloekelijk wederstaan die hun die vryheyd sogten te beneemen. Misbruykte magt, met korte woorden gesegt, is wanneer een overheyd de magt, die hem van 't volk word toegestaan in alle land-stand raakende saaken, tot bescherming van 't volk en 's volks vryheyd, komt te misbruyken tot schade en nadeel des volks, dat is, tot krenking van 's volks vryheyd. En misbruykte magt is ook wanneer een overheyd niet te vreden sijnde met de magt, die hem van 't volk word toegestaan in alle land-stand raakende saaken, nog meerder magt, buyten die magt, 't sy met list, of met geweld van vreemde hulpers, soekt an sik te trekken tot krenking van 's volks vryheyd en welstand.

elohim is also used for rulers who are powerful through their lawful^g use of power derived from the consent of the people (just as many who are called tyrants and oppressors are also truly powerful, and sometimes terrifying, on account of their abuse^h of power, which they often arrogate to themselves or rather acquire by force; and the more ignorant and simple a people are, the greater and more unlimited is the unlawful power that such a government can wield, but the more knowledgeable and intelligent a people are, the smaller and more limited is the government's potential to abuse its power). For in the second book of Moses (21:6) it is said, "his master will bring him unto the powerful" (where it is said of a servant who wishes to remain in service that he should first be brought to the rulers). Elsewhere it is said, "you are powerful", in which case the adjective is regarded as a noun, meaning powerful people. It is manifest, therefore, that the word *elohim* is an adjective and that *elohim* and *Jehova* are not one word. In the beginning of the first chapter of

^g The use of power is when the government uses the power vested in it by the people in all matters relating to the condition of the country, to protect the freedom, prosperity and interest of the people. And these men are truly powerful, though not above the power of the people.

^h Such as have been committed by many horribly cruel, bloodthirsty, cursed despots and tyrants, who plagued, nay even killed their subjects with all manner of cruelty as if they were mere flies, not because they had deserved such a thing but to make their goods forfeit and seize them for the purpose of maintaining great armies of bloodthirsty, angry and rapacious soldiers who help them carry out such violence. Does one not indeed read of someone whose rash, furious lust for blood so far transgressed the bounds of humanity that he wished and said: Oh! If only the Roman people had just one neck to cut off in one blow! O horrible and accursed pronouncement! And such people have had themselves called gods and sons of God (that is, high or powerful), or, which is the same thing, have had themselves counted among the gods and worshipped as gods, as one reads in the historians.

Our long-standing republican form of government sufficiently shows that our ancestors must have been a brave, undaunted and noble people, who as noble, free-born people, as indeed they were, were able to govern themselves at all times with wisdom and reason, without ever (as far as I know, having studied the historians) having wished to tolerate anyone's appropriated power or tyranny (although they were nearly conquered and brought under domination a number of times), but each time boldly resisted those who sought to take their freedom from them. Power is appropriated, briefly put, when a government starts to abuse, to the detriment and disadvantage of the people (that is, to the impairment of the people's freedom) the power that is bestowed on the government by the people in all matters pertaining to the country to protect the people and the people's freedom. And power is also appropriated when a government, unsatisfied with the power bestowed on it by the people in all matters pertaining to the country, seeks to seize even more power beyond that power, whether by devious means or by the force of foreign allies, to impair the people's freedom and prosperity.

hoofd-stuk der Schrift staat: *verouach elochim merachephet gnal penei hamaim*, 't welck over geset is, "ende de Geest Gods sweefde op de wateren." 't Welck nogtans na de woorden en sin (want om dat het voor my tot bewijs strekt van het geen boven gesegt is, breng ik 't hier by) moet uytgelegd worden: *ende de magtige of sterke wind (of blaasing) beweegde sik op de vlakke der wateren*. *Rouach* betekent wind, blaasing; komt van 't oorspronkelijk woord *rouah*, 't welk beteekent, *heeft geasemt*, of *aseming heeft geweest*: aseming geschied door inhaaling en uytblaasing des lugts, en wind is ook maar beweeging des lugts. Soo dat men hier klaarlijk siet de kragtige bewegingen: want hoe konde Wesen, verstaaning, denking, of geest sweeven op de wateren? Dat wilde ik wel dat my imand konde uytleggen of wijs maaken. Nu voor dit maal hier van genoeg: die oordeel heeft sonder vooroordeel, sal wel verstaan wat ik hier mede seggen wil en besluuten. En die 't niet en verstaat, dien sal ik 't nog voor dit maal niet vorder seggen. Laat ons nu eens sien het [Tweede Hoofd-stuk.]

Scripture it is said: *verouach elochim merachephet gnal penei hamaim*, which is translated as “and the spirit of God moved upon the face of the waters.” Yet according to the words and the meaning (I cite it here because for me it is a proof of what was said above) this should be expressed as: “and the powerful or strong wind moved on the surface of the waters”. *Rouach* means wind or blowing and comes from the root word *rouah*, which means ‘has breathed’, or ‘breathing has been’; breathing occurs by the inhaling and exhaling of air, and the wind is nothing but a motion of the air. The powerful motions are thus clearly visible, for how could Being, understanding, thought or spirit move upon the waters? I wish that somebody could explain that to me. But enough of this now. He who judges without prejudice will understand what I mean by and conclude from this. I shall not further explain it as yet to those who do not understand it. Let us now turn to the second chapter.

[HOOFDSTUK 2]

VAN DE DRIE-EENHEYD, *DE TRINITATE*

Drie-eenheid of een-drieheid

- 1 *Trinitas*^a, drie-eenheid: alsoo word dit woord overgeset van de Gods-geleerden, die het selve al hoe wel te onregt in de Gods-geleertheyd gebruyken, en seggen, dat in een eenig, eenvoudig, onveranderlijk Wesen een drie-eenheid is: maar sy en sien niet de ongerijmtheyd en tegenspreking die daar in steekt. Want drie-eenheid is een drieheid begrippe in sik driemaal eenheid. Hoe? is het eenvoudig, eenig, onveranderlijk Wesen een drieheid, begrippe in sik driemael eenheid? Dat is immers ongerijmt, en een tegenspreking, de welk sik selfs wederlegt. Dog de Gods-geleerden sullen seggen, Wesen is een eenheid begrippe in sik een drieheid, te weeten een Wesen onderscheyden in drie selfstandigheden (*personae*). Als dat waar was, soo mosten sy niet seggen (na mijn oordeel) drie eenheid, maar een drieheid, dat is een eenheid, dewelke ook met een in sik bevat een drieheid. Maar of dat ook geen tegenspreking is, dat een eenheid, te weeten een eenvoudig, eenig, onveranderlijk Wesen, onderscheyden is (gelijk sy spreken) in een drieheid, te weeten een drieheid van selfstandigheden. Dat sullen wy nu eens klaar genoeg betoonen.

Betekeningen van 'persoon'

- 2 Dog wy sullen eerst uytleggen wat te seggen is het woord *persona*, namentlijk een *mom-aangesigt*, of *vermomd aangesigt*, een *tooneel-speelder*: welke beyde uyterlijk iets vertoonen, dat se innerlijk niet en zijn. Een tooneel-speelder verbeeld of vertoont in 't eene spel een koning, in 't ander een slaaf. Met een mom-aansigt vertoont sig een jongman, als een

^a Het woord *Trinitas* betekent eygentlijk dryheyd, of drytal; maar om dat de geestelijke seggen, het is een t'saam-geset woord uyt *triunitas*, dat is drie-eenheid, al-hoe-wel ik dat soude konnen ontkennen dat het een t'saame geset woord was, so set ik het evenwel ook slegts over drie-eenheid gelijk 't sy hebben willen.

[CHAPTER 2]

ON THE TRINITY, *DE TRINITATE*

Trinity or uni-triad

Trinitas^a, Trinity: the theologians translate this word thus and use it in 1
theology, but without justification. They say that a unique, simple and
immutable Being comprises a trinity, but they fail to see the absurdity
and contradiction involved in that. For a trinity is a triad containing
three unities. But how? Is the unique, simple and immutable Being a
triad containing three unities? That is absurd and a self-contradiction.
The theologians, however, will say that Being is a unity containing a triad,
namely a Being distinguished into three substances (*personae*). If that
were true, then they should not (in my opinion) say trinity but uni-triad,
that is, a unity which at the same time contains a triad. However, we
shall now show clearly enough that it is equally contradictory to say that
a simple, unique, immutable Being is distinguished (as they say) into a
triad, namely a triad of substances.

Meanings of 'person'

Let us first explain what the word *persona* means, namely a mask or 2
masked face, an actor: both of which outwardly display something that
inwardly they are not. An actor renders the character of a king in one
play, of a slave in another. Wearing a mask a young man appears as an

^a The word *Trinitas* properly means threesome or trio, but as the theologians say that it is a composite word, from *triunitas*, that is tri-unity (though I could well deny that it is a composite word), I just translate it as trinity as they wish.

oud man, en een oud man, als een jongman. Dit kan altoos Wesen niet toegepast worden, datter sulke drie *personen* in hem soude zijn.

- 3 Laet ons derhalven vorder eens sien wat voor betekenis dit woord meer heeft; en of die Wesen kunnen toegepast worden. *Personae* worden ook genoemd die uytsteekende beelden aan de huysen en gebouwen, die soo afgebeeld worden water uyt de mond te spouwen, of eenige andere wonderlijke gebaarden te bedrijven. En soudender ook sulke drie *personen* Wesen toegeschreeven worden? Ik denk wel van neen. Voorwaer dit woord is immers te gering van betekenis, dat het God soude toegeschreeven worden.
- 4 Dog laat ons al voorder sien, wat betekenis het nog al meer heeft. *Persona* word mede genomen voor een mensch: gelijk sulks by na ider bekend is. Wie en siet niet, dat dit al mede ongerijmt is, datter sulke drie in Wesen souden zijn.
- 5 Maer laat ons al voorder gaan: *persona* betekent de hoedanigheyd des menschs uyt de staat of gelegentheyd, waar door de mensch van mensch onderscheyden word, gelijk dat imand of Vorst of onderdaan is; een rijk mensch, of een arm: een jong mensch, of een oud, een getrouwde, of ongetrouwde. Nu sullen wy eens sien of dese betekenis Wesen ook kan toegepast worden. Wy hebben gesegt, dat het betekent een hoedanigheyd, waar door een mensch van een mensch onderscheyden wort. Kan dit nu ook wel plaats hebben in Wesen? Te weeten, dat Wesen van Wesen, dat is, van sik self, kan onderscheyden worden door staat of gelegentheyd? Ik meyn wel neen. Want Wesen is enkel en eenvoudig, soo kan oversulks dese betekenis hier ook geen plaats hebben: dewijl maar het onderscheyd tusschen mensch en mensch daar mede word betekent. En een onderscheydenheyd geeft ook te kennen een verscheydenheyd: want een oud man, wordende onderscheyden van een jongman door meerderheyd van jaaren, is evenwel een ander man of verscheyde man van de jong man.
- 6 Eyndelijk betekent *persona* een ondeelige redelijke selfstandigheyd, Lat. *individuum substantiam^b rationalem*: of een ondeelige selfstandigheyd van een redelijke aart, Lat. *naturae rationalis individuum substantiam*. 't Welk nootsakelijk is een mensch, of geest sullen andere seggen. Dog wat vande geesten sy sal hier na getoont worden. Willen nu de Godsgeleerden leeren, datter sulke drie *personae* in Wesen soude zijn, dat

^b Het woord *substantia* word overgeset selfstandigheyd, maar eygentlijk betekent het geen selfstandigheyd, maar onderstandigheyd gelijk een weynig na getoont sal werden.

old man, an old man as a young man. It surely cannot be said of Being that it consists of three such *persons*.

So let us see what more this word means, and whether that is applicable 3
to Being. Also called *personae* are those protruding figures attached to houses and buildings that are made to look as if they spew water from their mouths or perform some other curious gesture. Are three such *persons* ascribed to Being? I do not think so. Surely this word is too insignificant to be ascribed to God.

Let us nevertheless see what other meanings it has. *Persona* is also used 4
to mean a human being, as almost everyone knows. Who does not see that it is equally absurd to suppose that three of these are in Being?

Let us continue. *Persona* means the quality of a human being that 5
originates from the state or condition distinguishing one human being from another, such as being a prince or a subject, a rich or a poor man, young or old, married or unmarried. We must now also see whether this meaning can be attributed to God. We have said that it means a quality that distinguishes one human being from another. Can this happen in Being, namely, that Being can be distinguished from Being, that is from itself, by state or condition? I think not. Being is single and simple, therefore this meaning does not apply here, since it merely refers to the distinction between one human being and another. And distinction moreover implies difference. For an old man, who is distinguished from a young man by his greater age, is another man, or a different man from a young man.

Finally, *persona* means an individual rational substance, in Latin *indi-* 6
viduam substantiam^b *rationalem*, or an individual substance of a rational nature, in Latin *naturae rationalis individuam substantiam*, which is necessarily a human being, or a spirit as others will say. (Spirits will be discussed below.) If the theologians wish to teach that there are three such

^b The word *substantia* is translated as substance, but its proper meaning is not independent existence but subordinate existence, as will be shown a little further below.

dunkt mij is meede al buyten de Schrift, en ook onmogelijk. Maar sy zijn Meesters en Leeraers, en daar komt by, de Kerk en dwaalt niet, schoon se honderde van misslagen heeft: en nog daar en boven de gemeente is slegt en eenvoudig, en door onse wijsmaaking vol vooroordeel, die en weet daar niet van te oordeelen. Sijnder eenige weynigen, denken sy, die wijs sijn, en geleerder, als de meeste van ons wel sijn, dat geeft niet, die kunnen wy door onse schijn Godsalige agtbaerheyd by de slechte en eenvoudige gemeente,^c die vol voor-oordeel is, wel verdooven, en die ons de waarheyd wat te veel segt, die kunnen wy door onse Kerk-ban^d,

^c Waren de gemeene luyden, die de meeste sijn (ik neem hier gemeene luyden niet voor geringe, of arme luyden van geld of staat; maar voor gemeene luyden van kennis, oordeel, en oeffening van geleertheyd, 't zy dan edel, of onedel, rijk, of arm) ik seg waaren die wat meer begaaft met kennisse, oordeel, en oeffening van geleertheyd en hadden se wat minder voor-oordeel, dat is, dat se veel andere niet te seer en betrouwden, sy souden haast sien, dat se by de neus (gelijk men segt) omgeleyd wierden.

^d De Roomse Geestelijken hebben eertijds veel geweld pleeging gedaan met de Kerk ban: want daar door hebben sy al hunne onwettige magt gekregen, en daar konden se ider (om dat de luyden, van de kleynen tot de grooten toe, dies tijds seer onwetende en bygeloovig waaren) mede dwingen. Veel groote waereldse Vorsten hebben sy door den selven ten verderf en ten val gebragt. Eyndelijk heeft een Engelsche Koning, wat wyser geworden sijnde van sijn wettige magt omtrent Kerkelijke saaken, en van sijn Heyligheyd in den ban gedaan sijnde, den selven wederom in den ban gedaan: waar door sijn Heyligheids ban naderhand niet meer so verschrikkelijk is geweest, by magtige Vorsten. Maar hy is nog verschrikkelijk genoeg voor de gemeene luyden: want die van de Geestelijken (en dat moet de waereldlijke overheyd dulden, die kan dat niet beletten) in den ban gedaan word, word daar door eerloos en onbekwaam¹ verklaart om eenig ampt te mogen bedienen, en die mag ook geen getuygenis der waarheyd geeven. Dog met het herstellen en veranderen van de Gods-dienst, hebben onse land overheden, wyser geworden sijnde als eenige overheden des waerelds, in 't oeffenen van hun wettige magt in Geestelijke saaken, de Geestelijken met regt alle geweld pleegende en misbruykte magt benomen: wel wetende in geval sy die selve de Geestelijken hadden laten behouden, dat niet alleen sy, maar elk der burgeren souden gebleven sijn, by na geheel onder 't geweld der Geestelijken, 't welk sy met regt geoordeelt hebben onbillijk te sijn. Sy hebben se wel die magt van uyt-slyting uyt de gemeente laten behouden, dog sonder magt om imant te konnen eerloos daar door maaken: sy hebben se nog meer als magts (of liever te veel) laten behouden, want sy bannen slegts en sluyten uyt die geen, die sy selfs believen met de naam van Ketter te vereeren.

¹ bekwaam.

personae in Being, then their doctrine is alien to Scripture and, moreover, impossible. But they are masters and teachers, and, in addition, the Church does not err even though it has hundreds of errors. Furthermore, the congregation is naive and simple and full of prejudice as a result of our indoctrination and is unable to judge in such matters. If there are some, they think, who are wise and more learned than most of us are, that does not matter, for we can use our pretended piety and respectability to prevent the naive and simple congregation^c, which is full of prejudice, from listening to them. Those who are too outspoken can be punished by excommunication^d, or temporary suspension from the Lord's

^c If the common people, who are the majority (I mean common people not in the sense of small or poor people having little money or power, but people of ordinary knowledge, judgement and education, whether noble or ignoble, rich or poor), were a little more gifted with knowledge, judgement and learning and a little less prejudiced, that is, tended not so much to put their faith in many others, they would soon notice that they were being misled.

^d The Roman Catholic clergy were formerly ruthless in performing excommunications, for by that means they acquired all their unlawful authority and were able to coerce everyone (because all people, from the small to the great, were then very ignorant and superstitious). They ruined and brought down many great princes of the world by means of it. Finally, an English king, having attained a better understanding of his lawful authority in the affairs of the Church, and having been excommunicated by his Holiness, excommunicated him in return, after which his Holiness's power to excommunicate has no longer been such a terrible threat to powerful princes. But it is still terrifying enough for ordinary people, for those who are excommunicated by the clergy (and the secular authorities must put up with that, they cannot prevent it) are thereby declared dishonourable and incompetent to perform any office, as well as being disqualified from giving testimony. But when the religion was restored and changed, our country's authorities, having become wiser than any governments in the world in asserting their legal right in spiritual matters, rightly took away all violently abused power from the clergy, knowing full well that if they had let the clergy keep that power not only they but every citizen would have remained almost totally subject to the despotism of the priesthood, which they rightly judged to be unfair. They have let them keep their power of excluding people from the congregation, but without the power to render them thereby dishonourable; they have let them keep even more than power (or rather too much), for they excommunicate and exclude those whom merely they themselves are pleased to honour with the name of heretic.

of afhouding van 't Avendmaal^e voor een tijd, en andere bliksem wapenen^f ook wel straffen. Dat is ook de waarheyd, daarom meyn ik ook de waarheyd niet veel te seggen tegen die luyden, schoon ik die wel weet. Dit is maar alleen voor de verstandige, die het begrijpen kunnen, geschreven; want de geestelijken willen het niet begrijpen, of verstaan, en tegen de gemeene luyden mag het nog niet gesegt worden.

Bewijs dat er maar één zelfstandigheid (ipstantie) is

- 7 Om niet te veel af te dwaalen, soo sullen we eens sien of 't ook mogelijk is, datter in een zelfstandigheyd, of wesen, drie zelfstandigheden, of wesens, soude kunnen zijn: 't welk by my een tegenstrijdigheyd is. Want daar is maar een zelfstandigheyd, dat is Wesen, of alles in allen: hoe konnender dan drie zijn? Of willen de Gods-geleerden, dat het woord *substantia* ('t welk sy, en ook anderen in 't Duyts, hoewel kwalijk en te onregt, oversetten zelfstandigheyd), sal over een komen met het Grieks woord *hypostasis*, onderstaanlijkheyd, of onderstandigheyd (gelijk *substantia* ook daar mede, mijns oordeels, over een komt, want ik soude *substantia* af komende van *substare*, niet anders kunnen uytleggen

^e 't Welk de gemeene luyden meynen, dat ook al vry wat te seggen is, al hoewel het in der daad weynig om 't lijf heeft, en belagchelijk is voor die geenene, die de saak grondig verstaan. Want het is maar een teken van een saak, en die de saak verstaan en hebben met het teken, waar door se die saak meynen te verbeelden, niet veel te doen. Want het geschiedt maar tot gedagtenis van de dood des Behouders, waar an men altijd gedenken kan, wanneer men eet, of drinkt. Die dan na de rede en waarheyd wil oordeelen, sal moeten oordeelen, dat het van geen groot belang is. Wat swarigheyd isser dan te maken, of men het gebruykt of niet? Den insigt evenwel die de geestelijken daar in hebben, is seer kwaad: want die is maar om geleerde en eerlijke luyden, die soo effen met hun niet over een komen, by het gemeene volk haatig en verdagt te maaken, als waren sy niet waardig, dat men gemeenschap met hun hield. Maar 't is juist, dat se vreesen, dat die luyden hun agtbaarheyd soude krenken of beneemen.

^f Ten waar dat God onse land-overheyd begaafd had met wijsheyd en rede om hun self van voor-oordeel te bevryden, en met die vrymoedigheyd om allerley geestelijken hun geweld wapenen, daar se soo veel eeuwen lang (tot dat verdooten heeft) soo gruwelijk en schrikkelijk veel kwaad mede gedaan hebben, af te neemen: ik en soude, verklaar ik voorwaar, met hun vuur en swaard, galg en rad niet durven spotten. Sy doen nog, al hebben se die geweld wapenen niet, kwaad genoeg, dat se de eene mensch ophitsen, en haatig maaken tegen den ander. 't Welk ook nog wel eens sal, als de luyden wat wijser worden, ophouden.

Table^e and other weapons^f. This is all true, and therefore I do not intend to be too frank with such people, though I am well aware of the truth. This is written solely for the intelligent, who can understand it; for the theologians are unwilling to understand it, and the common people may not be told yet.

A proof that there is only one substance, or rather 'ipstance'

In order not to digress too much, let us now examine whether it is possible for one substance or being to contain three substances or beings, 7 which to me is a self-contradiction. For there is only one substance, that is, Being, or all in all. So how can there be three? Or do the theologians wish to identify the word *substantia* (which they and others, though wrongly, translate into Dutch as *zelfstandigheid*) with the Greek word *hypostasis*, 'that which stands beneath' (to which *substantia* in my opinion indeed corresponds, for I could not explain *substantia*, coming from *substare*, other than as standing beneath and not as *ipstan-*

^e Which ordinary people regard as something important, although it is in fact a mere trifle and an object of ridicule for those who fully understand the matter. For it is only a symbol of something, and those who understand the thing have little to do with the symbol that is imagined to represent the thing. For it only takes place to commemorate the Saviour's death, which one can always remember when eating or drinking. So, if one wishes to judge in accordance with reason and truth, one will have to judge that it is of no great importance. Thus, what problem can there be in whether one uses it or not? What the clergy aim to achieve thereby is evil, however. For they aim to render learned and honest people, who have slightly different opinions from theirs, hated and suspect among the common people, as if they were unworthy of being a part of their community. But they are rightly afraid that those people would damage or take away their authority.

^f If God had not graced our country's government with wisdom and reason to free themselves from prejudice, and with the audacity to take away from priests of all kinds the weapons of violence with which, for so many centuries (until it became too much) they committed so many atrocious and horrible evils, I would not, I confess, have dared mock their fire and sword, gallows and wheel. They still commit enough evil, even though they lack these weapons, by inciting people against each other and making them hate one another. This too will surely end some day when people become more sensible.

als onderstandigheyd, en niet *ipstantia*, of *ipsastantia*, selfstandigheyd), soo zijnder wel oneyndige onderstandigheden in Wesen, en geen drie.

- 8 Datter niet meer als een selfstandigheyd kan zijn, bewijs ik daar mede, datter niet is, 't welk onafhankelijk is, of kan zijn, en op sik self bestaat of kan bestaan. Want in gevalle de mensch, of iet, onafhankelijk was van God, en op sik self konde bestaan, die mensch, of dat iet, soude door die kragt, waar door hy, of yet, op sik self bestond, en onafhankelijk was van Wesen, op sik self blyven bestaan in eeuwigheyd, en onafhankelijk blijven. Want dat eenige tijd kan op sik self bestaan, en onafhankelijk sijn, kan eeuwig onafhankelijk sijn, en op sik self bestaan: alsooder geen redenen¹ zijn, om dat gevolg te ontkennen. Maar nu bespeuren wy dagelijks genoegsaem, dat nog de mensch, nog iet, op sik self bestaat, en dat de mensch, en alles, afhankelijk zijn van Godt. *Want in hem leeven wy, ende wy worden beweegt, ende wy zijn.* Ende *uyt hem, door hem, ende tot hem zijn alle dingen.* Hier uyt blijkt, datter maar een selfstandigheyd is, dat is Wesen, van welke alles afhankelijk is: en is alles afhankelijk van God, soo volgt, datter oneindige onderstandigheden zijn in Wesen, en geen dry: want een onderstandigheyd is, 't geen afhankelijk is van een selfstandigheyd.

Onmogelijkheid van de drie-eenheid

- 9 Wy hebben gesegt, dat *persona* beteeckent een ondeelige redelijke selfstandigheyd, of een ondeelige selfstandigheyd van een redelijken aard. Konnen nu dry ondeelige redelijke selfstandigheden een oneindige selfstandigheyd, of wesentlijkheyd uyt maaken sonder tegensprekinge? Of konnender wel dry oneindige selfstandigheden zijn sonder tegenstrijdigheyd? 't Welk volgen moet uyt de stelling. Want de *persona* des Vaders is onderscheiden van de *persona* des Soons, en die van de *persona* des H. Geests: en is *persona* selfstandigheyd, soo² volgt nootsaakelijk,⁸

⁸ Of my imand berispten, dat het woord *ipstantia* geen goet Latijn was, om dat het in geen Latijns worde boek gevonden word. Die sy tot antwoord, dat ik het de magt en waarde geef van goed Latijn voor hen die het behaagt; die 't niet en behaagt, kan 't laten voor 't geen het is. Men sal my evenwel niet berispen konnen, dat het Duytse woord niet goed is, en datter niet³ is onderscheyd tusschen selfstandigheyd en onderstandigheyd: nu neem ik *substantia* voor onderstandigheyd, en *ipstantia* voor selfstandigheyd. Om wat klaarder te spreken, daar is maar een *absoluta ipstantia*, volkome selfstandigheyd, te weeten Godt, of Wesen, van welke alles afhankelijk is: en oneyndige *substantiae*, of *substantes ipstantiae*, onderstandigheden, of onderstandige selfstandigheden, de welken afhankelijk sijn van die eene volkome selfstandigheyd.

¹ reden. ² en *persona* is selfstandigheyd, volgt nootsakelyk. ³ niet added.

*tia*⁸ or *ipsasantia*, standing by itself)? In that case there are infinite substances in Being and not three.

That there cannot be more than one (independent) substance I prove 8 by showing that [apart from God] there is nothing that is or can be independent or that exists or can exist by itself. For supposing that someone or something was independent of God and could exist by themselves, the power that made them exist by themselves and independently of God would ensure that they continued to exist by themselves and independently for all eternity. For anything that can exist by itself and independently for a while can exist by itself and independently for all eternity, since there are no reasons to deny that consequence. Every day, however, we find ample confirmation that neither people nor things exist by themselves and that people and everything are dependent on God. *For in him we live and are moved and have our being. And from him, by him, and unto him are all things.* From this it is evident that there is only one (independent) substance, that is Being, on which everything depends; and if everything is dependent on God, then it follows that there are infinite subordinate substances in Being and not three, for a subordinate substance is what is dependent on an independent substance.

The impossibility of the Trinity

We have said that *persona* means an individual rational substance, or an 9 individual substance of a rational nature. Well now, can three individual rational substances constitute without self-contradiction an infinite substance or reality? Or, can there be without contradiction three infinite substances, for this necessarily follows from the assumption? For the *persona* of the Father is distinct from the *persona* of the Son, and these from the *persona* of the Holy Spirit, and if *persona* is substance

⁸ If someone were to rebuke me on the grounds that the word *ipstantia* is not proper Latin, since it cannot be found in any Latin dictionary, I would reply that I give it the authority and value of good Latin for those who like it; those who do not like it may leave it for what it is. But one cannot rebuke me on the grounds that the Dutch word is no good or that there is no difference between independent and subordinate substance. Now, I take *substantia* to mean subordinate substance and *ipstantia* as independent substance. To speak more clearly, there is only one *absoluta ipstantia*, perfectly independent reality, namely God or Being, on whom everything depends; and there are infinite *substantiae* or *substantes ipstantiae*, subordinate substances which are dependent on that one perfectly independent reality.

datter dry oneindige selfstandigheden soude moeten sijn (want dat God sal sijn, moet oneindig sijn) en dan noch een menschelijke selfstandigheyd, *substantia* ('t welk ik anders uytleg onderstandigheyd, of onderstaande selfstandigheyd, ik spreek nu na de gemeene uytlegging van *substantia*, of selfstandigheyd). Wie en siet niet, die sik maar van vooroordeel wil ontlasten, de ongerijmtheid van dese saak? Soo wy nu eens willen tellen, en dat de Godsgeleerden neemen een betekenis van allen, die hun best behaagt, en sien hoe veel, 't zy selfstandigheden, onderstandigheden, onderscheydentheden, of iet anders, datter zijn: soo sullen sy sien, datter geen dry, maar wel vier *personae* sullen geteld konnen worden. Sy stellen God of Wesen, en dan tellende seggen sy de Godheyd, dat is Wesenheyd, des Vaders, de Godheyd des Soons, ende de Godheyd des H. Geests, dat zijnder nu dry. Maar dewijl het woord *persona* ook beteykend een mensch, soo zijnder geen dry maar vier *personae*: want de mensch Jesus Christus, bestaande uyt ziel en lijf, is mede een *persona*, soo wel als ider van ons een *persona* is. Ten doeter niet toe dat men seght, de Godheid des Soons is met de menscheid vereenigt, soo dat die twee, de Godheid des Soons, en de menscheid, zijn geworden tot een *persona*. Dat word gesegt maar niet bewesen: sy mosten betoonen dat sulks geschied was, of konde geschieden. Wy seggen dat sulks onmogelijk is, om dat het een tegenspreking is. Want het oneindig, eeuwig, onveranderlijk, selfstandig Wesen, waar van alles afhangig is, kan geen een worden met iets eindigs, gelijk de menscheid is, die veranderlijk is, en afhangig van Wesen. Dat de Gods-geleerde nu eens letteden wat sy seyden, als sy seggen de Godheid des Vaders, des Soons, en des H. Geests, soo soudensy sien de tegenstrijdigheid: want als sy seggen Godheid, soo seggen sy Wesenheyd, en sooder maar een Wesen is, of kan zijn, soo kander ook maar een Wesenheyd zijn. Nu hebben wy getoont, datter maar een God, of Wesen is, of kan zijn, soo kander ook maar een Wesenheyd, of Godheid zijn, en geen dry, en dan nog een menscheid daar by. Soo dat mender, hoe men het neemt, keerd, of wend, alsins de tegenstrijdigheid insiet.

Een nieuw bewijs: 'persoon' als wijze van bestaan in God

- 10 Wy sullen het ten overvloed nog op een andere wijze kortbondig bewijzen tegens de scherpsinnigste voorvegters der versierde Dryeenheid, die *persona* nemen voor een wijze van bestaan in God. En wy sullen eerst eens voorstellen hun bepaaling of beschrijving van de Dryeenheid, en stellingen, 't bewijs van des selfs mogelijkheid, en een anhangsel.

then it necessarily follows that there must be three infinite substances (since that which is to be God must be infinite) and in addition a human substance, *substantia* (which I take to mean subordinate or dependent reality, although here I adapt myself to the common explanation of *substantia* or substance). Who is there prepared to abandon prejudice who can fail to see the absurdity of this matter? Suppose we should now like to count—while letting the theologians choose the meaning that satisfies them most—and see how many substances, subordinate realities, distinct entities or whatever there are. They will see that the total will not be three, but four *personae*. They posit God or Being, and then they count the Godhead, that is Beingness, of the Father, the Godhead of the Son, and the Godhead of the Holy Spirit, and that makes three. But as the word *persona* also means a human being, there are not three but four *personae*, because the man Jesus Christ, consisting of soul and body, is a *persona* too, as is each of us. It is irrelevant to say that the Godhead of the Son is united with his humanity, so that those two have become one *persona*. This is said but not proved and they should prove that this happened, or could happen. We say that it is impossible, because it is a self-contradiction. For the infinite, eternal, immutable, self-existent Being, on which everything depends, cannot become one with anything finite, as human beings are, who are in constant change and depend on Being. If the theologians were to examine their words when they talk of the Godhead of the Father, of the Son, and of the Holy Spirit, then they would see the contradiction: for when they say Godhead, they say Beingness, and if there is, or can be, only one Being, there can only be one Beingness. But we have demonstrated that there is, or can be, only one God or Being, so there can be only one Beingness, or Godhead, and not three and a humanness besides. Whichever way one conceives of it, one cannot fail to see the self-contradiction.

A new proof: 'person' as a mode of being in God

In order to supply proof in abundance, we shall briefly demonstrate our point against the cleverest proponents of the fictitious Trinity, those who take *persona* for a mode of being in God. We shall first set out their definition or description of the Trinity, their propositions, the proof of its possibility, and an appendix. 10

- 11 De bepaaling, of beschrijving der Dryeenheid is dese: Dryeenheid is (seggen sy) het eenig goddelijk Wesen in drie *personen* onderscheiden. *Persoon* is 't goddelijk Wesen een besondere wijze van bestaan inwikkelende, of in aftrekking genomen is 't een besondere wijs van bestaan in God. De Stellingen zijn desen:

Eerste Stelling.

In God zijn drie besondere wijze van bestaan en elk van 't goddelijk Wesen, en van den anderen onderscheiden.

Tweede Stelling.

De wijze van bestaan zijn niet soo veel wesens (of saaken) maar alleen wijsen van een Wesen, van welke sy onderscheiden worden. (Blijkt uyt de eerste stelling.)

Derde Stelling.

De wijsen van bestaan zijn niet wijsen van reden of wijsen van denken in ons: maar zijn buyten onse gedagten in God. (Blijkt uyt de eerste stelling.)

Vierde Stelling.

De wijsen van bestaan zijn niet wesentlijcke eygensenschappen, want die van 't goddelijk Wesen niet onderscheiden zijn. (Blijkt uyt de eerste stelling.)

Vijfde Stelling.

De wijsen van bestaan, als zijnde van het goddelijk Wesen onderscheiden (eerste stelling), zijn niet oneindig, niet eeuwig, want oneindigheid, eeuwigheid zijn alleen eigenschappen van het goddelijk Wesen. (Volgt uyt de vierde stelling.) Sy zijn ook niet eindig, nog hebben geen duuring, al soo se geen wesens zijn. (Volgt uyt de tweede stelling.)

Zesde Stelling.

God kan niet wesentlijk zijn sonder die wijsen van bestaan.

Bewijs van des selfs mogelijkheid.

Sy seggen, gelijk van een wesen zijn drie wijsen, eenheid, waarheid, goedheid, elk van de wesenheid des wesens en onder sik onderscheiden (welk sy houden niet te zijn wijsen van reden, maar buyten onse reden in 't wesen iet onderscheiden), dat het ook alsoo niet onmogelijk is in God te zijn drie wijsen van bestaan, elk van 't Godlijk Wesen onderscheiden.

The definition or description of the Trinity is this: the Trinity (they 11 say) is the one divine Being distinguished into three *persons*. *Person* is the divine Being involving a particular mode of being, or taken in abstraction it is a particular mode of being in God. The propositions are the following:

First proposition

In God there are three particular modes of being, each distinct from the divine Being and from each other.

Second proposition

The modes of being are not so many beings (or things), but merely modes of a Being from which they are distinguished. (This appears from the first proposition.)

Third proposition

The modes of being are not modes of reasoning or modes of thought in us, but they exist outside of our thoughts in God. (This appears from the first proposition.)

Fourth proposition

The modes of being are not essential attributes, for these are not distinct from the divine Being. (This appears from the first proposition.)

Fifth proposition

The modes of being, being distinct from the divine Being (first proposition), are not infinite nor eternal, for infinity and eternity are attributes of the divine Being only. (Follows from the fourth proposition.) They are also not finite, nor do they have duration, as they are not beings. (Follows from the second proposition.)

Sixth proposition

God cannot really exist without those modes of being.

Proof of its possibility

They say that since of any being there are three modes: unity, truth, and goodness, each distinct from the being's essence and from each other (which they do not hold to be modes of reasoning but something real and distinct outside our reason), it is therefore not impossible that in God too there are three modes of being, each distinct from the divine Being.

Anhangsel.

Dat het gevoelen der drie eenheid niet strijdig en is met de waare rede, maar gaat boven de rede, en kan van deselve niet bevat worden.

‘Wiskundige’ weerlegging van dit bewijs

- 12 Dit stellen sy soo altemaal gelijk sy het versiert hebben, sonder eenig bewijs: maar wy sullen eens eenige aanmerkingen maken op de beschrijving of bepaaling, stellingen, bewijs, en anhangsel: en toonen nogmaals hoe valsch die versierde dryeenheid is.
- 13 Ik segge dan voor eerst, dat men de dryeenheid sal moeten ontkennen, soo men bewijsen kan, dat een van dese stellingen valsch is: want een van deselve valsch zijnde, soo worden se alle valsch bevonden. Nimand kan my hier verbieden dit met reden te onderzoeken: want schoon men segt, dat de kennis van de Dryeenheid gaat boven de reden, en van de selven niet en kan bevat worden, soo moet ik ten minsten oordeelen of se ook met de rede strijdig is, en tegen iet, dat van de selve klaar bevat word, aanloopt. Want dit bevindende, sal ik se met regt mogen oordeelen valsch te zijn.

1. Waare kundigheid.

Wesen (of saak) dat buyten my bevat word, kan wesentlijk buyten my zijn, en weerkeerig seg ik, dat, ’t welk buyten my wesentlijk is, een wesen te zijn. Merk dese kundigheid soo klaar en algemeen te zijn, dat soo men van die kan twijffelen, men met even veel regt van alle dingen soudon mogen twijffelen, ’t welk onmogelijk is, en van geen regtsinnig mensch sal gesegt worden.

Bewijs tegen ’t voorige gevoelen der Dryeenheid.¹

Hier uyt bewijs ik de valsheid van ’t voorige gevoelen. De wijze van bestaan zijn buyten ons in God (door de eerste stelling), dieshalven zijn se² wesens (door de eerste kundigheid), ’t welk strijd tegen de tweede stelling, dat se geen wesens zijn soude.

2. Waare kundigheid.

Sijn is een toeigening van wesen, en niet van ’t geen dat geen wesen is.

¹ heading added for consistency. ² se added.

Appendix

The doctrine of the Trinity is not in conflict with true reason, but is above reason and cannot be grasped by it.

A 'mathematical' refutation of this opinion

They posit all of this according to their fantasy, without any evidence. 12
But we shall make some critical comments about their definition or description, propositions, proof and appendix, and again show how false that fictitious Trinity is.

First I say that one will have to deny the Trinity if one can prove that 13
one of these propositions is false; for if one of them is false, all of them will be found false. No one can forbid me to examine this by using reason. For although it is said that knowledge of the Trinity transcends reason and cannot be grasped by it, I must at least consider whether it is incompatible with reason and conflicts with anything clearly grasped by it. Should I come to this conclusion, I shall have every right to judge it to be false.

First true axiom

A being (or thing) that is conceived [as existing] outside of me can really exist outside of me, and conversely I say that what really exists outside of me is a being. Note that this axiom is so clear and general that if one were able to doubt it, one would have equal right to doubt everything, which is impossible and will not be claimed by any well-judging person.

Proof against the preceding doctrine of the Trinity

From this I prove the falsity of the preceding doctrine. The modes of being are outside of us in God (by the first proposition); therefore, they are beings (by the first axiom), which contradicts the second proposition, that they are not beings.

Second true axiom

To be is an attribute of being, and not of that which is not being.

Bewijs tegen 't voorige gevoelen der Dryeenheid.

De eigenschap van wesen,¹ als oneindig, eeuwig, eindig,² of in der tijd te zijn, ontkennen de Godsgeleerden van de wijze van bestaan in God (siet de vijfde stelling), seggende om dat se geen wesens zijn (na de tweede stelling); maar soo men te regt anmerkt met de selve reden sal men ook kunnen ontkennen, datter wijze van bestaan zijn (te weten buyten ons), want het zijn een eigenschap van wesen is (door de 2. kundigheid) ende de wijze van bestaan (na de 2. stelling) geen wesens zijn.

3. Waare kundigheid.

Wesen, welk oneindig, of eindig, eeuwig, of in der tijd is, seg ik wesentlijk³ buyten my te zyn: en weerkeurig seg ik, dat, 't welk buyten my wesentlijk is, een wesen, oneindig, of eindig, eeuwig, of in der tijd te zijn. Dese kundigheid is ook algemeen en steunt op de eerste.

Bewijs tegen 't voorige gevoelen der Dryeenigheid.

De wijze van bestaan zijn buyten ons (door de 3. stelling), dieshalven zijn se wesens, oneindig of eindig, eeuwig of in der tijd (door de 3. kundigheid), 't welk strijd tegen de 5. stelling, dat se niet oneindig, niet eeuwig, enz. zijn soudent.

4. Waare kundigheid.

God kan wesentlijk zijn sonder dat geen, 't welk in zijn wesenheid niet wesentlijk ingewikkelt is, anders soude God daar van afhangen.

Bewijs tegen 't voorige gevoelen der Dryeenheid.

Maar de wijsen van bestaan zijn in God niet wesentlijk begrepen, dewijl die van de selven onderscheiden worden (door de 1. stelling), dieshalven kan God zijn sonder die wijsen van bestaan (tegen de 6. stelling): blijkt ook indien God konde zijn sonder die wijsen van bestaan, dat dan eens van God konde⁴ gesegt werden, dat hy wesentlijk sy sonder die selven, soo soude die wijsen van bestaan om langer te zijn God tot een oorsaak hebben, en van hem afhangen, en daarom ook wesens zijn (tegen de 2. stelling).

¹ Wesen. ² eenig. ³ is, seg ik wesentlijk added. ⁴ konde added.

Proof against the preceding doctrine of the Trinity

The modes of being in God are denied the attribute(s) of being, such as being infinite, eternal, limited, or finite, by the theologians (see the fifth proposition) because, they say, they are not beings (according to the second proposition); As people have rightly pointed out, however, on the same grounds one will be able to deny that there exist modes of being (namely, outside of us), for to be is an attribute of being (by the second axiom) and the modes of being are not beings (according to the second proposition).

Third true axiom

Any being, whether infinite or limited, eternal or finite, I consider to be really outside of me; and, conversely, I consider anything really existing outside of me to be a being, whether infinite or limited, eternal or finite. This axiom is general, too, and rests on the first.

Proof against the preceding doctrine of the Trinity

The modes of being are outside of us (by the third proposition); therefore they are beings, whether infinite or limited, eternal or finite (by the third axiom), which contradicts the fifth proposition that they are not infinite, not eternal and so on.

Fourth true axiom

God can really exist without that which is not really implicated in his essence; if not, God would depend on it.

Proof against the preceding doctrine of the Trinity

But the modes of being are not really contained in God, for they are distinguished from him (by the first proposition); so God can exist without those modes of being (against the sixth proposition). It is also proved that if God could exist without those modes of being, he could at one point be said to really exist without them, so that in order to continue to exist those modes of being would have God for a cause and depend on him, and therefore would be beings too (against the second proposition).

De drie-eenheid is het product van een dwaze metaphysica

- 14 Aanmerking op 't bewijs van des selfs mogelijkheid.
 So men dit bewijs eens ter dege insiet, men sal bevinden, dat het steunt op een valsch oordeel, 't welk uyt gebrek van waare kennis der saaken is voortgesprooten: want sy dus doende versieren een midden tusschen wesen en niet-wesen, ofte niet, 't welk voor een regtsinnig verstand te begrijpen onmogelijk is: want dat sommige in 't beschrijven der boven natuurkunde, meenen dat eenheid, waarheid, goedheid een midden soude zijn tusschen wesen en niet-wesen ofte niet, is van die gene die scherpsigtiger zijn, en van beter oordeel in 't bespiegelen der boven-natuurlijke saaken, al lang wederlegt, en voor valsch verworpen, want sy ons klaar hebben aangewezen, dat het wijsen van onse reden zijn, of wijsen van denken, op welken wy de saak op verscheide wijsen in ons verstand aanvatten en beschouwen, welke daarom ook waare wesens zijn in ons, en buyten ons niet anders als niet-wesens: of so men wil stellen, dat eenheid, waarheid, goedheid, ook iet buyten ons zijn, so moet men se van de saake self niet onderscheiden. Dit groot vooroordeel, en onnutte vinding van een midden tusschen wesen en niet, of niet-wesen, 't welk allereerst van eenige ongeleerde boven natuurkundigers, so men se noemt, van daan gekomen is, schijnt de Gods-geleerden, die in de selve aller eerst opgekweekt zijn, stoffe verschaft te hebben van hun Dryeenheid te versieren, in welkers bepaaling zy, 't welk wel te aanmerken staat, een midden stellen tusschen iet, en niet, wesen, en niet-wesen. En dat is de rede, dat se om dit duyster en verwart gevoelen goed te maaken, sik gaan behelpen met de slegte bewijzen, en onnutte redenen van dese dwaase boven natuurkundigers; en wie kan begrijpen iet te zijn, schoon men het niet iet, maar een wijze noemt, dat geen wesen, dat niet oneindig, nog eindig, dat niet eeuwig, nog¹ in der tijd, dat niet door sik, nog door een ander is: en dat alles word gesegt van de wijze van bestaan in God. Maar dewijl men geen andere gedagten in ons vind als van wesen, 't welk staat tegen 't niet, en van 't geen dat door sik, of door iet anders is, van oneindig, of eindig, van dat eeuwig of tijdelijk is, soo schijnen sy my voorwaar tegen de eerste beginselen en waare kundigheden, die ons alle aangeboren zijn, an te loopen, die seggen, datter een dryeenheid is: en daarom kan ick dat gevoelen ook niet voor waar annemen, maar moet het selve, als valsch ende onredelijk verwerpen.

¹ nog niet.

The Trinity is the product of a foolish metaphysics

Comment on the proof of its possibility

14

If one fully examines the proof one will find that it is supported by a false judgement that has sprung from a lack of sound knowledge. For they thus invent a middle thing between being and non-being or nothing, which is impossible to understand for a properly functioning mind. The opinion of some who write about metaphysics, that unity, truth and goodness are something between being and non-being or nothing, has long been refuted and rejected as false by those who are more discerning and better judges in contemplating metaphysical questions, since they have clearly shown us that these are modes of our reason, or modes of thinking, in which we variously grasp and consider a thing in our understanding, and which are therefore real beings in us and nothing but non-beings outside of us; or if unity, truth and goodness are also declared to be something outside of us, they should not be distinguished from the thing itself. This great prejudice and useless invention of a middle thing between being and nothing or non-being, which was first thought up by a number of half-baked metaphysicians, as they are called, seems to have provided the theologians, who were first raised in this prejudice, with the material to fabricate their Trinity, in whose definition—as is to be duly noted—they posit a middle thing between something and nothing, being and non-being. And that is the reason why, in order to make plausible this obscure and confused opinion, they make do with the inept proofs and ineffective arguments of these foolish metaphysicians. And who can understand that something exists—although it is not called something but a mode—that is not a being, neither infinite nor finite, neither eternal nor temporal, which exists neither by itself nor through something else? And all this is said of the mode of being in God. But as one finds no other conceptions in us than those of being, the opposite of nothing, and of that which exists either by itself or through something else, of infinite or finite, of eternal or temporal, so those who say that there is a Trinity seem to me truly to run up against the first principles and true axioms that are innate in all of us. I cannot accept therefore that opinion but must reject it as false and contrary to reason.

Het geloof in de drie-eenheid is volstrekt onredelijk en ongegrond

15

Aanmerking op 't Anhangsel.

Uyt dit alles kan men ligtelijk besluiten dat het gevoelen der drie-eenigheid niet soo seer gaat boven de reden, als wel tegen de reden, want het tegen de waare en algemeene kundigheden, die ons van de reden werden ingegeven, regelregt aanloopt: en hoe kan men nu de drie-eenheid gelooven, dewijl men van de selve niet de minste kennis, of denkbeeld heeft? Want gelijk wy getoont hebben soo hebben wy wel eenige kennis van wesen, als 't welk staat tegen niet wesen, of niet, maar wy hebben geen kennis van wijsen, welke een midden soude zijn tusschen wesen, en niet: soo ook hebben wy eenige kennis van een goddelijk Wesen, en daarom kunnen wy gelooven, en ook sekerlijk weten, en met waarheid toestemmen, dat God wesentlijk is: maar wy hebben geen kennis van eenige wijze van bestaan in God, die een midden soudens zijn tusschen 't goddelijk Wesen, en niet wesen, en daarom kunnen wy ook niet geloven nog toestemmen, datter wijsen van bestaan in God zijn soudens, want 't geloof, welk een toestemming is, ten minsten eenige kennis van 't geen dat men toestaat, voor onder stelt, 't welk hier niet te vinden is: sekerlijk dit geloof, soo wy 't selve ter dege insien, is geen waare kennis, maar alleen een bloote onkundige toestemminghe op de letterlijke naamwoorden van drie-eenheid, *persona*, etc. gegrontvest: derhalven kan het ons geen nut doen dit te geloven. Maar men mag gelooven so als men wil, kennen en weten is vry wat vaster, en sekerder. Daarom behoorden alderhande Leeraars onderling te maaken dat se wat sekens wisten, dan soudens sy wat sekens konnen leeren.

Het gewone volk begrijpt weinig van de drie-eenheid

- 16 Vorders moet ik u O! Geestelijken eens vraagen of men sonder het geloof van de dryeenheid niet kan zaligh worden? Segt gy, dat men sonder 't geloove niet kan zalig worden. Ik seg dan dat de meeste van die sik Gesalfdens (Christenen) noemen, na u eygen oordeel moeten verlooren gaan. Want seeker o Godgeleerden! wie van den gemeenen hoop der Behoudenen, die in de Hooge schoole niet onderwesen zijn, weeten de *persoonen* der dryeenheid spitssinnig te onderscheiden, als gy door u school geleerdheid (en het selve niet wel konnende onderscheiden, soo en konnen se daar ook geen goed geloof van hebben, by gevolg konnen se na u seggen niet salig worden), en wie van hun lieden, soo gy de selven

The belief in the Trinity is utterly irrational and unfounded

Comment on the Appendix

15

From all this it can easily be concluded that the doctrine of the Trinity is not so much above as against reason, for it directly conflicts with the true and general axioms that reason imparts to us. And how can one believe in the Trinity without having the least knowledge or idea of it? For, as we have shown, we do have some knowledge of being as opposed to non-being or nothing, but we do not have knowledge of modes that are supposed to be intermediate between being and nothing. Likewise, we have some knowledge of a divine Being, and therefore we can believe and know for certain and truly acknowledge that God really exists, but we have no knowledge of any mode of being in God that is said to exist intermediately between the divine Being and non-being, and therefore we cannot believe or acknowledge that there are modes of being in God. For belief, which is an acknowledgement, presupposes at least some knowledge of what is assented to, and that is not to be found here. Surely this belief, if we duly consider it, is no true knowledge but merely a blind acceptance based on the words 'Trinity', 'person' etc. taken to the letter. It can therefore be of no use to us to believe it. But if one may believe as one wishes, knowing is rather more solid and certain. Teachers of all kinds ought therefore to ascertain among themselves that they know something certain; then they could teach something certain.

Ordinary people hardly understand the Trinity

Furthermore, I have to ask you, men of the Church, whether one cannot attain salvation without believing in the Trinity. If you say that one cannot attain salvation without such a belief, then I reply that most of those who call themselves anointed (Christians), must, in your own opinion, perish. For surely, oh theologians! who among the common mass of the saved, who have not been educated at university, is competent to make a precise distinction between the persons of the Trinity, as you do thanks to your scholastic learning (and not being able to tell them apart, they cannot have a sound belief in them, with the consequence that in your eyes they cannot attain salvation), and who among those people, when asked if the

16

eens vraagd, of de *persoonen* of wijsen van bestaan in aftrekking genomen oneindig, of eindig, eeuwig of in der tijd zijn, sal niet dikwils antwoorden, dat se oneindig en eeuwig zijn (want sy soo veel weten dat God oneindig en eeuwig is, by gevolg meenen sy dat de wijze van bestaan ook eeuwig en oneindig zijn), om niet te seggen, dat se eindig of in der tijd zijn ('t welk genoeg te kennen geeft, datter dese kundigheid angebooren is, datter niet is of 't moet oneindig of eindig, eeuwig of in der tijd zijn, waar in se u schoolgeleerde spitssinnigheid, welke seyd dat de *persoonen* of wijsen van bestaan in aftrekking genomen nog oneindig, nog eindig, nog eeuwig, nog in der tijd zijn, tegenspreken). Daar en boven gy geestelijken, stelt gy iets, te weeten de stelling der Dryeenheid, voor vast en seker en voor een grondstelling, 't welk gy nog niet en hebt bewezen: en voor schrift maatig, 'twelk gy niet eens by gevolg uyt de schrift kunt trekken. Nu het geen nog niet beweesen is, kan voor geen grondstelling verstrekken.

God leert geen onbegrijpelijke dingen over zichzelf

- 17 Souder nu dit niet wel wat in helpen, dat men segt Gods werking is onbegrijpelijk, men moet gelooven 't geen men niet begrijpen kan? Gantschelijk niet. Want al dat ik seyde, ik geloove, en vertrouw vastelijk, dat sijn en niet sijn te gelijk wesen kan: soude dat daar mede waarheid in de saak selfs brengen, en maaken, dat tegenstrijdigheid, geen tegenstrijdigheid was, of loogen, geen loogen? Ik meen wel van neen. Daar en boven kan ik my self niet inbeelden, dat God imant tot het geloof soude willen brengen met sulke dingen voor te stellen, die men niet klaar en onderscheyden kan begrijpen, en niet soo grondig als men weet dat twee en dry vijf zijn, kan verstaan worden. Want elk een weet wel, dat men imand beter iet kan doen gelooven, soo men hem sulcke dingen voordraagt, welke hy klaar en onderscheyden verstaan kan, dan dat men hem sulke dingen voordraagt, en poogt wijs te maaken, welken hy niet klaar en onderscheyden kan verstaan. En daar wy ook weeten, dat God ons brengt tot het geloof, dat hy het aldervolmaakste Wesen is, door sulke kundigheden, waar door wy hem klaar en onderscheyden kennen.

persons or modes of being taken abstractly are infinite or finite, eternal or temporal, will not often answer that they are infinite and eternal (since they know as much as that God is infinite and eternal and so think that the modes of being are also infinite and eternal) to avoid saying that they are finite and temporal (which sufficiently shows that they know the innate truth that nothing exists that is not either infinite or finite, eternal or temporal, by which they contradict your subtle scholastic notion that the persons or modes of being abstractly considered are neither infinite nor finite, eternal nor temporal). Moreover, you churchmen posit something (namely, the doctrine of the Trinity) that is as yet unproved to be certain and axiomatic, and you declare to be scriptural something that you cannot at any point deduce from Scripture. Now what is as yet unproved cannot serve as a first truth.

God does not teach incomprehensible things about himself

Might it not be helpful to say that God's actions are incomprehensible, 17
and that one has to believe what one cannot understand? By no means. For even if I said that I believe and have complete faith that being and not being can both exist, would that give truth to the matter itself and bring it about that a self-contradiction was not a self-contradiction or a lie not a lie? I think not. Moreover, I cannot imagine that God would wish to guide someone to belief by putting forward things that one cannot grasp clearly and distinctly and that cannot be understood as thoroughly as that two and three make five. For everyone knows that it is more effective to convince someone by imparting such things as they can understand clearly and distinctly than by suggesting and making them believe such things as they are unable to grasp clearly and distinctly. And we also know that God leads us to the belief that he is the most perfect Being through such principles as allow us to know him clearly and distinctly.

Een beroep op Gods almacht doet niet ter zake

- 18 Men segt ook God is almagtig. Ik bekenne God is almagtig, en magtig, dat hy kan uyt de steenen Abraham kinderen^h verwekken, seyde Johannes de Dooper tegen de Jooden, maar hy en seider niet by en 't sullen steenen blijven. Want had hy, so haast hy dat gesproken had, dat God kon uyt de steenen Abraham kinderen verwekken, gesegt, wijsende op steenen, sie daar is het alrede geschied, soudent de Jooden niet met regt gesegt hebben, dat hy buiten de waarheid sprak, en dat hy hun wat sogt wijs te maaken, en te bedriegen? Het selve soude men de Godsgeleerden ook kunnen te gemoet voeren, in dese gelegenheid, en ook als sy seggen, dat een rond stuksken brood, of meel-gebak, in de hand des heiligers, als hy dese vijf woorden, *want dit is mijn lijf*, gesproken heeft, verandert word in een mensch God, sonder dat men aan het brood bespeuren kan de minste verandering, maar 't is een stukje brood, of meelgebak, en het blijft het. Nu dan dewijl dat niet en doet tot een waarheid van een saak, of tot eenige verandering in een saak, dat men segt, ik kan dat niet begrijpen, maar ik geloof het: maar dat dat veel eer slegts sijn idele woorden die niets te kennen geven.

Weten is beter dan geloven

- 19 Soo dat ik besluyte, dat men niets en moet anneemen voor waer en seker, dan 't geen men begrijpt en klaar bevat, soo klaar als men begrijpt, dat het geheel grooter is als sijn deel, en dat al de deelen van een geheel te gelijk genoomen het geheel uyt maaken. En al 't geen men soo klaar niet en verstaatⁱ en begrijpt van God en sijn dienst, dat en behoeft men niet an te nemen, maar veel eer te verwerpen. Want wat kan my dat baaten, of wat voordeel kan my dat anbrengen, dat my imant segt eenige saaken te willen leeren als Leeraar, en hy seyde my eenige saaken, die hy selfs niet en begrijpt of verstaat? Is dat Leeraar sijn, iemant iets te leeren, dat men self nog niet verstaat? Dat men self niet begrijpt of verstaat, is onmoogelijk

^h De voornaamste uytleggers nemen des Doopers seggen voor een oneigentlijke wijs van spreken (gelijk ik ook doe) en seggen, dat door de steenen verstaan moeten werden harde, rouwe en woeste menschen, en dat God die kan veranderen in sagtmoedige, gedweegde geloovige menschen. Maar ten soude dan geen harde, woeste menschen kunnen blijven: want dat is een tegenspreking. Soo dat, 't zy het eygentlijk genomen word, 't zy oneygentlijk, mijn bewijs dat ik der uyt neem goed is.

ⁱ Onder de leeraars onderling heeft dit plaats: want tegen die spreek ik voornamelijk.

It is useless to take refuge in God's omnipotence

People also say God is omnipotent. I admit that he is omnipotent and 18
 has the power to raise up children^h to Abraham from the stones, as John the Baptist said to the Jews, but he failed to add: 'and stones they will remain'. For if he upon having said that God was able to raise up children to Abraham from the stones, had pointed at some stones and said, 'see, it has already happened', would the Jews not have been justified in saying that he spoke untruthfully and was trying to have them on and fool them? One could say the same to the theologians in the present context, as also when they say that a round piece of bread, or baked flour, in a priest's hand is transformed into a man-God after he speaks these five words, *for this is my body*, without any discernable change to the bread, which yet is a piece of bread, or baked flour, and so it remains. Now, since it does not make something true, or change a thing in any way, to say I cannot understand it but I believe it, these are mere empty words that signify nothing.

It is better to know than to believe

So I conclude that one should not accept anything as true and certain but 19
 what is understood and clearly grasped, as clearly as one perceives that the whole is greater than its part and that all the parts of a whole together constitute the whole. And everything that is not so clearly understoodⁱ about God and religion does not have to be accepted but must rather be rejected. For what use is it to me, or what benefit does it have, when someone tells me that he wishes to teach me some things as a teacher but tells me things he does not understand himself? Is that being a teacher, teaching things that one does not yet understand oneself? Things that a person does not understand himself are impossible to teach to someone

^h The most important exegetes take the Baptist's words as a figurative way of speaking (as I do too) and say that by those stones are meant hard, rough and ruthless people, and that God can change them into meek, submissive, pious people. But then they would not continue to be hard and ruthless, for that is a self-contradiction. So that, whether it is taken literally or figuratively, the proof that I draw from it is sound.

ⁱ This finds a place among teachers, for I address them in particular.

een ander te leeren. Want dat 's even soo veel of iemand ondernam een ander de rekenkonst te leeren, en hy en verstont self de rekenletters nog niet. Dat soude immers een groote dwaasheid zijn sulks te ondernemen: even soo is 't ook gelegen in dese saak. Want wat oordeel kan iemand geeven van 't geen hy niet begrijpen kan? Hoe kan hy oordeelen of het een waare saak is of niet, en of se goed is, soo 't een waare saak is, of niet? En hoe kan die geen, die iets voorgesegt word sonder verstand, en 't word sonder verstaan te worden van hem gehoord, daar op met verstand antwoorden 't sy ja, 't sy neen, of ik geloof het, of geloof het niet? Ik en sie met geen reden dat dat zijn kan, en by gevolg en kan ik ook in dat geloof geen nuttigheid sien. Weeten is seker en wis, en weeten is beter en saliger als gelooven. Dat ik weet, dat God is, en dat ik weet, dat hy een eeuwig, eenig, eenvoudig, onveranderlijk wesen is, en dat ik weet, dat in zijn kennisse het eeuwig leeven bestaat, en dat ik weet, dat zijn dienst moet zijn een redelijke dienst, en dat ik weet, dat die soo waar en klaar moet zijn als klaar en waar zijn de gemeene bekentenissen der wiskonst, gelijk als 't geheel is grooter als zijn deel, enz. Ik seg, dat ik dat al weet, so ben ik versekert, en heb niet van nooden te seggen, ik geloof, dewijl ik seker weet.

- 20 Want die sonder vooroordeel en veinsen wil spreken, sal rondelijk uyt moeten bekennen, dat tusschen gelooven en seker weeten onderscheid is. Al schrijft men by 't geloof nog soo vasten vertrouwen, dat het soo is als men gelooft, so kan men bedroogen worden. By voorbeeld, dat ik iemand, die ik niet en kende, sag rijkelijk gekleed en wel opgeschikt, en ik geloofde, ja vertrouwde vastelijk, dat die man geld by sik had: soude ik evenwel niet kunnen bedroogen worden in mijn geloof en vertrouwing? Ik weet sekerlijk van jae. Want het soude ligt kunnen zijn, dat die man maar wat rijkelijk van buyten was in kleeding, en in de beurs beroit, dat hy niet een penning by hem had. Maar als ik hem kende en gesien en vermerkt had, dat hy geld by hem had, soo soude ik by mijn selven met versekertheid kunnen seggen ja, hy heeft geld, ik weet het, ik heb het nu gesien, en seggen al voordor mijn rede van weetenschap, want het geloof en had ik dan niet van nooden, dewijl ik seker wist. Nu komt het hier altemaal op an, dat men (al hoe wel ik nu getoont heb, datter groot onderscheid is tusschen seker weeten, en gelooven of vertrouwen: en dat men uyt het geloof van onbegrijpelijke en onverstaanbaare dingen, of liever versieringen, geen vrugt kan raapen) sal seggen, soude men dat niet gelooven, al en begrijpt men het niet, het geen in de Schrift staat? Ik heb voorheen gesegt, dat het buyten de Schrift is, en seg het nu nog: en siet, let en merkt of ik het niet bewijzen kan, en sal.

else. For that is just as if someone undertook to teach someone else arithmetic without understanding numbers. Such an undertaking would be a great foolishness, and the same applies in this case. For how can someone express an opinion on something he cannot understand? How can he judge whether a thing is true or not and, if true, whether it is something good or not? And how can a man who is told something uncomprehendingly, and hears it without any comprehension, respond in an intelligent manner by saying either yes or no, or I believe it or I do not believe it? I see no grounds for assuming that he can and therefore such belief seems useless to me. Knowledge is sure and certain, and knowing is better and more salutary than believing. I know that God exists, and I know that he is an eternal, unique, simple and unchangeable Being, and I know that the knowledge of him is life eternal, and I know that the worship of him must be a rational worship, and I know that the latter must be as true and clear as are the general axioms of mathematics, such as that the whole is greater than its parts, etc. I say that I know all that, therefore I am assured, and have no need to say that I believe, since I know for certain.

For those who wish to speak without prejudice and hypocrisy will have to frankly admit that there is a difference between belief and certain knowledge. Even if one pairs with belief the sure faith that things are indeed as one believes, one may still be deceived. Suppose for example that I saw someone unknown to me who was richly dressed and nicely attired, and I believed, nay, was firmly convinced that that man carried money with him, could I yet not be deceived in my belief and conviction? I know for sure that I could. For it might well happen that that man was only rich on the outside, in his clothes, while his purse was so empty that he did not have one penny on him. But if I knew him and had seen and noticed that he had money with him, I would be able to say to myself with assuredness, yes, he has money, I know it, I have seen it now, and I could further state the reason why I know this, for then I would have no need of belief because I knew for certain. Now the all-important thing (even though I have now demonstrated that there is a huge difference between certain knowledge and belief or faith, and that no good can come from believing incomprehensible and unintelligible things, or rather fabrications) is that people will say: is one not to believe what it says in Scripture, even though one does not understand it? I have said before that it is unscriptural and I say it still, and see and take note whether I cannot and shall not prove it.

Een bewijspplaats voor de drie-eenheid: 1 Johannes 5:7

- 21 Alhoewel men my nu ten eersten sal voorwerpen die plaats daar Johannes segt: “drie sijnder die getuygen in den Hemel, de Vader, Soon en H. Geest, en dese drie zijn een.” Voor eerst sal ik hier op zeggen, dat de Gesant Johannes die woorden self niet geschreeven heeft in zijn boek: om dat se in de oudste en voornaamste uytchriften met de hand geschreven in verscheide taalen, of gedrukte afschriften in verscheide taalen gedrukt, niet gevonden worden of niet in en staan, en dat se iemand in de laater eeuwe op de kant geset heeft. Want ten tijden van Erasmus van Rotterdam hebben die woorden nog op de kant gestaan: en in de oversetting van Luther en in veel meer andere oversettingen en suldy se ook niet vinden. En nog ten selven tijdt van Erasmus zijn se door onagtsaamheid des Drukkers van de kant mede in de Schrift geraakt, waar op eenige geleerde mannen de Drukkers nog berispt hebben, en gesegt dat s’er niet in hoorde, en in toekomstige moesten uytgelaaten worden. Dog zijn s’er evenwel van die tijd af (mogelijk om de versierde drieenheid hier uyt te bewijzen) in gebleven. Soo dat, als ik daar op staan wilde blijven, dat die woorden niet van Johannes gesegt waren, my niemant daar iets uyt soude kunnen bewijzen, gelijk ’er evenwel niet uyt tegens my kan bewesen werden, als ik betoonen sal.
- 22 Want laat ik al toestaan, dat die woorde van Johannes gesegt zijn: soo spreekt hy maar van een getuygenisse, seggende “drie sijnder die getuygen, de Vader, Soon en H. Geest, en die drie zijn een”, te weeten in getuygenisse. Wat wil men daar nu uyt besluiten en bewijzen? Wil men daar uyt bewijzen en besluiten, datter drie selfstandigheden, of onderstandigheden (soo als se het woord *persoon* believeu uyt te leggen) zijn in een Wesen: of datter drie Wesens zijn in een selfstandigheid of onderstandigheid? Dat sie ik, dat men ’er alle beide even ligt uyt besluiten en bewijzen kan. Want beide is het een tegenspreeking, en beide even ongerijmt, gelijk boven klaar genoeg betoont is.

De Schrift leert geen personele drie-eenheid

- 23 Men sal my evenwel zeggen, daar word gesproken van drie, en men sal my nog wel tegen werpen die plaats, daar gesegt word, dat men sal doopen in de naame des Vaders, des Soons, en des Heyligen Geestes. Daer word al mede gewag gemaakt van drie, en boven staat dat die drie

Scriptural authority for the Trinity: 1 John 5:7

First, people will hold up against me the place where John says: “there 21
are three that give testimony in heaven, the Father, Son and H. Ghost,
and these three are one”. To this I will reply, first, that the Apostle John
did not write those words in his book himself, since they are not to
be found and not present in the oldest and most important manuscript
copies in various languages, or printed copies in various languages, and
were added in the margin by somebody in later times. For in the days of
Erasmus of Rotterdam those words were still in the margin, and they are
not to be found in Luther’s translation and many other translations. And
it was in the time of Erasmus that they were moved from the margin to the
body of Scripture through the carelessness of the printer, for which the
printer was reprimanded by some learned men who told him that they
did not belong in the text and should be left out in future. Since then,
however, they have remained in it (possibly to prove the invented Trinity
from them). So if I were to insist that those words were not spoken by
John they could not be used to prove anything, and indeed they prove
nothing against me, as I shall demonstrate.

For even if I grant that those words were spoken by John, he merely 22
speaks of one testimony, saying “there are three that give testimony, the
Father, Son and H. Ghost, and these three are one”, namely in testimony.
What does one intend to conclude and prove from that? Does one wish to
conclude and prove from it that there are three substances, or hypostases
(as they prefer to interpret the word *person*) in one Being, or that there
are three Beings in one substance or hypostasis? I notice that both of
these things can be derived from it with the same ease. For both are self-
contradictions and both are equally absurd, as was proved clearly enough
in the foregoing.

Scripture does not teach a Trinity of persons

People will nevertheless say that three are mentioned there, and they will 23
throw up against me the places where it says that one will baptize in the
name of the Father, the Son and the Holy Ghost. There, too, three are
mentioned, and above it says those three are one. They will ask, what

een zijn. Wat sult gy, sullen se wel vraagen, daar op seggen? Om kort te zijn, vraag ik maar, waar staan ergens in de Schrift die woorden, daar is een God en drie *personen*? of, gelijk se het woord *personen* gemeenelyk oversetten, selfstandigheden, of onderstandigheden, of wijsen van bestaan? Nergens voorwaar. Ik sal nu eens wat meer seggen: al schoon genomen, dat se op tien plaatsen in de Schrift stonden, soo was het en bleef het een tegenspreking, om redenen boven verhaalt, en ik soude seggen, dat die Schrijver of Schrijvers het selve door onverstant geschreeven hadden, sy waaren dan die se waaren, soo vast steun ik op de rede. Maar nu staander die woorden niet in: en in de woorde van Johannes, en van de andere, kan men nog wel, als men se na rede en wijsheid uytlegt, een waarheid in brengen. Alhoewel se anders duyster genoeg geschreeven sijn, om 'er God, of wat God is, mede te kennen te geeven. Dog soo der den gesant of andere dat mede soude willen te kennen geeven, 't welk ik niet en geloof, of niet kan gelooven, 't geen 'er de meeste Gods-geleerden willen uyttrekken of uyt bewijzen, te weeten, een dryeenheid: so seg ik dat Johannes daar onbedagtelijk uyt ongeleertheid een tegen-strijdigheid geschreeven heeft, en die men derhalven moet verwerpen: gelijker wel meer dingen in de Schrift verwerpelijk zijn, als men se niet mag na rede en waarheyd uytleggen.

Nog een bewijsplaats voor de drie-eenheid: Johannes 14:16

- 24 Daer is evenwel nog een plaats die de geestelijken al mede sullen by brengen tot bewijs, alwaar den Behouder segt: "Ik sal den Vader bidden, en hy sal u een anderen trooster senden." Hier, sullen se seggen, is een die bid, een die gebeden word, en een, daarom gebeden word: dat zijnder dan drie; so blijkt openbaar genoeg, datter van drie besondere gewag gemaakt word. Want het is een ander die bid, het is een ander die gebeden word, en het is een ander daarom gebeden word. Segter nu by (gelijk u seggen is) en elk van die drie is God, de Vader is God, de Soon is God, en de H. Geest is God, en evenwel isser maar een God en drie selfstandigheden, so sullen wy seggen, dat wy dat als een tegenspreking al hebben wederlegt. Wy seggen vorders, daar word van drie besondere gesproken, maakt daar uyt nu eens sodaanigen besluyt, so isser dan maar een God en drie selfstandigheden in een Wesen. Dat kunt gy immers niet doen: want gy kunt sodaanigen bewijs reden niet maaken: al hoe wel er van drie besondere gesproken word, nu moeter nog by, der welker elk gestelt word God te sijn, so word er evenwel maar van een God en drie

is your reply to this? To be brief, I merely ask: where does it say in Scripture that there is one God and three *persons*? Or, as they commonly translate the word *persons*, substances, or hypostases or modes of being? Absolutely nowhere. And what is more, even if there were ten places in Scripture that said this, it would still be a contradiction in terms, for the reasons given above, and I would say that that scribe or those scribes, whoever they were, had written that out of incomprehension, so firmly is reason my support. However, those words are not, in fact, in the text, and the words of John and others—if explained according to reason and wisdom—can be given a true meaning, although they are quite obscurely written for the purpose of characterising God, or saying what God is. If, however, the Apostle or others also wished to designate (which I do not believe and cannot believe) that which most theologians wish to derive or prove from this text, namely a Trinity, then I declare that John has unmindfully set down, out of ignorance, a contradiction in terms that is consequently to be rejected, just as many more things in Scripture must be rejected if one is not allowed to explain them according to reason and truth.

More scriptural evidence for the Trinity: John 14:16

There exists, however, another passage which the theologians will surely 24
adduce as further evidence, where the Saviour says: “I will pray to the Father, and he will send you another comforter.” Here, they will say, is one who prays, one who is prayed to and one who is prayed for: those are three then, and so it is clear enough that three particular persons are mentioned. For it is one that prays, another that is prayed to and yet another that is prayed for. If you add to this (as you do) that each of those three is God, the Father is God, the Son is God and the H. Ghost is God, and yet there is one God but three substances, then we shall say that we have already refuted that as a self-contradiction. We further say that mention is there made of three individuals: now derive from that such a conclusion as that there is only one God and three substances in one Being. You cannot do so since you cannot make such an argument. Although mention is made of three individuals, one needs to add each of whom is declared to be God. Even so, there is only mention of

selfstandigheden in een Wesen gesproken. Welk gevolg wy als valsch en ongerijmt ontkennen.

- 25 Maar ik kan veel beter een bewijs rede uyt die woorden tegen u maken, en seggen: om datter van drie besondere gesproken word (der welker elk, na u seggen, God is), so word 'er dan niet van een God en drie selfstandigheden in een Wesen gesproken. En dat gevolg kund gy niet ontkennen. Wilt gy seggen, daar van dry besondere word¹ gesproken, daar word ook van een van die gesproken. Schoon ik dat toestaa, gelijk ik dat toestaa: wat doet dat tegen my? Gy kund uyt die woorden sodaanigen stelling niet maaken: daar van drie besondere gesproken word (en gy segt dat elk van die een ander is, en God is), daar word ook van een van die, als van den eenigen God en 't Wesen van die drie gesproken, of so worder evenwel maar van een God en drie selfstandigheden in een Wesen gesproken. Want die gevolgen daar uyt niet volgende als ongerijmt en valsch ontkennen wy wederom.
- 26 Maar wy sullen 't eens wat uytleggen. Daar staat: "Ik sal bidden." Wie is die spreekende? De Behouder, een mensch, een mensch die bidden sal: een God bid niet, of kan niet bidden. Wie bid hy? Den Vader, als den oorsprong uyt welke alles is:² want de Heydenen hebben ten dien insigte dat se alle uyt God, als Vader en oorsprong, waaren, den selven mede genoemd almagtig Vader. Waarom bid hy? Om den Trooster. Wat is nu den Trooster? Want God kan God niet bidden om God, nog God kan God niet senden als Trooster, dat is al wederlegt, ja het wederlegt sijn self genoegsaam. Wat kan nu voor den Trooster anders bedagt worden, als een verligt verstand om daar door tot kennisse te komen? En het verligt verstand verstrekt ons tot troost in alle tegenspoed. Dat het op een verligt verstand siet, blijkt genoegsaam uyt het volgende, want hy segt: "En die sal u in alle waarheyd leyden." Wat leyd ons anders tot alle waarheyd en in alle waarheyd, als een verligt verstand? Voegt het nu eens kortelijk by malkander, en siet dan eens, en gy sult bevinden, dat den Behouder als Leeraar, die den menschen zoekt te leeren, God bid, dat hy die geen, die hy leert, wil begiften met een verligt verstand, waar door sy³ sik selven als een Trooster van God, konde troosten in alle tegenspoed, en waar door sy⁴ in alle waarheyd konde geleyd worden. Dit is immers veel eenvoudiger uytlegging, en die geen ongerijmtheit onderworpen is, en derhalven geloof ik ook, en vertrouw, dat den Behouder het maar in so een eenvoudige sin verstaan heeft, en ook nu maar in soo een eenvoudige

¹ word added. ² is added. ³ hy (changed to plural since *die geen* is apparently plural).

⁴ hy (see previous note).

one God and three substances in one Being, a conclusion that we deny as false and absurd.

But I can argue a much better case against you from those words by saying that since mention is made of three individuals (each of whom is God, so you claim), no reference is made to one God and three substances in one Being. And you cannot deny that conclusion. Perhaps you will say that where there is mention of three individuals, there is also mention of one of them. Even if I grant that, as I do, how is that an argument against me? You cannot derive from those words the following proposition: where there is mention of three individuals (and you say that each of those is different, and is God) mention is also made of one of those as the one God and the Being of those three, as if there is only mention of one God and three substances in one Being. For as those conclusions do not follow we again deny them as false and absurd.

Let us explain this a little further. It says: "I will pray." Who is it who speaks? The Saviour, a human being, a man who will pray; a God does not and cannot pray. To whom does he pray? The Father, the origin of all things: for the heathens have given God the epithet 'almighty Father' for the reason that they were all descended from him as Father and origin. What does he pray for? The Comforter. Now what is the Comforter? God cannot pray to God for God, nor can God send God as Comforter, as that has already been refuted, indeed as it amply refutes itself. So what else can the Comforter be conceived as than an enlightened mind as a means to gain knowledge? An enlightened mind offers comfort in all adversity. That it refers to an enlightened mind is amply demonstrated by what follows, for he says: "And that will guide you in all truth." What else guides us to all truth and in all truth than an enlightened mind? Now join these things together in brief, and then examine them, and you will find that the Saviour, as a teacher who seeks to instruct the people, prays to God that he may endow those he instructs with an enlightened mind by which, as a Comforter from God, they can comfort themselves in all adversity and be guided in all truth. That is after all a much simpler interpretation and one that is not beset by absurdity, and therefore I believe and have faith that the Saviour just meant it in such a straightforward sense, and now, too, wishes to have it understood in such a straightforward sense,

sin wil verstaan hebben, en niet in soodanigen sin, als de Godgeleerden daar willen, al hoewel se niet kunnen, uyttrekken: want men hem anders van ongerijmtheyd soude kunnen overtuigen, 't welk niet raadsaam is. Het is veel beter, dat men de Godgeleerden van ongerijmtheyd in 'er uytlegging overtuigt.

God kan geen eindige gedaante aannemen

- 27 Maar mogelijk sullen de Gods-geleerden om 'er onmogelijkheid mogelijk te maaken, nog wel bybrengen, 't geen eertijds tegen de Arianen^j gesegt wierd, te weeten na de Jordaan te gaan en daar van de waarheid der drie-eenheid overtuigt te worden, of daar de drie-eenheid gewaar te worden, of te sien. Dog d'antwoord, di'er mogelijk de Arianen gegeven hebben, hebben se niet beschreven. 't Is buyten twijffel, dat se die luyden wel geantwoord hebben op dat seggen; dewijl se daar in regtsinniger van gevoelen waren als de andere. Alhoewel se mijns oordeels in eenige andere stellingen nog al eenige groove misslagen hebben. Altoos in gevalle tegen my gesegt wierd, loop Ariaan an de Jordaan, ik soude mijn antwoord wel gereet hebben, en vraagen, wat soud' ik O sleghoofden en onweetenden! daar doen? Soud' ik my daar in mijn gedagten verbeelden het geen men schrijft datter geschied soude zijn, dat is een mensch in 't water staande om gedompelt^k te worden, een stem in de lugt, een duyf vliegen? Wat sal dat nu sijn? Sal ik my daar drie lighamelijke maaksels verbeelden, om dat ik daar lees van drie lighamelijke maaksels? Want een mensch is een lighamelijk maaksel, een stem geschied door lighamelijke werktuygen, en een beest is een lighamelijk maaksel. Wat willen se hier nu uyt bewijzen, denk ik? Of hoe willen se, dat men het sal uytleggen? Dat die mensch een God is, dat die stem een God is, en dat

^j Men segt, dat de heele waereld eens by na Arriaans was. Wil je weeten hoe het kwam, dat se het niet en bleef, en dat het soo gauw weer gedaan was? Ik sal 't u seggen gelijk de saak is: sy was by na Arriaans, maar niet geheel; die 't niet en waaren, waaren eenige magtige Geestelijken, vyanden van Arrius, die geen voordeel daar by sien konden, dat se Arriaans wierden; de selven kregen den Keyser aan hun zijde, en die kwam met sijn swaard, daar de luyden seer bang voor zijn, hoewel niet te onregt. En daar door raakte alles doe weer onder de voet, en Arrius verdreeven. Dog is evenwel het gevoelen der Arrianen daar door niet geheel uyt de waereld geraakt.

^k Die geschiedenis des Doops kan na rede en wijsheyd wel uytgelegd worden, en men kander wel een goe waarheyd inbrengen. Maar als men 'er ongerijmtheden wil uyt trekken, seker soo vervalt het altemaal van self. Een onweerspreekelijk bewijs, dat de rede boven de Schrift gaat.

and not in such a sense as the theologians would like to draw from it (even though they cannot), for otherwise he could be shown to teach an absurdity, which is unwise. It is much better to convince the theologians of the absurdity of their interpretation.

God cannot assume a finite form

To turn their impossibility into a possibility, the theologians may yet 27 bring up what used to be said to the Arians^j, namely to go to the Jordan and there become convinced of the truth of the Trinity, or there become aware of the Trinity or see it. But the response the Arians might have given them has not been recorded. They doubtless rebutted those people's claim, since they had sounder opinions on that matter than the others; though in my judgment they are quite seriously mistaken in some other doctrines. In any case, if someone said to me, 'you Arian, go to the Jordan,' I would have my answer ready and ask, 'what would I do there, you simple-minded ignoramuses?' Would I there picture in my thoughts what is recorded to have happened there, that is, a person standing in the water to be baptized^k, a voice in the air, a dove flying? What is that supposed to be? Am I to imagine there three physical things, because I read there of three physical things? For a human being is a physical thing, a voice is produced by physical means, and an animal is a physical thing. What do they wish to prove by this? Or how do they wish it explained? That that person is a god, that that voice is a god, and that

^j It is said that nearly the whole world was once Arian. Do you wish to know how it came about that it did not remain so, and that it was over so quickly? I will tell you just as it happened: it was almost wholly Arian, but not completely. Those who were not were some powerful clerics, enemies of Arius, who could see no benefit in becoming Arians. They obtained the support of the Emperor who came brandishing his sword, by which the people were very scared, though not without reason. And thus everything was overturned and Arius driven out. But the doctrine of the Arians did not totally disappear from the world.

^k The story of the baptism can be explained according to reason and truth, and one can read a sensible truth into it. But if one wishes to draw absurdities from it then surely it will fall to pieces all of itself—an irrefutable proof that reason surpasses Scripture.

die duyf een God is? Dan sijnder wel drie goden, en daar kander maar een sijn. Wat willen se dan weer, dat men doen sal, om tot een te komen? Dat men die mensch God, die stem God, en dat beest God, sal onder malkander mengen, en seggen dan die drie onder malkander gemengt zijn een? O groote ongerijmtheid! ik soude schier seggen Godslastering, maar om dat het uyt onkunde spruit, mag ik liver seggen onweetentheid! Kan God sik selfs, even als een Heidensche Proteus die sik self (gelijk de Heidensche digters versieren) in allerley gedaante veranderde, veranderen in een mensch, ja nog erger in een beest, in vuur enz. daar God is een eeuwig, eenig, oneindig, onveranderlijk Wesen. Hoe kan een onveranderlijk¹, oneindig, eenig, eeuwig Wesen gesegt worden iets te worden, of an te nemen sonder tegenstrijdigheid, of verandering onderworpen te zijn? Kan iets, dat oneindig is en blijft, te gelijk eindig worden? So tegensprekent is 't ook, dat een oneindig, onveranderlijk God of Wesen, soude sijn geworden een eindig, veranderlijk mensch. Geen mensch kan God worden, dat is immers waar: soo moet ook by gevolg het tegen overstaande mede waar sijn, dat God geen mensch kan worden of menscheid aanneemen. Want iets worden of aanneemen sijn woorden van veranderingen die in God niet vallen kunnen, of in God geen plaats kunnen hebben.

Een goddelijk mens is iets anders dan een mens-God

- 28 Men kan wel een mensch goddelijk noemen, om dat hy begiftigt is met groote wijsheid, weetenschap, rede, kennis, oordeel en verstand, alle welke goddelijke gaaven sijn: dieshalven word hy om die gavens halven goddelijk genoemd. In der daat isser groot onderscheid tusschen mensch en mensch: al vry meer als tusschen beest en beest van een soort. Want sommige menschen hebben by na geen rede, verstand of oordeel ter wereld, altoos kwalijk soo veel als een beest: andere (alhoewel seer weinige) wederom hebben een groot verstand, oordeel, kennis, weetenschap, wijsheid en rede: so dat se verwonderens waardig zijn, en als goddelijk geagt worden. Men kan ook wel een mensch, of menschen tot goden maaken, en goddelijke eer andoen en bewijzen, die in schijn heilig en ingetogen van leeven sijn, veynsen met een waarseggende geest begaaft te zijn, of die maar in waereldlijke magt uytsteekt, of heeft uytgesteeken,

¹ Dat heeft Plato wel geweeten, dat God onveranderlijk was, en geen gedaante of gestalte kon aannemen; hoe veel te meer behoorden wy sulks nu te weeten.

that dove is a god? Then there are three gods, but there can be one only. Then, what do they wish to do in order to arrive at one? Mix together that man-god, that voice-god and that animal-god, and then say that those three mixed together are one? O immense absurdity! I would almost say blasphemy, but as it springs from a lack of knowledge let me rather say ignorance! Can God, like the heathen Proteus who (as the heathen poets imagine) changed into all sorts of shapes, transform himself into a human being, nay even worse, into an animal, fire, etc., what with God being an eternal, unique, infinite, immutable Being? How can an immutable¹, infinite, unique, eternal Being be said without self-contradiction to become something, or assume some form or be subject to change? Can something that is and remains infinite become finite at the same time? It is equally self-contradictory for an infinite, unchangeable God or Being to have become a finite, changeable human being. No human being can become God, that is true; consequently the reverse must be also true, that God cannot become a human being or assume humanity. For becoming or assuming are words denoting changes that do not belong to God and cannot happen in God.

A divine man is not the same as a man-god

A man may be called godlike on the grounds of being greatly gifted with wisdom, science, reason, knowledge, judgment and understanding, all of which are divine gifts; thus on account of those gifts, he is called godlike. Indeed, there are huge differences among people, rather more than among animals of one and the same species. For some people have almost no reason, understanding or judgment in the world, at least only just as much as an animal. Others (although very few) have great understanding, judgment, knowledge, science, wisdom and reason, so that they are worthy of admiration and considered godlike. One can also make into gods, and confer divine honour upon, people who seem to lead a holy and quiet life, pretend to have a fortunetelling spirit, or merely stand out or have stood out in worldly power, or have become

¹ Plato knew well that God was immutable and unable to assume a form or shape; how much better ought we to know so now.

of die door oorlogs daaden is vermaard geworden. Gelijk de oude Heidenen veel soodanige mensch-goden gehad hebben. Men kan ook wel een mensch, die in schijn van heiligheid door loosheid, en doortrapte bedriegeryen eenige werken, die de gemeene luyden wonderlijk schijnen, doet, goddelijk maaken, anbidden en goddelijke eer bewijzen. Gelijk de Turken hun Machomet gemaakt hebben. Men kan ook wel een mensch, die waarlijk opregt, heilig en ingetoogen van leeven geweest is, en eenige waarheden verkondigt heeft, en met groote wijsheid en rede is begaafd geweest, tot een God maaken, en den selven aanroepen en aanbidden als God, en alle goddelijke eer bewijzen en andoen, en van hem alle heil en saligheid verwagten. Gelijk alle de Besmeerdens (Christenen) den Behouder (Jesus) tot een God^m gemaakt hebben, uitgenomen dat die van de Roomsche Kerk, die daar in de oude Heidenen niet een voet hebben willen wijken, of iets toegeeven, behalven Christus nog eenige honderdenⁿ van mensch-goden en Goddinnen, of heiligen en heiliginnen, gelijk sy se noemen, hebben gemaakt, die sy mede om hulpe anbidden of anroepen en eer bewijzen.

*De duistere kerkleer zal eens wijken
voor het licht van rede en wetenschap*

- 29 Eenige van de oude Heidenen of Egyptenaren hielden de Look en Ajuin als iets goddelijks, en die aten se uyt overgeloovigheid niet op, maar hielden se in waarden. Maar die van de Roomsche Kerk, om te toonen, dat sy der oude Heydenen ongerijmtheid hoe groot die was, nog wel dorsten vergrooten, hebben voor eenige eeuwen een klein rond stukje meelgebak beginnen tot een mensch-God te maaken en het selve te eeren, an te bidden en daar voor te knielen. Dog als sy dat lang genoeg gedaan hebben, eeten sy het selve op, en seggen dan dat se een heele mensch-God, gelijk den Heiliger segt, dat hy der van gemaakt heeft, hebben opgegeten, alhoewel m'er maar een klein brokje meel-gebak

^m Niet dat hy daar door in der daad een God geworden is mensch sijnde: want dat is een tegen-spreeking, gelijk ik betoont heb. Gelijk het ook in der daat, als ik betoont heb, een tegen-spreeking is, dat men segt die mensch, God sijnde, is mensch geworden. Dat is, God is een mensch geworden.

ⁿ Wat mag ik seggen van honderden, ik mag liever seggen eenige duisenden, om se niet kwaad te maaken. Want sy souden ten eersten wel komen voor den dag met een versierde S. Ursel, vergeselschap met elf duisent H. Maagden: behalven dat nog al de rest van de Heiligen en heiliginnen, die seer veel in 't getal zijn.

famous through their achievements in war—just as the ancient heathens had many such human gods. One can also deify, adore and worship a man who, in a show of holiness, through slyness and crafty deception, accomplishes some feats that seem wondrous to the common folk—as the Turks have deified their Mahomet. One can also deify a man who truly lived a sincere, holy and modest life, and promulgated certain truths, and was endowed with great wisdom and reason, and invoke and worship him as God, and do him full religious honour and expect from him every bliss and salvation. In their way, all the Anointed (Christians) have made the Saviour (Jesus) into a god^m, except that those of the Roman Catholic Church—who in this matter did not wish to give way or yield one inch to the heathens—have created apart from Christ hundredsⁿ of man-gods and goddesses, or saints as they call them, who are equally asked for help or invoked or honoured.

*The obscure teachings of the churches will
some day make way for the light of reason*

Some of the ancient heathens or Egyptians regarded the leek and the onion as something divine and for superstitious reasons refused to eat them but instead revered them. But those of the Roman Catholic Church—to demonstrate that they were not afraid to surpass the absurdities of the heathens, immense as they already were—some centuries ago started to make a small round piece of baked dough into a man-god and to worship and invoke it and kneel before it. When they have done this long enough, they eat it, and then say that they have eaten a whole man-god—into which the priest says he has made it—although just a small piece of 29

^m Not that he in fact became a god while being human, for that is a contradiction in terms, as I have shown. Just as it is indeed a self-contradiction, as I have shown, to say that a man, while being God, has become a man, that is, that God has become a man.

ⁿ When I say hundreds, I could rather say several thousand, so as not to anger them. For they could instantly produce an invented St Ursula accompanied by eleven thousand holy virgins, even apart from all the rest of the saints who are extremely numerous.

in de mond gesteeke heeft. En dese tegenspreking en grouwelijke ongerijmtheid hebben evenwel de Roomsche Geestelijken door vuur en swaard, galg en rad, spannen en bannen wel ruym vijf hondert jaar staande^o gehouden: en sy houden se nu nog so staande, en sullen se soo nog al lang staande houden, ja ik vrees soo lang, als sy die magt en middelen, die se gebruyken, konnen behouden. Want sy verbieden de luiden te ondersoeken, en gebieden se te gelooven al wat sy seggen sonder te ondersoeken. Want die ondersoeken en daar door tot kennis en waarheid komen, gelijk veel duysent maal gebeurt is, die soeken sy om hals te brengen, als sy 't niet ontvluchten. Als sy dat soo niet staande hielden, soo raakten die ongerijmtheid wel in weinig maanden onder de voet.

- 30 't Welk God geef, dat eens haastelijk geschiede, op dat men eens met regt opentlijk mogt seggen: wijk duysternis voor 't ligt. Wijk loogen voor de waarheid. Wijk geloof of kerkelijke geloofbaarheid, of Schrift^p, voor de weetenschap, wijsheid en rede. 't Was billik, dat die eens weeken, en nootsaakelijk, dat het ligt eens begon te schijnen in duystere plaatsen, en dat de waarheid eens ter deeg an den dag kwam, en dat de weetenschap, wijsheid en rede eens ter deeg begon te bloeien onder de menschen. Want tot nog toe leggen se alle als begraaven: soo dat het noodig was, datter een behouder kwam die se opwekte.
- 31 Dog hier van voor tegenwoordig genoeg: nog eenige kragtige bewijzen sullen wy spaaren, om te gebruiken tegens die, die sik sullen onderneemen hier tegen te schrijven. Wy en souden de vrymoedigheid niet gehad hebben, ten ware wy sekerlijk wisten, dat de voornaamsten en sterksten op ons sijde waren. Laat ons nu eens sien wat den inhoud is van het [Derde Hoofd-stuk.]

^o Op dien tijd, naamentlijk ten tijde van Innocentius de Derde, was de magt vande Roomsche Geestelijken op zijn alderhoogste, en de duysternisse van onwetendheid op zijn alderdikste en swaarste. Na dien tijd heeft het ligt der kennisse meer en meer beginnen te schijnen: en 't sal nog wel meer beginnen door te breeken, en helderder te schijnen, als oyt voorheen: waar door ook de magt der Roomsche Geestelijken ook wat sal verminderen.

^p Nametlijk wanneer se niet na waarheid en rede word¹ uytgelegd: gelijk men nu dikwils niet doet, en dan nog seer veel valsche gevolgen uytspuyten.

¹ worden.

baked dough was put into their mouths. And this self-contradiction and atrocious absurdity has been maintained by the Roman Catholic priests for more than five hundred years^o, through fire and sword, gallows and rack, torture and banishment. And they preserve it still and will preserve it for a long time to come, I fear, as long as they can hold on to the power and instruments that they use. For they forbid people to investigate and order them to believe everything they say without examination, and they try to murder (if they do not escape) those who question things and thus arrive at knowledge and truth, as has happened many thousands of times. If they did not maintain it in this way, that absurdity would be stamped out in just a few months.

May God make this happen soon, so that one would have a right to say openly: 'Darkness, give way to the light. Lie, make way for the truth. Belief, or clerical authority or Scripture^p, surrender to science, wisdom and reason.' It would be right that they gave way, and necessary that the light would one day begin to shine into dark places, and that the truth be fully brought into the day, and that science, wisdom and reason begin to flower among the human race. For, so far, they all seem to be buried underground, so that it became necessary for a saviour to come and awaken them. 30

But enough of this for the moment. We shall save some powerful proofs to use against those who will undertake to write against us. We would not have been so outspoken unless we were sure that the most important and most compelling were on our side. Now let us see what is contained in the third chapter. 31

^o At that time, namely in the days of Innocent III, the power of the Roman Catholic priests was at its greatest, and the darkness of ignorance was at its thickest and heaviest. After that time the light of knowledge began to shine more and more, and it will begin still more to break through and shine more brightly than ever before, which will cause the power of the Roman Catholic clergy to diminish somewhat.

^p Namely when it is not explained according to truth and reason, as is now often the case, when many false consequences can be drawn from it.

[HOOFDSTUK 3]

VAN DEN BEHOUDER GESEGT JESUS

Wat is het menselijk behoud of de zaligheid?

- 1 *Jeschuah*, of *Jesus*, behouder, Saligmaker, is die imant behoud, salig of gelukkig maakt. Wat behouden is, en op hoe veelderley wijs men imant wel behouden kan, sullen wy nu eens sien. Te behouden segt men imant, die men in doods gevaar sijnde, daar uyt verlost, 't sy dat hy was in waters of vyers nood, of dat hy in handen van moordenaers was gevallen, of eenig ander ongeval van doods gevaar was onderworpen geweest. Te behouden segt men imant die men seer siek sijnde, met eenig geneesmiddel geneest en tot gezondheid brengt. Te behouden segt men imand, die men in slaverny en swaare gevangenis zijnde by vyanden, daar uyt verlost. Te behouden segt men imand, die men op een eensaame gevaarlijke weg doolende en dwaalende, op de regte weg buyten gevaar brengt, soo dat hy behouden komt daar hy wesen wil. So segt men imand te behouden, die men, in onweetenheid nog zijnde, en als gants versmoort en verdronken leggende in vooroordeel van allerley wijs-gemaakte versieringen en loogenen, door onderwijsing tot weetenschap, en door rede tot de waarheid brengt. 'T welk al een groote behouding is. Want seker hy is seer ellendig die in een diepe onweetendheid steekt, en seer ongelukkig die geen verstand heeft om te kunnen oordeelen tusschen een onmogelijkheid of tegenspreking en loogen, en tusschen een mogelijkheid en waarheid.
- 2 En in die ellende, en in dat ongeluk sijn nu nog by na alle menschen, dat se niet kunnen oordeelen of men 'er onmogelijke of tegensprekelijke, logenagtige en versierde dingen wijs maakt, dan of men 'er mogelijke en waare dingen leert en voorstelt. En daar uit kan nimant verlost worden, dan die door onderwijsing of eigen ondersoeking tot weetenschap komt, en door de rede tot de waarheid gebragt werd soo verre, dat hy op vaste redenen en gronden (sonder op de Schrift of eens anders geloofbaarheid te letten) kan oordeelen wat mogelijk, of onmogelijk, wat waar of loogen is. So dat dat in der daad (gelijk ik gesegt heb) al een groote, ja de grootste behoudenis is, waar door men tot de hoogste top van alle geluk soo hier,

[CHAPTER 3]

ON THE SAVIOUR NAMED JESUS

What is human salvation or blessedness?

Jeschuah, or *Jesus*, saviour, redeemer, is he who saves someone or makes 1
them blessed or happy. We shall now consider what saving means and in
how many different ways someone may be saved. Someone is said to be
saved who is rescued from some mortal danger, whether he was about to
drown or perish in a fire, or had fallen into the hands of murderers, or
was imperilled by any other lethal hazard. Someone is said to be saved
who is cured and restored to health from a severe sickness by some
medicine. Someone is said to be saved who is rescued from slavery and
dire imprisonment among enemies. Someone is said to be saved who has
lost his way on a lonely road full of dangers and is guided to the right
road and safety, so that he reaches his destination unscathed. In the same
way, someone is said to be saved who is stuck in ignorance and, as it were,
entirely suffocated by and immersed in prejudices, fictions and lies which
he was tricked into believing, and then guided to knowledge by education
and by reason to the truth—which is a very great salvation. For they who
are deeply ignorant are certainly very miserable, and they who have no
discernment to distinguish an impossibility or self-contradiction and lie
from a possibility or truth are very unhappy.

And nearly all people are still in such misery and unhappiness that 2
they cannot discern whether they are being led to believe impossible
or self-contradictory, deceitful and fictitious things, or whether they are
being taught and shown possible and true things. And no one can be
delivered from that but they who attain knowledge through education or
their own enquiry and are led by reason to the truth to such an extent
that they can judge on firm grounds (without giving heed to Scripture
or another's authority) what is possible or impossible, what is true or a
lie. So that that is indeed (as I said) a great, nay the greatest salvation,
by which one can reach the pinnacle of all happiness both here and in

als hier na kan komen. Sulks bevestigt ook de Schrift, want Jacobus in zijn Brief in het vijfde Hoofdstuk op het 19 Afdeelsel segt: “Broeders, indien imand onder u van de waarheid is afgedwaalt, ende hem imand bekeert, die weete, dat die geene, die een doolende, of sondaar van de dwalinge sijns wegs bekeert, sal een ziele van de Dood behouden.” Te behouden segt men imand, die men een kwaade wijs van leeven leidende (’t welk ook al uyt onweetenheid spruit) door onderregting tot een goed leeven brengt.

- 3 Maar kan imant, die self sterven moet, wel geseget worden andere te behouden of te verlossen van der dood, daar se al-te-maal, die men segt verlost te zijn, ook sterven moeten? Ik meen neen, en kan ook met geen rede sien, dat dat behouden is. Of dat imant, die daarom, om dat hy de geestelijken de waarheyd, die se niet gaern hooren mogen, wat te veel geseget heeft, sterven moet, kan geseget worden anderen, die ook sterven moeten, te behouden? Ik meen wederom van neen. Dog hoe veel grooter is die behouding wanneer imant sik self voor een ander, die anders sterven most, ter dood overgeeft, om den ander daar door in ’t leeven te behouden: gelijk ik in eenige Heidense geschiedenis-boeken geleesen heb, sulks geschied te zijn. Voorwaar dit’s een groote ende dierbaare behoudenis, en soodanig, dat ik niemand raaden soude konnen, een ander op soodanige wijs te behouden.
- 4 Evenwel hoe groot en dierbaar die behoudenis is, soo is se maar na ’t lijf, en niet een behoudenis na de ziel. Oversulks moet nog waardiger en dierbaarder gehouden worden die behoudenis, waar door de ziel behouden word: ’t welk is die behoudenis, gelijk wy booven geseget hebben, waar door iemant, in onweetenheid sijnde, door onderwijsing tot weetenschap, kennisse en wijsheid gebragt word, en door rede tot de waarheid. Want de wijsheid en verstand worden soo hoog verheeven van den wijste Koning der Hebreen, als se immer konnen verheven worden, als hy segt, dat se sijn het leeven voor de ziel, en dat men daar door vind de kennisse Gods, en de vrees des Heeren verstaat. Nu is ’t seker, dat het wel leeven des ziels beter is als het leeven des lijfs, ende de kennisse Gods, waar in immers het eeuwig leeven (het welke het leeven des ziels is) bestaat, dierbaarder is, als het leeven des lijfs.
- 5 Die nu behouden word, ’t sy op wat wijze dat het is, word ook met een gelukkig gemaakt, of salig. Alhoewel het woord saalig (waar mede de Gods-geleerden maar alleen willen te kennen geeven eenig geluk na de dood) af komstig is van het woord *haalen*: waarvan nog blijk geeft een oude Krijgswet der oude Vranken en Duytsen, genaamt ’shaalige

the hereafter. This is confirmed by Scripture, for James says in his letter, chapter 5, verse 19[-20]: “Brethren, if any of you has erred from the truth, and someone converts him, let him know that he who converts an erring person or sinner from the error of his way shall save a soul from death.” Someone is said to be saved who leads his life in a wrong way (which also arises from ignorance) and through instruction is led towards a good life.

But can someone who must himself die be said to save others, or deliver them from death, while all of those who are said to be saved must die in their turn? I think not, and I see no reason for believing that that is salvation. Or that someone who must die, because he has been rather too zealous in telling the clergy the truth which they do not like to hear, can be said to save others who must die too? Again, I do not think so. But how much greater is that salvation when someone gives himself up to die for another who would otherwise die in order to save the latter’s life, which really happened, as I have read in some pagan history books. That is certainly a great and precious salvation, and of such nature that I could advise no one to save another in such a manner.

Yet however great and precious such salvation may be, it only concerns the body and is not a spiritual salvation. Therefore one must hold as even more worthy and precious that salvation by which the soul is saved, which, as we said above, is the salvation by which someone who is ignorant is guided through instruction to understanding, knowledge and wisdom, and through reason to the truth. For wisdom and understanding are so greatly extolled by that wisest king of the Hebrews as ever they can be extolled when he says that they are life unto the soul, and that through them one finds knowledge of God and understands the fear of the Lord. Now it is certain that the well-being of the soul is better than the life of the body, and that the knowledge of God, which after all is eternal life (which is the life of the soul), is more precious than the life of the body.

Now those who are saved, in whatever way, are also rendered happy or blissful (*saalig*). However, the [Dutch] word *saalig* (by which the theologians merely wish to denote some happiness after death) derives from the word *haalen*, as is made evident by an old martial law of the

wet^a, volgens de welken de goederen, so roerende als onroerende, de welken door krijg van de vyanden gehaalt wierden, wierden uytgedeelt en beheerscht. So dat saalig eygentlijk niet en betekent (gelijk de godsgeleerden willen) eenig geluk in 't genieten van een eeuwig leeven na de dood: maar alleen eenig geluk in 't buit haalen van den vyand. Shaligmaaker beteekent, een die wat te haalen maakt, die men ook buyt-haalter noemt, soo dat het woord behouder eygentlijker en beter is.

Waarom Jezus een behouder werd genoemd

- 6 Verhaalt hebbende eenige wijze van behouden is het lijf angaande, en ook de behouden is des ziels, waar die in bestaat: laat ons nu eens sien op wat wijze den Behouder (Jesus) waar van in de Schrift gewag gemaakt word, word gesegt een behouder te sijn, en nog kan gesegt worden onsen behouder te zijn, en of sijn behouden is niet en is overeenkomende met die behouden is, dewelk ik gesegt heb de grootste behouden is te zijn. In de schrift word gesegt, "gy sult sijn naam heeten Behouder." Waarom? Om wat oorsaak? De oorsaak word verhaalt, en is, om dat hy sal sijn volk behouden van hunne dwaalingen. Wat is dat anders als het volk door onderwijs uit onweetenheid tot weetenheid, kennis, wijsheid en verstand en rede, waar in het grootste geluk of eeuwig leeven bestaat, te brengen. Het en kan immers met geen rede anders verstaan of genomen worden. En het is immers gewisselijk met de Behouder so gelegen geweest, als 't blijkt uit de Schrift, dat hy het volk geleert en onderwisen heeft. Want het eerste dat hy tegens het volk sprak, was dat hy uitroepende seide: *komt tot een gezond verstand, of word wijs*: het woord, dat hy gebruikt, heeft beide die beteekenissen, het word ook overgeset *bekeert u*. Wat is nu een gezond verstand? Gewisselijk 't geen met kennis en rede begaafd is. Of tot een gezond verstand komen? Dat is tot kennis en rede komen: en daar komt men toe door onderwijs ende vermaning.

Jezus waarschuwde tegen de officiële leraars

- 7 Daar toe heeft de Behouder (behalven dat hy ook behouder is geweest, voor soo veel hy luiden, die met siekten gekwelt waaren, heeft geneesen) al sijn voornaamste vlijt aangewend, en ook sijn leerlingen wederom

^a *Salica lex.*

Franks and Germans called *'shaalige law'*^a, according to which the goods, both movable and immovable, that were taken from the enemy in battle were distributed and administered. So that *saalig* actually does not mean (as the theologians wish) some happiness in the enjoyment of an eternal life after death, but merely some good luck in getting loot from one's enemies. *Shaligmaker* means he who provides for something to carry off, who is also called a booty-getter, so that the word 'saviour' is more accurate and better.

Why Jesus was called a saviour

Having discussed some means of salvation of the body, and also of the 6
salvation of the soul, and in what it consists, let us now see in what way the Saviour (Jesus) who is mentioned in Scripture is said to be a saviour and can still be said to be our saviour, and whether his salvation is not the same as the salvation that I have said was the greatest salvation. It is said in Scripture, "you will call him by the name of Saviour". Why? On what grounds? The reason is given, and it is that he will save his people from their errors. What else is that but to teach the people so that they leave behind ignorance and attain comprehension, knowledge, wisdom, and understanding and reason, wherein lies the greatest happiness or life eternal? For it cannot legitimately be understood or taken in any other sense. And that certainly was the Saviour's endeavour, since Scripture makes plain that he taught and instructed the people. For the first thing he said to the people, calling out to them, was *see that you have a good mind*, or *be wise*. The word he uses has both these meanings, and is also translated as *repent*. Now what is a good mind? Surely one that is gifted with knowledge and reason. Or what is having a good mind? That is achieving knowledge and reason, and these are achieved through instruction and admonition.

Jesus warned against the official preachers

To that end, the Saviour (besides being a saviour in so far as he cured 7
people who were plagued by diseases) applied most of his efforts, and also ordered his pupils in their turn to go and teach others. Indeed, so

^a *Salica lex*.

belast heenen te gaan en anderen te onderwijzen. Ja soo iverig is hy hier in geweest, dat hy niet heeft geschroomt ('t welk hem ook het leeven heeft gekost) tegen het volk te seggen, dat se hun soude wagten van hun eigen wettige (of die hen selfs altoos soo beroemen) leeraars, dat is, die in schaaps kleederen tot hun komen, maar van binnen grijpende Wolven zijn, en die onder schijn van lange gebeden de huysen der weduwen opeeten, 't welk de Roomsche geestelijken nu nog wel fijntjes kennen, de anderen is het belet. Dat hy dit van de Leeraars, die over 't volk gestelt zijn, of die het volk self daar voor houd, gesegt heeft, is wis waar. Want wie komen in schaaps kleederen, dat is in een slegten en onnoselen schijn, tot het volk anders als de Leeraars? En wat is van binnen grijpende wolven zijn? Niet anders als 't volk te leeren op soodanige wijze, dat sy, en die sy der toe verkiesen, altijd Leeraars zijn en blijven, en het volk altijd leerlingen,¹ die nimmer tot volkomene kennis kunnen komen, en het selve swaare lasten op te leggen die sy self met de vinger niet willen an raaken, en onder schijn van lange gebeden de huysen der weduwen op te eeten. Daar staat ook in de Schrift: "Mijn volk gaat verlooren, om datter geen kennisse is." Gaat het volk verlooren, om datter geen kennisse is? Soo blijkt genoegsaam, dat de schuld by de Leeraars is, en dat sy het volk soo niet en leeren, dat se tot kennisse kunnen komen.

De officiële leraars zijn dikwijls volksverleiders

- 8 Hier mede komt wonderlijk wel over een het geen Jesaia soo veel eeuwen te vooren ook gesegt heeft: "O mijn volk die u leyden, verleyden." En op een ander plaats segt hy: "De leyders^b mijns volks zijn verleiders."

^b Dit seggen moet tegenwoordig voornamentlijk van de Roomsche Geestelijken verstaan worden, dewijle die een eyge, misbruykte magt hebben, en nog grooter gehadt hebben, en die elk, 't zy hoog of laag, de Wet om na te leeven en te gelooven gestelt hebben, en nog stellen. En soo men eens dat seggen van Paulus, als hy tot de Ephesen seyde: "Ik weet dat naar mijn vertrek swaare wolven tot u inkomen sullen, die de kudde niet en spaaren", op imand sal passen, soo kan het niet beter als op de Roomsche Godsgeleerden gepast worden: overmids die veel eeuwen lang de kudde niet gespaart, maar wreedelijk verscheurt en verslonden hebben. De volgende woorden van Paulus, naamentlijk: "Ende uyt u sullen mannen opstaan spreekende verkeerde dingen, om de leerlingen af te trekken agter hun", kunnen mede wonderlijk wel gepast worden op de Roomsche Geestelijken: als men die woorden *uyt u selven* maar uytlegt, dat de Roomse kerk uyt de griekse is opgestaan. Want het is veel menschen kennelijk, dat de Roomse Geestelijken seer verkeerde dingen spreken, dat is leeren, om de leerlingen af te trekken agter hun. En de Roomse Geestelijken hebben ook wel ter deegen in-geslokt, die van hun geleydet zijn geworden.

¹ leeringen.

active was he in this that he did not scruple (which indeed cost him his life) to tell the people to beware of their own lawful (or who at least claim to be such) preachers, that is those who come to them in sheep's clothing but are inwardly rapacious wolves, and who under the pretence of long prayers devour the widows' houses, which the Roman Catholic clergy are still quite good at, the others being prevented from doing so. It is certain that he said this about the preachers who are imposed on the people or are regarded as such by the people themselves. For who else come to the people in sheep's clothing, that is, in a disguise of harmlessness and innocence, but the preachers? And what does it mean to be rapacious wolves on the inside? Nothing other than to instruct the people in such a way that they themselves, and those whom they elect, will always be and remain teachers and the people always pupils who can never reach perfect knowledge, and to impose upon them heavy burdens with which they themselves would have nothing to do, and to devour the widows' houses under the pretence of long prayers. It also says in Scripture: "My people are lost because there is no knowledge." Are the people lost because there is no knowledge? Then it is abundantly clear that the preachers are to blame and that they do not guide the people in such a way that they can achieve understanding.

The official preachers often mislead the people

This agrees wonderfully with what Isaiah said so many centuries previously: "O my people, those who lead you mislead you." And elsewhere he says: "The leaders^b of my people are misleaders."¹ And he adds: "and

^b This statement should nowadays mainly be understood to mean the Roman Catholic clergy, as they have their own misappropriated power and had even greater power in the past, and who laid down and still lay down the law for everyone, whether high or low, dictating how one should live and what one should believe. And if one were to apply to anyone what Paul said to the Ephesians: "I know that after my departing grievous wolves shall enter in among you, not sparing the flock", then it could not be better applied than to the Roman Catholic theologians, since for many centuries they have not spared, but cruelly torn apart and devoured the flock. The following words of Paul, namely "And from among yourselves men shall arise speaking perverse things to draw away the disciples after them", can be applied wonderfully well to the Roman Catholic clergy if only those words *from among yourselves* are explained to the effect that the Roman church has arisen from the Greek church. After all, many people are aware that the Roman Catholic priests speak, that is teach, very perverse things to draw away the disciples after them. And the Roman Catholic priests have indeed devoured those who were led by them.

¹ Isa. 3:12 and 9:15.

Hy segter nog by: “ende die van hun geleydet worden, worden ingeslokt.” Dat is dies tijds geseget, en ’t heeft nu nog op heden plaats. Sijn de leyders des volks verleyders, hoe is ’t dan mogelijk, dat het volk behouden kan worden? En evenwel kan het met geen gedagte anders uytgelegt worden als van Leeraars, of Schriftgeleerden, of Godsgeleerden soo als se genoemt willen sijn. Van eenige anderen, die soo nu en dan somtijds opgestaan sijn, en de gemeene gestelde Leeraars met vrymoedigheyd wat tegen gesproken hebben, en kan sulks geensins geseget worden, dewijl die gemeenelyk niet als gekose Leeraars, oversulks niet voor Leeraars van ’t volk gehouden, maar als iveraars voor de waarheid met gevaar van lijf en goed de gemeene Leeraars tegen gesproken hebben, als sulks kennelijk genoeg is, en ook den Behouder (Jesus) is wedervaaren. En daar by so worden die iveraars nog op ’t minst gebrandmerkt met de naam van valsche Leeraars, daar sy leyders selfs verleyders sijn. Daarenboven die geene, die van de gemeene Leeraars voor valsche Leeraars uytgekreeten worden, en sullen by ’t geheele volk (sy worden veeltijds wel by eenige weinige luiden van kennis voor goede Leeraars gehouden), ’t welk onweetende in kennis en onkundig in ’t oordeelen is, niet voor Leeraars, maar voor valsche Leeraars gehouden worden: soo dat dat klaar is, dat die iveraars, die van het geheele volk niet gehouden worden voor Leeraars of leyders, ook niet en sijn de verleyders, maar dat de gemeene gestelde Leeraars, die van het geheele volk (somsomtijds eenige weinige luiden van kennis uytgesondert) gehouden worden voor Leeraars en leyders ook sijn de verleyders.

De godsdienstige ambten leveren geld op

- 9 Die my vraagt van waar het komt, dat de leyders so ligt verleyders worden? De eenige oorsaak, die ik weet, is om datter voordeel en winst te doen is by de Godsdienst: wasser geen voordeel en winst by te doen, daar en soude soo veel onbehoorlijkheden niet sijn gepleegt, of nu nog worden gepleegt. Want het is kennelijk by sommige, dat het hoogheiliger-ampt zijnde het hoogste geestelijke ampt by de Jooden, verscheide maal voor een groot stuk gelds verkoft is, ja datter oorlog om gevoert is. Het is bekend by veele, dat de hoogste geestelijke ampten by de Roomsche gemeente veeltijds voor veel gelds verkoft sijn, ja daar is ook dikwils oorlog om gevoert. Het is kennelijk by veele, dat de Leeraar-ampten by die van de herstellde Godsdienst seer dikwils door onbehoorlijke

those who are led by them are swallowed up.” That was said then, and it still is valid today. If the people’s leaders are misleaders, how can the people possibly be saved? And yet it is inconceivable to apply it to anyone else but preachers, or scribes, or theologians as they wish to be known. Such a thing cannot be said of some others who occasionally stood up and candidly contradicted the lawfully appointed preachers, since they were not generally held to be chosen preachers, and therefore not regarded as teachers of the people but, as advocates of the truth and risking life and limb, they challenged the official preachers, as is well known, and as was also what happened to the Saviour (Jesus). Moreover, such advocates are not in the least branded as false teachers, since the leaders themselves are misleaders. Furthermore, those who are denounced as false teachers by the official preachers will be regarded by the entire people (often they are held to be good teachers by a few well-informed people), who are ignorant and incapable of judging, not as teachers but as false teachers. It is therefore clear that these advocates, who are not held to be teachers or leaders by the whole of the people, are also not the misleaders, but that the lawfully appointed teachers who are regarded by the entire people (except sometimes by some well-informed people) as teachers and leaders are also the misleaders.

People make money out of religious offices

Someone might ask me: what causes the leaders to become misleaders 9 so easily? The only cause I am aware of is that one may make money and profit out of religion. So many outrages would not have been committed or still be committed if it did not offer earnings or profit. For some know well that the office of high priest, the highest religious office among the Jews, was several times sold for a large sum of money, and that it was even a cause for war. Many know that the highest religious offices among the Roman Catholics were many times sold for a lot of money, and that they were even often a cause for war. Many know that among those of the restored religion benefices are very often obtained

kuyperen, en vuile daaden^c verkregen worden, ja ik hoor, dat men 'er nu ook al geld begint voor te geeven. En dat onder Luydhers anhangen, in die landen en steden daar sy de heerschappye hebben, mede wel geschied, 't geen by die van de herstellde Godsdienst geschied, is ook waar. Wat vorders onder eenige kleine vergaderingen van dese of geene gesinthen geschied, dat weet ik soo naeuw niet. Altoos dat is seker, daar geen winst^d of voordeel te doen is by den Godsdienst voor de Leeraars, aldaar sal ook geen onbehoorlijkheid gepleegt worden van de Leeraars. En soo een, al en is het geen wettig of gestelde Leeraar, die om geen winst, alleen maar uyt liefde tot sijn even mensch, en iver voor de waarheid het volk leert¹ ('t welk somtijds vergeselschap is met gevaar van goed en lijf), behoorde

^c Vuyle daaden noem ik, wanneer imand een Dorp heers (die het regt van beroeping heeft) beslaapene Meyd trouwt met dat beding, dat die Heer hem het beroep sal geeven. Gelijk sulks, soo ik hoor, altemeds mede al geschied.

^d Ligtelijk sal imant seggen, wel hoe! soudens se geen gelt mogen trekken, van dat se den Godsdienst waarnemen? Wat sal ik seggen! Daar staat in de schrift: "Weet gy niet dat die de heilige dingen bewerken, uit het heilige eeten? die by de slagting-plaats sitten, met slagting-plaats deelen? Alsoo heeft het ook de Heer geschikt, dat de blijde bootschap verkondigers uyt de blijde boodschap soude leeven": 't welk de Gods-geleerden tot bewijs van dat se het soudens mogen doen, kunnen bybrengen.

Ik seg evenwel van neen, al hadden se nog hondert Schrift-plaatsen voor hun, en oordeel het onbehoorlijk. Vraagt imant waarom? Om datter so veel en soo groote onbehoorlijkheden uitspruiten. Paulus, al was hy Leeraar, werkte om de kost, en hy wilde de gemeente niet beswaaren: laat se ook soo doen, die liefde tot de waarheid, en tot hun even-mensch hebben. Een Leeraar is tot dienst der gemeente, en die wil geld hebben (al-hoe-wel Paulus de geld-trekkende een last der gemeente noemt). Een Ouderling is tot dienst der gemeente, en die geeft men geen geld, maar die moet het om niet doen. Een opsiender der armen is mede tot dienst der gemeente, en die geeft men mede geen geld, maar die moet het ook al om niet doen, al-hoe-wel der selver dienst veel swaarder en moeylijker is, als 't leeraars ampt. Ik beken gaerne dat ik niet sien kan, waar uit de Leeraar dat voorregt spruyt, dat hy geld ontfangt, en den Ouderling of armen besorger niet: daar se alle dry tot dienst der gemeente sijn. Oversulks alle drie als by de slagting-plaats sittende, soo behoorden se ook alle dry dan met de slagting-plaats te deelen. Dog moeten 't die twee laasten om niet doen, of doen 't die om niet, de eerste behoorde dan ook geen geld te trekken, of te mogen trekken.

Mogelijk en wierden 'er dan geen Geestelijken of Leeraars gevonden? Soo der weynig, of geen gevonden wierden, soo soude men wel sien wat Gods-geleerden dat het waaren, en hoe waar dat het soude sijn 't geen ik geschreven heb. Dog ik geloof, datter soo veel soude gevonden worden als 'er nu sijn, ligtelijk meer. Soo wel als men Ouderlingen en opsienders der armen, die de dienst om niet waarneemen, vinden kan: soo sou men ook Leeraars, die om niet de dienst waarneemen, vinden kunnen. Geloof je, dat sal imant mogelijk seggen, neemt eens de proef aen u selven, of gy 't om niet soud willen doen? Ja, als ik 'er mijn beroep van wilde maken, en soodaanigen sijnder wel meer, die de winstsoekende geestelijken nog wel genoeg sullen nadeelig sijn.

¹ *het volk leert* added.

by vile machinations and foul deeds^c. I even hear that people are starting to offer money for them. And it is also the case that among the Lutherans, in those countries and cities where they rule, the same is happening as takes place among the followers of the restored religion. Otherwise, I have no exact knowledge of what occurs in the smaller congregations of some or other denomination. At least it is certain that where preachers cannot gain any profit^d or advantage from religion they will not commit any improprieties. And everyone who has at least some judgement ought to have more confidence in such a one, even if he is not a lawfully appointed preacher, as does not teach the people for profit's sake but purely out of love of his fellow men and zeal for the truth (putting sometimes both his life and his goods at risk) for

^c I call it a foul deed when somebody marries a girl who has slept with some village lord (who has the right of appointment), under the condition that this lord will appoint him. Such things, I hear, are also taking place.

^d People are likely to say, well now, are they not allowed to receive any money for attending to religion? What shall I say! It says in Scripture: "Do you not know that they who administer the holy things live of the holy? That they who wait at the altar partake of the altar? Likewise the Lord has ordained that they who preach the gospel should live of the gospel." The theologians can adduce this as proof that they are allowed to do so.

I nevertheless say no, even if a hundred places from Scripture favoured their view, and I consider it improper. Does someone ask why? Because so many and such grave misdeeds arise from it. Paul, even if he was a preacher, worked for a living and did not wish to be a burden on the faithful. Let them act likewise who love the truth and their fellow men. A preacher serves the congregation and asks for money (although Paul calls those who demand money a burden on the congregation). An elder serves the congregation and is not given any money but has to do it for free. Those who look after the poor also serve the congregation and are not given any money either, but they too have to do it for free even though their work is much harder and more difficult than the office of teacher. I readily confess that I cannot see from where teachers, but not elders and deacons, obtain the privilege of receiving money when all three are in the service of the congregation. Since all three are as though sitting at the altar, all three ought therefore to partake of the altar as well. But the latter two have to do it for free, and if indeed they do it for free then the first ought not to receive or be permitted to receive money.

Maybe no priests or teachers were to be found then? If few or none were to be found then people would see what kind of theologians they were and how true would be what I have written. Still I believe that just as many would be found as there are now, and easily more. As surely as one can find elders and deacons who perform their office for nothing one could also find teachers who perform their office without payment. If that is what you believe, someone might say, then ask yourself whether you would do it for free? Yes I would, if I wished to make it my profession, and more such people exist who will cause enough harm to the mercenary priests.

ider, die eenig oordeel had, meerder te betrouwen dat hy de waarheid had, en dat hem ter herten ging de welstand des volks, als vijf-en-twintig, ja honderd of ontallijke gestelde Leeraars, die uyt insigt (gelijck se die alle hebben) van winst en voordeel het tegendeel leerden, dat die eene Leeraar leerde. Want wat soude soo een beweegen of anporren, om sik te stellen tegen een geheele menigte, anders als de waarheid? Geen mensch van kennis en sal sik niet ligtvaerdiglijk in gevaar begeeven.

- 10 Daar word ook gewag gemaakt van blinde leytsluyden. Vraagt imant wie dat die dan sijn? Ik antwoorde, die blinde leidsluiden, die self blind sijnde en het blinde volk leidende, t'saamen in de graft vallen, sijn al mede van de gestelde of wettige Leeraars: maar van de onweetenste en ongeleerste slag (gelijk 'er sodaanige al veel sijn, want de geleerste hebben sodaanigen van doen) die maar sweeren in de woorden van hun meesters, die se maar blindelings volgen sonder de bekwaamheid te hebben, dat se met rede soude kunnen seggen, waarom dat sy se navolgen. Want gevraagd sijnde na de waarom, soo sal men sien, dat het op de geloofbaarheid en agting die sy van die luyden hebben, sal uit komen, en de antwoord sal sijn, wel hoe soude wy sulke geleerde luiden niet gelooven en betrouwen, en soude sulke luiden, die onse leermeesters sijn geweest, de waarheid niet hebben, en ons die geleert hebben, dat kunnen sy niet gelooven, en daarom woelen sy so met een onweetenden iver veel meer als de geleerste self. Het is wel waar, dat die geleerden dikwijls de waarheid wel hebben en weten: maar de looge vergeselschap met geweld, kan haar wel van imant, die de waarheid heeft, uitterlijk doen belijden. En de selve, ja nog also groote kragt heeft het geld, of de winst en voordeel, om imant, die de waarheid heeft, uitterlijk en dat gewilliglijk de loogen te doen¹ belijden. En dat is al een gemeen gebrek: soo dat men sik niet ligtelijk behoeft, of kan op imants geloofbaarheid of agting betrouwen. Maar 't is veel gelukkiger, dat men self^c, die de gelegenheid heeft, siet tot kennisse en wetenschap te komen.

- 11 Dog om weder te keeren tot den Behouder, so staat 'er ook van hem, dat hy leerde met magt, of als magt hebbende. Wie leert anders met

^c Ik spreke hier van voornaamtlijk tegen Geleerden of die de naam voeren van Geleerden. Want alle menschen weetende en verstandig te maaken dat sy niet en souden behooren te geloven, is onmogelijk. So dat ik het gantse Geloof van alle gemeene menschen, die geen geleegentheid hebben te ondersoeken, niet wil of kan weg nemen. Maar alleen dat de Leeraars geen stellingen moeten hebben, die sy seggen te geloven, maar sy moeten se seker weeten en verstaan, en als sy alle seker wisten, so souden sy wel haast over een komen, en so souder ook wel haast een enigheyt in de leer en onder 't volk komen.

¹ *doen* added.

possessing the truth and caring for the well-being of the people than in twenty-five, nay one hundred or a countless number of appointed preachers who with a view (as they all have) to profit and gain taught the opposite of what that one preacher taught. For what would move or impel such a one to oppose an entire horde other than the truth? No intelligent person will rashly put himself in danger.

Mention is also made of blind guides. Should someone ask who these are, I answer that the blind guides who are blind themselves and lead a blind people, and all go to ruin together, also belong to the appointed or lawful preachers, but of the most ignorant and uneducated type (as there are many such, for the most learned need such ones) who only swear by the words of their masters whom they blindly follow without being able to state the reasons why. For if one asks them for the reasons it will become apparent that it all comes down to the authority they attribute to, and the respect they feel for, those men, and they will answer, well, how can we not believe and trust such learned men, and could it be that such men who were our teachers and taught us the truth do not possess the truth? This they cannot believe, and that is why they so toil with ignorant fervour to a far greater degree than the most learned themselves. It is true that these scholars often possess and know the truth, but a lie accompanied by violence can bring people who have the truth to outwardly profess it. And money, or profit and gain, has the same, or an even greater, power to make people who possess the truth outwardly profess lies, and that voluntarily. And that is quite a general defect, so that one need not and cannot easily rely on someone's credibility or authority. It is far more advantageous if someone who has the opportunity tries to arrive at knowledge and understanding of his own accord.^e 10

But to return to the Saviour, it is also written of him that he taught with authority, or as having authority. Who else teaches with authority, 11

^e I mainly address the learned or those who call themselves learned. For it is impossible to make all people so wise that they ought not to believe. This means that I do not wish to, and cannot, take away the entire faith of all the common people who do not have the opportunity to investigate their faith. I only claim that the teachers should not have any doctrines in which they say they believe, but that they should be sure and have a good understanding, and that if they all knew for sure then they would soon be in agreement and as a result there would soon be unity in the teachings and among the people.

magt, of als magt hebbende, als die de waarheid heeft: want de waarheid overwint de looge ligtelijk, te weeten een bloote looge. Maar de looge vergeselschap met geweld doet dikwijls de waarheid weg vlugten, O droeve stand! de looge vergeselschap met geweld (gelijk boven gesegt is) doet haar dikwijls wel van imant, die de waarheid heeft, uytterlijk belijden, even als men met de pijnbank door 't pijnigen een onschuldige wel kan doen belijden misdaden, die hy noit gedagt heeft te doen. En om dat de looge niet tegen de waarheid bestaan kan, soo neemt se altijd geweld en dwang tot hulp: en egter kan se meenigmaal nog tegen de waarheid niet bestaan.

Jezus is ook nu nog een behouder door zijn leer

- 12 Angewesen hebbende, dat den Behouder die naam gegeven is, om dat hy het volk geleerd heeft: laat ons nu eens sien op wat wijs hy gesegt kan worden onse Behouder te sijn. Imant, die al lang gestorven is, kan nog al eenigsints een behouder genoemd of gesegt worden, door welkers wijze leeringen en spreuken, en deugdelijke daaden, alhoewel door andere beschreven, en de nakomelingen nagelaaten ('t welk in de Behouder plaats heeft) of door welkers eygen naargelaatene geleerde schriften, een of veel door eigen naarstigheit in 't ondersoeken der selver, sonder imants onderwijs, tot kennis, wetenschap en wijsheid, welk het leeven des siels is, komen. Op soodanige en op geen andere wijs kan den Behouder ten opsigte van ons, die nu nog leeven, maar behouder genoemd of gesegt worden. So dat dat valsch is, dat men leert en segt, dat hy voor ons gestorven is. 't Is wel waar ten ansien van de tijd, dat hy voor ons, dat is eerder gestorven is, dewijl hy al so lang is dood geweest, maar niet ten ansien van eenige betaaling (gelijk men segt) of behoudenis. Want hy is een geweldige dood gestorven, en waarom? Om dat hy wat te iverig was in 't voorstellen van eenige waarheid, en dat tegen de voornaamste geestelijken en leeraars der Jooden, die vreesende hun ansien en geloofbaarheid te verliezen by 't gemeene volk, hem daar over dikwils hebben gesogt te dooden, en hebben 't endelijk so veer gebragt, dat hy van den Regter ter dood verwesen sijnde, is op een kruishoud genagelt.
- 13 Kan nu dat sterven ons eenig geluk of heil anbrengen? Dat kan ik met geen rede ter waereld sien. Want hy is gestorven, en alle, die t'sijnen tijde leefden, sijn gestorven, en alle die voor hem gekomen sijn, sijn gestorven, en alle die na hem gekomen sijn, sijn gestorven, en wy moeten sterven, en

or as having authority, but he who possesses the truth, for truth easily conquers falsehood, namely a mere lie. But a lie supported by violence often scares truth away. What a sad state of affairs! When a lie is supported by violence (as said above), it is often outwardly professed by someone who possesses the truth, just as torturing an innocent man on the rack can make him confess crimes he never thought of committing. And since falsehood cannot stand up to the truth, it always seeks help from violence and coercion; but still it often cannot stand up to the truth.

Jesus is still a saviour now through his teaching

Having shown that the Saviour was given that name because he taught 12
the people, let us now see in what way he can be said to be our Saviour. Someone who is long dead can still to some extent be termed or called a saviour, if his wise teachings and sayings and acts of virtue—although described by others and left to posterity (as is the Saviour's case)—or whose own posthumous learned writings bring one or more men through their own diligence in examining them, and without somebody else's instruction, to knowledge, understanding and wisdom, which are the life of the soul. In such a way, and in no other way, can the Saviour be termed or called a saviour with respect to us who are living now. It is therefore a falsehood to teach and say that he died for us. It is true in a chronological sense that he died for [= before] us, that is that he died earlier, since he has been dead for so long, but not with reference to any reparation (as people say) or salvation. For he died a violent death, and why? Because he was somewhat overassertive in presenting some truth, and that in opposition to the highest clerics and teachers of the Jews who, from fear of losing their respect and credibility among the common people, tried many times to kill him for it and finally achieved that result that he was sentenced to death by a judge and crucified.

Now can his dying bestow any happiness or salvation on us? I can see 13
no reason at all to think so. For he died, and all who lived in his day died, and all who lived before him died, and all who came after him died, and we must die, and all who will come after until eternity, that is as long

alle die nog tot in eeuwigheid, dat is, so lang 'er menschen sijn, sullen na komen, moeten sterven. Nu hebben wy getoond, dat niemant kan geseget worden een Behouder te sijn, die self sterven moet of omgebragt word, als geen ander daar door by 't leeven behouden word. En wy hebben ook getoont, dat als al imant (gelijk wy geleesen hebben geschied te sijn) door sijn dood een ander bevrijd van der dood, dat dat wel is een groote en dierbaare behoudenis na 't lijf: maar niet de grootste, de welk na de siel is. Ook so is die behoudenis maar voor die tijd, want die behoudene moet daar na, als hy tot t'sestig, t'seventig, tagtig, t'negentig, of hondert jaren gekomen is, dog evenwel sterven. So dat met blootelijk te sterven voor imant de grootste behoudenis niet angebragt kan worden.

- 14 Klaarlijk kan men hier uit wel bespeuren, dat hy geen Behouder is, om dat hy gestorven is. Want is hy gestorven, als onsen Behouder, dat is, dat hy ons door sijn bloot sterven behouden soude, so mosten wy niet sterven, maar altijd leeven, maar nu sterven wy alle. Ten doet 'er niet toe, dat men segt: onse dood^f is geen betaalinge voor onse sonde^g, maar een afsterving der sonde, en een doorgang tot het eeuwig leeven. Dat is so een spreukje, dat men so segt, sonder dat se de kragt daar van self verstaan,

^f Waarom of de beesten sterven, denk ik? Hun dood is mede geen betaaling voor de sonden: want sy sondigen niet, en evenwel sterven sy, ja voor eeuwig. Ik sal de oorsaak eens seggen in 't kort. Sy sterven, om dat sy de verandering onderworpen sijn, en by gevolg niet en kunnen in een stand geduurig blijven. Even om de selfde rede of oorsaak sterft ook de mensch, om dat hy de verandering onderworpen is, en over sulks niet en kan geduurig in een stand blijven. Want se geen selfstandigheden maar alleen wijze van bestaan sijn, die de verandering sijn onderworpen. En die nu niet door kennisse Gods met God vereenigt word, 't welk na de ziel geschied, en maar na de ziel geschieden kan, sterft voor eeuwig als de beesten.

^g Over al waar in de Schrift staat *sonde*, daar most staan dwaaling of tegenwettigheid, dewijl de woorden in de grond-taal die betekenis hebben. Van dwaaling word men niet verlost door imants sterven, maar wel door imants onderregting; en tegenwettigheid spruit ook al uit onweetenschap, en daar hebben wy al mede onderwijs van die wetten toe van doen, om geen tegenwettigheid te begaan. Maar het schijnt der¹ Godsgeleerden wijze te sijn, andere woorden te gebruyken in de oversetting, als 'er behoorde gebruykt te worden. Als sy seggen sullen wat sonde is, dan seggen sy tegenwettigheid, en gebruyken dan eerst dat woord, 't welk ik geseit hebbe in de Schrift te staan. Ik voeg daar ook by sonde is dwaaling, welk woord also veel in de schrift staat. Wat is nu tegenwettigheid anders als een misdaad tegen een wet of overtreding eens wets? Wat is dwaaling anders als een afwijking van de rede en waarheid? En wie anders dwaalen meest, als die in onwetenschap leggen? En wie anders overtreden de wetten meest, als die deselven niet en weeten, of verstaan?

¹ de.

as there are people, must die. Now, we have demonstrated that no one can be said to be a saviour who must himself die or is killed if no other's life is thereby saved. And we have also shown that even if someone (as we read has happened) by his death delivers another from death, that that is indeed a great and precious bodily salvation, but not the greatest, which is spiritual. Also that salvation is only temporary, for the saved one must afterwards, having reached sixty, seventy, eighty, ninety or a hundred years of age, die all the same. So merely dying for others cannot confer on them the greatest possible salvation.

Clearly, one can gauge from this that he is not a Saviour because he died. For if he died as our Saviour, that is, in order to save us by his mere dying, we should not die but live forever, but now we all die. It does not matter that people say: our death^f is no expiation for our sin^g but a dying away of sin and a passage into life eternal. That is just an expression that people use without understanding its import or knowing how to prove 14

^f Why do the animals die, in my opinion? Their death is also no reparation for any sins: for they do not sin, and still they die, for ever even. I will briefly describe the cause. They die because they are subject to change and therefore cannot remain in one state. For the same reason do men die too, because they are subject to change and therefore cannot persist in one condition. For they are not substances but only modes of being, which are subject to change. And whoever is not united with God through knowledge of God, which happens by way of the soul, and can only happen by way of the soul, dies for ever just like the animals.

^g In all places where Scripture says *sin*, it should say error or contravention, as the words have that meaning in the original language. People are not released from error by their deaths but by being taught, and trespasses also have their origin in a lack of knowledge, and therefore we need to be taught about those laws so that we do not infringe them. But it seems to be the method of the theologians to use other words in the translation than they ought to use. When they wish to define what sin is they say it is contravention, and then they first use the word which I said is mentioned in Scripture. I add to this that sin is error, which word is also used many times in Scripture. Now what is a contravention other than a crime against the law or transgression of a law? What is error other than a deviation from reason and truth? And who err most but those who are ignorant? And who transgress the laws most but they who do not know or understand them?

of de waarheid daar van bewijzen konnen. Daar by seg ik, des Behouders dood is ook geen betaaling voor onse sonden, of dwaalingen, om dat gelijk ik klaar genoeg getoont heb, sijn bloot sterven ons niet de minste behoudenis na de siel heeft angebragt, of heeft konnen anbren-gen. En daar en boven, soo sijn dood voor onse sonden een voldoening was, soo most sulks klaarlijk en uitdrukkelijk in de Schrift staan, maar nu staat dat woord van voldoening of betaaling niet eens in de Schrift. Daar en boven, wy hadden verdient de eeuwige dood en verdoemenisse (gelijk men leest) om dat wy tegen de hoogste mogentheid Gods gesondigt hadden, en soude die schuld voldaan worden, so moster imant eeuwig om doot en verdoemt sijn: want daar en is anders geen volkome voldoening, en betaaling. Is nu de Behouder eeuwig dood en verdoemt en dat om onsent wil? Segt men neen: wat genoeg-doening heeft hy dan voor ons gedaan? Ter waereld geen. Wil men seggen de waerdigheid van die mensch weegt dat alles over, om dat die ook God is. Ik seg, dat most bewesen worden, ik ontken het, en 't is ook buyten de schrift, en 't geen nog niet bewesen is, kan men voor geen stelling gebruyken. En nog verder soo des Behouders dood een voldoening was voor onse sonden, soo en kan God niet gesegt worden ons onse sonden uyt genade te vergeeven, of om niet kwijt te schulden. Want al waar betaaling of voldoening geschied is, daar heeft kwijtschuldiging geen plaats.

Jezus' voldoening is onverenigbaar met Gods barmhartigheid

- 15 Gelijk ik sulks toonen sal; want hoe heeft hy Behouder voor ons betaalt? Als borge seggen de Godsgeleerden: want hy onse borge geweest is. Heeft hy als borge voor ons betaalt, soo sijn wy hem schuldig, en an hem verbonden door die schuldbetaaling: want dat is kennelijk genoeg by de Regtsgeleerden, en by meer anderen ook wel, dat een schuldenaar, welkers borge den schuldeyscher voldaan heeft, verbonden is an die borge, en dat hy de borge het verstrekte geld wederom moet voldoen, of de borge kan hem met regt daar toe dwingen. Soo dat wy in sulken geval evenwel, alhoewel den oorspronkelijken schuldeyscher voldaan is, nog verbonden sijn om de borge te voldoen: en oversulks sijn wy nog geen vrye luiden. Sijn wy vry en an de borge niet verbonden, soo en is hy niet blootelijk borg geweest (want een borge zoekt altijd sekerheid soo veel hy kan, als hy voor de schuldenaar de schuldeyscher betaalt heeft, om wederom betaaling te bekomen), maar een bevry-borg (welke de

it. I add that the Saviour's death is no expiation for our sins or errors because, as I have shown clearly enough, his mere dying did not bring us the least spiritual salvation, nor could it have. Moreover, if his death were an atonement for our sins this would have to be clearly and expressly mentioned in Scripture, but the term atonement or reparation is not even in Scripture. Furthermore, we had deserved eternal death and damnation (as one reads) since we had sinned against God's highest sovereignty, and were that debt to be redeemed someone would have to die and be damned for it eternally, for otherwise there would not be a perfect atonement or reparation. Now, is the Saviour dead and damned for all eternity and that for our sakes? If one denies this then what satisfaction has he made for us? None whatsoever. If one says that the dignity of that human being compensates for it, since he is God as well, I say that that must be proved, I deny it, and it is also not in Scripture, and what has not been proved cannot be used as a proposition. Further still, if the Saviour's death were an atonement for our sins then God cannot be said to forgive us our sins out of grace, or absolve them for nothing. For wherever reparation or atonement has occurred, absolution does not take place.

Jesus' atonement is incompatible with God's mercy

I shall demonstrate this is so, for how has the Saviour paid for us? As a redeemer, the theologians say, for he was our redeemer. If he has paid off 15 our debts, then we owe him and are indebted to him for the reparation. For the jurists, and many others as well, are well aware that a debtor, whose redeemer has reimbursed the creditor, is indebted to that bail and that he must repay him the money provided, or the bail can legally force him to do so. So that in such a case, although the original creditor has been satisfied, we are still bound to repay the redeemer, and therefore we are not yet free people. If we are free and not indebted to the redeemer, then he was not simply a redeemer (for a redeemer always tries to make sure as much as he can, after having paid the creditor on behalf of the debtor, that he will be paid in his turn) but he would have been what

Latijnsche Regtsgeleerden *expromissor* noemen) soude hy dan geweest zijn, dat is, een die den schuldeyscher voldoet of betaalt, en den schuldenaar bevrijd van 't regt, dat hy anders op hem had, in geval hy maer blootelijk borge voor hem was. Nu ist immers klaar genoeg, dat een schuldenaar den schuldeyscher niet en behoeft te dancken voor eenige kwijtschelding, want hy is voldaan en betaalt, en hy en heeft niet te seggen, maar de schuldenaar heeft den bevry-borg te danken voor kwijtschelding. Soo ist dan valsch, dat men segt, dat God ons de sonden vergeeft, of kwijtscheld om niet, dewijl hy voldaan is en betaalt van den bevry-borg, en over sulks heeft hy van ons niet te eyschen: maar den bevry-borg geeft ons kwijtschelding, 't welk soude zijn vergeeven der sonden, en daar moeten wy hem dan voor danken.

- 16 Nu sullen de Godsgeleerden niet gaarn toestaan, dat God ons niet de sonden vergeeft om niet: want sy seggen, dat hy daar door zijn groote barmhartigheid an ons betoont. Wel so God ons onse tegenwettigheden vergeeft om niet, om barmhertigheid an ons te betoonen, soo en kan voldoening of betaling geen plaats hebben, en soo blijkt dan klaar genoeg, dat de Behouder niet en is geweest onse bevry-borg, of dat hy met zijn dood^h voor ons voldaan heeft, en ons daar door kwijtschuldiging gegeeven heeft, waar over wy hem als onsen Behouder souden houden. Of heeft hy voor ons voldaan, soo heeft ons God de sonden om niet niet vergeven: want een van beyden kan maar waar zijn. Ten doeter niet toe dat men segt, ten aansien van ons ist een genaade, en ten aansien van ons geschied het om niet voor soo veel als wy tot de voldoening niet bygebragt hebben, of niet bybrengen. Sulks kan ik wel toestaan, en sulks

^h By de Heidenen, gelijk ook onse Voor-ouders zijn geweest, is in de Godsdienst in gebruik geweest de mensch slagting tot versoening der goden (gelijk sy een veelheid der goden stelden) wanneer de selven, gelijk die vervloekte en wreede Heiligen of Wygelaars het volk wijs maakte, op het volk vertoornt waren. Ja de Joden hebben dat somtijds ook wel na gevolgt. Nu schijnt het, dat wy die grouwelijke waan onser voor-ouders, van dat eens anders dood voor eens anders misdaad kan strekken tot versoening of voldoening by God, nog niet kunnen vergeeten, om dat nimant met rede getoont heeft, dat die stelling van Jesus voldoening voor onse sonden valsch is, en dat elk die geen waar berouw en leetwesen heeft over zijn begaane misdaaden, om zijn eigen misdaaden regtvaardelijk van God gestraft word, of gestraft sal worden. Maar wie waar berouw en leetwesen van zijn sonden heeft, dan segt God dat hy barmhertig en goeddertieren is, en dat hy onse overtredingen wil vergeeven en niet gedenken om zijn selfs wil, want hy noemt sik self een heiland en verlosser, en dat is hy ook, om dat hy is de algenoegsaame God. De rede kan ook niet anders leeren, als dat de ziele die sondigt gestraft sal worden.

the Latin jurists call an *expromissor*, that is, one who satisfies or pays the creditor and releases the debtor from the claim that he otherwise would have had on him in the event that he had been merely his redeemer. Now it is abundantly clear that a debtor has no need to thank a creditor for any remission, for the latter has been satisfied and paid and has nothing to say, and the debtor has the *expromissor* to thank for his remission. So it is false to say that God forgives us our sins or freely remits them as he has been satisfied and paid by the *expromissor*, and therefore there is nothing he can demand from us. The *expromissor*, however, gives us remission, which would be forgiving our sins, and that is what we have to thank him for.

Now, the theologians will not willingly grant that God does not freely 16
forgive us our sins, for they say that he thus shows us his great mercy. Well, if God freely forgives us our trespasses, to show us his mercy, then satisfaction or payment cannot take place, and then it is obvious enough that the Saviour was not our *expromissor* and that he did not pay for us by his death^h and thereby give us remission for which we ought to consider him our Saviour. Or, if he paid for us, then God has not freely forgiven us our sins, for only one of the two can be true. It does not matter that one says it is an act of grace with respect to us, and it occurs freely with respect to us in so far as we have contributed nothing, or do not contribute anything, to the satisfaction. I can grant that, but while granting that it

^h The heathens, such as our ancestors were too, used to sacrifice human beings to appease the gods (for they believed in a large number of gods) when they were angry with the people, as the damned and cruel priests or diviners made the people believe. Indeed, even the Jews have sometimes done this. It now seems that we still cannot forget that awful delusion of our ancestors, that someone's death for someone else's crime can lead to the appeasement or satisfaction of God, since no one has shown through reason that the doctrine of Jesus' atonement for our sins is false, and that everyone who does not truly regret and repent the crimes he has committed is justifiably punished by God, or will be punished, for his own crimes. But to someone who truly regrets and repents his sins, God says that He is merciful and clement, and that he wishes to forgive us our trespasses and not keep them in mind for his own sake, for he calls himself a saviour and deliverer, and that he is, because he is the all-sufficient God. Reason cannot teach anything other than that the soul that sins will be punished.

toestaande, dat het ten aansien van ons een genade of om niet is, soo blijft evenwel de onopgeloste swarigheid in wien de schuldenaars gehouden zijn, of te dancken hebbe: God als de schuld-eischer, tegen dewelke de schuld begaan is (dog die voldoening ontfangen heeft) of den Behouder als bevry-borg, die de selve van de schuldeischer en voorts van zijn self bevrijd? Wie en siet niet, die maar na de rede wild oordeelen, dat aen bevry-borg dank soude toe komen?

- 17 Nog ten doeter mede niet toe, dat men vorder sal seggen, dat God ten dien opsigte, dat hy ons, die geen middelaarⁱ, verlosser^j, behouder^k, borg, of bevry-borg (soo als de Gods-geleerden de selven believen te noemen) hadden, heeft een middelaar, verlosser, behouder, borg of bevry-borg gegeven, kan gesegt worden, ons onse dwaalingen of tegenwettigheden te vergeeven. Maar wy seggen wederom: dat een schuldeischer ten dien opsigte, dat hy de schuldenaar een bevry-borg (welke naam als de eigentlijkste in dese saak ik behouden sal), waar van hy betaling of voldoening bekomt, anwijst, evenwel niet en kan gesegt worden, de schuld om niet kwijt te schulden. Al was 't dat de schuldeischer zijn eigen soon (gelijk men hier segt geschied te zijn) anwees, ja wilde geeven an de schuldenaars tot bevry-borg. Want schoon genomen, dat een schuldeischer niet van

ⁱ Een middelaar is, die een saak, hangende tusschen eenige die twistende zijn, door tusschen spreken bemiddelt: soo dat die hier niet te pas kan komen.

^j Een verlosser is, die imant door zijn magt uit groote nood, gevaar of swaarigheid verlost: gelijk die imant met magt verlost uit de handen sijner vyanden: soo dat die hier ook niet te pas komt. Of moogelijk sullen de Godsgeleerden seggen, ja gewisselijk heeft hy ons verlost van onse vyanden, te weeten van de duyvel, dood, enz. Soo ik dat al toestaa, dat hy ons verlost heeft, soo heb ik weder op geen ander te sien: blijft oversulks de selfde swaarigheid onopgelost. Soo dat wy seggen, dat hy ons op soodaanigen wijs als de Godsgeleerden seggen, niet verlost heeft. Men soude konnen verlosser seggen, voor soo veel hy 't volk van onweetenheid verlost heeft.

^k Wat behouder, borg of bevrij-borg is, en hoe die hier te pas komen, hebben wy gesegt.

is an act of grace or a free act with regard to us the unsolved problem remains of whom the debtors are indebted to or whom they have to thank: God as the creditor, to whom we have become indebted (but who has received satisfaction), or the Saviour as *expromissor*, who frees both the creditor and himself from the debt? What man, who judges according to reason, does not see that the thanks would be due to the *expromissor*?

Nor does it matter that they will further say that God can be said to forgive us our errors or trespasses on the grounds that he gave us—who had no such person—a mediatorⁱ, deliverer^j, saviour^k, redeemer, or *expromissor* (as it pleases the theologians to call such a one). But we say in return that a creditor, who assigns to the debtor an *expromissor* (which name I will use in this case as the most appropriate) from whom he receives payment or satisfaction, cannot for that reason be said to cancel the debt for nothing, even if the creditor assigned his own son (as they say happened here), and even wished to give him to the debtors for an *expromissor*. For 17

ⁱ A mediator is someone who intervenes, by means of arbitration, in cases where people are in conflict with each other. Such a one cannot therefore be involved here.

^j A deliverer is one who by means of his power saves someone from great distress, danger or trouble, just like someone who rescues people from the hands of their enemies. Therefore, this person is not discussed here either. The theologians may say: Indeed, he has certainly delivered us from our enemies, namely the devil, death, etc. Even if I admit that he did deliver us, once again there is no other to be seen. Thus, the same problem remains unresolved. We therefore say that he has not delivered us in the way that the theologians claim. One could speak of a deliverer in the sense that he has delivered the people from ignorance.

^k We have already said what the meaning is of saviour, redeemer, or *expromissor*, and how they fit in here.

geld, maar van doods straf¹, de misdaadigers anwees zijn eygen soon, tot bevry-borg, soo stond het an die soon de doods straf, waar door de misdadigers konde van hun doods straf bevrijd worden, op sik te neemen, of niet. Weigert de soon het op sik te neemen, wat voordeel soude de misdadigers daar by hebben, dat de schuldeyscher zijn soon angewesen had? Neemt hy 't op sik, en dat hy segt, ik sal die doodsstraf op my neemen, in gevalle ik u daar mede voldoen kan om die misdaadigers te bevryen. Want sodaanigen verdrag en overeenkoming tusschen den vader en soon moeder eerst voor gaan eer die soon van de vader voor voldoende, en van de misdaadigers voor bevry-borg kan angenommen worden.

- 18 Dit so sijnde, en na rede niet anders konnende zijn, so blijkt klaar genoeg, dat de vader voldaan word van de soon, die de dootsstraf met zijn wil op sik neemt, over sulks heeft kwijschuldiging om niet geen plaats. En 't blijkt mede klaar, dat die bevrijden niet en zijn gehouden in de voldaan schuldeyscher, die gehouden was, dat verdrag met de soon gemaakt, na te komen; maar sy zijn voor soo veel in de bevry-borg gehouden, dat se diens daad ten hoogsten moeten looven. In geval datter sodaanigen verdrag of overeenkoming niet voor ging, maar dat een vader zijn soon liet straffen met de dood sonder hem te seggen waarom? of hoe, of wat? En hy liet daar op eenige doods-misdaadigers vry: so soude die los gelatenen in so een geval die schuldeyscher, welke hun met de

¹ Geen wetten laten toe of geen regters sullen toe laten een bevry-borg in doods straf-saaken. Maar dat geschied wel dat een misdaadiger berigt en beschuldigt word van den schuld-regter van eenige swaare misdaaden, ja zelfs daar dood-straf op staat, en dat hy by gevolg eyscht dat de misdaadiger met de dood sal gestraft worden, maar dat die beschuldigingen niet seer klaar leggen, en dat de misdaadiger daar wederom iets tegen heeft in te brengen, en dat hem¹ toegestaan word op de gewoonelijke wijs vry sonder vangenisse te mogen regts pleegen voor den regter, dat is by eysch, antwoord, tegenweer, naweer met overlegging van stukken en bewijzen, en dat hy mag gebruyken een voorspraak en geding besorger. Maar met dat beding word het hem toegestaan, dat hy self altijd tot vermaning van den regter in eygen hoofde voor den selven moet verschijnen, op de boete van veel geld, in gevalle hy self des vermaant sijnde voor den regter niet en komt: voor welke geld boete de regters gewent zijn borge te eyschen, daar sy ook gelijk¹ in hebben, en de misdaadiger is ook gehouden daar borg voor te stellen, en soodaanige borgen kan men nog wel krygen. Wanneer de overtreeder tot vermaning des regters in rechte niet en komt, soo vervalt hy in die geld boete, en is de borg gehouden de selve boete op te brengen om te betalen. Maar daar mede en is die misdaadiger niet bevrijd van zijn misdaad straf, en de borg en is niet verder gehouden als de geld boete, en niet in des misdaadigers misdaads straf: daar blijft den misdaadiger self tot allen tijden schuldig aan.

¹ en dat hem added. ² geluk.

supposing that a creditor, not of money but of a capital punishment¹, assigned his own son to the criminals as an *expromissor*, it would be up to the son to accept that death penalty, remitting the criminals' death penalty, or not. If the son refuses to accept it, what benefit would it have for the criminals that the creditor had designated his son? If he takes it upon himself, then he will say: 'I will accept the death penalty in the event that I can satisfy you to let those criminals go free', for such a contract and agreement between father and son must happen first before the son can be accepted by the father as a satisfier and by the criminals as an *expromissor*.

This being so, and the only possible reasonable option, it is abundantly 18 clear that the father is satisfied by the son, who willingly takes the death penalty upon himself; therefore, there is no free remission. And it is also obvious that those who are set free are not in debt to the satisfied creditor who was obliged to honour the agreement made with his son, but they are so far indebted to the *expromissor* that they ought to give the utmost praise to his action. If such a compact or agreement did not come first, but a father had his son punished by death without telling him the why and the wherefore, and he then released some criminals due to be put to death, then those freed could in such a case regard that creditor, who

¹ No laws or judges will allow an *expromissor* in capital crimes. But it does happen in the event that a criminal is tried and accused by a judge of some major crimes, even some that carry the death penalty, and that in consequence the judge demands that he be put to death. In some cases, however, the accusations are not very clear cut, and the criminal has a defence and will be allowed to plead his case before the judge in the regular way without being imprisoned. That is, there will be a claim, a defence, a reply and a rejoinder, and documents and evidence will be submitted, and he may use an advocate. But this is granted on condition that he must always, when summoned, appear before the judge in person, and if he does not come when summoned he will have to pay a heavy fine. Judges are accustomed to demand bail for that fine, in which they are right, and the criminal is obliged to present bail, and such bails may be obtained. When the transgressor does not appear in spite of the writ of summons, he will have to forfeit the fine, and the bail will have to pay the money. This, however, does not release the criminal from his penalty, and the bail need not pay more than the money, and does not have to undergo the criminal's penalty. The criminal himself will always be guilty in this respect.

dood had kunnen straffen, wel kunnen anmerken als een, die hun de schuld of doodsstraf kwijschuld om niet. Maar die soon en soude van de losgelaatenen niet kunnen angemerkt worden als bevry-borg, nog die soon self, als daar van onwetende, en souden niet kunnen denken, dat hy eens anders bevry-borg, of behouder was, nog hy en soude het eygentlijk ook niet wesen: want soude hy eens anders bevry-borg zijn, so most hy daar van kundschap hebben, en sulks hebben angenommen. Maar die ombrenging des soons soude slegts zijn een wreede daad van een vader welke lust had zijn soons onnosel bloed te plengen: en soude sodanigen daad, alwaar 't datter veel duisende het leeven door hadden verkregen, evenwel van ongerechtigheid niet kunnen bevrijd worden. Hier toon ik nu wel een geval, dat de bevrijden soude kunnen geseget worden, de schuld om niet kwijt gescholden te zijn, maar dan isser weder geen bevry-borg of behouder, en daar word gewag gemaakt van een behouder. Soo dat als men 't sus neemt, so scheelt 'er dit an, neemt men 't so, so scheelt 'er dat an. Dieshalven blijkt klaar genoeg, dat die saak niet wel overdagt is van de Godsgeleerden, en dat sy het ook buyten de schrift so gestelt hebben; over sulks mogen sy die saak wel laten vaaren.

Iemand behouden gebeurt door onderwijs

- 19 Vorders de grootste behoudenis (gelijk ik in 't lange en breede klaar genoeg getoont heb) bestaat in een of veel (hoe meerder hoe grooter behouder) uyt onweetenheid te brengen tot kennisse, wijsheid en verstand, waar door de siel tot het leeven, dat is tot de onsterfelijkheid en tot de kennisse Gods, waar in immers (volgens het getuygenis der Schrift) het eeuwig leeven is, komt. Tot kennisse imant brengen, dat en kan immers niet geschieden met blootelijk te sterven: maar dat kan wel geschieden door imants onderwijssingen en leeringen. Wilt gy daar een bewijs van hebben? In de Send-brief Pauli in 't eerste hoofd-stuk, het 10 artikel staat: "Die" (te weten Jesus) "den dood te niet heeft gedaan, ende het leeven ende de onverderflijkheid an het ligt gebragt, door de goe-boodschap." Daar staat immers niet, dat hy door zijn sterven de dood heeft te niet gedaan: maar door de goe-boodschap. Waar in bestaat nu die goe-boodschap anders als daar in, dat hy ons den weg der waarheyd aangeweesen heeft, ende geleert hoe men den wille des Vaders sal doen. Want dat is het leven en de onverderflijkheid an 't ligt brengen. En die 't leven en d'onverderflijkheid an 't ligt brengt, die doet daar door de dood te niet. Vorders kan men wel tot kennisse komen door 't onderzoeken

could have put them to death, as one who freely remitted their crime or punishment by death. The son, however, could not be regarded as an *expromissor* by those freed, nor could the son, being ignorant of it, think that he was another's *expromissor* or saviour, nor would he really be that. For in order to be another's *expromissor* he would have to have knowledge of it and to have undertaken it. The killing of the son would instead be simply the cruel act of a father whose desire was to shed his son's innocent blood; and such an act, even if it had saved the lives of many thousands, could not have been cleared of injustice. Here, I do present a case where it could be said that the crime of the freed had been freely remitted. There is, however, no *expromissor* or saviour, and mention is made of a saviour. Thus if one takes it one way, one thing is lacking, if one takes it another way something else is not right. It is quite clear therefore that the matter has not been well thought through by the theologians, and that their statements have no scriptural grounds. Therefore, they might as well give it up.

People are saved by educating them

Moreover, the greatest salvation (as I have shown clearly and extensively 19 enough) consists in bringing one or many (the more, the greater the saviour) out of ignorance to knowledge, wisdom and understanding, by which the soul attains life, that is, immortality and knowledge of God, in which, after all (according to Scripture) is life eternal. Bringing someone to knowledge cannot be done by merely dying, but it can be done through someone's instruction and teachings. Do you wish proof? In Paul's [second] epistle [to Timothy] chapter 1, verse 10, it says: "Who" (namely, Jesus) "has abolished death, and brought to light life and immortality, through the gospel." It does not say that he abolished death through his dying, but through the gospel. Now, what else does 'the gospel' mean but that he has shown us the way of truth and taught us how to do the will of the Father? For that is to bring to light life and immortality. And he who brings to light life and immortality thereby abolishes death. One can equally arrive at knowledge by examining another's wise

van eens anders wijze nagelaatene schriften (gelijk ik boven ook al gesegt heb), ik meen geen geringe schriften van eenige gemeyne geschiedenissen, maar schriften, waar door men komen kan tot groote kennisse Gods en tot kennisse van ons selfs. En die nu door eigen ondersoeking niet en kan tot kennisse en verstand van eenige schriften komen, maar dat hy eens anders onderwijs behoeft, die hem die schriften uytlegt: soo kan hy dien leermeester mede wel de naam van behouder geeven, so wel als hy dien naam kan geeven aan die, wiens schriften het sijn. Soo dat de Behouder die naam gegeeven is uyt een andere oorsaak, als uyt bloot sterven.

De dood is soms wel degelijk een betaling voor zonde en misdaad

- 20 En daar en boven is 't in 't algemeen niet waar, dat de dood geen betaling voor de sonde is. Want meenigs dood is al een betaling voor de sonde: by voorbeeld wanneer een bosch-roover, geduerig op roof en moord geleeft hebbende, word gegrepen van het geregte en ter doot veroordeelt, voorseker is diens dood een betaling, voldoening of boete voor die misdaad. En die sik door onmaatig brassen een doodsiekte op den hals haalt, diens dood is mede een betaling voor die misdaad. Beyde sullen se evenwel voor behouden van de Godsgeleerden verklaart worden, wanneer sy op 't laatste by die luyden komen en hun anspreken, seggende: 't is met u op 't eynde gekomen, de dood is straks naakende en gy hebt swaerlijk misdaan, dat ghy u leeven versleeten hebt in roof en moord, of dat ghy u leeven overgebracht hebt in alle overdaadigheid. Hebt gy wel berouw van uwe misdaden, sijn u die al van herten leet? Wat souden die kranken elk voor sik anders seggen als ja, og sy sijn my van herten leet, en heb groot berouw daar van, en bid om vergeevenis. Dan is de antwoord: wel als dat so is, gelijk gy segt en dat gy dat van herten begeert, soo vergeeven wy u (seggen veel geestelijken, die hun self wat veel magt toeschrijven) uwe sonden, of uwe sonden sijn u vergeeven. Anderen (die hun selven so veel magts om de misdaden te vergeeven niet toeschrijven) doen maar een verzekering van een toekomende vergeeving, en seggen: so sullen u uwe sonden sekerlijk om des Behouders wil, die voor de selven tot betaling der selver geleden heeft, vergeeven worden; hoopt dat maar, want Gods barmhertigheid is groot. Een schoone troost voorwaar! Sie daar worden die luyden behouden verklaart, is daarom evenwel hun dood geen betaling voor die misdaad? Want hadde den een niet gerooft en gemoort, het geregte en soude hem niet hebben doen dooden: en had den anderen niet onmaatiglik geleeft, hy en soude die doodsiekte niet gekregen hebben.

posthumous writings (as I already said above). I do not mean any trivial works containing some ordinary histories but writings by which one may attain great knowledge of God and knowledge of ourselves. And he who is incapable of reaching knowledge and understanding of some writings through his own studies, but who needs someone else's teaching to explain them to him, may well designate that teacher as a saviour as well as giving that name to the one whose writings they are. Thus the Saviour has been given that name for a different reason than mere dying.

Death is sometimes truly a penalty for sin and crime

In addition, it is not true in general that death is not a way of paying 20 for sin. Many a death, after all, is a payment for sin; for instance when a highwayman, having long survived by robbing and killing, is brought to justice and sentenced to death, his death certainly is a payment, reparation or penalty for that crime. And if someone falls fatally ill from excessive gluttony, his death is also a payment for that crime. Yet they will both be declared saved by the theologians when, at the very last, they approach these people and address them as follows: "you have reached the end of your life, death is fast approaching and you have done severe mischief in spending your life robbing and killing, or passing your life in luxurious excess. Do you feel remorse for your crimes, do they fill your hearts with sorrow?" What else would each of those sickly people say but "yes, they fill me with sorrow, and I deeply regret them and pray for forgiveness." Then the reply is: "well, if that is the case, as you say, and if you whole-heartedly desire it, then we forgive you" (say many priests, who attribute to themselves quite a lot of power) "your sins", or "your sins have been forgiven." Others (who do not ascribe to themselves so much power in forgiving crimes) only give an assurance of a future forgiveness and say: "then your sins will certainly be forgiven for the sake of the Saviour, who suffered in order to pay for them; just pin your hopes on that, for God's mercy is great." A fine comfort indeed! Those people are declared saved, but does that mean that their death is not a payment for the crime? For if the one had not robbed and murdered, the law would not have had him killed; and if the other had not lived in excess, he would not have

Dog de Godsgeleerden sullen seggen, sy sijn door dat berouw bevrijd van de eeuwige dood, al is de tijdelijke dood een straf tot betaaling of voldoening van de begaane misdaad. Ja seker! het kan wel sijn al geloof ik het juyst niet.

Alleen berouw leidt nog niet tot de hemel

- 21 Maar segt my eens ghy Godsgeleerden, kan elk, die onwetende is in de kennisse Gods, met blootelijk te seggen, al schoon hy 't nog soo seer uyt innerlijken gemoede segt, mijn misdaad of dwaaling is my leet, en heb daar berouw van, daar door terstond tot volkomen kennisse Gods, waar in het eeuwig leeven bestaat, komen? Hoe kan dan geseget worden, dat de weg smal en de poorte eng is, die ten leeven leyd, en datter weinig sijn die de selven vinden, en dat men arbeyden moet om in te gaan? Voorwaar so u seggen stant grijpt van ja: so en is de weg niet smal, maar breed, en de poort niet eng, maar wijd, die ten leeven leyd, soo en sijnder ook niet weinig, maar seer veel^m, die de selve vinden, so en heeft men dan ook niet veel arbeids of moeitens, om in te gaan, te doen: maar men kander wel gemakkelijk toekomen, en ten is dan niet eens van nooden sijns selfs behoudenis te wercken met vreesen en beeven. Want elk een in sijn uitterste heeft die woorden in de mond tegens de Leeraars, die dan by hem sijn of komen. Mijns oordeels dunkt my, dat men al de menschen eerst al vry wat ter deeg behoorde te onderregten van God en de kennisse Gods, en waar die in bestaat, en waar in de geluksaligheid bestaat; so dat men merken konde, dat ser wat begrijp en verstand van kreegen, eer men daar toe kwam, dat men Gods barmhertigheid, welke groot is, voorstelde, dan soudens se wat grondelijker konnen antwoorden, en wat meerder

^m Of by na al: of het mogt maar alleen die geen missen, die ongebonden geleeft hebbende, schielijk en onversiens weg gerukt wierden, of door eenig ongeval van water of vuurs nood, of door vermoording, of ander ongeval, kwamen te verongelukken: so dat se in hun uiterste geen biegt of belijdenis van de bedrevene misdaden tegens de Geestelijken konde doen. Evenwel nu dat ik my wel bedenk, so isser nog al hulpmiddel by de Roomsche Geestelijken voor sodanigen overledene: als hy slegts goederen heeft na gelaaten, en dat dan des selfs vrienden komen by de Geestelijken met volle handen (de armen worden om niet vrygesprooken) en der selver voorbidding begeeren voor den verongelukten. Siet soo sal des selfs siel nog al door die voorbidding uyt het vagevuur verlost, en uit de hel in den hemel gebragt worden. Immers is het jammer, dat al de Geestelijken van ider gesintheid hun selven niet die magt anmaatigen: siet dan souders niemant verlooren gaan en een ider konde na sijn behaagen leeven: dat soude immers seer gemakkelijk sijn.

incurred that deadly disease. But the theologians will say that by such remorse they are delivered from everlasting death, even though their temporary death is a penalty to pay for the crimes committed. Oh, sure! It may be so though I do not believe it.

Remorse alone does not get you to heaven

But tell me, theologians, can anyone who lacks knowledge of God, by 21 simply saying my crime or error saddens me and I regret it—however much he says it of inner conviction—immediately attain a perfect knowledge of God, in which eternal life consists? How can it then be said that the road and the gate that lead to life are narrow and that few find them and that one must make an effort to gain entrance? Surely, if your words are true, then the road and the gate that lead to life are not narrow but wide and there are not few but very many^m that find them, and not much work or effort is needed to go in, but one can easily get there, and then it is not even necessary to bring about one's own salvation in fear and trembling. For all people in their final moments have those words ready to say to the preachers who are then with them or come to visit them. In my opinion, people should first be quite thoroughly taught about God and knowledge of God, and wherein it consists and wherein blessedness consists, so that one could see them getting some idea and notion of these things before telling them about God's mercy, which is great. Then they would be able to give better-grounded answers and have

^m Or nearly everyone, as only those may fail to find it who, having lived dissolute lives, were suddenly and unexpectedly taken away, or were killed by some accident of water or fire, or by murder or some other accident, so that in their final hour they could not confess or admit the crimes they had committed to a clergyman. However, now that I come to think about it, there is always help for such a dead person in the Roman Catholic Church, if only he has left behind goods, and his friends then approach the clergymen with these goods (the poor are released for nothing) and ask for prayers for the dead person. You see, in this way his soul would be delivered from purgatory and carried from hell to heaven. It is a great pity that not all the priests of every persuasion claim to possess such power: then nobody would be lost and everyone could live as they please, which would indeed be very convenient.

gevoelen daar van hebben. Veele, niet alle, loopender¹ dikwijls wat te ligt overheen, de saaken zijn van te grooten belang om so ligt overheen te loopen.

- 22 Dat Gods barmhertigheid groot is, is wis waar, en daarom wil hy ook de sonde der menschen vergeeven om zijn selfs wil, om dat hy barmhertig is en groot van goedertierentheid: want hy noemt sik self een Heiland en Verlosser, en dat is hy ook, om dat hy is de algenoegsaame God. En dat God de slegte en eenvoudige menschen, die deugdelijk leeven, al hebben se uytsteekende kennisse niet als eenige hebben (want elk heeft hy niet eve groote kennisse en weetenschap gegeven), so dat se somtijds uit onweetentheid eens dwaalen, evenwel sal genadig zijn en de sonden vergeeven is ook wis waar: want anders soude sodaanige vroomen luiden elendig zijn. Maar dat men dadelijk reukeloose, kwaade menschen, die alles, waar door se tot kennisse Gods en de oeffening des deugds komen, hebben verwaarloost, de genade en barmhertigheid Gods voorstelt op eenige bloote woorden die sy seggen, sonder dat men weet of se eenig verstand en begriip van God en de geluksaligheid hebben, ik meen dat men 'er dan wat te ligt over heen loopt, en de saak is te gewigtig, om soo ligt over heen te loopen. Daarom moeten die luyden al ter deeg onderrigt zijn, dat men bevinden en bemerken kan, dat se die dingen verstaan en begriipen, dan moet men 'er al ter deeg ondertasten of sy wel begriipen hoe kwaalijk dat se gedaan hebben, dat se die weetenschap en kennisse, waar uyt alle deugd spruyt, versuymt hebben; en dan vorders of sy van die boose daaden, die sy hebben gedaan, hertelijk berouw en leetwesen hebben, en dat so bevindende dan Gods genade en barmhertigheyd voorstellen. En dat kan men op so een oogenblik altemaal kwaalijk doen: daarom moet daar al wat meer tijd in besteed worden, als 'er somtijds in besteed word.

De 'hemel' bestaat in vereniging met God door kennis

- 23 Onse dood, seggen sy vorders, is maar alleen een afsterving van onse sonden of misdaden. Sy schijnen voorwaar gelijk te hebben: want als de mensch dood is, is het wis waar, dat hy ophoud te sondigen of te misdoen en te dwaalen. Dog wat van de dood sy, en van de sonde, hebben wy boven geseht. En een doorgang, seggen sy, tot het eeuwig leeven: 't welk ik seg valsch te zijn, dat onse bloote dood een doorgang soude zijn tot

¹ loopende.

a more considered opinion of these matters. Many, though not all, often think a bit too lightly of them, but these things are too important to pass over them so easily.

That God's mercy is great is certainly true, and therefore he wishes to 22
forgive people's sins for his own sake, since he is merciful and of great clemency; for he calls himself a Saviour and Deliverer, and that is what he is since he is the all-sufficient God. And it is also certainly true that God will have mercy on the plain and simple people who live virtuously, even though they do not possess the eminent learning that some do (for he has not given equally extensive knowledge and understanding to all), so that they sometimes err out of ignorance; he will nonetheless forgive them their sins, for else such pious folk would be wretched. But readily to present God's grace and mercy to careless, wicked people who have neglected everything that leads them to know God and practise virtue, after they have uttered some empty words, without knowing whether they have any understanding and notion of God and blessedness—that, I think, is to take things too lightly, and the matter is too important to pass over it so easily. That is why such men should be thoroughly instructed, so that one may discover and establish that they grasp and understand these things. Then, one must carefully examine whether they indeed understand how wrong they were to neglect that understanding and knowledge from which comes all virtue, and further if they have heart-felt remorse and grief for the wicked acts that they committed, and if this proves to be the case then God's grace and mercy may be held out to them. But one can hardly do all that at such a moment; therefore, somewhat more time must be spent on it than is sometimes given.

'Heaven' means being united with God through knowledge

Our death, they further say, is just a dying away of our sins or crimes. 23
They seem quite certainly right: for when people have died they do indeed stop sinning or committing evil and going astray. But we have already said above what the truth is about death and sin. And [death is] a passage, they say, into eternal life, which I declare to be false, that our mere death should be a passage into eternal life. For in the event

het eeuwig leeven. Want in gevalle wy hier in dit leeven nog sijnde niet en komen tot kennisse Gods, waar door wy met hem worden vereenigt: soo en sullen wy na de dood tot geen volkome kennisse Gods, waar in het eeuwig leeven of Hemel bestaat, komen. Blijkt klaar genoeg, dat nog de naturelijke dood, of een geweldige dood, die wy beide met de beesten gemeen hebben, niet en is of kan zijn een doorgang ten eeuwigen leeven; dewijl wy al in dit leeven met God moeten vereenigt zijn: eens met God vereenigt sijnde, blijven wy so lang wy leeven met hem vereenigt, al leefden wy hier in eeuwigheid, overmits de vereeniging met God, die het over-al tegenwoordig Wesen is, an geen plaats, die men met een naam van hemel doopt, is gebonden: maar over al, waar wy met God vereenigt sijnde, zijn, is onse gelukplaats. Dat de onweetenheid de dood veroorzaakt, is wis waar, gelijk als Paulus sulks genoegzaam te kennen geeft, wanneer hy segt “de betaaling der dwaaling is de dood”, dat is veroorzaakt de dood. Waar uit spruit nu dwaaling anders als uit onweetenheid? En de mensch, die soo sterft, word in de Schrift gesegt te sterven als de beesten. Soo dat wy hier geen meerder bewijs toe van nooden hebben: want het klaar genoeg bewesen is, dat wy door kennisse ’t eeuwig leeven (’t welk waar in bestaande is, wy boven gesegt hebben) bekomen; en dat onse onweetenheid ons anbrengt of veroorzaakt de eeuwige dood, dat is het sterven als de beesten, die voor eeuwig sterven.

- 24 Uyt al het geene van den Behouder gesegt is, is ’t blijkelyk, dat dan zijn behouderschap niet spruyt uyt dien hoofde, dat hy voor der menschen misdaden gestorven is (want dat hebben wy getoont valsch te zijn), maar uit dien hoofde, dat hy als leeraar de menschen geleert heeft, en gesogt de selven tot de kennisse Gods te brengen. En die nu wederom de mensch vervallen synde in onweetenheid, de selve tragt te brengen tot kennisse, kan met dat selve regt, als den Behouder, behouder genoemd worden.

De drie functies van Jezus als Messias

- 25 Den Behouder word ook nog een bynaam gegeven, te weeten, Besmeerde (*Christus* of *Messias*, op ’t onduyts Gesalfden) en wy zijn navolgers noemen ons Besmeerdens (*Christenen*): dog mijns oordeels was de naam van Behoudenen (*Jesuiten*) beter als Besmeerdens. Want zijn eygen naam Behouder (Jesús) sijnde, en wy hem daar voor houdende, soo voegt het ons veel beter, dat wy ons selven Behoudenen als Besmeerdens noemen: altoos ik eigen mijn liever de naam van behoudene toe, als besmeerde, om dat ik agte, dat de eerste ons veel eigentlijker toekomt, als de tweede.

that we do not attain knowledge of God, which unites us with him, while still in this life, we shall not attain a perfect knowledge of God, in which eternal life or heaven consists, after our deaths. From this it is abundantly clear that neither natural death nor violent death, both of which we have in common with the animals, is or can be a passage into eternal life, since we must already be united with God in this life. And once united with God, we remain united with him for as long as we live, even if we should live here for eternity, because the union with God, who is the omnipresent Being, is not limited to a place that people name heaven. Rather, everywhere that we are in union with God is our place of happiness. That ignorance causes death is very true, as Paul sufficiently indicates when he says, “the payment for error is death”, that is, causes death.¹ Now, from what else does error spring but from ignorance? And people who die like that are in Scripture said to die like the animals. Therefore, we need no further proof of this, for it has been abundantly proved that we gain eternal life (of which we have said above in what it consists) by way of knowledge, and that our ignorance brings us or causes everlasting death; that is, the death of animals, which die for all eternity.

From all that has been said of the Saviour, it is evident that his office 24 of saviour does not spring from the fact that he died for the crimes of humanity (for we have shown that to be false), but from the circumstance that he taught the people as a teacher and sought to bring them to a knowledge of God. And since people have now again fallen into ignorance, whoever attempts to bring them to knowledge may with equal justice as the Saviour be called saviour.

Jesus' three offices as Messiah

The Saviour is also called by the further name of Anointed (*Christ* or 25 *Messiah*), and we his followers call ourselves Anointed (*Christians*); but in my opinion the name Saved (*Jesuits*) would be better than that of Anointed. For as his own name is Saviour (Jesus) and we accept him as such, it much more suits us to call ourselves Saved than Anointed. At least, I would rather appropriate the name of saved than anointed because I think that the former applies much more correctly to us than the latter.

¹ Rom. 6:23.

- 26 Maar hoe de Behouder an die bynaam van Besmeerde komt, dat sullen de Godsgeleerden seggen, komt om dat hy met den H. Geest is besmeert of overstort boven al zijn medegenooten (by ouds wierden de Joodsche Koningen op 't anvaarden van hun rijk, de hoogheyligers en voorseggers op 't anvaarden van hun ampt en bediening, met een weinig welriekend boomsap (*balsem*) overstort op 't hoofd, als tot versterkinge tegen de lasten, die sy hadden te draagen, alsoo het selve welriekende boomsap versterkende van kragt is) en dat tot onsen Koning, Hoogheiliger en Voorsegger: als Koning om over zijn volk te heerschen, 't welk ik seg onwaarheid te zijn (dog daar is wel meer van hem geschreven dat onwaarheid is, of niet waar kan zijn, ten minsten na de rede, of als men het niet regtsinnig, daar 't al op ankomt, uytlegt, dat het op dit alleen niet ankomt): want Koning op Aarden sijnde, en heeft hy niet geweest, en nu dood sijnde en kan hy 't niet zijn, en in de vereeniging met God, 't welk is het eeuwig leeven, en kan geen heerschappy vallen, want het ongerijmt is, dat men sik die als een waereldsche heerschappy verbeeld, ja het is een genoegsaam teken, dat sy, die sulks seggen, nog geen kennis van 't eeuwig leeven hebben. Hoogheiliger, om het volk, gelijk by de Jooden gebruikelijk was, te heiligen, en heeft hy ook niet geweest, of men soude het ten dien opsigt konnen seggen, dat de geene die hy leerde en tot kennisse bragt, daar door beter of heyliger van leeven wierden, en dat se alsoo gesegt wierden van hem geheiligt te zijn, en in so een sin kan het waar zijn. Voorsegger, 't welk ik neem voor Leeraar, dat kan ik sien, dat hy geweest is, niet een Leeraar van 't volk beroepen tot Leeraar, maar die sik self uyt liefde en iver tot de waarheid opgeworpen heeft tot Leeraar, want ten opsigte van de niet beroeping des volks, was hy onwettig: maar ten opsigte van de verkondiging des waarheyds was hy een leeraar van God gesonden. En voor soo veel hy Leeraar geweest is, en eenige tot kennisse gebragt heeft, voor soo veel is hy ook behouder geweest, en die door hem tot kennisse gebragt zijn, zijn sijne behoudenenen, die hem dies tijts daar voor schuldig waaren dankbaarheid: en voor soo veelder iets van hem geschreeven is (gelijk 'er eenige seer goede en goddelijke dingen die hy soude gesproken en geleert hebben, van hem beschreeven zijn) waar door wy tot kennisse komen, voor soo veel kan hy gesegt worden (gelijk hier voor ook al gesegt is) onsen behouder te zijn, en wy sijne behoudenenen, en vorders niet: en daar voor konnen wy maar schuldig zijn de lof verbreyding sijner wijsheid en de groot maaking sijns naams: want een bloot mensch geweest sijnde gelijk hy waarelijk is geweest, soo mag men hem geen goddelijke eer bewijzen, of als God anroepen, want God volgens de wet en de rede maar alleen moet anbeden worden.

But the theologians will tell us how the Saviour acquired that name 26 of Anointed: because above all his contemporaries he was anointed or suffused with the H. Ghost in order to become our King, High Priest and Prophet (in ancient days the heads of the Jewish kings on accepting power, and of the high priests and prophets on accepting their offices, were sprinkled with some fragrant tree sap (balsam) as if to fortify them against the burdens they had to carry, since this fragrant sap has a strengthening power). As king to rule his people, which I declare to be false (although still more is written of him that is false or cannot be true, at least according to reason or when it is not sensibly explained, which is of the essence, so that this alone is not decisive). For he was not a king upon earth while alive, nor can he be now that he is dead, and in the union with God, which is eternal life, there can be no dominion, for it is absurd to imagine it as a secular government—it is even a sign that those who claim it have as yet no knowledge of the eternal life. Nor was he a high priest to sanctify the people, as was usual among the Jews, although one could affirm that in so far as those whom he taught and led to knowledge began to live better or holier lives, and were thus said to have been sanctified by him, and in such a sense it can be true. Prophet—which I take to be teacher—I can see that he was, not a teacher called by the people to teach but one who offered to be a teacher out of love and zeal for the truth, for he was unlawful with respect to his not having been called by the people, but as regards his propagating the truth he was a teacher sent by God. And in so far as he was a teacher and brought some to knowledge, so far was he also a saviour, and those that were brought to knowledge by him are his saved, who at that time owed him a debt of gratitude. And in so far as things were written down of him (as indeed some very good and godlike things have been recorded of him that he was alleged to have said and taught) that guide us toward knowledge, so far can he be said (as was already said before) to be our saviour and we his saved, and not in any further sense. And for this merely we owe it to him to glorify his wisdom and extol his name; for as he was a mere human being, as he truly was, he may not be worshipped as God, or invoked as God, for according to law and reason only God must be worshipped.

Wat het zeggen wil met de H. Geest begaafd te zijn

- 27 Maar lieve ik wilde wel eens dat de Godsgeleerden my seyden, hoe dog toegegaan is die overstorting des H. Geests, en wat dog dat was? Ik beken gaarne, dat ik soodaanige wijze van spreken, als de Godsgeleerden gebruiken, niet en versta: dog geen wonder dewijl se het selver niet en verstaan of begrijpen kunnen, maar sy gelooven 't. De H. Geest, seggen sy, is God, gelijk sy ook seggen dat de soonⁿ God is, en die van God uitgaat: te weeten van God Vader, en van God Soon. Is hy Behouder nu overstort of begaeft met die God Geest, welk van hem self uit gaat, of is hy overstort met die God Geest welk van God Vader uit gaat? En wat of dog dat uitgaan is, denk ik? En hoe of het selve mag te werk gegaan sijn? Het sijn seer wonderlijke, seer oneigentlijke, en onverstaanbaare wijze van spreken, die de geestelijken gebruyken. Ik denk dat de overstorting ligt aldus is toegegaan, te weeten, dat dat gedeelte van den H. Geest dat van hem self uitgegaan is, weder tot hem is gekomen, en dat hy dit gedeelte, dat van den Vader is uyt gegaan, ook heeft ontvangen. En wanneer dat dat geschiet sal sijn, sullen sy selven wel seggen, dies tijds geschied te zijn, doe de Hemelen geopent wierden, en datter een beest of duyve op hem kwam nederdaalen, of liever de Geest Gods kwam nederdaalen onder de gedaante van een duyf. Als men eens ernstig spreken sal, is

ⁿ Dog hoe kan hy God sijn, daar hy self Joh. 20.17 God sijnen God noemt. Wil men tot bewijs dat hy God is bybrengen 't geen Paulus gesegt heeft in de handeling der Gesanten in het 20 Hoofdstuk het 28 afdeelsel, alwaar staat: "Om de gemeente Gods te weyden, welke hy" (namentlijk God) "verkregen heeft door sijn eygen bloed." Hier op dient¹ eerst tot antwoord, dat in de Syrische schrift staat: "Om te weyden de gemeynte Christi welke hy" (namentlijk Christus) "verkregen heeft door sijn eygen bloed." Dat heeft waarheyd in, en dat kan ik toestaan: want dan is de sin van de woorden dese, dat hy, te weeten de Gesalfden of Christus, daar door heeft anhang of navolgers van sijn Leer, dat is sijn gemeente, gekregen, om dat hy tot 'er dood toe staande gehouden heeft sijn Leere, welke hy geleert heeft. Dat is immers wel meer geschied, dat imant anhangers of navolgers gemaakt heeft door de volstandigheyd totter dood toe in sijn Leere. Johannes Hus is verbrant van de Roomsche Geestelijken, om dat hy iets leerde tegen de gemeene stelling der Geestelijken; die heeft navolgers gekregen, welke men Hussiten noemt. Men kan wel navolgers krijgen gelijk Calvin en Luter.

Dog wil men sik an de Griekse schrift, als een oorspronkelijker dan de Syrische houden, so seg ik, dat God geen gemeente kan verkrijgen door bloed, dewijl hy geen mensch, of menschen Soon is: overmits God het oneyndig Wesen is. Ja nog meer sal ik seggen, namentlijk dat Paulus, in gevalle hy so gesproken heeft, so seg ik, dat hy daar uyt onweetentheyd en onbedagtheyd tegensprekelijke dingen gesproken heeft, die niet waar zijn, of kunnen zijn. Wil men seggen, daar word van den Behouder Jesus gesproken, voor soo veel als hy God is: ik seg, dat ik het ontken, laat het bewesen worden.

¹ *dient* added.

What it means to be gifted with the H. Ghost

But dear me, I would like the theologians to tell me for once how that 27
pouring out of the H. Ghost took place, and what it was? I readily admit
that I do not understand such a way of speaking as the theologians use;
but small wonder, since they cannot grasp or understand it themselves,
although they believe it. The H. Ghost, they say, is God, as likewise
the sonⁿ is God, and that it issues from God, namely from God Father
and God Son. Now, was he, Saviour, besprinkled or gifted with that
God Ghost that issues from himself, or was he besprinkled with that
God Ghost that issues from God Father? And what, I wonder, is that
issuance? And how did it go to work? These are very bizarre, highly
metaphorical, and incomprehensible manners of speaking that are used
by the theologians. I think that the pouring out may well have happened
thus, namely that the part of the H. Ghost that issued from himself came
back to him, and that he also received the part that issued from the Father.
And as to when that was supposed to have taken place, they themselves
will say that it occurred at the moment when the heavens opened and a
beast or dove descended on him, or rather the Spirit of God descended
in the shape of a dove. If one were to be in earnest, O theologians, is that

ⁿ However, how can he be God, as he himself calls God his God, in John 20:17. If someone were to adduce as proof that he is God what Paul said in the Acts of the Apostles in chapter 20, verse 28, where it says "to feed the church of God which he" (namely God) "has purchased with his own blood", then my first reply is that the Syrian scriptures say "to feed the church of Christ which he" (namely Christ) "has purchased with his own blood." This contains truth and I can grant it, for then the meaning of these words is that he, that is, the Anointed or Christ, acquired followers of his doctrine, that is his congregation, because he maintained his doctrine which he taught until his death. It has happened more than once, that someone has acquired followers by steadfastly maintaining his teachings until his death. John Hus was burnt by the Roman Catholic clergy because he taught something against the common doctrine of the clergy, and he acquired followers who are called Hussites. One can indeed get followers, just like Calvin and Luther.

If, however, one wishes to adhere to the Greek scriptures, as being more original than the Syrian ones, then I shall say that God cannot obtain a congregation by means of blood, since he is not a man or Son of man, as God is the infinite Being. Nay, I shall say more, namely that Paul, in the event that he spoke thus, uttered contradictions that are or cannot be true, out of ignorance and thoughtlessness. If someone says that he speaks of the Saviour Jesus, in so far as he is God, I say that I deny it, and let it be proven.

dat O Godsgeleerden geen ongerijmde wijs van spreken? Het behoorde immers kennelijk te zijn, dat soodaanige doeningen in den eenigen, eenvoudigen, onveranderlijken God niet konde vallen.

- 28 Dieshalven sullen wy eens seggen wat het is met den H. Geest begaafd of overstort te zijn boven al zijn mede genoten: dat is, dat hy Behouder is begiftigt geweest van God met wijsheyd en verstand, kennisse en rede, boven eenige Jooden van zijn tijd, ja boven alle menschen. Soo seggen wy dat het is, en ook niet anders zijn kan: want dewijl wy in 't voorgaande hoofdstuk klaarlijk hebben bewesen, dat de stelling der dryeenheid, sijnde de grondstelling daar het alles is op gebouwt, valsch is: so is ook valsch de uytgaaning des H. Geest van God den Vader en van God den Soon, als iets 't geen in een enkel, eenvoudig Wesen geen plaats of stant kan grijpen, en verder is ook valsch al het geen nog op die stelling gebouwt is. Want dat behoorde van een ider wel kunnen begrepen te worden, dat het eenig, eenvoudig, oneindig, onveranderlijk Wesen geen mensch kan worden, en by gevolg God mensch worden: het is immers te bot en onbeschoft, malkander te dwingen sulks te moeten gelooven op boete van gestraft te worden, die sulks niet en gelooft, al schoon men beter wist uyt Gods woord, 't welk is de rede, waar mede God de mensch begaafd heeft, en waar door men tot kennisse van die geen, die den mensch daar mede begaafd heeft komt, en van welke in eeuwigheyd niet een stip sal verloren gaan, en ook uyt de schrift die met de rede moet¹ over een komen. Is hy Behouder God genoemd van veel menschen, dat geschied door misbruik (ten sy men met het woord God maar wil te kennen geeven *hoogheid*, gelijk 't soo wel gebruykt word): want de oude Heydenen, daar wy Besmeerdens of liever Behoudenen afkomstig van zijn, maakten seer ligtelijk imant, die hier in of daar in uytmuntede, tot een God. Soo wierd Plato, een seer wijs man in Griekenland, van Cicero, een seer geleert man van Romen, God genoemd, om dat hy al de Wijsen in wijsheyd overtrof. Was dat daar mede waar dat hy de oneindige God was? Elk van ons sal hier wel seggen van neen. Wel ondersoekt en legt alle vooroordeel² eerst af, en gy sult als dan bevinden, dat het met den Behouder ook soo gelegen is.

¹ moeten. ² voordeel.

not an absurd way to express things? For it ought to be well known that such acts are incompatible with the one, simple, unchangeable God.

Therefore, we shall say what it means to be gifted or besprinkled with the H. Ghost more than one's fellow beings: that is, that he Saviour was endowed by God with wisdom and understanding, knowledge and reason to a greater degree than some Jews of his time, even than all people. That is how we say it is, nor can it be otherwise, for since we have clearly proved in the preceding chapter that the doctrine of the Trinity, being the axiom on which everything is built, is false, so likewise the issuing forth of the H. Ghost from God the Father and God the Son is false as something that cannot take place in a single, simple Being, and further everything that is built on that dogma is also false. For everyone ought to be able to understand that the one, simple, infinite, unchangeable Being cannot become a man, and consequently not a God-man either. For it is all too rude and uncivil to force one another to believe such a thing, with penalties meted out to all who fail to share that belief, even if they know better from God's word, which is reason, with which God has endowed humanity and through which one attains knowledge of him who has endowed humanity therewith, and of which not one jot will perish in all eternity, and also from Scripture which must accord with reason. If the Saviour is called God by many people, that is owing to misuse (unless by the word God one merely means *highness*, as it is sometimes used in that way), for the ancient heathens, from whom we Anointed, or rather Saved, are descended, were very quick to make a god of someone who excelled at something or other. Plato, for example, a very wise man in Greece, was called God by Cicero, a very learned man in Rome, because he surpassed all wise men in wisdom. Did that make it true that he was the infinite God? Each of us will say no to that. Well then, examine things first and abandon all prejudice, and then you will find that the same applies to the Saviour. 28

Belachelijke stellingen over de eeuwige generatie van de Zoon

- 29 't Is ook waar dat de Gods-geleerden hem nu niet alleen God noemen, maar sy seggen hem ook God te sijn, God van eeuwigheyd geweest te sijn, de Soone Gods van eeuwigheyd geweest te sijn, en van eeuwigheyd van den Vader geteelt te sijn door een eeuwige, onbegrijpelijke, goddelijke geboort of teeling. Het is wel dat ser bysetten onbegrijpelijke: want het is wel ter deeg onbegrijpelijk, daarom meen ik ook, dat dat geloof weynig nut doen kan; maar sy mogtender nog wel by gevoegt hebben tegenspreekelijk. Ik moet de Godsgeleerden eens iets vraagen: is hy Soon van eeuwigheyd God geweest, is hy dan eerder God geweest, eer hy God geteelt is geweest? Want van eeuwigheyd geweest te sijn, stelt in 't wesen een eerderheyd als een teeling. Soo is hy er dan noodsaakelijk eerder geweest, eer hy geteelt is geweest, en hy is van den Vader geteelt of gebooren doe hy der al was. En de Vader is God geweest van eeuwigheyd, de Soon ook, by gevolg is de Soon so dra God geweest, als de Vader. Is de Soon van eeuwigheyd en soo dra God geweest, als de Vader: hoe kan dan gesegt worden, dat de Vader hem geteelt heeft? Dat sijn immers seer belaggelijke tegenspreekelijke stellingen. Willen hier de Gods-geleerden hun onnosele en onnutte uytvlugt en onderscheidmaaking by brengen, dat is, dat se hier maar op seggen kunnen, dat se in de eeuwigheyd geen eerderheid van tijd en anmerken (als die wel weten, dat in de eeuwigheid geen eerderheyd van tijd kan vallen, en dat en Vader, en Soon, en H. Geest van alle eeuwigheyd God geweest sijn) maar een eerderheyd van rey of rang: en dat se God Vader stellen de eerste in de rang, als eerste selfstandigheyd (*persoon*) in 't goddelijk Wesen, en dat se hem daarom anmerken als Vader van de Soon, en dat hy de Soon geteelt heeft van eeuwigheyd; al hebben se schoon alle beyde te gelijk van eeuwigheyd geweest; en God Soon de tweede in de rang als twede selfstandigheyd (*persoon*) in 't goddelijk Wesen, en hem daarom¹ anmerken als Soon van de Vader, en dat hy van de Vader geteelt of gebooren is van eeuwigheyd: en God H. Geest stellen sy de derde in de rey, als derde selfstandigheyd (*persoon*) in 't goddelijk Wesen, en dat se hem daarom anmerken als trooster, die van den Vader en Soon uytgaat van eeuwigheyd, al hebben se schoon alle dry even dra of te gelijk van eeuwigheyd geweest. Dit schijnt immers voor den onnoselen en eenvoudigen al vry wat te wesen. Dog dewijl wy eenmaal kragtig en bondig, soo dat nimmer het tegendeel of uyt de rede

¹ daar van.

Ridiculous propositions about the eternal generation of the Son

It is also true that the theologians now not only call him God, but say 29
 that he is God, that he has been God from eternity, that he has been
 the Son of God from eternity, and that he has been generated from
 eternity by the Father through an eternal, incomprehensible divine birth
 or procreation. It is just as well that they add 'incomprehensible', for
 indeed it is unintelligible, which is why I think that belief can be of little
 use and they might as well have added too 'self-contradictory'. I must ask
 the theologians something: if he, Son, has been God from eternity, was he
 then God before he was God-generated? For having existed from eternity
 places in a being an existence prior to generation. Thus, he necessarily
 existed earlier, before he was generated, and he was generated by the
 Father or born when he already existed. But the Father was God from
 eternity, and the Son too, so that the Son was God as early as the Father.
 If the Son was God from eternity and as early as the Father, how can it
 then be said that the Father generated him? These are all highly ludicrous,
 self-contradictory propositions. The theologians may at this point wish to
 make their naïve and useless evasion and distinction by merely replying
 to this that they do not recognise in eternity any priority in time (as
 they well know that in eternity there can be no before and after, and
 that both Father and Son and H. Ghost have been God from all eternity)
 but a priority in order or rank, and that they put God the Father first
 in rank as first substance (*person*) in the divine Being, and that they
 therefore consider him to be Father of the Son, and that he generated
 the Son from eternity even though both of them existed together from
 eternity; and God the Son second in rank as second substance (*person*)
 in the divine Being, and they therefore regard him as Son of the Father,
 and as having been generated by the Father or born from eternity; and
 God the H. Ghost they place third in rank as third substance (*person*)
 in the divine Being, and they therefore regard him as the consoler who
 issues from the Father and the Son in all eternity, even though all three
 existed simultaneously or together from eternity. This seems to be quite
 something in the eyes of the credulous and simple-minded. However,
 since we have forcefully and succinctly proved—so that the opposite

of uyt de schrift sal bewesen worden, getoont hebben, dat in een eenig, eenvoudig, eeuwig, onveranderlijk en oppervolmaakst Wesen geen dry selfstandigheden, onderstandigheden, of wijsen van bestaan, kunnen sijn sonder tegenspreking: wie en siet dan niet, dat dese onnoosele uytvlugt en onderscheydmaking maar is een bloote optelling van iets 't geen in de saak, dat is in Wesen, niet kan gegrontvest sijn, en over sulks maar is een ydele woord-bedenking van reden-loose herssenen gesmeed.¹

Het sterkste bewijs voor Jezus' goddelijkheid: 1 Johannes 5:20

- 30 Eer ik ophoude en eyndige van dese saak te spreken, dewijl ik een weynig te vooren geseyt heb, dat den Behouder God genoemd wierd van de mensche door misbruyk, so sal ik nog een plaats der Schrift sijnde het kragtigste bewijs der Godsgeleerden, om te bewijzen, dat den Behouder God is, uitleggen en oplossen eer my het selve van de Godsgeleerden tegen geworpen word. Dese plaats staat 1 Johan. 5.20, alwaar Johannes segt: "maar wy weeten dat de Soone Gods gekomen is, ende heeft ons het verstand gegeven, dat wy den ware kennen ende wy sijn in de ware, in des selfs Soone de gesalfde Behouder. Dese is de waare God ende het eeuwig leven." Dit laatste willen de Geestelijken met geweld hebben, dat het van den Behouder gesegt word, om dat effen voor de wijsende voornaam *houtos* (dese) Besmeerde Behouder (Christus Jesus) staat, soo willen sy, dat die voornaam *Dese* als een betrekkige voornaam, dewelcke sijn opsigt heeft op de effe voorgaande naam, op Besmeerde Behouder moet sien, en by gevolg word van die gesegt, dat hy is de waare God, ende het eeuwig leeven.
- 31 Maar wy seggen hier op, dat dat niet van nooden is, dat die voornaam *Dese* betrekkig is effen op de voorgaande naam, maar dat het sijn opsigt wel hebben kan, en hier ook heeft, op een verder voorgaande naam, 't welk wy met een schriftplaats bewijzen sullen: Hand. der gesant. 10.5 word gesegt: "Ende nu send mannen na Joppe, ende ontbied Symon, die toegenaamt word Peter. Dese legt te huys by een sekere Symon, Leerbereyder, dewelcke een huys heeft by de Zee: dese sal tot u spreken wat gy behoort te doen." Ingevalle nu het laatste *houtos*, *Dese*, noodsaakelijk moet gebragt worden tot de naaste daar van gesproken word, en niet tot een verder voorgaande kan gebragt worden, so en kan het sijn opsigt niet hebben op Symon Petrus, daar het nu sijn opsigt op heeft, of daar

¹ gesmeerde.

will never be demonstrated from either reason or Scripture—that in a unique, simple, eternal, unchangeable and most perfect Being there cannot without self-contradiction be three substances, subsistences, or modes of being, who then does not see that this naïve evasion and distinction is nothing but a mere enumeration of something that cannot be grounded in the thing itself, that is in Being, and therefore is but an inane verbal fabrication forged by a witless brain.

The strongest proof of Jesus' divinity: 1 John 5:20

Before I stop and finish treating of this matter I shall interpret and clarify—since a little before I said that the Saviour was called God by men out of misuse—a place in Scripture (being the strongest proof the theologians have to prove that the Saviour is God) before it is thrown in my face by the theologians. This place is 1 John 5:20, where John says: “but we know that the Son of God has come, and has given us the understanding that we know the true one and we are in the true one, in his Son the anointed Saviour. This is the true God and eternal life.” The theologians vehemently claim that these last words relate to the Saviour, since just before the demonstrative pronoun *houtos* (this) are the words ‘Anointed Saviour’ (Christus Jesus); therefore they claim that the pronoun *this*, as a relative pronoun which refers to the immediately preceding noun, refers back to ‘Anointed Saviour’, and so of him it is said that he is the true God and eternal life. 30

We reply, however, that there is no need for the pronoun *this* to refer back to the immediately preceding noun, but that it can, and here does, relate to a noun even further back, which we shall prove from a place in Scripture. In Acts of the Apostles 10:5[-6] it says: “And now send men to Joppa, and call for one Simon, whose surname is Peter. He lodges with one Simon, a tanner, whose house is by the seaside; this one will tell you what you ought to do.” Now, if this last *houtos*, *this one*, must necessarily refer to the nearest person mentioned, and cannot refer to someone named before that, then it cannot refer to Simon Peter, to whom 31

het nu toegebracht word: maar dan most het noodsaakelijk gebragt worden op Symon de Leer-bereyder. Nu sien wy dat die wijsende voornaam *Dese* niet op Symon de Leer-bereyder siet (want dan soude van die gesegt worden, dat hy tot den Hoofd-man soude spreken wat hy behoorde te doen) maar dat het op Symon toegenaamt Peter siet. En diergelijke plaatsen sijnder meer in de Schrift. Even so moet ook in de by gebragte plaats van Johannes de voornaam *dese* gebragt worden op de verder voorgaande naam, namentlijk op God, en niet op de naast voorgaande naam Besmeerde Behouder; dewelcke maar als een werktuyg, waar door men tot God komt, van Johannes by gebragt word, gelijk genoegzaam uyt het geene voorgaat af te neemen is, en hy self ook getuygt, dat niemant tot den Vader komt dan door hem, en dat hy is de weg en waarheyd om tot het eeuwig leeven (gelijk den Vader so genoemd word op verscheyde plaatsen in de Schrift) te komen. Is hy nu 't werktuyg waar door men tot God komt, so en kan hy onmogelijk niet den waaren God self sijn: want daar een groot onderscheyd tusschen beyde is. Maar nu is hy 't werktuyg, *waar door*, gelijk hy self segt. So en kan hy onmogelijk niet den waaren God self sijn. Soo dat na mijn oordeel de gesant Johannes niet gewilt heeft, dat die wijsende voornaam *dese* sijn opsigt soude hebben op de naast voorgaande naam Besmeerde Behouder: maar dat die wijsende voornaam *dese* soude gebragt worden tot God. Want Johannes een weynig te vooren van God spreekt, en segt: "wy weten dat wy uyt God sijn, en dat de geheele waereld in 't boose legt." En daar op segt hy van den Behouder: "maar wy weten dat de soone Gods gekomen is, en heeft ons het verstand gegeven, dat wy den waaren" (te weten God) "kennen." Hier uyt blijkt klaar genoeg, dat de Behouder self niet is de waare God, maar dat hy ons tot kennis brengt, dat is het verstant door sijn leere verligt, om den waaren God te kennen. Vorders segt hy: "en wy sijn in de waare" (naamentlijk God) "in des selfs Soone de gesalfde Behouder", dat is, door des selfs soone, gelijk het voorsetsel *in* op verscheyde plaatsen in de schrift veel beter kan uytgelegd worden door *door*. By voorbeeld daar staat Eph. 1.4: "Gelijk hy ons uytverkoren heeft in hem." Men kan hier beter seggen: Gelijk hy ons uytverkooren heeft *door* hem, naamentlijk door den Behouder heeft hy ons uytverkooren. En 1 Pet. 3.19 staat: "Maar leevendig gemaakt door den Geest: in de welken" (hier kan veel beter gesegt werden *door* de welken, naamentlijk door den Geest) "hy" (naamentlijk de Behouder) "ook heenen gegaan sijnde de Geesten in de gevangenis verkondt heeft." Op het laatste segt Johannes: "*Dese* is de waare God ende het eeuwig leeven." *Dese*, te weten *dese* God uyt welke wy sijn (wil Johannes seggen), is de waare God ende het eeuwig leeven.

it does now refer and to whom it is now applied, but would have to be applied to Simon the tanner. We see, however, that the demonstrative pronoun *this* does not refer to Simon the tanner (for then it would be said of him that he should tell the centurion what he ought to do) but to Simon surnamed Peter. And there are more such places in Scripture. Likewise, in the passage cited from John, the pronoun *this* must be connected with a name mentioned further back, namely God, and not with the immediately preceding name, Anointed Saviour, who is merely adduced by John as a vehicle through which one reaches God, as is amply shown by the preceding words, while he himself also states that nobody comes to the Father but by him and that he is the way and the truth by which to attain eternal life (as the Father is thus called in several places of Scripture). Now, if he is the means by which to reach God, then it is impossible for him to be the true God himself, for these two things differ enormously. But he is, in fact, the means *by which*, as he says himself, so it is impossible for him to be the true God himself. In my view, therefore, the apostle John did not intend the demonstrative pronoun *this* to refer back to the directly preceding name, Anointed Saviour, but that the demonstrative pronoun *this* should be applied to God. For a little while earlier, John speaks of God saying “we know we are of God and that the whole world lies in wickedness.” And after that, he says of the Saviour: “but we know that the Son of God has come, and has given us the understanding that we know the true one” (namely God). From this it is abundantly clear that the Saviour is not himself the true God but that he brings us to knowledge, that is, enlightens the understanding through his teaching so that it may know the true God. He further says “and we are in the true one” (namely God) “in his Son the anointed Saviour”, that is through his son, as the preposition *in* can in several scriptural places be better interpreted as *through*. For example, there is Eph. 1:4: “According as he has chosen us in him.” It is better to say here: “According as he has chosen us *through* him”, namely through the Saviour he has chosen us. And 1 Peter 3:[18–]19 says: “But quickened by the Spirit: in which” (here it is much better to say *by which*, namely by the Spirit) “he” (namely the Saviour) “went and preached to the spirits in prison.” Finally, John says “This is the true God and eternal life.” *This*, namely *this* God from which we are (John wishes to say) is the true God and eternal life.

- 32 Dog ingeval imant dese uytlegging niet an staat, maar enkel hebben wil dat de gesant Johannes dat soo soude hebben gemeent ('t welk ik niet kan gelooven) gelijk de geestelijken het willen uytleggen, so seg ik dan, dat Johannes daar een onwaarheyd en tegenspreeking, die niet waar kan zijn geschreven heeft, gelijk in 't voorgaande Hoofdstuk van de dryeenheyd klaarlijk getoont is, dat de stelling der dryeenheyd valsch en een tegenspreeking is, en ook aldaar klaarlijk angeweesen is, dat de waare God, of eenvoudig, eenig, oneyndig Wesen, geen eyndig mensch kan zijn, of een eyndig mensch niet kan zijn de¹ waare God, of het eenvoudig, eenig, oneyndig Wesen. Soo is by gevolg aldaar dan dit seggen van Johannes genoegsaam wederlegt, en van onwaarheyd en tegenspreeking overtuygt. Hoe veel beter ist dan iets naar de rede uyt te leggen, en van vooroordeel af te staan, als tot ongerijmtheden te vervallen.²

God alleen is het hoogste goed

- 33 Maar wat sal ik seggen, heel beswaarlijk konnen de menschen dat nog doen, want het schijnt of geen menschen (seer weynige uytgesondert), sy sijn wie sy sijn, sik kunnen of willen vergenoegen met de eenige, eeuwige, algenoegsaame God: daarom versiert en verdigt elk nog al iets daar nevens, al uyt inbeelding dat God niet algenoegsaam is, welke inbeelding uyt onkunde spruyt. Want al die geen, sy sijn wie sy sijn, die God te regt kenden, dat hy de algenoegsaame God was, souden seggen: als ik u heb O God (dat is, als ik door kennisse met u vereenigt ben) so lust my niet in den Hemel of op aarde, of so geef ik nog om Hemel nog om aarde! Dat is, so kan ik niet meer begeeren 't sy een hemel of een aarde. En regt so, want die God heeft, dat is, door kennisse met hem vereenigt is, die heeft alles in allen. Die alles in allen heeft, kan die ook daar nevens iets meer begeeren? Ik meen neen. En agte derhalven, dat het ook seer onnosel en onnoodig is, dat men imant stelt, die wat voor ons verdient heeft, of betaalt, of die ons helpen, of voor ons bidden soude om den Hemel te verkrijgen. Maar men moet self, sonder oyt, als men tot sijn verstand gekomen is, een ander te gelooven of te vertrouwen, tragten door de rede, die afkomstig is van God, tot de waare kennisse Gods, welk het eeuwig leeven is, te komen. Dog heel beswaarelijk komen de menschen daar toe, dewijl se vast hand overhand so opgevoed worden (sonder dat het uitdrukkelijk gesegt of geleerd word, maar de daad self geeft het genoeg

¹ de added. ² overvallen.

If someone does not like this interpretation, however, but only wishes 32
to accept that the apostle John meant it in such a way (which I cannot
believe) as the theologians wish to interpret it, then I say that John has
there written an untruth and self-contradiction that cannot be true, just
as it was clearly demonstrated in the previous chapter on the Trinity that
the doctrine of the Trinity is false and refutes itself, and as it was clearly
shown there too that the true God, or the simple, unique, infinite Being,
cannot be a finite human being, or that a finite human being cannot be
the true God, or the simple, unique, infinite Being. Consequently, this
saying of John's has there been amply refuted and convincingly shown
to be false and self-defeating. How much better it is, then, to explain
things according to reason and to put aside preconceptions than to fall
into absurdities.

God alone is the highest good

But what shall I say? People still find it very difficult to do so, for it seems 33
as if no people (except a very few), be they who they may, can or wish
to be satisfied with the one, eternal, all-sufficient God, so that everyone
invents and concocts something more besides, imagining that God is not
all-sufficient, an illusion spawned by ignorance. For all those, be they who
they may, who properly knew God as the all-sufficient God, would say:
if I have you, O God (that is, if I have become one with you through
knowledge), then I desire nothing in heaven or on earth, or I care neither
for heaven nor earth. That is, then I cannot desire anything more, either
a heaven or an earth. And rightly so, for they who have God, that is, are
united with him through knowledge, have all in all. Can they who have
all in all desire anything more besides? I believe not, and think, therefore,
that it is very childish and unnecessary to postulate somebody who has
earned, or paid for, something for us, or who would help us or pray for us
to get to heaven. People should rather try of their own accord, as soon as
their minds are full-grown, to attain through reason, which is from God,
a true knowledge of God, which is eternal life, without ever believing
or trusting others. People have great difficulty achieving this, however,
since they are increasingly being raised (without it being expressly said

te kennen) dat se meer moeten bekommert zijn om het tijdelijke goed te verkrijgen, dan om het eeuwige geluk te bekomen. Want men woelt wel ses dagen des weeks, de zevende dikwils mede, dat is dikwils altijd, om het tijdelijke goed te verkrijgen, en een dag des weeks, somtijds geen, om het eeuwige goed te bekomen: daar het in tegendeel behoorde te zijn, en dat men minst behoorde bekommert te zijn, om het vergankelijke, maar meest, om het onvergankelijke te verkrijgen.

In welke zin Jezus Zoon van God kan worden genoemd

- 34 Om niet te verre af te dwaalen, so sullen wy weder keeren tot den Behouder, die ook word Gods Soon genoemd van de menschen: dog dat is wel meer geschied, an andere menschen, daar uyt kan niet beweesen worden, dat hy een Gods Soone van eeuwigheyd is. Want wanneer imant, die van een onbekende en geringe Vader geteelt was, tot eenige uytsteekentheyd kwam, en eenige anmerkens waardige daaden verrigtete, die wierd als dan van die oude Heydense geschiedenis schrijvers voor een Soon Gods gehouden en beschreven: gelijk men van verscheyde leest. En dat heeft ook plaats in den Behouder^o; want de blijde boodschap schrijvers, waar van datter twee zijn geslagtlijst verhaalen (maar sy verscheelen beyde van malkander^p), niet hebbende konnen uytvinden wie zijn Vader is geweest, so Joseph die niet geweest is (want het is lang na dat de Behouder al dood was, eerst beschreeven 't geen van hem is beschreeven), en een uytsteekent regtvaardig mensch geweest sijnde, hebben hem om die oorsaake ook gesegt te zijn, een Soone Gods, gelijk Petrus ook segt “gy zijt de Soone des leevendige Gods.” Niet dat hy daar door een eygentlijker Soone Gods is geweest, behalven in uytsteekendheyd, als andere regtvaardige menschen Soonen en Dogteren Gods zijn, dat is voor so veel sy alle met God vereenigt zijn. Dat sulks waar is, blijkt mijns oordeels selfs genoegsaam uyt de schrift, want die segt “Hy sal een Soone des Alderhoogsten genaamt

^o Of anders so dat geen plaats heeft in den Behouder, waar heeft hy dan oyt gesegt, dat hy sodaanigen Soon Gods was, als de tegenwoordige Godsgeleerden stellen, dat hy is? Nergens voorwaar, ingevale hy 't geweest had, hy soude het wel gesegt hebben: want een Koning wil wel weten, dat hy een Koning is, en een Vorst, dat hy een Vorst is, en een Edelman, dat hy een Edelman is. Hy heeft sik in tegendeel wel genoemd en gesegt te zijn, gelijk 't ook in der waarheyd is, eens menschen Soon.

^p De Godsgeleerden tragten wel die geslagt optelling over een te brengen: dog dat is evenwel maar raadsel en geen vaste sekerheyd. Het blijkt genoegsaam, dat de blyboodschap-schrijvers maar hebben geschreven so net als sy door ondersoek hebben konnen komen te weten. Lucas segt sulks selfs in het begin van zijn boek.

or taught, but the deed itself speaks clearly) to be more concerned to gain temporal well-being than reach eternal happiness. For people toil six days a week, and often on the seventh too, that is, often all the time, to secure their temporal well-being, and one day of the week, sometimes none, to obtain eternal bliss; whereas it should be the other way around, and people should care least for acquiring a passing and most to gaining a permanent good.

In what sense Jesus can be called Son of God

So as not to digress too much, we shall return to the Saviour whom people 34 also call God's Son. That, however, has happened in many more cases, involving other people, so that it cannot be proved from that that he was a Son of God from eternity. For when somebody born of an unknown and lowly father achieved some position of excellence and performed several significant deeds, he was then regarded and depicted as a Son of God by the ancient pagan historians, as one reads in many cases. This applies to the Saviour^o as well, for the evangelists, two of whom outline his genealogy (although they differ greatly from each other^p), being unable to find out who his father was, if it was not Joseph (for what is written of the Saviour was only written down long after he died), and he having been an eminently just man, for that reason said that he was a Son of God, just as [Simon] Peter also says "you are the Son of the living God."¹ Not that that makes him a more genuine Son of God, except in eminence, than other just people are Sons and Daughters of God, that is, in so far as they are all united with God. The truth of this is in my view sufficiently apparent from Scripture itself, for it says "He shall be called a Son of the

^o Or else, if this has not occurred in the case of the Saviour, where has he ever said that he was God's Son in the same way that the present theologians claim that he is? Nowhere really, and if he had been [God's Son] he would have said so, for a king wishes to know that he is a king, and a prince that he is a prince, and a nobleman that he is a nobleman. To the contrary, he has called himself, and said that he was, a Son of man, which is also the truth.

^p The theologians indeed try to make the genealogical tables consistent; however, this is only guesswork and nothing certain. It clearly shows that the evangelists only wrote down just what they were able to find out through their investigations. Luke himself says so at the beginning of his book.

¹ Matt. 16:16.

worden”, oversulks kan Petrus seggen ook niet voordr getrokken worden. Nu ist immers klaar dat dat om sijn regtvaardigheys halven maar is: gelijk alle regtvaardige in de schrift kinderen Gods, of Soonen en Dogteren des Alder-Hoogsten genaamt worden. Dat hy word gesegt een eenig gebooren Soone Gods te sijn, dat is maar gesegt dat hy is de seer lieve en waarde Soone Gods.

- 35 Maar men sal mijn evenwel tegenwerpen dat het wel uytdrukkelijk in de schrift staat, dat hy van een maagd, die uyt den Heyligen Geest⁹ sonder toedoen des mans bevrugt was, is gebooren. Ik lees ook wel in eenige waereldse geschiedenisboeken, dat eenige Geestelijcke Maagden van de goden sonder toedoen des mans gelijk die schrijvers seggen, sijn bevrugt geworden en hebben gebaart: maar dat en geloof ik daarom niet, al seyden t’er nog hondert, om dat ik wel beter weet, en dat ik wel weet dat het tegen de reden is, en om dat ik het eene niet gelooven wil, als wel wetende dat het maar bedriegery is geweest, en dat men de eyge Vader niet heeft geweeten, of heeft willen verswijgen, so en moet ik het ander ook niet sonder bewijs an neemen, maar verwerpen en mijn oordeel opschorten, tot so lang het my met reden of uyt de schrift klaarlijk beweesen word: want ik wil gaern leeren.

Mattheus beroept zich ten onrechte op Jesaja 7:14

- 36 Doch ik meyn niet, dat my imand het selven sal konnen bewijzen: want ik sal anwijzen O! Godsgeleerden, hoe seer Mattheus doolt in ’t bybrengen van ’t bewijs van dese saak, als hy segt: “Op dat vervult soude worden, het woord des Heeren door den voorsegger seggende, Siet een maagd sal swanger worden” enz. Welke plaats hy, of liever de bode des

⁹ Indien de H. Geest de bevrugting gedaan heeft, so moet immers die *persoon* de Vader des Soons sijn. God Vader en kan dan niet gesegt worden Vader des Soons te sijn en de selve van eeuwigheyt geteelt te hebben. Dog het staat evenwel alle beyde in de Schrift, en dat de maagd uyt den H. Geest is bevrugt geworden, en dat de Vader de Soon heden geteelt heeft. Een seer wonderlijke en oneygentlijke wijs van spreken voorwaar, die de Godsgeleerden selfs niet konnen uytleggen nog verstaan of begripen: en agte dieshalven ook, dat se ter waereld geen nut en konnen doen, ten sy men se na waarheyt en rede uytlegt. Seer veele groote en groove ongerijmheden vloeyen uyt die stelling der Dryeenheyd, en daarom willen de Geestelijken niet, dat men die sal ondersoeken, maar sonder ondersoeken gelooven.

Highest,”¹ and so Peter’s saying cannot be taken to imply anything more. For now it is evident that that is only because of his justness, as all just people in Scripture are called children of God, or Sons and Daughters of the Highest. That he is said to be the only-begotten Son of God merely means that is the very dear and worthy Son of God.

But people will object that it is expressly mentioned in Scripture that he was born of a virgin who had been made pregnant by the Holy Ghost⁹ without a man’s involvement. I read in some secular history books as well that some spiritual virgins were impregnated by the gods without any man’s doing, so those writers say, and gave birth, but I do not believe it, even if a hundred more said it, because I know better and know it is opposed to reason. Since I do not wish to believe the one thing—well knowing that it was merely deceit and that they did not know, or wished to conceal, the identity of the father—I therefore must not accept the other thing without evidence, but reject it and suspend my judgement, until it is clearly proved to me by reason or from Scripture, for I am glad to learn. 35

Matthew (1:22–23) wrongly appeals to Isaiah 7:14

But I do not think that anybody will be able to prove it to me; for I shall demonstrate, O! theologians, how mistaken Matthew is in adducing evidence in this matter when he says: “That it might be fulfilled which was spoken by the Lord through the prophet, saying, behold, a virgin shall be with child” etc. Which place he, or rather the envoy of the 36

⁹ If the Holy Ghost impregnated Mary, then that *person* must be the Father of the Son. God the Father cannot then be said to be the Father of the Son and to have generated him from eternity. However, both options are mentioned in the Scriptures: both that the virgin was impregnated by the Holy Ghost and that the Father presently generated the Son. This is really a very strange and inept way of speaking, which even the theologians themselves cannot explain or understand. Thus I think that it is of no use whatsoever unless explained in accordance with truth and reason. Very many great and gross absurdities arise from the doctrine of the Trinity, and that is why the clergy do not wish people to investigate it but to believe it without investigation.

¹ Luke 1:32.

Heeren,^r Joseph in den droom verschijnende, so men schrijft, by brengt uyt Jesaia 7.14, om te bevestigen dat het voorsegt was, dat een Maagd sonder toedoen des mans soude een Soone baaren. Maar let nu eens op de bygebragte plaats, en siet de saak en sijn omstandigheden, die daar verhaald worden eens ter deegen in, en vergelijkt se eens met dese saak en 't sal klaarlijk blijken wat van de waarheyd van de saak is. Daar word een geschiedenis verhaald van eenen Resin, Koning van Sirien, en Pekah, de Koning Israels, met hun by hebbende magt, welke Koningen de Jooden seer benauwden met oorlog, waar over sy Jooden verdrietig wierden. Daar op komt den voorsegger Jesaia by Achas, den Joodschen Koning, en segt tegen hem, dat hy niet en sal verdrietig sijn, nog den moed niet laten vallen, ter oorsaak dat de vyanden niet op hem sullen winnen: en tot bevesting der waarheyd, dat sulks in 't kort, binnen dry of vier jaaren, soude geschieden, so segt de voorsegger tegens den Koning, eyscht een teken, die het selve weygerende, so segt de voorsegger selfs, de Heer sal u een teeken geeven: "Siet een Maagd" (of vryster) "sal swanger worden" (maar hy segter niet by sonder toedoen des mans) "en een Sone baaren" (en sy sal evenwel maagd blijven, en segt hy¹ ook niet) "ende sijnen naame Met ons de magtige (Immanuel) heeten. Booter en Honing sal hy eeten, tot dat hy weet te verwerpen het kwaade, ende te verkiesen het goede. Sekerlijk eer dit knegtken weet te verwerpen het kwaade, en te verkiesen het goede, sal dat Land, daar over gy verdrietig sijt, verlaaten sijn van sijne twee koningen." En in 't volgende Hoofdstuk staat het vervolg hier van: want daar word verhaalt, dat Jesaia naderde tot de voorsegster, en sy wierd bevrugt en baarde een Soon, en eer dit knegtken (staater voorts) soude konnen seggen, mijn Vader en mijn Moeder, so soudemen den rijkheyd van Damascus, en den buyt van Samarien, draagen voor het aangesichte des Konings van Assur. Damascus en Samaria waaren de twee hoofd-steden van de twee voornoemde Koningen: welke twee steden, by gevolg de twee

^r Hier kan men een groote swarigheyd tegen inbrengen, en seggen, dat dat eygentlijk maar sijn denkingen van een droomend man, gelijk het klaarlijk te leesen is. Segt men daar staat "een bode des Heeren verscheen Joseph in den droom", men sal wederom seggen, wat sekerheyd daar van? Immers geen andere sekerheyd daar van, als dat Joseph des morgens wakker wordende, sijn denkingen in den droom op die wijs heeft believen te verhaalen. Want niemant konde anders weeten wat bedenkingen hy in sijn droom gehad had. En dat verhaal is omtrent vijftig jaar daar na eerst beschreven. Wat sekerheyd dan daar van is, mag elk by sik self bedenken. Want Geesten konnen niet verschijnen. Of men die swaarihейd kan oplossen, en weet ik niet.

¹ sy.

Lord^r who appeared to Joseph in a dream, as it is written, adduces from Isaiah 7:14 to confirm that it was prophesied that a virgin without a man's doing would give birth to a son. But now consider the adduced place and closely examine the case and the circumstances which are there narrated, and compare them with this case, and it will become evident what the truth of the matter is. The history is there related of a certain Rezin, king of Syria, and Pekah, king of Israel, with their attending power, which kings greatly oppressed the Jews with war, bringing woe to the Jews. At that moment the prophet Isaiah comes to Ahaz, the Jewish king, and says to him not to be sad nor to lose courage, because his enemies will not prevail against him, and to substantiate that such a thing will happen shortly, within three or four years, the prophet says to the king: "ask for a sign". The king refusing, the prophet himself says that the Lord will give him a sign: "Behold, a virgin" (or spinster) "will conceive" (but he does not say without some man's doing) "and give birth to a son" (and yet remain a virgin, he does not say either) "and call his name With us the mighty (Immanuel). Butter and honey he will eat, until he knows to reject evil and choose good. Truly, before this child knows to reject evil and choose good, that land you feel grief over will be abandoned by its two kings." And this story is continued in the next chapter, for there it is related that Isaiah went to the prophetess, and she conceived and bore a son, and before this child (it further says) would be able to say, 'my father' or 'my mother', the riches of Damascus and the spoil of Samaria would be taken away before the king of Assyria. Damascus and Samaria were the two capitals of the two kings mentioned before, against which two cities and,

^r One can greatly object to this and say that these are only the thoughts of a dreamer, as can be clearly read. If someone says that it is written "an angel of the Lord appeared unto Joseph in a dream", one will again say: how certain is this? For there is no other certainty than that Joseph, when he woke up in the morning, wished to relate his thoughts in his dream in that way. For no one else could otherwise know what thoughts he had had in his dreams. And that story was only put into writing some fifty years afterwards. What certainty it contains, then, everyone can judge for himself, for ghosts cannot appear. I do not know whether this objection can be solved.

Land-schappen, te weeten Syria en 't land Israels, daar de selve in gelegen sijn, sijn beoorlogt geworden van den Koning van Assyrien, waar door die twee Koningen genootsaakt sijn geworden 't land van Judea te verlaaten, en dien vyand, die hun lieder Landen beoorlogden, wederstant te bieden. En wierden also de Jooden van die twee Koningen verlost binnen die tijd, van den voorsegger voorsegt.

- 37 Wat een schoone en vaste bybrenging van bewijs is dat nu van Mattheus om te bevestigen, dat het voorsegt was, dat een Maagd, te weeten die Maagd Maria, daar hy van schrijft, op¹ dien tijd, die hy schrijft, dat is omtrent tusschen de seven en agthondert Jaar na de voorsegging, een Soon soude baaren: daar het tegendeel so klaar als den dag blijkt, dat Jesaia om so een Maagd Maria niet gedogt heeft. Wilde imant der Godsgeleerden seggen, dat die bevrugting der voorsegster niet en behoorde tot die voorsegging, “siet een vrijster sal swanger worden” enz. of niet is geweest een vervulling van die voorsegging van Jesaia an Achas gedaan, om dat die voorsegster mogelijk geen Maagd is geweest, maar Jesaias Huysvrouw en dat die ook door toedoen des mans is bevrugt geworden: so seg ik voor eerst, dat die voorsegster wel kan een vrijster of maagd, ja die maagd daar Jesaia van seyde, geweest sijn, en die hy dies tijds getrouwt heeft, op dat die voorsegging soude vervult worden: of die sulks soude willen ontkennen, soude sulks klaar moeten bewijzen. Of die segt, dat het sijn Huysvrouw te vooren al is geweest, dewijl sulks in de schrift niet staat, sal het selve mede moeten bewijzen. Dat se door toedoen des mans is bevrugt geworden, dat geeft geen swarigheyd in die voorsegging, nog dat is ook niet tegen Jesaias seggen of meening: of die sulks soude willen staande houden, soude het selve klaar moeten bewijzen. Jesaia segt maar een vrijster sal swanger worden: maar daar staat niet by dat het sonder toedoen des mans geschieden sal.
- 38 Ten anderen seg ik dan nog, dat Jesaia onwaarheid en geen waarheid voorsegt heeft, en dat de geheele omstandigheyd der voorsegging niet deugt. Want so hy Jesaia sulks verstaan heeft van Maria en den Behouder, so heeft hy spreekende van een bevryding des lands van de vijanden, die het selfden benauwden, daar in gemist, dat het land ten tijde des Behouders bevrijd was van vijanden, want de Jooden waaren ten tijde des Behouders overheerde luyden: oversulks en kan Jesaias seggen daar niet toegebracht worden. En ten anderen en kan 't er niet toegebracht worden, om dat Jesaia segt tegen Achas, dat het land, daar hy verdrietig over was,

¹ soude op.

consequently, the two lands, namely Syria and the land of Israel, where they are situated, the king of Assyria declared war, which forced those two kings to leave the land of Judea and oppose that enemy who waged war against their lands. Thus, the Jews were freed from those two kings within the time predicted by the prophet.

How nicely and solidly has Matthew adduced the evidence to substantiate that it was prophesied that a virgin, namely the Virgin Mary of whom he writes, would bear a son at the time of which he writes, that is at some point between seven and eight hundred years after the prophecy, whereas on the contrary it is as clear as the light of day that Isaiah did not envisage such a Virgin Mary. If some theologian should wish to maintain that the impregnation of the prophetess was not part of the prophecy "behold a virgin will conceive" etc. or was not a fulfilment of that prophecy by Isaiah to Ahaz since the prophetess may not have been a virgin, but Isaiah's wife, and so was made pregnant through a man's doing, then I say, firstly, that the prophetess may well have been a spinster or a virgin, even the virgin that Isaiah spoke of and whom he married at that time so that the prophecy would be fulfilled. He who would wish to deny this would have to clearly prove it, and those who say that she was already his wife will also have to prove it, as this is not in Scripture. That she became pregnant by a man's action creates no problem for the prophecy, nor is it in conflict with Isaiah's saying or opinion, and should someone wish to maintain this he would have to clearly prove it. Isaiah merely says that a spinster will conceive, but he does not add that this will happen without the intervention of a man.

Secondly, I say that Isaiah has prophesied a falsehood and not a truth, and that the entire context of the prophesy is inconsistent. For if Isaiah understood it to refer to Mary and the Saviour, then he wrongly predicted, when speaking of a liberation of the country from the enemies who oppressed it, that the country in the days of the Saviour would be freed of enemies, for the Jews at the time of the Saviour were a subjugated people; Isaiah's pronouncement therefore cannot be applied here. Another reason why it cannot be applied here is that Isaiah says to Ahaz that the country he felt sad about would be abandoned by the

soude verlaaten sijn van de twee Koningen, te weeten Resin en Pekah, en dat die twee niet soude bestaan of hem overwinnen. En die voorsegging is dry of vier jaar daar na by Achas tijd vervult. Soude men nu die voorsegging willen brengen op den Behouder, en geestelijk uytleggen, dat dunkt my uyt het verhaal van de geschiedenis en omstandigheden heel ongerymt, en hoe soude dan tegens Achas kunnen gesezt worden, dat hy niet soude verdrietig maar gerust sijn, en dat de vyanden niet soudens bestaan? Voorwaar ik beken, dat ik 't met geen rede sien kan, dat tegen Achas soude kunnen gesezt worden, niet verdrietig maar gerust te sijn. Ik en weet ook niet waarom dat ik nog so veel omstandigheid en bewijs mag bybrengen, daar het in de grondtaal klaar genoeg staat dat het van geen Maria kan verstaan worden. Want hy segt een vryster of maagd heeft ontfangen, of is swanger geworden en sal een Soon baaren: maar daar staat niet een vryster of maagd sal swanger worden (gelijk men het gelieft heeft over te setten) en dat over so een lange tijd. Hy segt dat se al ontfangen heeft, of swanger is, dat is, dat het so haast geschieden sal, of so na by is, of het al geschied was. Of men kan het so heel wel neemen en uytleggen, dat hy alleenlijk maar heeft willen seggen, gy sult in 't kort verlost worden van u vyanden, te weeten so kort, eer een maagd, 't sy wat maagd dat het is, so die nu beslaapen word en daar uyt ontfangen heeft, of swanger word, een soon sal komen te baaren en eer dat knegtken dan sal tot jaaren van onderscheyd komen, sult gy van de vyanden verlost sijn. Want Jesaia om Achas te troosten, heeft daar de kortheyds des tijds mede willen te kennen geeven. Kan men nu uyt die voorsegging sodaanigen bewijs trekken, als men 'er uyt trekt? Ik meen neen. En wie soude voorder niet wel sien kunnen, die maar eenig oordeel heeft, en sik maar van vooroordeel, waar mede der meeste menschen oordeel benevelt is, ontlast, dat Mattheus geen bewijs heeft van de maagd-baaring uyt die overlegging van Jesaia? Evenwel word se mede van de Gods-geleerden, om dat Mattheus daar in eerst gedwaalt heeft, als een kragtig bewijs om die saak staande te houden bygebragt.

- 39 En word ook nog tot bewijs bygebragt de woorden van Maria, te weeten, "Hoe sal dat sijn, dewijle ik niet bekenne een man." Daar seggen sy, belijdt se self dat se Maagd is, en nog geen man bekend, of bekend heeft. Wy spreken dat niet tegen, dat se doe Maagd was, en nog geen man bekend had: maar segt se daar met die woorden, ik en sal geen man bekennen? Dat kan ik 'er niet in sien. Voorders sijn die woorden ligt maar alsoo te verstaan: ik heb nog geen eyge man. Wil men nog tot bewijs brengen 't geen 'er van Joseph staat, dat hy Maria niet bekende voor en al eer sy gebaart had, dat kan wel sijn, ik en salder niet tegenspreken.

two kings, namely Rezin and Pekah, and that these two would not stand firm or conquer him, and that prophecy was fulfilled three or four years afterwards during the days of Ahaz. If one wished to apply the prophecy to the Saviour and interpret it spiritually, that would in my view be most absurd considering the narrative of events and their circumstances, and how could it then be said to Ahaz that he was not to be sad but easy, and that his enemies would not stand firm? Truly, I confess that I cannot see any reason why it could be said to Ahaz not to be sad but easy. Nor do I know why I should adduce so many circumstances and so much evidence where it says clearly enough in the original language that it cannot be understood of any Mary. For he says that a spinster or virgin has conceived or has become pregnant and will bear a son, but it does not say a spinster or virgin will become pregnant (as it has pleased people to render it) and that after such a long time. He says that she has already conceived, or is pregnant, that is, that it will soon happen or is so near that it is as if it had already happened. Or one can readily take and interpret it thus, that he merely wished to say, you will in a short while be delivered from your enemies, namely in so short a while will you be freed of your enemies that if a virgin, whichever virgin she be, now sleeps with a man and conceives or becomes pregnant thereby and gives birth to a son, it will happen before that child reaches the age of reason. For Isaiah wished to indicate the shortness of the duration in such a way in order to comfort Ahaz. Now, can one draw from that prophecy such proof as people do draw from it? I think not. And who with at least some power of judgement, and having freed himself of the preconceptions that cloud the judgement of most people, would not further be able to see that Matthew has no proof of the virgin birth from the prediction of Isaiah? Yet it too is proffered by the theologians as a powerful proof to sustain the case since Matthew first made this error.

Also put forward as evidence are the words of Mary, namely “How shall this be, seeing I know not a man?”¹ There, they say, she herself confesses that she is a virgin and does not know a man or has not known a man. We do not gainsay this, that she was a virgin then, and had not yet known a man. But does she say by those words: “I shall not know a man?” I cannot read that into it. Furthermore, those words may easily be understood thus: “I do not yet have a husband of my own.” If they wish to adduce as evidence what it says of Joseph, that he did not know Mary before she had given birth, that may be true, I will not gainsay it. Does

¹ Luke 1:34.

Volgt daar nu uyt dat se geen man bekend heeft, immers geensins. Heeft Mattheus gedooit in 't bybrengen van de woorden des voorseggers, wat weten wy of hy hier ook niet mist, en laat vorders eens imant toonen met reden, dat eene Maagd sonder toedoen des mans een soon kan baaren: 't welk wy meynen dat niet doenlijk is, by gevolg moet dat dan maar geloofd worden sonder klaar bewijs, als men meynd dat daar eenig heyl in gelegen is.

Jezus' afstamming van David onbewezen

- 40 Nu word 'er vorders gesegt, dat Jesus uyt den geslagte Davids is. De Jooden, om dat in de schrift staat dat Joseph zijn eyge Vader niet geweest is, maar zijn gemeynde Vader, seggen dat hy dan waarschijnlijk niet uyt den geslagte en lendenen Davids na den vleesche soude zijn gebooren: want Maria was een volle nigt van Elisabeth, welke was uyt den geslagte Aarons en de huysvrouw van Zacharias den heyliger, soo dat sy beyde, en Maria en Elisabeth zijn geweest uyt den stamme Levi, en by gevolg is den Behouder, na de maagdschap sijns moeders, een Levit, en niet uyt den stamme Juda; dierhalven konnen geen voorseggingen op hem gepast worden. Ja selfs is dan ook onwaar dat seggen des bode tot Maria, namentlijk, "De Heere God sal hem den stoel Davids sijns Vaders geeven." Vorders seggen sy, so Joseph zijn eygen Vader niet is geweest, so is hy een onegteling, want dat seggen van Maria, te weten, "hoe sal dat zijn, dewijle ik niet bekenne een man", bewijst niet, dat sy met dat seggen geen man bekend heeft, waar uyt sy bevrugt is geworden. Want dat seggen is maar te verstaan, ik heb nog geen eyge man. Nog dat bewijst ook niet, al volgter op: "de Heyligen Geest sal over u komen. En de kragt des Alderhoogsten sal u overschaduwen": want tot bekenning van man en vrou moet de kragt des Alderhoogsten komen, salder wat goeds en magtigs van voortkomen. Maar dat seggen sag alleen op de groote belofte, die de boode deed, daar nogtans niet op gevolgt is, schoon zijn onegte Vader uyt den huysen en geslagte Davids mogt geweest zijn. Want in plaats van met de stoel Davids, dat is met de Koninglijke heerschappy, begiftigt te worden, is hy in tegendeel leelijk van onse voorouders mishandelt en ter dood gebragt. Wil men tegen de Jooden seggen, dat het geestelijk moet verstaan en uytgelegt worden: de Jooden sullen seggen, dat het nog geestelijk nog waereldlijk kan uytgelegt of verstaan worden van hem, als niet sijnde uyt den geslagte Davids wettelijk geteelt. Want dat hy Jesus sonder toedoen des mans soude gebooren zijn, sullen sy niet gelooven. Dog

it follow from that that she has not known a man? Not at all. If Matthew erred in adducing the prophet's words, how do we know that he is not mistaken here too? Furthermore, let someone demonstrate that a virgin can bear a son without the help of a man, which we think cannot be done; consequently, it has to be simply believed without clear evidence if one thinks that some good attaches to it.

Jesus' descent from David unproved

It is further claimed that Jesus descended from David. Since it says in 40
Scripture that Joseph was not his real but his supposed father, the Jews say that then he was probably not born from the line and loins of David after the flesh. For Mary was a full niece of Elisabeth, who came from the line of Aaron and was the wife of the priest Zachary, so that they both, Mary as well as Elisabeth, came from the tribe of Levi, and so the Saviour is a Levite according to his mother's lineage and does not come from the tribe of Judah. Therefore, no prophecies may be applied to him. Then, it is even untrue what the messenger says to Mary, namely "the Lord God shall give unto him the throne of his father David."¹ Further, they say, that if Joseph was not his real father, he is a bastard, for those words of Mary, namely "how shall this be, seeing I know not a man", do not prove that while saying that she has not known any man by whom she was made pregnant. For that expression merely means, "I do not yet have a husband of my own." Nor does it prove anything that it is followed by: "the Holy Ghost shall come upon thee, and the power of the Highest shall overshadow thee"; for when a man and a woman have intercourse, the power of the Almighty is after all needed if something good and strong is to come of it. That statement only concerned the great promise made by the messenger, which yet remained unfulfilled even though his pretended father might have originated from the house and line of David. For instead of being endowed with the throne of David, that is, with royal power, he was on the contrary badly mistreated and put to death by our ancestors. If one wishes to say to the Jews that it should be taken and interpreted spiritually, the Jews will say that it can be explained or understood of him neither spiritually nor temporally, since he was not a legitimate descendant of the house of David. For they will not believe that he, Jesus, was born without

¹ Luke 1:32.

tegen de Jooden sal ik wederom seggen: dewijl u voorseggers iets voorsegt hebben van imant die uyt de stamme en geslagte Davids soude sijn, en gy bekent datter soodaanigen een nog niet geweest is, die volvoert heeft die dingen, die voorsegt zijn, en het geslagte Davids is nu uytgestorven, so blijkt klaarlijk, dat uwe voorseggers geen waarheyds voorseggers geweest zijn, maar onwaarheyds voorseggers, en by gevolg is daar niet op te betrouwen, nog op uwe uytlegginge, en seggen ook niet.

De profetie van de 'nageboorte' slaat niet op Jezus

- 41 Wat an gaat de voorseggingen¹ die men op Jesus wil passen: deselve sijn vry duyster en algemeen, so dat se op hem alleen niet passen, maar dat men se ook wel op andere kan passen. Wy sullender eens eenige uytleggen, en voor eerst die van Jacob is voorsegt van de komste des Behouders, so men meend (altoos men soud ser gaern toebrenge) welke luyd aldus: “De rijks-staf en sal van Juda niet wijcken, nog de wetgeever van tusschen sijne voeten tot dat de nageboorte komt: ende den selven sullen de volckeren gehoorsaem zijn, of hooren.” Dit is een bysondere wijs van spreken; in dese voorsegging is niets, mijns oordeels, waar uyt men kan afneemen, datter na ’t verloop van meer als seventien hondert jaaren een God mensch soude komen, of dat de tweede selfstandigheyd (gelijk men versiert) des goddelijken Wesens een mensch soude worden, of gelijk de geestelijken spreken, menschheyd anneemen. Ik beken gaerne, dat ik ’t er niet in sien kan. Daar en boven so men het al op den Behouder wilde passen, so sal men bevinden, datter onwaarheden in die voorsegging sijn, en so der onwaarheden in sijn, so en kant geen waare voorsegging sijn, gelijk wy betoonen sullen.
- 42 Jacob seltoogende segt: “De rijks-staf sal van Juda niet genomen worden.” Is dat nu waar dat hy daar gesegt heeft? Neent: want de rijks-staf, dat is de heerschappye, was al lang weg genoomen, niet alleen van Juda, maar ook van al de Israeliten, by gevolg is die voorsegging onwaar, en kan oversulks op den Behouder niet gepast worden. “Nog den wetgeever” (segd hy) “van tusschen sijne voeten.” Wat dat voor een seggen is, “de wetgeever van tusschen sijne voeten”, dat weet ik niet. Maar nu ist ook waar, dat de wetgeever dies tijds nog niet van tusschen sijn voeten was weggenomen? Dat is, wasser dies tijts nog een onbepaalde magt hebbende wetgeever? Neen’t: want de wetgeever was al lang weg,

¹ voorsegging.

a man's doing. But to the Jews I will say in return: since your prophets have prophesied something about somebody who was said to come from the tribe and house of David, and you admit that there has not yet been a person who fulfilled the things that were prophesied, and the house of David is now extinct, it is evident that your prophets were not prophets of truth but prophets of falsehood, and consequently that they are not to be relied upon and neither are your explanation and allegation.

The prophecy of the 'afterbirth' does not apply to Jesus

As regards the prophecies that people wish to apply to Jesus, they are quite obscure and general so that they do not fit him alone but can be made to suit others as well. We shall explain some of them, and first of all the prophecy of Jacob about the coming of the Saviour, as people think (at least they would like to apply it here), which goes as follows: "The sceptre shall not depart from Judah, nor the lawgiver from between his feet, until the afterbirth comes; and him the nations will obey or listen to."¹ These are peculiar expressions. In my opinion this prophecy contains nothing from which one may gather that after more than seventeen hundred years had passed a God-man would come, or that the second substance (as people imagine) of the divine Being would become a human being, or as the theologians say, take on humanity. I readily admit that I cannot make that out. Moreover, if people wish to apply it to the Saviour they will find that there are falsehoods in the prophecy, and if there are falsehoods in it it cannot be a true prophecy, as we shall demonstrate.

The dying Jacob says: "The sceptre will not be taken away from Judah." Now, is what he has said there true? No it is not, for the sceptre, which means sovereignty, had long since been taken away not only from Judah but from all the Israelites, so the prophecy is false and cannot therefore be applied to the Saviour. "Nor the lawgiver (he says) from between his feet." What turn of phrase that is, "the lawgiver from between his feet", I do not know. But is it true that the lawgiver at that time had not yet been taken away from between his feet? That is, was there still then a lawgiver with unlimited power? No, for the lawgiver was long gone; he had been taken

¹ Gen. 49:10.

die wierd weg genomen, doe de heerschappye weggenomen wierd. De Jooden hadden niet langer (gelijk een vry volk, of een ononderhoorig Koningrijk heeft) een onbepaalde magt hebbende heerschappy, dat is, sy en hadden geen hoog en laag regts gebied, of sy en konden geen oorlog en vrede maken, sy waaren onderhoorig de Romers, sy en hadden geen Koning dan den Keyser: ja sy en konden geen doods misdaadiger ter dood verwijzen; so was de wetgeever al weg doe den Behouder kwam: by gevolg is die voorsegging niet waar en kan op den Behouder niet gepast worden. “Tot dat” (segd hy) “de nageboorte komt.” Ik beken, ik kan dat seggen nieuwers toebrengen. De nageboorte sijn drie vliessen, waarmede de vrugt, in de baarmoeder nog sijnde, is omwonden, en die na de geboorte des kinds als dan mede uyt de baarmoeder gehaalt worden. Hoe komt dese nageboorte nu hier te pas, denk ik? Dat weet ik op al de waereld niet, hoe die hier te pas komt, of hoe men dat seggen op den Behouder kan passen. De nageboorte is onnut en wegwerpe-lijk, die men weg smijt nevens de andere onreyngheden, de welke een kerm vrouw af gaan, so in als na de geboorte des kinds. Wil men nu iets, ’t geen onnut is en wegwerpe-lijk, neemen voor een wel edele vrugt? Dat is al wat ongerijmt dat men de vuyligheden sal neemen voor een wel edel mensch, die door deugt waarlijk edel was. Wie kan sodaanige wijs van spreken goed maaken? Ik beken voorwaar, dat ik se niet goed maaken kan, al neem ik de gantsche redenrijk kunst te hulp. Want ik heb noit sodaanige overnaamige wijs van spreken gesien in de redenkonste, dat de onnutte nageboorte genomen word voort kind, of dat men van doppen, die men weg smijt, spreekende, de pitten daar by verstaan soude. Het heeft geen eygenschap ter waereld, en dieshalven ist verwerpe-lijk. En daar en boven die iets voorseggen wilde, die most het selve so naakt en klaar en so eygentlijk voorseggen, datter niets op te seggen viel, of datter niet de minste dubbelsinnigheyd in was, daar men an twijfelen konde: of anders en kan ’t geen waare voorsegging sijn, maar wel een dubbelsinnige voorsegging: of ten minsten een ongewoone wijs van spreken.

- 43 Dog wil men enkel en met geweld hebben, dat het woord *schilo*, nageboorte, sal betekenen een vrugt, gelijk men met geweld wil dat het sal betekenen. Wat voor een vrugt sal ’t dan sijn, een vrouwelijke of mannelijke vrugt, dewijl het woord vrugt dubbelsinnig is, en so wel een vrouwelijke als mannelijke vrugt beteekent? Segt men van een mannelike vrugt word hier gesproken, en by gevolg van een soon. Als men het nu al voor een soon neemt, so is het nog dubbelsinnig, dan weet men nog niet wat voor een soon (want dat is maar in ’t algemeen gesproken) of

away when the sovereignty was taken away. The Jews no longer had (as a free people or non-subordinate kingdom has) unrestricted sovereignty, that is, they had no high and low jurisdiction, and they could not make war or peace, they were subordinate to the Romans, they had no king but the Emperor, and they could not even sentence a capital offender to death. So the lawgiver was already gone when the Saviour came; consequently, the prophecy is false and cannot be applied to the Saviour. "Until (he says) the afterbirth comes." I confess, I cannot relate such a turn of phrase to anything. The afterbirth is three membranes wound around the foetus when it is still in the womb and which after the birth of the child are also pulled from the womb. How does this afterbirth fit in here, I wonder? I have no idea in the world how it fits in here, or how that phrase can be applied to the Saviour. The afterbirth is of no value and disposable, to be thrown away alongside the other unclean materials coming from a woman in labour, both during and after the birth of the child. Do they wish to take something worthless and disposable for a noble offspring? It is quite absurd that the unclean substances are to be taken for a noble person, who was truly noble on account of his virtues. Who can account for such manner of expression? I indeed confess that I cannot explain it even with the assistance of the entire art of rhetoric. For I have never seen such a metonymical figure of speech in rhetoric where the worthless afterbirth is taken for the child, or where if one speaks of shells that are thrown away one would mean kernels. That makes no sense at all and is therefore to be condemned. Moreover, those who wish to prophesy ought to make things so plain and clear and so straightforward that nothing could be objected to them, or that they contained not the least bit of ambiguity that could give grounds for doubt. Otherwise, it cannot be a true prophecy but an ambiguous prophecy, or at least an unusual way of expressing oneself.

If one, however, insists that the word *schilo*, afterbirth, only means 43
foetus, as people insist, then what kind of foetus will it be, a female or a male foetus, since the word foetus is ambiguous and means both a female and a male foetus? If one says that a male foetus is involved here, and therefore a son, then even if it is taken for a son it is still ambiguous as one still does not know what kind of a son (for it is only said generally),

het dese of die soon is, en of het de soon van een Jode of de soon van een Heyden is. Het kan ook, gelijk men uyt de uytlegging sal sien, nog beter op de soon van een Heyden toegepast worden, als op de soon van een Jode, om dat de Rijksstaf en Wetgever door de Heydenen weggenomen zijn. Ist een voorsegging en salt een voorsegging zijn, die al vervult is? Soo diende men 'er wel wat van te maaken dat wat lijkt: dieshalven moeten wy eens sien of wy deselve niet wat anders kunnen uytleggen, dat het wat lijkt na een voorsegging.

- 44 Wat de nageboorte is hebben wy gesegt, en dat se onnut en verwerpelijck is, als 't kind is gebooren, van gelijcke. Dat men nu dat onnutte of die nageboorte nam voor een mensch onnut en verwerpelijck door godloosheyd, voor een mensch die niet meer waard is als een nageboorte, die men weg smijt, dat soude dan een heel andere swier nemen. En dat men nu die verwerpelijcke mensch eens nam voor het Roomse volk, of de Roomse heerschappy, bestaande (na 't gevoelen der Joden) uyt onnutte en verwerpelijcke menschen, dan soude men die voorsegging al eenigsints kunnen goed maaken, en daar uyt besluyten, dat Jacob heeft willen voorseggen datter, eer de Jooden hun heerschappy en wetgever geheel verlooren, een onnut, verwerpelijck volk soude komen en opstaan, 't welk de volkeren, de Jooden al mede, souden gehoorsaam zijn: en dat is ook geschied. Want by na alle volkeren, ook de Jooden selfs, hebben het Roomsche volk gehoorsaam geweest. Ja de Romers hebben de Jooden niet alleen de heerschappy en wetgeving afgenomen, maar ook nog daar en boven tot slaaven gemaakt. Of so dese uytlegging niet volkomen is, om datter van geen geheel volk, maar van een nageboorte gesproken word: dat men dan eens dat onnutte, of die nageboorte nam voor de Tegenbesmeerde (*Antichristos*) of liever Tegenbehouder, waar van in de Openbaringe gewag word gemaakt, en op dien Turk Mahomet gepast word (want willen sy Godsgeleerden een Joodse raads vergaderinge sonder magt neemen voor een Rijksstaf en wetgever, dan seg ik, dat so een raads vergadering sonder magt, alsser ten tijde des Behouders is geweest, nog dies tijds, als Mahomet kwam, op de eene of op de andere plaats by de Joden wel is geweest), dan soude men die voorsegging nog al soo wel kunnen goed maaken, en daer uyt besluyten, dat Jacob heeft willen voorseggen, dat de Rijksstaf van Juda niet sal wijken, nog de wetgever van tusschen sijne voeten, tot dat de nageboorte komt, en den selven sullen de volkeren gehoorsaam zijn, of dien sullen de volkeren hooren. Dat is, de Joodse raad sonder magt en sal niet teenemaal weg zijn tot dat *shiloh*, die onnutte geboorte of mensch komt, de welke door sijn verleydinge sal maaken, dat de volkeren hem sullen

whether it is this or that son and whether it is the son of a Jew of the son of a heathen. As the interpretation will show, it can indeed be more aptly applied to the son of a heathen than to the son of a Jew, because the sceptre and lawgiver have been taken away by the heathens. Is it a prophecy, and is it to be a prophecy that has already been fulfilled? Then one ought to make something of it that has some semblance of truth. Therefore we must see if we cannot explain it somewhat differently so that it somewhat resembles a prophecy.

What the afterbirth is we have explained, and also that it is worthless 44 and disposable after the child is born. It would be going in a very different direction if one took that worthless thing or that afterbirth for a human being who is worthless, and to be condemned for his godlessness, or for a person who is no worthier than an afterbirth that is disposed of. If one took that objectionable person for the Roman people or Roman government, which (according to Jewish opinion) consisted of worthless and objectionable people, then one could lend some credence to the prophecy and conclude from it that Jacob wished to prophesy that, before the Jews had completely lost their sovereignty and lawgiver, a worthless, objectionable people would come and rise up before whom the nations, including the Jews, would submit—and that is what happened. For nearly all peoples, even the Jews, yielded to the Roman people. Indeed, the Romans not only took away the power and laws of the Jews but in addition made them into slaves. If this explanation is inadequate since not a whole people but an afterbirth is mentioned, then let that useless thing or that afterbirth be taken for the Counter-anointed (*Antichristos*) or rather Counter-saviour, who is mentioned in Revelations, a name applied to the Turk Mahomet (for if the theologians wish to take a Jewish council without power for a sceptre and lawgiver, then I say that such a powerless council as was in place when the Saviour was alive still existed somewhere or other among the Jews in the days of Mahomet), then the prophecy would be fulfilled just as well and one could conclude from it that Jacob wished to prophesy that the sceptre will not depart from Judah nor the lawgiver from between his feet until the afterbirth comes, and him the nations will obey, or him the nations will hear. That is, the Jewish council without power will not be wholly gone until *schilo* comes, that useless birth or man, who by his deception will cause the nations

gehoorsaam zijn, of dat de volkeren hem sullen hooren: 't welk alle beyde waar is. De volkeren dat word geseget van de meeste. Slaat nu eens u oogen op O mensch! en siet of niet de volkeren Mahomet den Turk gehoorzaam zijn, dat is onder zijn heerschappy zijn; en siet of niet de volkeren Mahomet hooren, dat is Mahomets Godsdienst volgen. Want daar sijnder meer die Mahomet volgen, als die den Behouder volgen: by gevolg kan die voorsegging beter op Mahomet gepast worden, als op den Behouder.

- 45 Dog wy sullent eens nog beter en eygentlijker seggen, en nemen die voorsegging so eygentlijk als 't mogelijk is, en passen de selve dan eens op Alexander de groote, en men sal sien, dat de voorsegging met de geschiedenis, so de selve is uyt gevallen, heel wel sal overeenkomen. Wat is nu den inhoud van de voorsegging? De inhoud van de voorsegging voor eerst is, dat Jacob voorsegt, dat zijn geslagte sal groot en magtig worden: en dat is geschied: daar na dat het niet altijd groot en magtig en sal blijven, maar kleyn en vernedert worden: en daar toe dienen die woorden, de welke wy verhandelt hebben, en nu wederom eens sullen uytleggen. Jacob dan heeft voorsegt, dat sy Israeliten sullen worden groot en magtig: en nu segt hy, dat het niet altijd duuren sal; maar dat sy de heerschappy en wetgeever sullen kwijt raaken, of dat die weg genomen sullen worden. Dog dat dat eer niet geschieden sal voor datter (hy segter een teeken by) een nageboorte, dat is onnutte geboorte of mensch komt, die de volkeren sullen gehoorzaam sijn. Dit nu eens op Alexander de groote gepast, en siet eens of 't niet effen met de voorsegging sal over eenkomen. Want doe¹ Alexander, die onnutte geboorte of mensch, de welke gemaakt heeft, dat de volkeren, de Jooden mede, hem gehoorzaam waaren, kwam, doe wasser nog de heerschappy en wetgeever by de Jooden, alhoewel se so groot niet en was, als sy voorheen wel geweest was, en naderhand heeft se seer afgenomen tot dat se eyndelijk geheel vernietigt is, gelijk men in de geschiedenis boeken sien kan. Of op den Koning Antiochus, die de Joden by na teenemaal verwoest heeft, kan het ook wel gepast worden. Staan imant dese uytleggingen nog niet an, en segt hy, dat is altermaal maar raadsel; die seg ik wederom, dat het mede een raadsel is, die voorsegging op den Behouder te passen, overmits by sijn komst den Rijksstaf en wetgeever al weg waaren.

¹ die.

to obey him, or cause the nations to hear him—both of which are true. The nations means most nations. Now open your eyes, O people, and see if the nations are not hearing Mahomet, that is following Mahomet's religion. For there are more who follow Mahomet than there are followers of the Saviour; consequently, that prophecy is more justly applied to Mahomet than to the Saviour.

We shall provide a still better and more appropriate explanation, and 45 take the prophecy as literally as possible and apply it to Alexander the Great, and we shall see that the prophecy will fully accord with the course of events as they actually happened. So what is the substance of the prophecy? The prophecy says firstly that Jacob predicts that his house will become great and powerful, and that is what happened; then, that it will not remain great and powerful forever, but that it will be small and humble. That is the meaning of the words that we have discussed and which we shall now explain again. Jacob has prophesied, then, that the Israelites will become great and powerful, and now he is saying that this will not continue forever, but that they will lose their power and lawgiver, or that these will be taken away. That, however, will not occur before (he attaches a sign to this) an afterbirth comes, that is, a worthless birth or man, whom the nations will obey. Now, if one applies this to Alexander the Great, see if it does not perfectly agree with the prophecy. For when Alexander came, that worthless birth or man who made the peoples including the Jews obey him, at that moment the power and lawgiver were still with the Jews, though not so great as they had previously been, and afterwards their power strongly diminished until it was finally completely destroyed, as one can see from the history books. Otherwise, it can equally be applied to King Antioch, who nearly completely destroyed the Jews. If anyone does not like these interpretations, saying they are merely guesswork, I say to them that it is also pure speculation to apply that prophecy to the Saviour, because at his arrival the sceptre and lawgiver were already gone.

Bespreking van drie andere profetieën

- 46 Veel min kan men dat zeggen, 't welk staat in 't boek des begins, te weten, "Het saad der Vrouwe sal de Slange de kop vermorselen", als een voorsegging bybrengen, en op den Behouder passen. Want wie is het saad der Vrouwe? Immers den mensch, soo wel de vrouw als de man: want de vrouw word uyt de vrouw gebooren, en de man word uyt de vrouw gebooren. Dat seggen is immers al te algemeen om op imant in 't besonder toegepast te worden. Dat seggen is wel waar, dat 'er vyandschap is tusschen de menschen en de slangen of 't kruypende gedierte. En dat de mensch somtijds een slange of ander onreyn kruypend gedierte (gelijk allerley gewormte) niet alleen wel de kop, maar ook wel het heele lijf vermorselt, is ook waar. En dat seggen is ook wel waar, dat een slang somtijds wel van agter een mensch in de verssenen of hielen steekt, dat is, vermorselt. Want om de kop te vermorselen so hoog kan hy sik van de aarde niet opheffen,¹ of het most al een groote slang zijn. So dat ik niet sien kan dat die voorsegging op de Behouder kan gepast worden. Ook so word dat seggen veel uytgelegd van de voortteeling des menschelijken geslachts.
- 47 De voorsegging uyt Jesaia 11,² "Daar sal een rijsken voortkomen uyt den afgehouden tronk Isai" enz. word gepast op Hizkia, de welke met de roede sijns monds en den adem sijner lippen de godloosen doodede: want op zijn gebed sloeg 'er God met een plaage 185.000 dood in 't leger van Sanherib. Wil men het op Jesus passen met het selve wat oneygentlijk uyt te leggen; dat kan men doen. Maar daar staat op het 9. afdeelsel: "Men sal nergens leet doen, nog verderven op den gantschen berg mijner heyligheyd: want de aarde sal vol kennisse des Heeren zijn." Is dat nu waar, dat men nergens geen leet doet, nog en verderft op den gantschen berg van Gods heyligheyd, 't welk nu moet verstaan worden onder al de Christenen? Voorseker geensins: maar men doet malkanderen wel ter deegen leet, en men zoekt malkander geduurig te verderven. En is dat ook waar dat de aarde nu vol kennisse des Heeren is? Ook niet; want de aarde is vol twist, en geschil, en sydigheden en strydigheden. In gevallen de aarde vol kennisse des Heeren was, soo souder eenigheyd en eensgesintheyd zijn, 't welk 'er nu nog niet en is: want sydigheden en twisten spruyten uyt onkunde. Dienshalven en grijpt die voorsegging als nog geen stant, en kan tot geen bewijs strekken.

¹ opgeeven. ² 2.

Discussion of three other prophecies

Much less can that phrase from the book of the beginning, namely, “the woman’s seed shall bruise the snake’s head”,¹ be adduced as a prophecy and applied to the Saviour. For who is the woman’s seed? It is, of course, man, both women and men; for woman is born of woman, and man is born of woman. That expression is after all too general to be applied to anyone in particular. It is indeed true that there is enmity between people and snakes, or the animals that creep. It is also true that people sometimes crush not just the head of a snake or other impure creeping animal (like all kinds of worms), but its entire body as well. And it is also the case that a snake sometimes bites people in their heels from behind, that is, crushes them. For it cannot raise itself high enough from the ground to crush someone’s head, or it would have to be a big snake. So I cannot see that the prophecy can be applied to the Saviour. In addition, these words are also often read as referring to the propagation of the human species. 46

The prophecy from Isaiah 11, “there shall come forth a rod out of the stem of Jesse” etc., is applied to Hezekiah, who with the rod of his mouth and the breath of his lips slew the wicked, for in answer to his prayer God slew 85,000 men in Sennacherib’s army with a pestilence. If one wishes to apply it to Jesus by interpreting it somewhat metaphorically, that may be done. But it says in the ninth verse: “They shall not hurt nor destroy in all my holy mountain: for the earth shall be full of the knowledge of the Lord.” Now, is that so, that there is no suffering nor destruction in all God’s holy mountain, which must now be read as: among all the Christians? Surely not; rather, they truly hurt each other and constantly seek to ruin one another. And is it true that the earth is now full of knowledge of the Lord? Not true either, for the earth is full of strife and dissension, conflicts and disputes. In the event that the earth were full of knowledge there would be unity and harmony, which have not yet come, for conflict and strife are born of ignorance. So that prophecy has not yet been fulfilled and cannot serve as proof. 47

¹ Gen 3:15.

- 48 Voor 't laatste kan ik niet sien, datter een voorsegging van de Joodse voorseggers kan gepast worden op Jesus, ten sy men de selve al vry wat oneygentlijk uytlegt, en dat men 't er dan so wil toetrekken, gelijk al so die plaats van Daniel in het 7 hoofdstuk, het 13. afdeelsel al redelijker wijs op de Behouder ende de verbreyding sijner leere kan gepast worden; en oversulks word de Saligmaker daar eenigsints door bevestigt. Dog daar word hy geen eeuwig God genoemd maar eens menschen soone, trouwens daar word in geen voorseggingen gewag gemaakt van een eeuwige God en te gelijk mensch in een selfstandigheyd (*persoon*). Van Paulus word evenwel gesezt dat het openbaar is, dat onsen Heere uyt Juda is. Maar wat sullen wy seggen, is het dies tijds O! Paulus, so openbaar geweest, gelijk of er niet an te twijffelen was, waarom hebt gy ons dan geen meerder bewijs of blijk en sekerheyd daar van nagelaaten? Ik kan niet sien, dat het so openbaar is, of so openbaar te bewijzen is. Maar ik kan en mag het evenwel wel gelooven, en elk die wil kan en mag het wel sonder swaartigheyd gelooven.

Drie fundamentele, 'zaakrakende' leerstukken aangaande Jezus

- 49 Dog of het nu imant niet gelooven wilde om dat het niet seer klaar is, wat swaartigheyd met so een? Wat swaartigheyd sullen veele, die dikwils meer op omstandigheden, als op de grondvest des saaks sien, wel seggen? Al groote swaartigheyd, gelijk sy meynen; maar mijns oordeels kleyne swaartigheyd, of liever geen swaartigheyd: want daar most geen swaartigheyd sijn, of mijn seggen sou niet deugen. En om dat te betoonen, so vraag ik eens an een jegelijk wie het soude mogen wesen: waar staat ergens in de schrift sodaanigen uytdrukkelijken gebod, naamentlijk dat, so wie niet en gelooft, dat Jesus uyt den stamme Juda en uyt den geslagte Davids gebooren is, die sal eeuwiglijk verdoemt sijn? Nergens voorwaar, dat ik weet. Nu dewijle dan datter sodaanigen gebod nergens staat in de schrift, so moet de saak daar niet op ankommen, by gevolg geen swaartigheyd of men dan niet en gelooft, dat het openbaar is, 't geen Paulus segt openbaar te sijn, en by gevolg heeft men daar geen swaartigheyd van te verwagten, of men gelooft, dat hy uyt den stamme Levi is gesproten, of uyt de stamme Juda, of uyt de stamme van Dan of Zebulon, enz. So ook wat swaartigheyd isser, of men gelooft, dat de voorseggingen niet klaarlijk of eygentlijk gepast¹ sijn op de Saligmaker, of op sijn komst, dewijl die so

¹ gesezt.

Finally, I cannot see that one prophecy of the Jewish prophets can be applied to Jesus unless it is explained in a quite fanciful way and forcibly made to fit, just as the passage from Daniel in the seventh chapter, thirteenth verse, can reasonably be applied to the Saviour and the spreading of his teachings, so that the Redeemer is somewhat confirmed by it. There, however, he is not called eternal God but a son of man; no prophecy, for that matter, refers simultaneously to an eternal God and a man in one substance (person). Paul, however, says that it is evident that our Lord is from Judah. But what shall we say? If at the time, O Paul, it was so evident that it could not be doubted, then why have you not left us more proof or evidence and certainty of it? I cannot see that it is so evident or so evidently demonstrable. Yet I can and may still believe it, and anyone who likes can and may believe it without difficulty. 48

Three fundamental, material teachings concerning Jesus

If, however, someone did not wish to believe it because it is not very clear, why should you let such a one trouble you? What difficulty is there, many will say who give more attention to circumstances than to the essentials of the matter? There is great difficulty in their opinion, but only a minor problem in my view, or rather no problem at all; for there must be no problem or what I say would not be right. To prove this, I ask any person, whoever they may be: where in Scripture is there stated such an express command, namely, that anyone who does not believe that Jesus was born from the tribe of Judah and the house of David will be damned forever? Nowhere, indeed, so far as I know. Now then, since Scripture does not contain such a command, this should not be the issue, and consequently there is no difficulty if one does not believe that those things are evident which Paul says are evident, and so no trouble can be expected to arise from believing that he came from the tribe of Levi, or the tribe of Judah, or the tribe of Dan or Zebulon etc. Likewise, what difficulty is there in believing that the prophecies do not clearly or appropriately fit the Saviour or his coming, since they are so obscure and ambiguous 49

duyster sijn en dubbelsinnig, dat men die ook, gelijk gedaan word, op anderen kan passen? Mijns oordeels geen swaargheyd. Want waar staat ergens in de schrift een uytdrukkelijk gebod, te weeten, dat so wie niet en gelooft, dat de voorseggers klaarlijk en operbaarlijk hebben voorsegt de komste des Behouders, die sal eeuwiglijk gestraft worden? Al mede nergens, dat ik weet. So moet de saak dan op de voorseggingen niet ankommen, maar daar op, dat wy nu seker weeten, 't welk saak raakende is, dat hy gekomen is, of 't welk evenveel is, datter een Jesus is geweest, welke geleert heeft, dat wy God boven al van gantschen gemoede en uyt al onse kragten moeten lief hebben, en onse evennaasten als ons selven; 't welk goddelijke geboden en leeringen sijn. Nu kan imant, die geen sydigheden soekt, wel sien datter geen swaargheyd in is, of men gelooft om dat de voorseggingen wat duyster sijn dat God dien leeraar onverwagt gesonden heeft, dan of hy van sijn komst eenige voorsegging heeft laten doen. Dewijl het maar ankomt op het gekomen sijn.

- 50 Voorders om eens alle onnoodige geloofs omstandigheden, waar uyt ook bygevolg voortkomen veel onnoodige twistredenen, en uyt welke wederom haat en sydigheden spruyten, af te snyden, om so veel te gemakkelijker tot eenigheyd en sekerheyd des geloofs tot eeniger tijd te mogen komen, so vraag ik wederom eens: waar staat ergens in de schrift sodanigen uytdrukkelijken gebod, te weeten, dat so wie niet en gelooft, dat Jesus van een maagd gebooren is sonder toedoen des mans, die sal eeuwiglijk verlooren gaan? Nergens voorwaar, dat ik weet. So moet de saak daar dan al mede niet op ankommen. Ik sal vorder vraagen, waar staat in de schrift ergens met uytgedrukte woorden sodanig gebod, dat so wie niet en gelooft, dat Jesus is een God van eeuwigheyd en eens wesens met de Vader, of datter in het eenige goddelijke Wesen drie selfstandigheden (*personen*) sijn, die sal eeuwiglijk verlooren gaan?¹ Ik meen ook dat dat nergens staat: by gevolg moet het daar dan ook al niet op ankommen. Want al wat saak raakende is, daar moet klaar blijk van sijn: daar geen klaar blijk van is, het is sekerlijk, dat dat niet saak raakende is, of niet kan sijn; 't welk veel gesezt is, dog het is de naakte waarheyd. Ja wat meer is, wy hebben getoont dat de dryeenheyd buyten de schrift en tegen de reden is, en by gevolg en moet die geensins geleert, nog gelooft worden: ten sy dat men seer dwaaslijk wil doen dat men iets leert en gelooft, 't welk buyten de schrift en tegen de reden is.

¹ die sal eeuwiglijk verlooren gaan added.

that they can equally be made to fit others, as is done? No difficulty, in my view. For where is there in Scripture such an explicit command, namely, that whoever does not believe that the prophets have clearly and evidently predicted the coming of the Saviour will be damned for all eternity? Nowhere either, to my knowledge. So it is not the prophecies that matter here. What matters is that we now know for sure—which is the essential point—that he came, or, which is the same thing, that there was a Jesus who taught us to love God above all with all our hearts and all our strength and our fellow men as ourselves, and these are divine commandments and teachings. Anyone who is not looking for conflict can now see that it poses no problem (since the prophecies are somewhat obscure) whether one believes that God sent that teacher unexpectedly or that he made some announcement of his coming, since the only thing that matters is the fact that he came.

Furthermore, in order to preclude all unnecessary particularities of 50 belief, from which consequently arise many unnecessary disputes that again lead to hatred and conflict, so as to achieve unity and certainty of faith more easily some day, I repeat my question: where in Scripture is there stated such an explicit commandment, namely, that they who do not believe that Jesus was born of a virgin without a man's doing will be lost forever? Nowhere at all, to my knowledge. So that is not what really matters either. I will further ask: where in Scripture is there stated in explicit terms the command that one who does not believe that Jesus is a God from eternity and of one essence with the Father, or that there are three substances (persons) in the one divine Being, will be lost forever? In my view, Scripture nowhere says so; consequently, this cannot be of real importance either. For everything that is really important must be evidently so; what is not clearly evident is certain to be immaterial, or cannot be of importance. This is a far-reaching statement, but it is the naked truth. What is more, we have shown that the Trinity is not in Scripture and is against reason, and therefore it should neither be taught nor believed, unless one wishes to do something very foolish in teaching and believing something that is unscriptural and against reason.

- 51 Vraagd imant waar het dan al meer op ankomt en wat al meer saak raakende is, dat sullen wy met korte woorden seggen. Saak raakende dan is mede, dat wy gelooven, dat de Behouder door schikking Gods ons heeft aangeweesen de weg der waarheyd, door welk men tot het leeven en de onverderflijkheyd komt. En daar is klaar blyk en bewijs van: want hy noemt sik selven de weg, de waarheyd en het leeven. Paulus getuygt daar op, dat hy het leeven en de onverderflijkheyd an het licht gebragt heeft door de goeboodschap, 't welk is sijn leere ter behoudenis, of de bekend maaking van de wille des Vaders, om die te doen. Nu wat uytwerking dat het heeft het¹ leeven en de onverderflijkheyd an het licht te brengen, word daar al mede gesezt, te weeten, dat hy Jesus de dood heeft te niete gedaan. Want de dood te niet gedaan word door het leeven. Voorders saak raakende is, dat men gelooft, dat God door sijn almogende kragt de Behouder uyt den doode opgewekt heeft. Want Paulus segt: "So wy niet en gelooven, dat God Jesum uyt den dooden opgewekt heeft, so sijn wy de elendigste der menschen, en so sijn verlooren die in den Behouder ontslaapen sijn." Daar hebben wy klaar blyk van verlies en elende wanneer wy dat niet gelooven. En dat geloovende so sijn wy dan behouden en de gelukkigste der menschen: want behoudenis en verlies staan hier tegen malkander over.
- 52 Wy hebben nu genoegsaam betoont wat de saak raakt, en met een wat van de maagd baaring is, en hoe klaar het is, dat Jesus uyt den stamme Juda is, en hoe klaar het is, dat hy God van eeuwigheyd soude sijn, en van wat belang het selven altemaal is. Offer meer bewijsen konnen bygebragt worden, om dese maagd baaring, of dat Jesus uyt de stamme Juda gesprooten is, of dat hy God van eeuwigheyd is, staande te houden, soude wy niet konnen seggen. Het is ons genoeg dat wy de sterkste wapenen hun uyt de handen ontveldigt hebben, en dat wy de selven voor ons komen te gebruyken: so dat se niet overig houden of uyt de rede of uyt de H. schrift om onse bygebragte reden kragtelyk te wederleggen.

De Joden hebben Jezus terecht niet als Zoon van God erkend

- 53 De Joden, op dat ik van die ook een weynig spreek, hebben ook noyt sodaanigen geestelijken behouder, als sik de meeste Behoudenen inbeelden, dat hun Behouder geweest is, verwacht: nog ik en kan ook uyt geen plaatsen der schriften des ouden verbonds bemerken, dat

¹ *het added.*

If somebody asks what else matters and what else is important, we shall explain it in a few words. Of importance is also that we believe that the Saviour, by God's decree, showed us the way of truth along which one attains life and immortality. Of this there is clear proof and evidence since he calls himself the way, the truth and life. Paul then testifies that he has brought to light life and immortality through the gospel, which is his salvific teaching or the disclosure of the will of the Father so to do. Now, what it means to bring to light life and immortality is also said there, namely, that he, Jesus, has annihilated death. For death is annihilated by life. Of importance is further that one believes that God by his omnipotent power has raised the Saviour from death. For Paul says: "If we do not believe that God has raised Jesus from death then we are of all men the most miserable and are perished those who are fallen asleep in the Saviour."¹ There, we have clear evidence of perdition and misery in the event that we do not believe that. And in believing that, we are then saved and the most fortunate of people, for salvation and perdition are each other's opposites here. 51

We have now sufficiently indicated what is pertinent to the matter and at the same time what one should think of the virgin birth, and how clear it is that Jesus came from the tribe of Judah, and how clear it is that he would be God from eternity, and how important this all is. Whether more proofs can be adduced to maintain this virgin birth, or that Jesus originated from the tribe of Judah, or that he is God from eternity, we would not be able to say. It is sufficient for us to have wrested their strongest weapons from their hands in order to start using them ourselves, so that they have nothing left, either from reason or from Scripture, to forcefully rebut the arguments we have brought forward. 52

The Jews were right not to acknowledge Jesus as Son of God

Neither have the Jews—to also mention them briefly—ever expected such a spiritual saviour as the majority of the Saved imagine their Saviour to have been. Nor can I discover from any places in the books of the Old Testament that they were promised such a saviour as was a 53

¹ 1 Cor. 15:16–19.

hunlieden sodanigen behouder, die God mensch^s, een Soone Gods, ja die God en mensch is in een selfstandigheyt (*persoon*) en die voor hunlieder en andere Heydenens sonden an een kruys soude genagelt worden, is beloofd. Geen wonder dan, dewijl sulks in hunlieder schriften, te weten de schriften des ouden verbonds, die wy soo wel als sy hebben, niet duydelijk staat en hun sodaanigen een niet klaarlijk is beloofd, dat se dies tijds den Behouder voor sodanigen een niet en hebben kunnen anneemen, en nu nog niet en konnen doen, dewijl se nu nog uyt de schriften des ouden verbonds het selve niet en konnen bespeuren, en de plaats uyt Daniel 7.13 en konden se doe nog niet op hem passen, dewijl hy so kleynen opgang had. Dog nu souden ser die wel wat op passen konnen en also opmerking neemen.

- 54 Maar sy hebben wel, in gevangenis en slaverny gebragt sijnde, verwacht een *Messias*, 't welk men gevoegelijk, om dat de Koningen en vorsten, gelijk boven verhaalt is, met een weynig welriekend boomsap wierden besmeert of bestort, kan oversetten Koning of Vorst, die hen uyt die gevangenis en slaaverny soude verlossen, en wederom in hun land brengen. Gelijk sy nu tegenwoordig nog sijn wagtende na sodaanigen Koning of Vorst (*Messias*) die hunlieden wederom uyt die verstroying, en dienstbaarheyt, daar se nu in sijn, mogt verlossen, en hen wederom in 't land, 't welk sy beseten hebben, brengen. 't Welk, of immer geschieden sal, alhoewel 't niet geheel onmogelijk is, men niet vastelijk kan seggen om de veranderlijkheyt der waereldse staaten en heerschappyen. Maar dat se hun inbeelden, dat ser wederom soude inkomen door eenige kunsjes en malle grol-vertooningen, die men met de naam van wonderdaaden doopt, so seg ik hun van nu af aan, dat ser daar door niet ligtelijk immer sullen inkomen, maar sy sullen alle, die dien weg inslaan, misschien vaaren als nu onlangs den armen Sabatha Sebi voer. Sy souden al andere middelen moeten in 't werk stellen, om er wederom in te komen: altoos ik soude

^s Het selve en is geen wonder, want in 't oude verbond staater niet van in, en daar en boven is het tegen de rede en waarheyt (gelijk getoont is) en ook tegen de wet, de welk verbiedt, dat men niet en mag eenig mensch, of eenig ander maaksel aanroepen of goddelijke eer bewijzen. Te onregt dan verstoort men sik hier om op de Joden, dat se geen mensch willen voor de eeuwige, eenige God houden. Maar hier over sijn de Joden wederom hooglijk te beschuldigen, ja! het is by my een grouwelijke en vervloekte daad geagt, dat se een onnosel regtvaerdig mensch, om dat hy wat te vrymoedig was in 't voorstellen van de waarheyt, wreedelijk hebben omgebragt ende vermoord. En om dat de Roomsche Geestelijken diergelijke wreede, vervloekte daaden (God betert) seer veel hebben gepleegt, en nu nog wel pleegen, so sijn de selven daar over ook ten hoogsten te beschuldigen van wreedheyt en bloeddorstigheyt. En sijn ook allerley Geestelijken, welkers gemoed daar eenigsints naar helt, te beschuldigen en te haaten.

God-man,^s a Son of God, indeed who was God and man in one substance (person) and who was to be nailed to a cross for their and other heathens' sins. No wonder then, as such things are not clearly contained in their books, namely, the writings of the Old Testament which we as well as they possess, and they were not clearly promised someone of that nature, that at that time they could not accept the Saviour as such a person, and now still cannot do so since they are still unable to ascertain it from the books of the Old Testament, and the passage from Daniel 7:13 they could not apply to him then since his following was so small. Now, however, they could well apply it to him and so give it some attention.

After being imprisoned and enslaved, however, they did expect a *Messiah*, a word that can suitably be translated—since kings and princes, as described above, were anointed with some fragrant tree sap—as King or Prince, who was to liberate them from that imprisonment and slavery and lead them back to their country. Just as nowadays they are still waiting for such a King or Prince (*Messiah*) who might deliver them from the diaspora and servitude in which they are now and lead them back to the country they once occupied. Whether this will ever occur—though it is not entirely impossible—one cannot definitely say owing to the mutability of the governments and empires on earth. Since, however, they imagine that they can return to it by some tricks and silly antics that are dignified with the name of miracles, I say to them from now on that they will not easily regain it by such means, and all who take that route may well wind up in the same way poor Sabathai Sebi recently did. They would have to use other means to regain it. At least I could give

^s This is no surprise, for the Old Testament does not mention it, and moreover it is against reason and truth (as shown) and also against the law which forbids one to call on or worship any man or any other creature. It is therefore wrong that people are outraged at the Jews because they do not wish to regard a man as the one eternal God. Still, the Jews may be seriously accused here. Indeed, I consider it a horrible and execrable act that they cruelly killed an innocent and just person because he was somewhat too frank in presenting the truth. And because the Roman Catholic clergy often committed and still commit such cruel and cursed acts (God forbid), they too can on that account be most severely accused of cruelty and bloodthirstiness, as also all other kinds of clergymen who have a tendency towards this are to be denounced and abominated.

hun veel beter raad, die vaster en bondiger was, als kunsjes te doen of te vertoonen, kunnen geeven. Nu wy mogen dit hoofdstuk hier mede besluyten en sien vorders het [vierde Hoofd-stuk].

them much better advice, which was more solid and to the point, than performing or showing off tricks. Now we may end this chapter here, and go on to look at the fourth chapter.

[HOOFDSTUK 4]

VAN DEN HEYLIGEN GEEST, *DE SPIRITU SANCTO*

De 'heilige geest' is geen goddelijk persoon

- 1 *Spiritus sanctus*, Heyligen Geest. Dese Geest word gesegt te sijn de derde selfstandigheyd (*persoon*) in 't goddelijk Wesen: en word vorders ook gesegt van den Vader en den Soon uyt te gaan, word ook gesegt onse trooster te sijn, en ons in alle waarheyd te leyden. Dog vermits wy angewesen hebben, dat de dryeenheyd des goddelijke Wesens versiert en valsch is, en ook een tegenspreeking in sik is begrijpende. En dat wy weeten met den gesant Johannes, dat God is den eenigen en waaragtigen God, en met den gesant Paulus, datter maar een God is,^a hoewel daar ook sijn die goden genaamt worden, dat wy nogtans maar hebben een God den Vader (dat is oorspronk) uyt welke alle dingen sijn. En dat wy weeten, dat die God het eenvoudig, enkel, eenig, eeuwig, onveranderlijk, onafhangelend, al mogend en over al tegenwoordig Wesen is. En dat wy weeten, dat in de schriften des ouden verbonds mede staat: *Hoort Vorstmagtige (Israel), Wesen ons magtige, of ons magtig Wesen (is een) eenig Wesen*. En dat wy vorders weeten, dat in de schriften des ouden verbonds van so een H. Geest, en ook van sodaanigen soone Gods als de Godgeleerden verdigten, geen gewag gemaakt word. En dat wy voort laatsten weeten, dat in de gantsche schrift niet en staat, datter een God is, en drie *personen* sijn. So ist, dat wy alhier maar vrymoedig sullen seggen, wat ons gevoelen is van den H. Geest, en wat het is met de selve van God begaaft te sijn, en waar 't in bestaat, dat hy onse trooster is, en ons in alle waarheyd leyd.

^a In gevalle God sodaanig was, als de godsgeleerden hem ons beschrijven, so most het Paulus noodzakelijk al daar op die plaats klaarlijk gesegt hebben, dewijl het aldaar om sulks klaarlijk te seggen te pas kwam. Maar nu heeft hy het daar niet gesegt, by gevolg of Paulus heeft daar kwaalijk gesegt en sijn ampt kwaalijk bedient, of de godsgeleerden beschrijven God nu kwaalijk, 't welk ook wel blijkt.

[CHAPTER 4]

ON THE HOLY GHOST, *DE SPIRITU SANCTO*

The 'holy ghost' is no divine person

Spiritus sanctus, Holy Ghost. This Ghost is said to be the third substance 1
(*person*) in the divine Being. It is further said to derive from the Father
and the Son, and is also said to be our comforter and to lead us in all
truth. We have demonstrated, however, that the trinity of the divine Being
is fictitious and false, and also involves a contradiction in terms. And
we know with the apostle John that God is the one and only true God,
and with the apostle Paul that there is only one God,^a and even though
there are also those called the Gods, that still we only have one God the
Father (that is origin) from which all things come. And we know that this
God is the simple, single, unique, eternal, unchangeable, independent,
all-powerful and omnipresent Being. And we know that in the scriptures
of the Old Testament it also says: "Hear, O Israel: Being our powerful,
or our powerful Being (is) one Being."¹ And we further know that in the
scriptures of the Old Testament there is no mention of such a H. Ghost,
nor of such a son of God as the theologians make up. And lastly we know
that it is not mentioned in the entire Scriptures that there is one God and
three *persons*. Thus it is that we shall frankly say here what our opinion is
concerning the H. Ghost, and what it is to be gifted with it by God, and
what makes it that he is our comforter and leads us in all truth.

^a In the event that God was such as the theologians describe him to us, then Paul ought to have said so clearly there because that was the appropriate place to say it clearly. But he did not say it there, so Paul has either said it wrongly there and ill served his ministry or the theologians now describe God wrongly, which turns out to be the case.

¹ Deut. 6:4.

De heilige geest is de rede en een verlicht verstand

- 2 De H. Geest dan seggen wy te sijn de rede, als de volmaakste gaaf, die van God, van welke alle goede giften en volmaakte gaaven afkomen, is afkomende, en met de selve van God begaaft te sijn, is met rede en een verligt verstand begaaft te sijn. Dat dit so is, en niet anders sijn kan, is wis en seker. Want wat leyd ons anders in alle waarheyd, als de rede? En waar door komt men anders tot alle waarheyd, als door de rede en een verligt verstand? En wat kan ons anders meer troost anbrengen tegen alle onheyl en tegenspoet, ja in alle onheyl en tegenspoet, als de rede en een verligt verstand? Dit is immers o Godsgeleerden so klaar dat het geen tegenspreeking ter waereld lijd. En die dat niet sien kan en oordeelen, die oordeel ik, dat nog niet met den H. Geest, dat is, met rede en een verligt verstand begaaft is.
- 3 Men moet immers door de rede en ons verligt verstand en kennisse, waar door wy de rede kunnen gebruyken, oordeelen tusschen saak en saak, en tusschen goed en kwaad. Want een heele gek (gelijk er sulke sijn die men halfsaligen noemt) die met geen rede of verstand^b begaaft is, en sal immers niet kunnen oordeelen tusschen dese of die saak, tusschen dese of die schrift, of tusschen goed en kwaad. Maar alles wat hy doet 't sy goed 't sy kwaad, sal hy slegts beestdriftig sonder oordeel of rede doen. Dat hy van kwaad te doen, dat is van iets te doen 't geen men niet wil dat hy sal doen, schuw gemaakt en afgeschrikt word, spruyt niet uyt oordeel of kennisse, maar daar uyt, dat hy gevoel heeft: want hy iets doende, dat men niet en wil dat hy na wederom sal doen, word seer dapper geslaagen,

^b Het is evenwel beklagelijk, dat veel menschen begaaft wel met rede en verstand, om te kunnen onderzoeken, nogtans seer traag en nalaatig, sijnde in andere saaken om die te bekomen naerstig en scherpzinnig genoeg (eenige evenwel sijn onvermogenende),¹ sijn in 't onderzoeken van 't eeuwig welvaaren, en in 't trachten om te bekomen het hoogste goed en geluk. Twelk eensdeels geschied, om dat hun voet gegeven word van het selve te mogen een ander betrouwen en daar op gerust te sijn, daar sy nogtans in neering saaken, koopmanschappen en andere dingen meer, niet seer ligt imant en betrouwen, ten sy sy eerst wel nauw hebben ondersogt, of het hun dienstig is of niet: weetende in die gelegentheyd seer wel te pas te brengen het waare spreekwoord, die ligt gelooft word ligt bedrogen. Anderdeels om die moeyten en arbeyd, die sy oordeelen datter in sijn, en verlies van tijd te schouwen, agtende dat het veel beter, altoos ligter en gemakkelijker is, een ander te vertrouwen, als selver moeyte doen. En alle tijd, die anders besteed word als om geld te winnen, of ydelheyd te pleegen, hoewel die ook besteed word, word geagt als verlooren tijd.

¹ onvermogen.

The holy ghost is reason and an enlightened mind

The H. Ghost then, we say, is reason, as the most perfect gift that comes 2
 from God, from whom all good gifts and perfect endowments come, and to be endowed with it by God is to be endowed with reason and an enlightened mind. That this is so, and cannot be otherwise, is quite certain. For what else leads us in all truth but reason? And through what else does one reach all truth, but through reason and an enlightened mind? And what else can bring us more comfort against all misfortune and adversity, indeed even in all misfortune and adversity, but reason and an enlightened mind? This after all, O theologians, is so clear that it does not bear any contradiction in the world. And those who cannot see it and come to such a condition, I conclude to be not yet endowed with the H. Ghost, that is, with reason and an enlightened mind.

After all, we have to judge, through reason and our enlightened mind 3
 and knowledge by which we can use reason, between one thing and another, and between good and evil. For a complete fool (such as are those whom people call half-witted), who is not endowed with reason or understanding^b, will not be able to judge between this and that matter, between this and that piece of scripture, or between good and evil. Everything he does, be it good or evil, he will only do from animal instinct, without judgement or reason. That he will be made shy of, or scared away from, doing evil, that is, from doing something people do not wish him to do, does not originate from judgement or knowledge, but from the fact that he has feelings. For if he does something people do not wish him to do again, he will be hit hard or sworn at harshly

^b It is lamentable, though, that many people gifted with reason and a mind to explore, while they are diligent and smart enough in acquiring other matters (some, however, are incapable), are very slow and negligent in seeking eternal well-being and in attempting to obtain the highest good and happiness. This happens in part because they are brought to believe that for this they can rely on another and be comfortable in that, whereas in commerce, trade and other such matters they are not inclined to trust someone unless they have thoroughly investigated whether or not it is to their advantage, well knowing in such a situation to apply that true saying, those who easily believe are easily cheated, and in part because they eschew the trouble and effort they consider to be in it, and the loss of time, considering it much better, or at any rate lighter and easier, to trust another than to make the effort themselves. And all time that is spent otherwise than in gaining wealth, or the pursuit of vanity, even though it, too, is spent, is considered time lost.

of heftig bekeeven, waar door hy (even als de beesten, die van aart ons schadelijk soude zijn, gelijk verschurende dieren, door grouwelijke slaagen schuw gemaakt en afgeschrikt worden, om ons schade te doen) een afschuw en afschrik heeft, om dat of diergelijk wederom te doen: maar niet dat hy sulks nalaat door rede of oordeel van dat sulks kwaad of goed soude zijn, gelijk een mensch met rede en een verligt verstand begaaft het kwaad niet na en laat uyt vreesse van eenige straffe: maar hy laat sulks na om dat hy oordeelt, dat het tegen de rede is: en hy doet het goed niet uyt insigt van eenige belooning (want de deugt beloont sik selfs) maar hy doet sulks om dat hy oordeelt, dat het met de rede overeenkomt. Om te gaan, of om te staan, of te loopen, of te zitten, of te leggen, of om te eten, of te drinken, of te slaapen, of om voort te teelen, en eenige andere bedrijven meer, die wy met de beesten gemeen hebben, daar en hebben wy geen redelijke siel toe van doen, dewijl wy sien dat die bedrijven ook zijn in de beesten: maar daar hebben wy een redelijke siel toe van doen om besluit redenen te maaken die vast zijn, en met de rede over een komen: en hoe meer wy daar mede, te weeten met de rede zijn begaaft, hoe nader wy God zijn, en hoe meer wy zijn met de selve overeenkomende.

De rede is ons grootste geschenk

- 4 O gaaf dan! o groote gaaf! Is het niet de grootste gaaf met sodanigen H. Geest begaaft te zijn, die men van u O eeuwige God en eenig Wesen door bidden kan begeeren? o ja! ik oordeel ja, dat het is de grootste gaaf, waar mede gy ons O Vader en Oorsprong alles goeds kunt begiftigen: en in die gaaf vint men ten volle vergenoeging. Wie van kennis en oordeel sijnde, soude sodaanigen gaaf willen missen? Soude ik dat seer kleyne en geringe deeltje, dat ik er af ontfangen heb van God wel willen missen om een Koningrijk? Neen o neen! Om al de Koningryken der aarde niet. Want wat had ik dan al, als ik die had? Niet want die gaaf missende, miste ik alles in allen, dat is, God. Want sonder rede en verstand is het onmogelijk tot de kennisse en gemeenschap Gods, waar in het eeuwige leeven bestaat, te komen. Het is een seer onnosele inbrenging der Gods geleerden als sy seggen, dat de menschelijke reden bedurven is door de sonde, en dat se bedriegelijk is. Ik seg hier tegen als gy van bedurven of bedriegelijk spreekt, so en spreekt gy van geen rede: want de rede klaar en waar is, of anders en ist geen rede, of en kan geen rede zijn. Dierhalven mogen sy sodanige slegte voorwendselen, en tegenwerpingen

so that (just as the animals that by nature might cause us harm, such as ferocious animals, are made shy of, or scared away from, harming us by cruel beatings) he has a horror or is scared of doing it or anything like it again. He does not, however, refrain from it because of reason or a judgement that it would be evil or good, just as a person endowed with reason and an enlightened mind does not refrain from evil out of fear of any punishment. Instead, he refrains from it because he considers it against reason, and he does good not because of the expectation of any reward (because virtue is its own reward), but because he considers it in agreement with reason. We do not need a rational soul in order to move, or to stand still, or to walk, or to sit, or to lie, or to eat, or to drink, or to sleep, or to procreate, or perform any other actions that we have in common with the animals, because we see that those actions are also in the animal, but we do need a rational soul to form conclusions that are solid and consistent with reason, and the more we are endowed with the latter, that is with reason, the closer we are to God and the more we resemble him.

Reason is our greatest gift

What a gift! What a great gift! Is it not the greatest gift that one by 4
 prayer could desire from you, O eternal God and unique Being, to be
 endowed with such a H. Ghost? O yes! I believe that it is indeed the
 greatest gift that you can bestow on us, O Father and Origin of all that is
 good, and in that gift we can find full satisfaction. Who with knowledge
 and judgement would wish to be without such an endowment? Would
 I wish to be without that very tiny and insignificant part of it that I
 have received from God in exchange for a kingdom? No, o no! Not for
 all the kingdoms on earth. For what would I then have if I had those?
 Nothing, because being without that gift I would be lacking everything
 in all, that is, God. For without reason and mind it is impossible to
 arrive at knowledge of and communion with God, in which eternal life
 consists. It is a very foolish supposition of the theologians when they
 say that human reason is corrupted by sin and that it is fallacious. I
 say against this that if you speak of corrupted or fallacious you are not
 speaking of reason, for reason is clear and true or else it is not reason,
 and cannot be reason. Therefore, they had better leave such poor excuses

tegen de rede, wel agterlaaten en tragten hoe langer hoe meer tot kennisse en weetenschap te komen. Wy sullen voorts om niet te lang te zijn dit hoofdstuk besluyten met dit eynde.

and objections to reason, and try long and hard to acquire knowledge and science. So as not to be too lengthy, we shall close this chapter here.

[HOOFDSTUK 5]

VAN GOED ENDE KWAAD, *DE BONO ET MALO*

Er bestaat nog geen algemene theorie van goed en kwaad

- 1 Tot nog toe heb ik niet kunnen bespeuren datter een wetgever, wetgeleerde, godsgeleerde of imant anders heeft reden gegeven waarom dat iets goed, of waarom dat iets kwaad was, of wat eenig bedrijf goed of kwaad maakte. Of tot nog toe heeft 'er geen wetgever of imant ter deegen een klare, vaste, algemeene grondstelling^a gestelt, waar an men, als an een algemeene toets allerley bedryven der menschen, de welken sy bedryven 't sy met werken, woorden of gedagten, kan beproeven en dan vastelijk kunnen seggen, dit is goed, en dat is kwaad. Want een en 't selve bedryf sal goed sijn of kwaad: en waarom salt nu goed sijn, of nu kwaad, anders als ten op sigte van dit of dat. En door gebrek van dien toets, waar an een ider sijn eyge daaden soude kunnen beproeven, geschied het, dat men malkander so eng en nauw somtijds bepaalt, dat men by naast niet kan doen, of 't word al gesegt kwaad te sijn: ja men komt malkander met sulke slegte leurdery en so veel vodderyen, die nieuwers toe nut sijn, als met swaare lasten beswaaren, dat men nauwelijks weet, waar men sik wenden of keeren sal. Het geschied meenigmaal, dat het geene door toelaating der overheyd geschied, evenwel van de geestelijken voor seer kwaad openbaarlijk gescholden word: 't welk als sy de saak insagen na behooren, niet soudon doen, om dat sy bevinden soudon, dat se ongelijk hadden. Want wat is dat anders gedaan als de Overheyd by het slegte en eenvoudige volk openbaarlijk van kwaad doen beschuldigen, het welk voorwaar geen kleyne saak is, ja 't is een saak die ten hoogsten strafbaar is.

^a De regts geleerden stellen dese drie stellingen, te weeten: *eerlijk leeven, een ander niet kwetsen of beledigen, elk het sijne geeven*. Daar is nog een grondstelling, welkers inhoud men in de schrift heeft, naamentlijk: *dat gy niet wilt dat u geschied, doet dat selve ook een ander niet*. Maar wie vande regts geleerden of wetgeevers hebben gesegt wat eerlijk leeven, daar 't al in bestaat, is? Of waar an men dat beproeven sal? En de andere stellingen geeven maar te kennen, hoe sik imant heeft te draagen tegen een ander: en niet, hoe hy sik moet draagen tegen sijn self. Oversulks en kan dat altemaal geen algemeene grondstelling uyt maaken daar men alles an kan beproeven.

[CHAPTER 5]

ON GOOD AND EVIL, *DE BONO ET MALO*

There is not yet a general theory of good and evil

So far, I have been unable to detect that any legislator, lawyer, theologian 1
or anyone else has given reasons why something was good, or why
something was evil, or what made any activity good or evil. In other
words no legislator or anyone else has yet defined a clear, solid and
general principle^a that people can use as a general criterion for every
kind of human activity in which they engage, be it in deeds, in words
or in thoughts, so that they can then say with certainty: this is good, and
that is evil. For one and the same activity can be good or evil, and why
will it now be good, and now evil, other than in relation to something or
other. And because of the lack of such a test, by which everyone could
measure their own deeds, it happens that people sometimes place such
narrow prescriptions upon each other that one can hardly do anything at
all before it is said to be evil. Indeed, people come to burden each other
with such dreadful futilities and so much useless nonsense, as if with
heavy loads, that they hardly know where to turn. It happens many a time
that what is allowed to happen by the government is publicly criticized
by the clergy as very evil which they would not do if they looked into the
matter properly because they would find that they were wrong. For what
they are doing is nothing other than publicly accusing the government of
evil before the common and simple people. And this is certainly no small
matter; indeed, it is a matter that is most deserving of punishment.

^a The scholars of law posit these three principles: *to live honestly, not to hurt or insult anyone, and to give everyone their due*. There is another basic principle which is brought up in Scripture, namely: *do not do to others what you do not wish others to do to you*. But who of these lawyers or legislators have said what living honestly consists of? And how one should test it? And the other principles only show how someone has to behave towards others and not how he has to behave towards himself. Therefore, this cannot be made into a general principle on which one can test everything.

Afleiding van een algemeen moreel beginsel

- 2 Om nu hier toe te komen, dat wy anwijzen sullen wat goed, of waarom iets goed is, of wat kwaad, en waarom iets kwaad is, so sullen wy eerst de bedrijven der menschen, waar mede sy iets goeds of kwaads doen, voorstellen, namentlijk denking, spreekking, werking. Nu stel ik eerst voor af iets 't geen goed is, naamentlijk God te eeren, en van hem te bidden 't geen redelijk is, en hem voor 't geen wy ontfangen hebben, en ontfangen, te¹ danken: dit is goed en in sik self, en altijd goed, en 't welk geschied door denking en spreekking; eenige werking, te weeten buyging des lijfs in teken van ootmoedigheyd en nederigheyd, sou men er mede kunnen byvoegen. Daar na stellen wy voor af iets 't geen kwaad is, namentlijk God te lasteren en onteeren, 't welk kwaad is, en in sik self en altijd kwaad: en dit geschied mede door denking en spreekking; werking kan hier niet veel toe doen als de borst wat breed op steeken van vermeetelheyd en so voorts.
- 3 Dit eens voor al voor af vast gestelt sijnde, op dat het niet van noode soude zijn tēkens weder te herhaalen, so sullen wy al de vordere bedrijven der menschen, dewelke sy met denking, spreekking en werking doen, an merken in sik self sonder eenig op sigt iwers op te neemen, en dan sullen se alle zijn middelmaatige bedrijven, die nog goed, nog kwaad zijn. Maar die selve bedrijven an gemerkt sijnde ten opsigte van dit, of dat, so sullen al die bedrijven of goed kunnen zijn, of kwaad. Derhalven sullen wy eens seggen wat die opsigt is: die opsigt is twederley: 1. ten opsigt van ons selven, 2. ten opsigt van onse evennaasten. So moeten dan al imants bedrijven, die hy komt te doen met werken, woorden en gedagten, angemerkt worden ten opsigte van zijn selve, en ten opsigte van zijn evennaasten.
- 4 Dit so gestelt sijnde kan ik seggen dat al imants bedrijven goed zijn, wanneer hy 'er zijn selven voordeelig mede is, en ook zijn naasten, of wanneer hy 'er zijn selven voordeelig mede is, en zijn evennaasten niet schadelijk, of zijn selven niet schadelijk, en zijn naasten voordeelig. Dat is al imants bedrijven zijn goed voor God wanneer hy 'er zijn selven niet schadelijk mede is, nog ook zijn evennaasten: en geen bedrijven, sy mogen ter eerster anschouw soo ysselijck en leelijck schijnen als sy willen, en zijn kwaad wanneer der ymand zijn selven niet schadelijk mede is, nog ook zijn naasten. Dog het eene bedrijf is goeder of beeter, dat is, om eygentlijk te spreken nuttelijker, als het ander: want daar zijn trappen

¹ te added.

Derivation of a general moral principle

In order to be able to indicate what is good, or why something is good, 2
or what is evil, and why something is evil, we shall first describe the
activities of people by which they do something good or evil, namely
thinking, speaking, acting. I shall first propose something that is good,
namely to worship God and to pray to him for what is reasonable, and to
thank him for what we have received and are receiving from him: this is
both good in itself and always good, and it comes about by thinking and
speaking. One could also add some action, namely bowing the body as a
sign of submission and humility. Next, we shall propose something that
is evil, namely blasphemy and defiling God, which is both evil in itself
and always evil, and which also comes about by thinking and speaking.
In the case of acting, one cannot do much better than inflating one's chest
as a sign of audacity, etc.

As this has been determined once and for all, so that it should not be 3
necessary to repeat it again, we shall now consider all the other human
activities in which people engage by thinking, speaking and acting, as
they are in themselves and irrespective of anything else, and then they
will all be indifferent activities that are neither good nor evil. If those
same activities are considered in relation to something else, however,
then those activities can be either good or evil. We shall therefore say
in what respect this is and it is twofold: firstly, with respect to our-
selves; secondly, with respect to our neighbours. Thus, all of someone's
activities that he performs through actions, words and thoughts should
be considered with respect to himself and with respect to his neigh-
bours.

Given these definitions, I can say that all of someone's activities are 4
good when they are advantageous to himself and to his neighbour as
well, or when they are advantageous to himself and not harmful to his
neighbour, or not harmful to himself and advantageous to his neighbour.
That is, all of someone's actions are good before God when he does not
harm himself or his neighbour by them, and no activities, no matter how
horrible and ugly they may seem at first sight, are evil when someone
does not harm himself or his neighbour by them. However, one activity
is more good or better, that is, to say it properly, more useful, than
another, for there are degrees between good, better, and very good.

tusschen goed, beeter, en seer goed. Daar sijn bedrijven waar mede men sijn selven, of sijn naasten niet veel voordeel mede doet, en evenwel niet de minste schade, en die sijn en blijven als middelmaatige bedrijven.

- 5 Nu kan ik seggen 2. dat al ymands bedrijven kwaad sijn wanneer hy 'er sijn selven nadeelig of schadelijk mede is, en ook sijn naasten: of wanneer hy 'er sijn selven schadelijk mede is, al schoon hy 'er sijn even naasten niet schadelijk mede is: of wanneer hy der sijn naasten schadelijk mede is, al schoon hy 'er sijn selven niet schadelijk mede is. Dat is, al imants bedrijven sijn kwaad voor God, wanneer hy der sijn selven, of sijn evenaasten schaadelijk mede is: en geen bedrijven, sy mogen ter eersten anschouw so schoon schijnen als se willen, en sijn goet, wanneer der imant sijn selven, of sijn evenaasten schaadelijk mede is. Dog het eene bedrijf is kwaader als het ander, want daar sijn trappen tusschen kwaad, kwaader en seer kwaad. Enige bedrijven of doeningen, daar men niet mede schaad of baat, blijven middelmaatige bedrijven. Soo dat ik kortelijk kan seggen, *dat men niet moet misdoen tegen sik self, nog men moet ook niet misdoen tegen sijn evennaasten.*

*De geestelijken proberen de mensen
beuzelachtige wetten op te leggen*

- 6 Laat nu an dese grond-stelling ider een sijn daaden, als an een toets beproeven, en sy sullen ligtelijk en sekerlijk (sonder op de schrift^b of iewers op agt te geeven) gewaar worden of de selven goed sijn, dan of se kwaad sijn, als sy slegts de selven met reden overweegen. Men sal dan ligtelijk gewaar worden, of men 'er sik self, of ook een ander schadelijk mede is, dat men op sulken dag vlees, en op so een dag visch eet, en andere beuselingen meer, al schoon de Geestelijkheyd gestelt heeft, op sulken dag visch, en op so een dag vlees te moeten eeten: en gewaar wordende, dat men 'er nog sik selven hinderlijk, nog ook een ander schadelijk mede is, men sal bevinden, dat al die geringe instellingen der geestelijken, waar mede sy het gemeene volk als met swaare lasten drukken, sijn loutere en enkele beuselingen en bedriegerijen strijdende tegens de schrift en der menschelijke vrijheyd. Wil men seggen men misdoet, om dat men dan tegens de instellingen der geestelijken doet,

^b Dewijl in de schrift allerhande daaden en bedrijven der menschen niet uytgedrukt staan, so konnen se uyt de selve niet alle geoordeelt worden. Dierhalven ist niet kwaad, dat men soodanigen toets stelt, waar an se alle konnen beproeft worden.

Then, there are activities that are not very advantageous to oneself or to one's neighbour and are not in the least bit harmful, and these are and will remain indifferent activities.

Now I can say, secondly, that all of someone's activities are evil when 5 they are disadvantageous or harmful to himself and also to his neighbour, or when he harms himself even though he does not harm his neighbour by them, or when he harms his neighbour although he does not harm himself with them. That is, all of someone's actions are evil before God when he harms himself or his neighbour by them, and no activities, no matter how beautiful they may look at first sight, will be good when someone harms himself or his neighbour by them. But one activity is more evil than another, because there are degrees between evil, more evil and very evil. Some activities that do not harm or benefit anyone remain indifferent activities. I can therefore say in short, *that one should not wrong oneself, nor should one wrong one's neighbour.*

The clergy try to impose trivial laws on people

Let everyone measure their deeds against this basic principle as if it 6 were a test and they will surely and certainly become aware (without paying attention to Scripture^b or anything else) whether they are good or whether they are evil, so long as they consider them with reason. People will easily become aware if they have harmed themselves or someone else by eating meat on such and such a day or by eating fish on such and such a day, and other such trivia, even though the clergy has laid down that one should eat fish on a given day and meat on another day. And becoming aware that one is neither inconveniencing oneself nor harming someone else, people will find out that all those minor regulations of the clergy, with which they place such a heavy burden on the common people, are purely and simply trivia and deceit in conflict with Scripture and human freedom. If someone says that one does wrong because one does something against what the clergy prescribed when one eats

^b Given that there are all kinds of human deeds and activities that are not explicitly mentioned in Scripture, they therefore cannot all be judged by it. It is thus not a bad thing if a test were created that could be used to test everything.

wanneer men op sulken dag vlees eet, als de geestelijken gestelt hebben visch te moeten eeten, en op so een dag visch of vlees, als sy gestelt hebben dat men moet vasten. Wy seggen, dat de geestelijken geen wettige magt hebben om ons of onse gewissen met onnodige vodderijen en versieringen als lasten te beswaaren. Dat sy Geestelijken het so verre gekregen hebben, dat se het doen, is by der menschen dwaasheyd of onweetentheyd, ligt geloovigheyd en nalaatigheyd in 't ondersoeken na waarheyd, toegekomen: en dat het de menschen nog dulden, komt uyt die selve oorsaaken voort.

Het menselijk vermaak is doorgaans onschadelijk

- 7 Vorders wat schade of hinder sal imant sik selven of anderen daar mede andoen, wanneer hy ter gelegener tijd eens om vermaak na een schouwburg gaat om een schoon spel, 't geen 'er na de konst gespeelt en vertoont sal worden, te sien? Voorwaar men sal bevinden, dat hy 'er nog sijn selven, nog anderen nadeelig mede is, alst ter gelegener tijd, gelijk ik gesegt heb, geschied. Of dat imant eenige gesangen op een fluyt of ander speeltuyg speelt na de maat en konst, en een ander singt 'er onder na de konst en maat, en een ander danst 'er onder na de maat en konst. Wat nadeel doen sy daar hun selven of anderen mede? Ter waereld geen, nog hun selven, nog ook anderen. Of dat imant wat langer hair draagt als effen tot de ooren toe, gelijkt sommige hebben willen by 't melk napje af. Of dat imant een soomtje of boortje, of eenige strikjes, lintjes of kantjes an sijn kleeding heeft, als 't sijn beurs vermag of dat de kleeding op dusdaanigen of sodaanigen fatsoen gemaakt is of dat se van wolle, linne, of sye enz. gemaakt is. Wat schade of hinder doet daar imant sijn selven of een ander mede? Geen schade altoos. En so voorts in alle andere dingen, te lang hier alle te verhaalen.

Het goede wordt door misbruik niet kwaad

- 8 Wil men seggen, dat veel bedrijven kwaad sijn, om dat se so ligt misbruykt worden: dat is mijns oordeels onredelijk. Ik spreek niet tegen, dat veel doeningen so ligt niet misbruykt worden, geensins; want ik soude dan tegen mijn gemoed spreken, om dat ik weet, dat veel bedrijven ligt misbruykt worden. Maar sou men daar sodaanigen besluyt mogen uyt maaken, te weeten, dat word ligt misbruykt, daarom ist kwaad in sik self, en 't mag daarom nimmer gedaan worden? Dan wast tijd dat men van

meat on a day where the clergy prescribed that one should eat fish, and eats fish or meat when they prescribe that people should fast, we say that the clergy have no legal power to burden us or our consciences with unnecessary nonsense and concoctions. That the clergy have gone so far as to do this has come about through the foolishness and ignorance of the people and their gullibility and negligence in seeking the truth, and that the people still accept it comes from the same causes.

Human pleasure is usually harmless

Furthermore, what damage or inconvenience will someone cause to 7
himself or others when as a diversion he occasionally goes to a theatre to see a good play, which is artfully acted and staged? Surely one will discover that he is not doing anything disadvantageous to himself or others if it happens on occasion, as I have said. Or when someone plays some songs on a flute or any other instrument with measure and art, and another sings along with measure and art, and another dances to it with measure and art. What harm do they thereby do to themselves or to others? None in the world, neither to themselves nor to others. Or when someone wears their hair somewhat longer, reaching down to the ears, though some wish it cut to a specific length? Or when someone wears some kind of stitching or collar or some bows, ribbons or lace on their clothes, if their wallet allows them to adorn their clothes, or when their clothes are made from wool, linen, or silk, etc.? What harm do they thereby do to themselves or to others? No harm whatsoever. And so on in all other things, too many to mention here.

Good does not become evil through abuse

If someone wishes to say that many activities are evil because they are 8
so easily abused, then that is unreasonable in my judgement. I do not at all deny that many actions can be easily abused, as I would be speaking against my heart, for I know that many activities can be easily abused. But should one then be allowed to make such a decision, namely that because something is easily abused it is therefore evil in itself, and that it can therefore never be done? It would then be time to stop eating and

eeten en drinken ophield en stierf van honger, om dat eeten en drinken ook al kwaad soude zijn. Want wat wort 'er meer misbruykt, als eeten en drinken? Of waar word meer overdaad mede gepleegt, als met spijs en drank? En men laat daarom immers niet na te eeten en te drinken, schoon 'er veel sijn die 't misbruyken. Vorders hoe seer word ook wel misbruykt de vrouw bekenning. Sal men daarom na laten de vrouw bekenning tot voortteeling van 't menschelijk geslagt, om dat het van veele misbruykt word, so sou de aarde in t'sestig, t'seventig, of tagtig jaar wel ontbloot sijn van menschen. En so ist gelegen in alle ding. So siet men dan wel, dat dat gevolg niet goed is, dat men iets soude seggen in sik self kwaad te zijn, om dat het ligt misbruykt word: of dat men het selve niet en soude mogen doen, om dat het ligt misbruykt word. De rede dat dat gevolg niet goet is, is, om dat iets, 't welk misbruykt word, gebruykt kan worden 't sy met veel of weynig voordeel of veel of weynig nut, waar in wy meerder of minder deugd des daads stellen.

Met gedachten kan men alleen zichzelf kwaad doen

- 9 Al 't geen nu daar men imant voordeel mede kan zijn, bestaat in woorden en in werken: al 't geen, daar men imand schadelijk mede kan zijn, bestaat van gelijke in woorden en in werken. Met gedagten kan men nimant voordeel sijn, want al dagt men hondert jaar lang goed van imand het sal hem niet helpen. Of denkt hondert jaar lang kwaad van imand het sal hem niet een hair schaden. Dog wanneer men de gedagten met woorden uyt, so kan men met de woorden schade of voordeel doen: of dat men de denking in 't werk stelt, so kan men met de werking schade of voordeel doen. Maar dat komt dan niet van de bloote denking. Maar met gedagten kan men sik selven wel schadelijk sijn, dat is, tegen sik self sondigen: dies halven sullen wy eens verhaalen hoe verre wy ons selven met gedagten kunnen schaadelijk sijn.
- 10 Met gedagten kan men sik self kwaad doen, wanneer men door haat, nijd en afgunst sijn naasten sonder rede geduurig kwaad wenscht in sijn herte, waar door men geduurig een eyge beul in sijn gemoed heeft en voed, die noyt aflat van te pijnigen, ten sy men die hertstogt met rede overwint en uyt sijn siel bant. Of dat men door gierige begeerlijkheden geduurig wenscht, dat des naastens goed ons mogt toebehooren. Of dat men door onkuyssche begeerlijkheden tot des naastens vrouw begeerte heeft. Of dat men door toornige en wraaksugtige hertstogten, of door eenige andere onbehoorelijke gedagten en hertstogten, te lang hier alle

drinking, and to die of hunger, because then even eating and drinking would be deemed evil. For what is abused more than eating and drinking? Or where is there more overindulgence than with food and drink? And one does not after all abandon eating and drinking, even if there are many who abuse it. Furthermore, how often is knowing a woman abused. Will people stop knowing women for the purpose of procreating the human race because it is abused by many? Then the earth will be void of people in sixty, seventy or eighty years' time. And so it is with all things. One can thus see that it would not be a good outcome if people were to say that something is evil in itself because it is easily abused, or that people should not be allowed to do it, because it is easily abused. The reason why such a consequence is not good is that something that can be abused can be used either with much or with little judgement, or with much or with little benefit, by which we place more or less virtue in the deed.

One can only harm oneself with one's thoughts

Everything by which one can benefit someone consists of words and 9
deeds; everything by which one can harm someone equally consists of words and deeds. One cannot benefit anyone with thoughts, because even if one thought good of someone for a hundred years that would not be of any help to him. And if one thinks evil of someone for a hundred years, that would not harm him in the least. When one utters thoughts in words, however, then one can do something damaging or something beneficial: or when one puts one's thinking into action, then one can do something damaging or something beneficial. But that does not come from mere thinking. One can, however, be harmful to oneself with thinking, that is, sin against oneself, so we shall therefore relate to what extent we can harm ourselves with our thoughts.

One can harm oneself with thoughts by continuously and without 10
reason wishing one's neighbour ill in one's heart through hate, anger and jealousy, by which one invites a torturer into one's own mind, whom one feeds and who will never stop torturing unless one conquers this passion with reason, and ban it from one's soul. Or when, through miserly greed, one constantly wishes that one's neighbour's goods belonged to oneself. Or when one desires one's neighbour's wife because one has indecent desires. Or when through angry and revengeful passions, or through any other unbecoming thoughts or passions, too many to relate here, one

te verhaalen, waar door men de evenaasten of de dood, of eenig ander rampspoet toe-wenscht, geduurig sijn gemoed kwelt, so misdoet en sondigt men ten hoogsten tegen sik self. Want wat isser grooter plaag als een geduurig ontrust gemoet? Het is ook voorwaar een groote overtreding tegen sik self te misdoen. Uyt alle dese sien wy hoe verre wy ons selven met gedagten door 't veroorsaaken van een geduurig ontrust gemoed, kunnen schadelijk sijn, sonder dat men sijn evenaasten daar door in 't minste schadelijk is, so lang het geen men denkt niet in 't werk gestelt word, het sy met woorden, of met daaden. Want nimant weet wat een ander van hem denkt het sy goed, of het sy kwaad: en dat niet weetende deert het hem ook niet.

*Toekomstige uitbreiding van dit
hoofdstuk tot een volledige zedenleer*

- 11 En alsoo wy hier in 't kort wat van goed of kwaad in 't algemeen soude kunnen gesegt worden, verhaalt hebben: so kunnen wy dit hoofdstuk kortheyds halven hier mede wel besluyten. Want van alle bedrijven der menschen, welke sy doen, in 't besonder te seggen waarom sy goed of kwaad sijn, en hoe goed of kwaad sy sijn, en wat belooning of straf daar toe staat, dat soude altesamen te lang sijn hier alles te verhaalen en daar soude wy een heel boek op sik self wel toe van doen hebben. Daarom sullen wy het selve uyt stellen tot een nader gelegentheyd so ons God belieft in goede gesontheyd te spaaren.

wishes either death or some other disaster upon one's neighbour by which one constantly tortures one's own heart and does wrong and sins most against oneself. For what is a greater plague than to be constantly in a state of unrest? It is certainly also a major offence to wrong oneself. Through all of this we see to what extent we can harm ourselves with thoughts by causing constant unrest, without this being harmful in the least to one's neighbour, so long as one does not put one's thoughts into words or deeds. Because nobody knows what someone else thinks of him, be it good or evil, and what they do not know will not harm them.

Future extension of this chapter into a full moral philosophy

Since we have briefly stated what can be said in general about good or evil, we can, for the sake of brevity, end this chapter here. For to state for every single human action whether and why it is good or evil, and how good or evil it is, and what reward or punishment there is for it, would be altogether too long to set down here and we would need an entire book on its own for it. Therefore, we shall postpone it to another occasion if it pleases God to keep us in good health. 11

[HOOFDSTUK 6]

VAN DE GODSDIENST, *DE RELIGIONE*

De mens heeft zijn redelijke godsdienst verloren

- 1 Wy hebben in het eerste hoofdstuk gehandelt en gesproken van God of Wesen: nu sullen wy in dit tegenwoordige hoofdstuk kortelyk handelen van den dienst Gods of Godsdienst in 't algemeen, welke is de dienst waar mede een ider, of elk volk God, als het hoogste goed, zoekt te behaagen en te eeren. De eygentlijke Godsdienst is, of kan maar eenderley sijn, en moet uyt de rede vloeeyen: want met eenderley Godsdienst kan men den waaren God maar behaagen. Maar de mensche door na laatigheyd van onderzoek der rede en door veel vlijt an wending om de tijdelijke en vergankelijke dingen, als staat en rijkheden, te bekomen, is vervallen van een redelijke Godsdienst tot een Godsdienst vol van bygeloovigheden, verdigtselen en versieringen, gelijk in de schrift iewers staat. So dat men heeft geeert en gedient, en men eert en dient in plaatse van den eenigen waaren God, die geene, welke van aart geen goden sijn. En men heeft gebruykt en gebruykt allerhande wreetheden en ongerijmheden in de Godsdienst, en dat duurt en blijft duuren tot nog toe om dat nimant sik onderwind den mensch een redelijke, waare, en klaare Godsdienst bevrijt van versieringen of verdigtselen, en bygeloovigheden, wreedheden en onredelijkheden, voor te stellen: waar in God (het welke een heerlijke en gewenschte saak soude sijn) op een redelijke wijze gedient soude worden. Want dan soude van selfs komen te vervallen allerhande versierde insettingen, en verdigte wijsen van Godsdienst, bijgeloovigheden, wreedheden, en onredelijkheden in de Godsdienst, dewelke nu soo veel en meenigerley sijn, dat het by na ongelooflijk is, en om die alle te verhaalen soude te lang wylig sijn, also daar wel een heel boek van geschreeven is.

De valse godsdiensten zijn getekend door bijgeloof en geweld

- 2 Int algemeen kan ik wel seggen, dat uyt die twee oorsaaken by my verhaalt, de mensch vervallen is van de redelijke Godsdienst, tot het anbid-den van dat, 't welk geen God is: als tot het eeren en anbidden van son,

[CHAPTER 6]

ON RELIGION, *DE RELIGIONE*

People have lost their rational religion

In the first chapter, we treated and discussed God or Being. In the present 1
chapter, we shall briefly address the worship of God or religion in gen-
eral, which is the worship by which every person, or every people, seeks
to please and honour God as the highest good. The true religion is, and
can only be, of one kind and must stem from reason, because one can
only please the true God through one kind of religion. But people have
neglected rational investigation and through their great endeavour to
obtain temporal and perishable things, such as status and wealth, they
have fallen from a rational religion to a religion full of superstitions, fic-
tions and fabrications, as is stated somewhere in Scripture. Thus, people
have honoured and served, and continue to honour and serve, those that
are not gods by nature instead of the one true God. And they have made,
and make, use of all kinds of cruelty and foolishness in religion, and that
continues up to this day because nobody takes it upon himself to show
mankind a rational, true, and clear religion free of concoctions or fic-
tions, superstitions, cruelty and unreasonableness in which God (and this
would be a wonderful and desirable matter) would be worshipped in a
reasonable manner. For then there would automatically be an end to all
kinds of invented ordinances and fabricated ways of religion, supersti-
tions, cruelty and unreasonableness in religion, of which there are now
so many and such a variety that it is almost beyond belief, and to relate
all of them would be too tedious since an entire book has been written
on the matter.

The false religions are characterised by superstition and violence

In general, I can say that it is through the two causes that I mentioned 2
that people have fallen from rational religion into worshipping that which
is not God, such as honouring and worshipping the sun, the moon and

maan en sterren en voorders al het hemelsche heyr: tot het anbidden van aarde en water en andere leevelloose dingen, als kruyden en planten enz. tot het eeren of dienen en anbidden van menschen, het sy leevende of verstorvene, van welke daad niet een Godsdienst der waereld dat ik weet vry^a is, tot het eeren en anbidden van beesten, het sy leevende of doode: tot het eeren en anbidden van beelden verbeeldende leevendige of verstorvene menschen of beesten. O groote onredelijkheyd! dat men in plaatse van God, of behalven het eenig, eeuwig, onveranderlijk, noytbegonnen Wesen, an bid en dient, 't welk God verbied dat men 't niet sal anbidden, en gebied, dat men hem alleen sal anbidden en dienen: dewijl hy die God of Hoogheyd is, die alles helpen kan en benevens hem geen ander. So veer komt de mensch door onkundigheyd en nalatigheyd, dat hy sik besondigt tegen God en sijn gebod.

- 3 Dese valsche Godsdienst en aanbidding des maaksels word nog verheerlijkt met veel pleegtelijkheden en gewoonlijkheden, en bestaan de selve in wreedheden en ongerijmtheden en vervult met bygeloovigheden. De pleegtelijkheden of gewoontlijkheden bestaan in beestslagtingen tot heyliging der Godsdienst, of eenige andere gaafbrenging ten Godsdienst, en mensch slagtingen ('t welk grouwelijke wreedheden sijn) tot heyliging der Godsdienst en tot versoening by de goden, 't welk een groote bygeloovigheyd is, dat eens anders dood sal strekken by de goden of by God tot eens anders misdaads versoening, 't welk teenemaal door de rede vervalt. Die pleegtelijkheden bestaan vorders in omdraagingen van die afgoden of beelden, en hoogtyd vuyringen, bedevaarden, ik weet niet in wat al ontallijke versieringen meer.
- 4 Vorders onder al des waerelds uyterlijke gestelde Godsdiensten sal elk volk, dat een andere Godsdienst heeft als andere volkeren, meynen en gelooven, dat sijn God of goden, de waare God of goden sijn, en dat sijn wijze van Godsdienst de beste is en Gode angenaamst, om dat het anders niet gehoord heeft en van jongs daar in is onderweesen, so en sal het dat niet alleenlijk meynen en gelooven, maar salt ook beweerden en staande houden totter dood toe, ist niet met rede en waarheyd, die uyt God sijn, so ist met versierde wonderdaaden de welke met geweld van vuur en swaard, galge en rad, vangen en bannen, vloeken en schelden bewaarheyd worden. Ja die de meeste rede en waarheyd nog hebben in de Godsdienst, sullen wel het meeste verdraagsaam sijn, en 't minste schelden, of niet schelden of lasteren, maar sullen wel van de anderen het meeste gelastert

^a Dog de eene Godsdienst isser meer mede besmet als de andere.

the stars and all further heaven above, worshipping the earth and water and other lifeless things such as herbs and plants etc., honouring and worshipping people, dead or alive, an act of which no religion in the world is free^a so far as I know, honouring and worshipping animals, be it dead or alive, honouring and worshipping statues depicting living or dead people or animals. How unreasonable that, instead of God, or besides the only eternal, unchangeable Being, without beginning, people worship and serve those that God forbids us to worship, commanding us to worship and serve him alone. For he is God or Majesty, who can help everything, and no other but him. So far people have sunk, through ignorance and negligence, that they sin against God and his commandments.

The false religion and worship of these creatures is embellished with much solemnity and rituals, consisting of cruelty and nonsense and filled with superstition. The solemnity and rituals consist of sacrificing animals to sanctify religion, or bringing other religious gifts, and making human sacrifices (which are horrible cruelties) to sanctify religion and achieve reconciliation with the gods. It is a major superstition that someone's death will lead to a reconciliation with the gods or with God for someone else's crime and is completely contrary to reason. The rituals furthermore consist in carrying the idols or statues around, celebrating feasts, pilgrimages, and I do not know what other kinds of inventions.

Furthermore, among all the world's established religions, each people with a religion that is different from other people's will feel and believe that their God or gods are the true God or gods, and that their way of religion is the best and most pleasing to God, because they have not heard anything else and were taught this in childhood, so that they will not only think and believe, but also claim and maintain it until they die, if not with reason and truth that are of God then with invented miracles that are turned into truth with the violence of fire and sword, the gallows and the wheel, imprisonment and banishment, cursing and swearing. Indeed, those who have the most reason and truth in religion will be the most tolerant and slander the least, and they will not curse and blaspheme, but they will be cursed and blasphemed most by others, as one finds on a

^a Although some religions are more contaminated with it than others.

en gescholden worden gelijk men daar dagelijks ondervinding van heeft. Elk volk hebbende een ander Godsdienst als andere volkeren, sal ook staande houden en beweerden tot ter dood toe dat se hun Godsdienst van God of van de goden self ontfangen hebben: een heyden sal sulks seggen, een Turk sal sulks seggen, een jode sal sulks seggen, een Christen sal sulks seggen, en daar mag niet tegengesproken, of reden tegen in gebragt worden, of elk salt evenwel op neemen en die tegenspreker voor godloos en ongeloovig houden: Want elk dat, dat hy de waarheyd heeft in 't geen hy segt, om 't seerste gelooft, sonder te willen reden onderzoeken.

*Een onzijdig rechter, een redelijk mens,
moet over de godsdiensten oordelen*

- 5 Wie kan nu tusschen die strijdende en verscheelende menschen regter zijn? Sal een heyden regter zijn, gewisselijk hy sal eensydig oordeelen ende de sijnen gelijk geeven. Sal een Turk regter zijn, gewisselijk hy sal eensydig oordeelen ende de sijnen gelijk geeven. Sal een jode regter zijn, gewisselijk hy sal eensydig oordeelen ende de sijnen gelijk geeven. Of sal een Christen regter zijn, gewisselijk hy sal mede eensydig oordeelen ende de sijnen gelijk geeven.^b Meer zijn der niet by gevolg vind ik geen onzijdig regter, en daarom kander tot nog toe van die saak niet geoordeelt worden: ten sy datter een redelijk mensch, bevryd van alle vooroordeel, die sik selven van allerhande uysterlijke, gestelde Godsdiensten had onttrokken en een redelijke Godsdienst sogt voor te stellen, opstond.
- 6 Die soude konnen seggen tegen de heydenen: dewijl men uyt de rede leert, datter maar een eenig God of Wesen is, en datter ook niet meer als een kan zijn ('t welk de wijsten onder u O heydenen ook wel geweeten en getuygt hebben) hebt gy evenwel (alhoewel met rede van God begaaft) behalven dien eenigen God, of in plaats van dien eenigen God, veel goden en godinnen godsdienstig anbeeden en goddelijke eer beweesen, en ter eeren van die selven hebt gy veel beelden opgeregt welke gy mede godsdienstige eer beweesen hebt: oversulks word u Godsdienst als seer afgodisch veroordeelt na die goddelijke en redelijke wetten, die daar seggen, *dat men geen andere goden voor Gods anschijn moet hebben: of ook eenige beelden maaken om an de selven eenige godsdienstige eer te bewijzen.*

^b Bekwamelijk kan men des waerelds Godsdiensten in die verhaalde algemeene Godsdiensten afdeelen.

daily basis. Each people with a religion that differs from other people's will also claim and maintain until they die that they have received their religion from God or from the gods themselves, A heathen will say this, a Turk will say this, a Jew will say this, a Christian will say this, and it is not allowed to contradict this or to bring forward reasonable arguments, otherwise each will take the contradictor for godless and a non-believer. For everyone most strongly believes that what he says is the truth, without being willing to examine it rationally.

*An impartial judge, a reasonable
human being, should judge religions*

Who can be an arbiter between these fighting and differing people? If a 5
heathen arbitrates, then surely he will be partial and judge in favour of his own people. If a Turk arbitrates, then surely his judgement will be biased in favour of his own people. If a Jew arbitrates, then surely his judgement will be biased in favour of his own people. Or if a Christian arbitrates, then surely his judgement too will be biased in favour of his own people.^b There are no others, so as a consequence I shall not find an unbiased arbiter, and therefore there cannot yet be a judgement on the matter unless a reasonable person stood up, freed from all prejudice, who had withdrawn from all kinds of religion focusing on outward appearances, and who sought to propose a rational religion.

Such a person could say to the heathens: as one learns from reason 6
that there is a single God or Being and that there can also be no more than one (which the wisest among you O heathens have also known and witnessed) you have (although endowed with God's reason) besides that one God, or instead of that one God, worshipped many gods and goddesses or honoured them in your religion, and in honour of them you have erected many statues which you have also honoured religiously. Therefore, your religion is judged very much as idol worship according to the divine and reasonable laws which say, *that one may not have other gods in the face of God: or make any idols to worship in a religious manner.*

^b It is quite possible to separate the world's religions into those general religions described.

- 7 Tegen de Turken: derwyl men uyt de rede leert, dat men behalven God geen Machomet, of ander mensch mag stellen, op welke men sijn betrouwen set, anbid, en de selve godsdienstige eer an doet, oversulks word u Godsdienst om die selve rede en na die selve wet, dewyl men God de Heer maar alleen moet anroepen, mede veroordeelt voor afgodisch.
- 8 Tegen de joden (alhoewel se dikwils by ouds het eerste en tweede gebod des wets met andere goden te eeren en te dienen en beelden op te regten, overtreden hebben) kan die mensch als regter nu niet veel anders seggen, dewyl sy maar eeren, en dienen en anbidden een¹ eenigen God, als dat sy vol bygeloovigheden sijn, en an veel sotte klap en versieringen geloof geeven, 't welk strijd tegen de rede en een redelijke Godsdienst. Want een redelijke Godsdienst, welk het nauwkeurig onderzoek der rede uytstaan kan, is vyand van alle verdigtselen, en mag derhalven met geen versieringen of verdigtselen vereenigt worden. Ook en kan O! Jooden u Godsdienst evenwel niet geheel bevryd worden van afgodery: gelijk blijkt uyt die bokslagting en bokwegsending, en andere beestslagtingen en bloed-besprengingen welke Mose ingestelt heeft tot versoening voor den hoogheyliger en des volks sonden. Want de rede, de goddelijke reden en wijsheyd spotten met sodaanige uyerlijke bedrijven in den Godsdienst, wel wetende dat men God daar mede niet behaagen kan, maar alleen met een ootmoedig en nedrig hert dies tijds en nu ook, die kunnen ook wel sien, dat dat een soort van afgodery of bygeloovigheyd is van Mose ingestelt, al schoon er in de schrift staat "de Heere sprak tot Mose".

De afgoderij van de Christenen

- 9 Onder de Besmeerdens (Christenen) sijn eenige gedeyltheden of verscheyde gesintheden, daarom moeten die eerst wat uyt malkander gescheyden worden, eer imant daar ter deeg oordeel over vellen kan. De selven konnen gevoeglijk gedeelt worden in dry hoopen: vooreerst de Christenen van de Roomsche Godsdienst; 2. de Christenen van de herstelde Godsdienst of Kalvenisten, by welke men voegen moet de Luytherianen, Mennonisten en Arminianen enz. ten 3. de Christenen van de Sociniaanse Godsdienst. Dog men segt, dat de voornaamste onder de Mennonisten en Arminianen, mede al vry wat Sociniaans van gevoelen sijn: maar of sy dat nog uyerlijk derven belijden, daar twijffel ik aan.

¹ een added.

To the Turks: as one learns from reason that one should posit no 7
 Machomet or any other person besides God in whom to place faith and
 whom to worship and honour in a religious manner, your religion too is
 consequently judged to be idol worship according to the same law that
 one should only pray to the Lord God.

To the Jews (although they have often trespassed in the past against 8
 the first and second commandments by worshipping other gods and
 serving them and erecting statues) this arbiter can now say little else
 than that although they honour, serve and worship the one single God,
 they are full of superstitions and believe in much nonsense and fabri-
 cations that are against reason and a rational religion. For a rational
 religion, which can bear close examination by reason, is the enemy of
 all fictions, and therefore may not be combined with fictions or inven-
 tions. So also your religion, O! Jews, cannot be seen as entirely free
 from idol worship, as is shown in your slaughter and sacrifice of goats,
 and the slaughter of other animals and the sprinkling of blood which
 Moses introduced as a reconciliation for the high priest and the sins
 of the people.¹ For reason, divine reason and wisdom mock such out-
 ward actions in religion, knowing full well that one cannot please God
 by them, but only through a meek and humble heart both then and now
 and they can also see it is a kind of idol worship or superstition intro-
 duced by Moses, even though it says in the Scriptures “the Lord spoke to
 Moses”.

The idol worship of the Christians

Among the Anointed (Christians), there are certain divisions of the 9
 various denominations, and these should first be distinguished before
 anyone can judge them. They can conveniently be divided into three
 groups: first the Christians of the Roman Catholic faith; secondly, the
 Christians of the Reformed faith, or Calvinists, to whom one has to add
 the Lutherans, Mennonites and Arminians, etc.; thirdly, the Christians
 of the Socinian faith. It is, however, said that quite a few of the most
 important Mennonites and Arminians are also Socinian in their belief,
 but I doubt if they would dare to openly confess this.

¹ Cf. Leviticus 16.

- 10 De Christenen (Besmeedens) nu dus uyt malkander gescheyden sijnde, kan den regter eerst de Christenen van de Roomsche Godsdienst, als de welke de meeste en voornaamste willen sijn, oordeelen, en seggen: dewijl men uyt de rede leert, datter maar een eenig God of Wesen is, en ook niet meer als een kan sijn: en gy evenwel, alhoewel met rede van God begaaft, om dat gy nalaatig sijt in 't ondersoeken, hebt behalven dien eenigen God nog een Joodsch mensch, op welke gy u hoope en betrouwen stelt, tot een God gemaakt en gy anbid den selven, en doet hem godsdienstige eer aan. En behalven die stelt gy nog ontallijke minder goden en godinnen, of 't welk het selve is, heyligen en heyliginnen, dewelke gy anroept en godsdienstige eer bewijst en veel beelden ter eeren opregt. En 't geen het grouwelijkste van allen is, segt gy nog dat gy dagelijks die mensch of God mensch maakt van een stukje brood, of gy segt dat dat brood, 't welk men nogtans bespeurt broot te blyven, op dit seggen, *dit is mijn lijf*, verandert word in die God mensch: welk onverandert brood (dog na u seggen, verandert) gy anbid, en lang genoeg angebeden hebbende eet gy 't op, en 't word wederom ter stoelgank uytgeworpen. Hebben oyt heydenen grouwelijker en tegensprekelijker geloofs stellinge gestelt? Oversulks word u Godsdienst als seer afgodisch veroordeelt na die goddelijke en redelijke wetten die daar seggen: *dat men geen andere goden voor Gods aanschijn moet hebben*, of *ook eenige beelden maaken om an de selve eenige godsdienstige eer te bewijzen*; want God alleen die eere toekomt en hy wil of en kan sijn eere an geen ander geeven. Ten kan u niet helpen nog verschoonen, dat gy hem niet als mensch maar als God, gelijk hy is, en eens Wesens met den Vader, anbid: want dats maar bloot seggen sonder bewijs, en dat seggen is, gelijk gesegt is, strijdig tegen de rede en tegen de wet, ja dat seggen is ook buyten de schrift: gelijk voor heen al getoont is; en al stond het al schoon in de Griekse schrift, in de Hebreuse schrift staat het niet, so sou ik evenwel seggen, dat het valsch was. Want de wet van maar een eenig God te eeren en te dienen, is van een eeuwige waarheyd, die van God self niet verandert kan worden: derhalven kan se door geen tweede wet, of schrift, te niet gedaan of eenigsints vermindert worden: oversulks moet God maar alleen angebeden worden, en nimant benevens hem.

Elke godsdienst gelooft alleen in zijn eigen wonderen

- 11 Ten kan u ook niet helpen, dat gy soud willen inbrengen en seggen dat hy Jesus veel wonderwerken gedaan heeft door sijn eyge goddelijke

The Christians (Anointed) having now been distinguished from one 10
 another, the arbiter can first judge the Christians of the Roman Catholic
 faith, who consider themselves the most numerous and most important,
 and say: one learns from reason that there is only one God or Being,
 and also that there cannot be more than one. You, however, although
 endowed with reason by God, because you have failed to investigate,
 have besides the one God turned a Jewish man in whom you place
 your hope and trust into a God, and you worship him and honour
 him religiously. Moreover, you also establish countless lesser gods and
 goddesses, or, which is the same thing, saints, to whom you pray and
 on whom you bestow religious honour and in whose honour you erect
 statues. In addition, and this is the most horrible of all, you also say that
 every day you turn a piece of bread into a God-man, or that this bread,
 which as one can see remains bread, is changed into that divine man by
 saying, *this is my body*, and this unchanged bread (which you say changes)
 you worship, and when you have worshipped it long enough you eat it
 and it is excreted again with the stools. Have any heathens ever come up
 with more horrible and contradictory articles of faith? Because of this,
 your religion is condemned as idol worship according to the divine and
 reasonable laws that state: *that one may not have other gods in the face of
 God: or make any idols to worship in a religious manner*; for God alone
 is due this honour, and he does not wish his honour to be given, and it
 cannot be given, to others. It is no help or excuse that you pray to him
 not as a person but as God, as he is, and of one being with the Father, for
 that is just to say something without proof and, as was said before, it is
 contrary to reason and against the law, and it is also not even in Scripture,
 as was demonstrated before, and even though it was already in the Greek
 scripture, it is not in the Hebrew scripture, so I would say that it is wrong.
 For the law of honouring and serving one God only is of an eternal truth
 that cannot be changed by God himself and therefore it cannot be voided
 or diminished in any way by a second law or scripture. Therefore, God
 alone should be worshipped and nobody else but him.

Every religion only believes in its own miracles

It is also of no help to you to argue that Jesus performed many miracles 11
 through his own divine power, and that this proves that he was God

kragt, en dat hy daar uyt kan beweesen worden God te sijn, en dat hy daarom moet anbeden worden. Maar dat is klaar genoeg beweesen dat valsch is de stelling der dryenheyd, bygevolg 't geen hy gedaan heeft, heeft hy gedaan door Gods kragt. Een Turk sal seggen Machomet heeft ook veel wonderdaaden gedaan: maar kan daar uyt beweesen worden, dat hy een God is, of dat hy met regt van de Turken anbeden word? Een Jood¹ sal seggen Mose, Elias en andere onder ons hebben ook veel wonderdaaden gedaan door Gods magt: maar kan daar uyt beweesen worden, dat se goden sijn, en dat se, daar se nu evenwel niet anbeden worden, moeten anbeden worden? Want dat God is moet anbeden worden. Een heyden sal ook seggen, onder ons sijn der ook veel geweest, die wonderwerken gedaan hebben: maar kan daar uyt beweesen worden, dat se goden sijn en dat se met regt anbeden worden? Dat gevolg siet gy wel dat niet en deugd. De heylige Franciscus soude datelijk mede wel te voorschijn komen en seggen: te regt word ik van die van de Roomse Godsdienst geeert en gedient, dewijl sy self veel wonderdaaden van my geschreven hebben.

- 12 Maar sal nu vorders een Christen het seggen van een heyden of Turk angaande de wonderdaaden wel gelooven of anneemen? O! neen, geensins. Ja de eene Christen sal den ander niet gelooven: gelijk voorheen al eens gesegt is. Of sal een Jood het selve wel gelooven? Ook niet. Sal nu een heyden of Turk al het seggen der Christenen, of al der Jooden² seggen van de wonderwerken wel anneemen en altemaal volkomenlijk geloof geeven? Al mede niet. So sal ook een Turk een heyden niet gelooven, of een heyden sal een Turk niet gelooven: want dan mosten sy eens van gevoelen sijn, maar nu isser verscheydentheyd. De eene wil den ander niet gelooven, en so ist met altemaal, elk geeft een goed getuygenis van sik self: oversulks moet die onzijdige regter ook nimants seggen voor waar anneemen, maar elks bygebragte wonderwerken voor een tijd ter sijde stellen, en niet anneemen als 't geen op waare grondige rede steunt en waar en klaar is (dan sullen de waare wonderdaaden van self wel voor den dag komen), also het op geen wonderdaaden ankomt om daar door te bewijzen, dat imant anbeden moet worden. Maar het komt daar alleen op aan wat imant voor goddelijke en redelijke stellingen of geboden voor stelt (gelijk 'er Jesus, welks lof daarom te verbreyden is, eenige voor gestelt heeft) waar na men op 't alderheerlijkste den eenigen waaren God alleen eert, bemind en dient, en tegen sik self en sijn even mensch sik³

¹ jude. ² juden. ³ sik added.

and that he should therefore be worshipped. It has been proven clearly enough, however, that the thesis of the Trinity is false, and as a consequence he did what he did through the power of God. A Turk will say that Machomet also performed many miracles, but can it be proven from this that he is a God, or that he is rightly worshipped by the Turks? A Jew will say that Moses, Elias and others among us also have performed many miracles through the power of God, but can it be proven from this that they are gods and that they, as they are not worshipped now, should be worshipped? For that which is God should be worshipped. A heathen will also say that there have been many among us who have performed miracles, but can it be proven from this that they are gods and that they should be worshipped? You see that this conclusion is incorrect. Saint Francis would immediately come and say: "It is quite right that I am honoured and served by those of the Roman Catholic religion because they have attributed many miracles to me."

But will a Christian now further believe or accept the miracle stories 12 of, say, a heathen or Turk? No, not at all. Indeed, one Christian will not believe the other, as has been said before. Or will a Jew believe it? Not he, either. Will a heathen or Turk accept everything said by the Christians, or everything said by the Jews about miracles, and again believe it entirely? Again no. So a Turk will also not believe a heathen and a heathen will not believe a Turk: because they would have to be united in their beliefs but now there is diversity. One does not wish to believe the other, and so it is with all, each giving a good account of himself. Therefore, the unbiased judge should not take what anyone says to be the truth, but put all miracles to one side for the time being, and not accept them as something that is based on a valid reason and is true and clear (when the true miracles will reveal themselves), for it is not a matter for miracles to prove that someone must be worshipped. The only thing that matters is what someone proposes for divine and reasonable propositions or commandments (as Jesus has proposed some, for which he should be widely praised) according to which one only worships, loves and serves most honourably the one true God, and behaves most

op het alderredelijkste draagt in alle liefde en eenigheyt: want de liefde oeffening is een vervulling des wets.

De heiligenverering is ook afgoderij

- 13 Eyndelijk behalven dat gy o! Besmeerdens (Christenen) van de Roomse Godsdienst een mensch stelt tot een God, waar toe nog al die anroepingen der heyligen en heyliginnen? Is dat ook nog al geen overtreding van de wet, welke segt, dat men geen beelden moet opregten en sik daar voor buygen, 't welk is godsdienstige eer bewijzen? Ten kan u niet verschoonen, dat gy soud willen inbrengen en seggen: wy en doen de beelden als beelden van hout, steen, silver, of goud gemaakt, geen godsdienstige eer aan, of wy buygen ons niet voor de beelden, als beelden: maar wy buygen ons voor die beelden als verbeeldende dese of die heylig of heyligin. Al het selven hebben ook de heydenen gedaan en evenwel worden se afgoden dienaars genoemd in de schrift, en sy sijnt ook in der daad. Want denkt dat vry, dat de heydenen mede so dom en plomp niet geweest sijn, dat sy sik voor de beelden als beelden van hout, steen, silver of goud gemaakt nederboogen en de selve godsdienstige eer beweesen, geensins: maar sy hebben die beelden, als verbeeldende dese of die God, geeert en sik voor de selven nedergebogen, even op die selve wijs, als gy O! Roomse Christenen segt dat gy doet. Dierhalven gaat vry en sijt versekert, dat u Godsdienst en beelden dienst wel en te regt na de rede en de wet is veroordeelt voor seer afgodisch.

Ook de protestanten en socinianen overtreden de goddelijke wet

- 14 Tegen de Christenen van de herstellde Godsdienst of al de dryeenheids stelders, sal den regter mede moeten seggen: dewijl men uyt de rede leert, datter maar een eenig God of Wesen is, en ook niet meer als een sijn kan, en gy evenwel (alhoewel met rede van God begaaft) om dat gy nalaatig sijt in 't onderzoeken, hebt behalven dien eenigen God, nog een Joodsch mensch op welke gy u hoope en betrouwen stelt, tot een God gemaakt en gy anbid den selven, en doet hem godsdienstige eer aan. Oversulks word u Godsdienst mede veroordeelt voor afgodisch na die goddelijke wet, die daar segt *dat men geen andere goden voor Gods aanschijn sal hebben*: want men moet God maar alleen anbidden. En gy weet immers wel dat "afgoderye is in plaatse van den eenigen waaren God, die hem een eenig God te zijn in sijn woord geopenbaart heeft, ofte beneven den selven,

honourably towards oneself and one's neighbours in all love and unity, because loving is fulfilling the law.

The veneration of saints is also idol worship

Finally, besides that you O Anointed! (Christians) of the Roman Catholic faith make a human into a God, why invoke the saints? Is that not also contravening the law that says that one should not erect idols and kneel before them, which is to bestow religious honours? It cannot excuse you that you would say in this respect: we do not bestow religious honour on the statues as statues made of wood, stone, silver, or gold, nor do we kneel before the statues as statues, but we kneel before the statues as images of this or that saint. The heathens did the same, and they are called servants of idols in the Scriptures, as they indeed are. Because think as you like, the heathens were not so stupid and clumsy as to bow double before the statues as statues made of wood, stone, silver, or gold and bestow religious honours upon them, not in the least. Rather, they honoured these statues as images of this or that god, and bowed down before them in the same way as you, O! Roman Catholic Christians, say you are doing. Therefore, go forth in the certainty that your religion and veneration of statues is rightly condemned as idol worship after both reason and the law. 13

The Protestants and Socinians also trespass divine law

To the Christians of the Reformed religion and all proponents of the Trinity, the judge will also have to say: one learns from reason that there is only one God or Being, and also that there cannot be more than one, and you (although endowed with reason by God), because you have failed to investigate, as well as in the only God have also placed your hope and faith in a Jewish man whom you have made into a God and whom you worship and upon whom you bestow religious honours. Therefore, your religion is also condemned as idol worship after the divine law that states *that one may have no other gods in the face of God*, because one should only worship God. You know, after all, that "idol worshipping is to make up or have, instead of or besides the one true God who has revealed himself to be the one and only God in his word, something else in which people put 14

iets anders versieren ofte hebben, daar op de mensche zijn betrouwen settet.” Sulks leert gy, en evenwel stelt gy u betrouwen op een mensch. Dat gy mede soud willen inbrengen en seggen dat gy hem niet als mensch, maar als een God gelijk hy is, en die wonderwerken gedaan heeft, en eens wesens is met den Vader, anbid, en kan u niet helpen nog verschoonen also het maar bloot seggen sonder bewijs is, waar op wy genoegsaam geantwoord hebben.

- 15 Tegen de Christenen van de Sociniaanse Godsdienst moet den regter al mede seggen: dewijl men uyt de rede leert datter maar een eenig God of wesen is, en ook maar een kan zijn, soo leert ook de rede en de wet gebied, dat men God maar alleen moet aanbidden, en gy evenwel (alhoewel van God begaafd met rede, welke gy in alle dingen voor geeft ook te willen volgen) an bid een mensch en buygt u voor hem, en doet de selve godlijke eer aan. Oversulks word u Godsdienst (voor soo veel gy een mensch anbid en godlijke eer bewijst en u voor den selven neder buygt) na die wet dat God alleen moet aanbeden worden, veroordeelt^c voor afgodisch. Want God volgens de wet, en ook volgens de rede, maar alleen moet anbeden worden: derhalven dwaalt gy daar grootelijks af van de rede en sondigt met een tegen de wet.

*Paulus noch Mattheus leren dat
Jezus als God aanbeden moet worden*

- 16 Ten kan u niet helpen nog verschoonen, dat gy sult willen in brengen en seggen dat in de schrift staat^d: “Op dat in de naame Jesu alle knye sik soude buygen.” Want alschoon dat Paulus dat segt, is het daarom waar dat Jesus moet anbeden en goddelijke eer beweesen worden? En is het daarom een gebod? O! neen geensins. Maar dats een wet en gebod ’t welk God self heeft gesegt en geswooren, *dat hem alle knye sal gebogen worden*, dat is dat men hem alleen moet anbidden en goddelijke eer bewijzen. Daar hebt gy een gebod en wet, welke van een eeuwige waarheyd is, en van God self niet kan verandert worden: by gevolg kan Paulus met zijn bloot seggen daar geen verandering in brengen. En vorders een wet van een eeuwige waarheyd en kan door geen tweede wet eenigsints verandert, vermindert of vernietigt worden.

^c Dog ingeval gy, O! Socinianen den Behouder, als een uytstekent regtvaardig mensch toekomt, meer menschelijke eer an doet, en hem als een voorbeeld des deugs om na te wandelen stelt, so en is dit oordeel niet tegens u.

^d Namentlijk Philip. 2.10.

their faith.” This you teach and yet you put your faith in a human being. That you would also argue that you do not worship him as a person but as the God that he is, and who performed miracles and is one Being with the Father, cannot help or excuse you since it is without proof, and we have satisfactorily answered it.

To the Christians of the Socinian religion the judge must also say: one 15
learns from reason that there is only one God or Being, and there can only be one, as reason teaches and the law orders that one should only pray to God, but you (although endowed by God with reason, which you indicate you wish to follow in all matters) nevertheless worship a human being and kneel before him and honour him as a God. Because of this, your religion (to the extent that you worship a man and bestow divine honour on him and kneel before him) is condemned^c as idol worship after the laws that only God may be worshipped. Because according to the law, and also according to reason, only God must be worshipped. Therefore, you stray far away from reason and trespass against the law.

*Neither Paul nor Matthew teach that
Jesus should be worshipped as a God*

It will be of no help to you, nor excuse you, to argue that it says in 16
Scripture^d: “That in the name of Jesus all knees should bend.” For even though Paul says this, is it therefore true that Jesus must be worshipped and given divine honours? And is it therefore a commandment? No, not at all. But this is a law and commandment which God himself has said and sworn, *to me every knee shall bend*, that is, that people may only worship him, and only bestow divine honours upon him. There you have a commandment and law that is of an eternal truth and that cannot be changed by God himself. In consequence, Paul cannot change it by merely saying so. Furthermore, a law of eternal truth cannot in the least be changed, diminished or destroyed by a second law.

^c But in the event that you, O! Socinians, honour the Saviour more like a human being, as an excellent and just man deserves, and use him as an example of virtue to be followed, then this is not a judgement against you.

^d Namely Philip. 2.10.

- 17 Vorders konnen die woorden van Paulus veel beeter na de rede en waarheyd, en ook (vertrouw ik) na de meyning van Paulus, uytgelegt worden, namentlijk also: *Op dat in de name Jesu* (dat is in die waarheyd, en op die wijze, dewelke Jesus den volke geleert heeft) *sik soude buygen alle knye*. Verstaater nu onder, gelijk 'er onder moet verstaan worden, *voor God*. Daar mede hebt gy een volkome regtsinnige uytlegging, die onberispelijk is. Want God heeft geswooren, dat hem alle knye sal gebogen worden, daar hebt gy een gebod: maar de woorden van Paulus sijn geen gebod. Ligtelijk sal ymand vraagen, op wat wijze heeft de Behouder geleert God an te roepen? Die zy tot antwoord, in ootmoedigheyd en nedrigheyd des herten. Want hy seyde "Leert" (daar stelt hy sik als Leerbaar, daar ik hem ook voor houde) "van my dat ik sachtmoedig, ootmoedig en nedrig van herten ben."
- 18 Dat de Behouder niet moet angebeden worden, en ook geen God is, blijkt genoegsaam uyt die woorden der Wet welke hy tegen de Tegenstander seyde, by Mattheus in 't vierde Hoofdstuk: "Den Heere uwen God sult gy anbidden, ende hem alleen dienen." In gevalle nu dat hy God was, of dat hy had moeten angebeden worden, so had hy tegen de Tegenstander moeten seggen: hoe! sal ik u anbidden? Ik die God ben so wel als God de Vader, een God van eeuwigheyd? My sult gy anbidden, en my alleen dienen, of my sal men anbidden, en my alleen dienen, ik ben God. Maar neen, veer daar af, hy wend voor de onveranderlijke Wet, dat God alleen moet angebeden en gedient worden. Wil men hier tegen inbrengen, dat hem dat wedervaren is na sijn menschen aart, en dat hy dat gesproken heeft na sijn menschen aart? Ik seg hier op, dat is wis waar, dat hem dat wedervaaren is na sijn menschen aart: want meer als een regtvaardig, vroom, goddelijk mensch en is hy niet geweest, gelijk wy doorgaans genoegsaam getoont hebben: is hy yets meer geweest, dat most gy bewijsen; de reden en de Schrift, en sijn eygen te kennen geeving, heb ik voor my.

*Wie of wat was de tegenstander of
lasteraar van Jezus uit Mattheus 4?*

- 19 Maar ymant sal ligtelijk tegen my seggen, hoe ik dat seggen van den Behouder tot bewijs kan bybrengen, dewijl ik ontken, datter sulke versierde kwaade geesten zijn, als de geestelijken stellen, datter zijn. 't Is waar ik ontken het dog, datter sulke kwaade geesten soude zijn, als de geestelijken seggen datter zijn: maar ik heb niet ontkent, datter geen kwaade

Moreover, the words of Paul can be explained much better in terms of 17
 reason and truth and also (I trust) according to Paul, namely: *So that in the name of Jesus* (that is in the truth and in the way Jesus taught the people) *all will kneel*.¹ One should then understand the subsequent words, *before God*. With that you have a perfectly coherent explanation that is irreproachable. Because God has sworn that all will kneel before him, there you have a commandment, but the words of Paul are no commandments. Perhaps someone will ask, in what way did the Saviour teach us to invoke God? He answered, with a meek and humble heart. For he said "Learn" (where he identifies himself as a teacher, which indeed I take him to be) "from me that I am gentle, meek and humble in my heart."²

That the Saviour should not be worshipped and also is not God is 18
 manifest from the words of the Law which he spoke to the adversary according to Matthew in the fourth chapter: "You shall worship the Lord your God and him only shall you serve."³ If he had been God, or if he had to be worshipped, he would have said to the adversary: What! Am I to worship you? I who am God as well as God the Father, God from eternity? You shall worship and serve only me or people shall worship and serve only me, I am God. But no, far from it, he states the unchangeable law that God alone must be worshipped and served. If one argues against this that this happened according to his human nature, and that he spoke according to his human nature, I answer, that it is certainly true that this happened according to his human nature, because he was no more than a just, devout man of God as we have sufficiently demonstrated. If he had been something more than that then you will have to prove it; reason and the Scriptures, and his own pronouncements, support my view.

*Who or what was the adversary or
 slanderer of Jesus from Matthew 4?*

Perhaps someone might ask me how I can I adduce those words of the 19
 Saviour as proof when I deny that there are such fictitious evil spirits as the clergy say there are. It is true that I deny that there are such evil spirits as the clergy say there are, but I have not denied that there can be evil

¹ Rom. 14:11. ² Matt. 11:29. ³ Matt. 4:10.

bedenkingen soude zijn, waar door ymant, als door kwaade geesten, kan angevogten worden: want de bedenkingen ontstaan uyt den geest. Dieshalven sullen wy eens uytleggen van wat voor een tegenstander of versoecker onsen Behouder angevogten is.

- 20 Dese tegenstander of versoecker van Jesus (na onse meyning) is ligt geweest een sterke begeerlijkheyd tot ydele waereldlijke staat, of geld, waar door hy seer op die tijd is angevogten geweest, welke mogelijk ontstaan is uyt de armoede en eenigheyd daar hy in was. So datter een geestelijke strijd is geweest in sijn gemoed tusschen de waarheys verkondiging, waar uyt gemeenelyk vervolging, lastering, veragting en armoede spruyt, en tusschen de pluymstrijkerie, of vleyery en geveynstheyd, waar door men tot rijkheyd, eer, en staat komt. Dog eyndelyk heeft de liefde tot de eere Gods en de waarheyd de overhand behouden: so dat hy tegen die ydele driften sijns gemoeds by sik selven wel gesegt heeft: O! mijn ziel, en set niet op ydele staat en eer, of op geld u betrouwen, waar door de eere Gods gekrenkt word, maar den Heere uwen God sult gy anbidden, ende hem alleen dienen.
- 21 De verhaling die Mattheus doet is aldus: “Wederom nam hem den Lasteraar mede op eenen seer hoogen bergh, ende toonde hem alle de Koningrijken der waereld en haare heerlijkheyd, ende hy seyde tot hem: alle dese dingen sal ik u geeven, indien gy nedervallende my sult anbidden.” Daar staat dat een Lasteraar hem wederom mede nam op een seer hoogen berg, enz. Wat dit voor een Lasteraar geweest is, kan men niet weeten. Dat het so een versierde kwaade geest sou geweest sijn, dat kan niet wesen. Want een geest kan geen mensch weg voeren of mede neemen, en op een hooge berg voeren en van daar alle Koningrijken der waereld en der selver heerlijkheyd toonen: want men kan van een hooge plaats nauwelijks vier of vyf uren gaans veer in de ronte om her sien: so dat men geen half Koningrijk kan sien, en dat siet men dan nog maar van buyten; de heerlijkheyd der Koningrijken moet men innerlijk sien, en door ondervinding gewaar worden wat daar van is.
- 22 Dog na onse meyning word daar door ’t woord lasteraar verstaan een van des Behouders naaste vrienden of die hem bestonden, de welke misschien een weynig tijd te vooren, eer hy in die eensame plaats was, tegen hem heeft gesegt: wat wilt gy dog nieuws leeren tegen de hedendaagsche gestelde leer aan? Wilt gy u tegen alle stellen, en tegen so veel geleerde luyden, die tienmaal geleerder sijn als gy? Laat sulks vaaren, daar kunt gy dog geen voordeel mede doen, volgt liever de gemeene sleur, daar kunt gy tot staat en eer mede komen, en ik kan u wel wat

thoughts by which someone can be assailed as if by evil spirits, because thoughts spring from the mind. Therefore, we shall explain by what kind of adversary or tempter our Saviour was assailed.

The adversary or tempter of Jesus (in our opinion) was probably a strong desire for vain worldly status, or money, which may have been something he struggled with at the time, possibly because of the poverty and loneliness he experienced. Thus, there was a mental struggle in his mind between preaching the truth, from which persecution, slander, disdain and poverty usually result, and compliments, or flattery and pretence, through which one reaches wealth, honour and status. Finally, love for the honour of God and the truth gained the upper hand, so that he may have said in opposition to the idle drift of his thoughts: O! my soul, do not place your trust in vain status and honour or in money, which injure the honour of God, but worship the Lord your God and only him. 20

The story Matthew tells is as follows: "Again the tempter took him to a very high mountain and showed him all the kingdoms of the world and the glory of them; and he said to him: All these I will give you if you will fall down and worship me."¹ It says there that a tempter took him again to a very high mountain, etc., but we cannot know what kind of tempter this was. That it could be one of those fictitious evil spirits is unlikely, because a spirit cannot lead someone away or take him somewhere and lead him to a high mountain to show him all the kingdoms of the world and their glory. For from a high point one can barely see four or five hours travelling all around, so that one cannot see even half a kingdom, and even then one only sees it from the outside. The glory of kingdoms should be seen from the inside, and what is there should be experienced. 21

But in our opinion the word tempter refers to one of the closest friends of the Saviour or someone related to him who, perhaps just before he went to that lonely place, said to him: what new things then do you wish to teach against the current dominant teachings? Do you wish to oppose all, and so many learned people who are ten times as learned as you? Give it up, because this cannot be to your advantage. Why not follow the common trend that will bring you status and honour, and I could 22

¹ Matt. 4:8–9.

helpen^e, dat gy gevordert word: als gy sulks niet doet sijt gy u self maar nadeelig, en maakt u veragt by al 't volk, en wy self u vrienden willen dan ook geen gemeenschap met u houden, maar u verwerpen en verstooten. Sulke en diergelijke redenen wordender gebruykt, en uyt sodaanige voor-gaande bejegening van de een of de ander van zijn nabestaande, is in zijn gemoed in die eenigheyd sijnde, sodaanigen strijd, als wy verhaalt hebben, ontstaan. En wat dunkt imant of sodaanige redenen niet kragtig genoeg zijn om een strijd in 't gemoed van een waarheyds beminnend mensch te brengen, als men aan de eene zijde overweegt de eere en staat der waereld, aan de andere zijde de veragting en smaet om 't voorstaan van de waarheyd? Gewisselijk ja, mijns oordeels. Altoos 't heeft meenigmaal strijd in mijn gemoed verwekt. Dog evenwel de liefde tot die waarheyd dat God alleen moet angebeden worden volgens zijn onveranderlijke Wet, heeft nog grooter vermogen op my gehad. So my imant vraagd hoe dat ik hier kom de een of de ander vriend of bekende te neemen voor een lasteraar? Die sy tot antwoord, om dat ik lees, dat zijn vrienden of die hem bestonden, hem gelastert en gescholden hebben, hem noemende dol of buyten-sinnig. En dat geschied nu nog wel: want sulks is my ook al van mijn vrienden wedervaaren, dat sy my hebben gelastert en gescholden voor sot en voor godloos, en wat diergelijke meer: daar ik O! grouwelijke lastering mijn leeven noyt iets heb geschreeven, dat tegen de reden strijd, maar heb wel 't geen tegen de reden aanloopt, wedersprooken. So dat ik genoegzaam besluuten kan, dat de vrienden in sommige gelegentheden de snootste vyanden zijn, en over sulks voor lasteraars gehouden kunnen worden.

Redelijke uitleg van een plaats bij Paulus

- 23 Ten kan u ook niet helpen dat gy sult willen inbrengen dat Paulus vorders nog segt, “dat hy” (namentlijk Jesus) “is God boven alle te prijzen in der eeuwigheyd.” Want al schoon Paulus dat ook segt^f (daar ik grootelijks aan twijffel, en niet kan gelooven, want het word van sommige geleerden maar gehouden voor een by-lapsel van een ander) is het daarom waar, dat een mensch, gelijk gy hem self voor een mensch houd, een God is? Of dat

^e So spreken somtijds de vrienden uytterlijk van helpen: maar in 't hert meynen sy in de grond, of van de wal af in de sloot helpen, om dat se so nijdig zijn. Ik weeter van te spreken door ondervinding. Maar 't sal al eens te pas komen. God leeft die een regtvaardig regter is.

^f In zijn brief aan de Romers het 9 Hoofd-stuk, het 5 afdeelsel.

help^e you a bit, that will be useful to you. If you do not do this, you will greatly harm yourself, it will cause the people to disrespect you and we, your friends, will not wish to associate with you but to reject and exclude you. Such reasoning having been used, and from such previous treatment at the hands of someone near to him, there arose in his mind, asked when he was alone, such a struggle as we have described. Does anyone think that such arguments are not powerful enough to bring about a struggle in the minds of truth-loving people if one considers on the one hand honour and status in the world, and on the other hand the scorn and contempt that result from speaking in favour of the truth? In my opinion, they certainly are. At any rate, a struggle has raged often in my mind, but the love of the truth that God alone must be worshipped according to his unchangeable Law has had a greater power over me. If someone asks me how I dare consider a friend or acquaintance as the tempter, I would answer that I read that his friends and those near to him slandered and scolded him, calling him mad and out of his mind. And such things still occur, since it has happened to me that all my friends have slandered and scolded me for being a fool and godless, and the like, though I, O! cruel slander, have never in my life written anything against reason, but have opposed that which is against reason. Thus, I finish with the conclusion that friends can be one's worst enemies in certain circumstances, and as such can be considered slanderers.

Reasonable explanation of a passage in Paul

It cannot help you to argue that Paul adds to this, "that he" (namely 23 Jesus) "is God above all to praise in eternity." For even if Paul says^f that (which I greatly doubt and cannot believe, since some scholars take it to be something added by someone else), is it therefore true that a man, as you yourself take him to be human, is a God? Or that one is allowed to

^e Thus, friends sometimes ostensibly speak of helping, while in their hearts they mean ruining a person, or bringing him from bad to worse, since they are so envious. I know this from experience. But it will all be of use some day. God who is a just judge lives.

^f In his letter to the Romans, chapter 9, verse 5.

men een mensch mag tot een God maaken, of voor een God houden? O! neen, geensins. Maar dat is waar dat God self segt⁸: “Daar is geen God meer behalven my, een regtvaerdig God, en een heyland, niemand isser dan ik.” En vorders, “Ik ben God en niemand meer.” Nog vorders segt God: “Ik ben de eerste en ik ben de laatste, ende behalven my en is ’er geen God.” Nog segt Mose: “U is het getoont, op dat gy weetet dat de Heere die God zy: daar en is nimand meer dan hy alleen.” Nog segt Mose: “So sult gy heden weten, ende in u herte hervatten, dat die Heere u God is, boven in den Hemel, en onder op der aarden, niemand meer.” God dan seggen wy moet maar alleen angebeden worden met alle ootmoedigheyd en nedrigheyd des herten. Al dit komt ook met de reden over een. Men mag Jesus naam wel verheerlijken en sijnen lof verbreyden. Maar men mag hem om die redenen voorheen verhaalt geen goddelijke eer bewijzen of als God anbidden. Het is ook anmerkenswaerdig, dat God sik self een heyland segt te sijn: hy en spreekt van geen mensch of Christus, dat die een heyland is. Derhalven moet het seggen van Paulus gehouden worden voor ongerijmt en strijdig tegen de waarheyd en rede, ten zy dat men het na de rede uytlegt.

- 24 Meynt men dat dat te veel gesegt is, om dat Paulus dat geschreeven heeft door ingeeving des H. Geests, (gelijk men van de gantsche Schrift segt, dat se soude geschreeven syn) ’t welk so men segt, so veel is, als door Gods bevel geschreeven, en God kan of wil geen bevel geeven an imant, om jets ongerijmts en tegenstrijdigs te schrijven, sal men voorgeeven, ’t welk ook waar is. Maar wy seggen, dat het met de saak so niet gelegen is, als men meynt: want ik ontken vlak uyt, dat het door Gods bevel (in sodaanigen sin, als men ’er uyt trekken wil) geschreeven is. Laat ’er eens imant voor den dag komen, die het my bewijst, dat Paulus dat door Gods bevel in so een sin geschreeven heeft. Wil men vorders seggen, dat hy door ingeeving des H. Geests geschreeven heeft, en dat hy daarom niet heeft kunnen missen: wy seggen wederom, dat sulks niet waar is, dat hy niet heeft kunnen missen, want hy heeft dan daar wel ter deegen gemist. En vorders heeft Paulus even alleens door ingeeving des H. Geests geschreeven als Lucas van sik self verhaalt, dat hy door ingeeving des H. Geests soude geschreeven hebben met dese woorden: “So heeft het ook my goed gedacht hebbende alles van vooren aan naerstelijk ondersogt, vervolgens aan u te schrijven voortreffelijke Theophile.” Verhaalt Lucas hier nu, dat hy door ingeeving des H. Geest geschreeven heeft en dat hy

⁸ In het Boek genaamt Tweede Wet, het 4 hoofdst. het 35 en 39 afdeelsel.

make a human into a God or consider him a God? No, not at all. It is true, however, that God himself says⁸: "I am the Lord and there is no other god besides me, a righteous God, and a Saviour and there is none besides me", "I am God and there is no other."¹ And furthermore, God says: "I am He, I am the first and I am the last and there is no other god besides me."² Moses said: "You were shown so that you will know that the Lord he is God: there is no one but him alone."³ And Moses added: "So you will know today and keep it in your hearts that the Lord is your God on the heaven above and no one else below on the earth."⁴ God then says that we must only worship with a meek and humble heart. All this accords with reason. One is allowed to praise the name of Jesus and spread his fame. But for the reasons mentioned above, one may not bestow divine honours on him or worship him as a God. It is also worth noting that God calls himself a saviour; he does not speak of a human being or Christ as a saviour. Therefore the words of Paul must be considered preposterous and against truth and reason, unless one explains them in a reasonable manner.

People may think that that is going too far because Paul wrote this 24 inspired by the H. Ghost (as people say of the entire Scriptures), which, as people say, is as much as written at God's command, and they will assert that God cannot or does not wish to command someone to write something preposterous and contradictory, which is true. We say, however, that this matter is not as people think, for I flatly deny that it is written at God's command (in the sense that people wish to distil from it). Let someone come and prove to me that Paul wrote it with such a meaning at the command of God. If people then wish to say that he wrote it inspired by the H. Ghost, and that he therefore could not be wrong, we shall again say that it is untrue that he could not be wrong because he was quite wrong there. Furthermore, Paul wrote inspired by the H. Ghost in the same way that Luke told of himself that he wrote inspired by the H. Ghost in the following words: "So it seemed good to me, having followed all things closely for some time past, to write an orderly account for you, most excellent Theophilus."⁵ Does Luke relate here that he wrote inspired by the H. Ghost and that he therefore could not err or be wrong? Not at

⁸ In the Book called Deuteronomy, chapter 4, verse 35 and 39.

¹ Isa. 45:21-22. ² Isa. 44:6. ³ Deut. 4:35. ⁴ Deut. 4:39. ⁵ Luke 1:3.

daarom niet heeft kunnen missen of dwaalen? Geensints. Hy verhaalt dat hy naerstelijk ondersogt heeft doen hy wilde schrijven, want ingevallē hy door ingeeving des H. Geests had geschreven in sulken sin genomen gelijk de gemeene geestelijken het nemen, so en had hy niet behoeven te ondersoeken; de selve soude het hem altemaal genoeg in de gedagten gegeven hebben: maar nu heeft hy ondersogt, en hoe neerstelijk dat hy ondersogt heeft, nog heeft hy evenwel iets onsekers kunnen beschreven hebben.

- 25 Also heeft het Paulus ook goed gedacht aan de Romers en Philippen-sers te schrijven gelijk hy geschreven heeft. En also heeft het my ook goed gedacht te schrijven, en ook Paulus opentlijk tegen te spreken, en hem opentlijk an te wijsen, dat hy tegen de wet en tegen de rede geschreeven heeft, en dat oversulks sijn schrijven daar in niet moet aangenomen maar verworpen worden, ingevallē, op dat men my wel verstaat, hy in sodaanigen sin soude geschreeven hebben, als de gemeene godsgeleerden daar uyt willen trekken, 't welk ik niet en geloof, of niet kan gelooven, gelijk ik voorheen al gesegt heb, en houde het dierhalven voor een bylapsel. Ten zy men met het woord God maar wil beteekenen *hoog*, gelijk wy voorheen gesegt hebben, dat door het woord *God* somtijds *Hoogheyd* beteekent word: en dan soude de sin der woorden aldus sijn: *Dat hy* (namentlijk Jesus) *is hoog boven alle te prijzen in der eeuwigheyd*. Welke sin dan goed is. Nu ist immers beter dat men de schrift redelijk uytlegt, als dat men 'er tegensprekelijke dingen uyttrekken wil.

Wat zijn onveranderlijke wetten?

- 26 Dog op dat de oogen der gemeene luyden eens mogten een weynig geopent worden, so sullen wy eens seggen, wat dat is door ingeeving des H. Geests schrijven, en voor so veel schrijven sonder te missen: so weet dan, dat schrijven door ingeeving des H. Geests, is schrijven met een verligt verstand begaafd sijnde, na de reden, en na de onveranderlijke wetten, welke beyde altijd moeten over een komen en niet strijdig sijn tegen malkander. Want die met sodaanigen verligt verstand begaafd is, dat hy in alle dingen, na de rede en onveranderlijke wetten schrijft, sal nimmer missen: maar die tegen de reden en onveranderlijke wetten schrijft, doolt geduurig. Wie schrijft dan nu beter door ingeeving des H. Geests, die na de reden en onveranderlijke wetten schrijft, of die 'er tegen schrijft?

all, he relates that he has closely followed that which he wished to write about, but if he had written inspired by the H. Ghost in the sense that the common clergy take it to mean, then he would not have had the need to follow things closely. The Holy Ghost would have placed it all sufficiently in his thoughts. Now, however, he has followed things closely, but no matter how closely he followed things he may still have written something that was uncertain.

Thus Paul also considered it a good idea to write to the Roman Catholics and the Philippians in the way that he did. And I too consider it a good idea to write, and also openly to contradict Paul and to point out that he wrote in opposition to the law and reason, and that his writing should therefore not be accepted but rejected, in the event—so that you understand me correctly—that he wrote with such a meaning as the common theologians wish to draw from it, which I do not believe and cannot believe as I said before, and which I therefore consider an unfounded addition. Unless one wishes the word ‘God’ to mean *highest*, just as we said above that the word ‘God’ sometimes means *Highness*. Then, the sense of the words would be as follows: *That he* (namely Jesus) *is to be praised high above everyone else for all eternity*. Such a sense would be fine, and it is indeed better to interpret Scripture reasonably than to draw contradictions from it. 25

What are unchangeable laws?

In order that the eyes of the common people may be opened slightly, let us discuss what it is to write inspired by the H. Ghost, and to that extent to write without mistake. Know, then, that to write inspired by the H. Ghost is to write while endowed with an enlightened mind, in accordance with reason and unchangeable laws, both of which should be in line with each other and not contradict each other. For those endowed with such an enlightened mind that they can write on all matters in accordance with reason and unchangeable laws will not make mistakes, but those writing in opposition to reason and unchangeable laws constantly err. Who then writes better when inspired by the H. Ghost, those writing in accordance with reason and unchangeable laws, or those writing in opposition to them? 26

- 27 Vraagd nu imant wat onveranderlijke wetten zijn? Die zy tot antwoord: *een eenig God te eeren en te dienen*, is een eeuwige onveranderlijke wet. Wie daar tegen schrijft gelijk Paulus gedaan heeft (so 't geen byvoegsel is, of een byvoegsel sijnde, so hy 't, 't welk onwaarschijnlijk is, in so een verkeerde sin, als de gemeene godsgeleerden daar uyt trekken, verstaan heeft) die doolt. So ist ook een eeuwige onveranderlijke wet, *tegen sik selve niet te misdoen, nog ook tegen zijn evenmensch*. Uyt dese twee wetten of grondstellingen de welke gantschelijk met de rede overeenkomen, moeten alle andere¹ goddelijke en menschenlijke wetten afvloeien, en voortkomen, en al die wetten, die daar uyt voortkomen, sullen ook overeenkomende zijn met de rede, en die daar niet uyt voortkomen, sullen ook niet met de rede overeenkomen.

Het eindoordeel van de onzijdige rechter

- 28 So siet gy dan wel uyt het geene wy gesegt hebben O! Socinianen, dat gy nog niet volkomentlijk in alles de rede gebruikt, al hoe wel gy de selve gebruikt in 't om veer stooten der dryeenheyd. Dies halven is u Godsdienst ook mede te regt veroordeelt voor so veel afgodisch te zijn, want een mensch an te bidden is afgodery. De geestdryvers, die ook kwaakers genoemd worden, welke voorgeeven, dat se door ingeeving des H. Geests spreken, zijn een deel eenvoudige, onnoosele luyden, en so zijn ook, loof ik, de Brauwnisten. Of sy eygentlijk de stelling der dryeenheyd gelooven, dan of sy die met de Socinianen ontkennen, dat weet ik niet. Dog het sy, dat sy die ontkennen met de Socinianen, so is het oordeel over de Socinianen gevelt mede over hun luyden gesproken: of dat sy die met de stelders der dryeenheyd gelooven, so is het oordeel gesproken over de stelders der dryeenheyd, ook mede over hun luyden gesproken. So dat den regter kortheys halven met het geen gesegt is, bestaan kan.

De Roomse kerk is niet de algemene kerk

- 29 Onder al dese gesinthen der Christenen willen die van de Roomsche Godsdienst alleen de regtsinnigste zijn, en ook alleen de algemeene Kerk, en hun Godsdienst de algemeene Godsdienst. Maar hoe regtsinnig dat se zijn kan uyt het geen wy gesegt hebben, afgenomen worden. En dat

¹ onder.

If someone should ask what unchangeable laws are, my answer would be: *to honour and serve the one God* is an eternal, unchangeable law. He who writes to the contrary errs, as Paul did (if it is not an addition, or, if an addition, that he, which is unlikely, understood it in such a mistaken sense as the common theologians draw from it). It is likewise an eternal, unchangeable law *not to harm oneself or one's fellow human beings*. From these two laws or principles, which are entirely consistent with reason, all other divine and human laws should derive and originate, and all laws that originate from them will be consistent with reason, while those that do not originate from them will not be consistent with reason. 27

The final judgement of the independent judge

Thus, you see from what we have said, O! Socinians, that you do not yet fully use reason in everything, even though you use it to reject the Trinity. Therefore, your religion is also rightly condemned as idol worship because praying to a human is idol worship. The spiritualists, also named Quakers, who pretend to be inspired by the H. Ghost, are often simple foolish people, and so are the Brownists I believe. I do not know whether they believe in the Trinity, or whether they deny it like the Socinians. If it is the case, however, that they deny it like the Socinians, then the judgment on the Socinians applies equally to these people. If they believe in it as the proponents of the Trinity do, then the judgment on those who propose the Trinity applies to these people as well. Thus, for the sake of brevity the arbiter can act on what has been said. 28

The Roman Catholic Church is not the universal Church

Among all the denominations of the Christians, that of the Roman Catholic religion wishes to be alone in being the most orthodox as well as the universal Church, and wishes its religion to be the universal religion. How orthodox they are can be deduced from what we have said. 29

hun Godsdienst niet en is de algemeene Godsdienst, nog ook immer de algemeene Godsdienst is geweest, kan hier uyt afgenomen worden, om dat de eerste Oosterse Griekse Kerk in veel dingen verscheelde van dese Westerse Roomse Kerk, de Roomse wederom verscheelt veel in veel dingen van de nieuwe herstelde Kerk van hoog en neder Duytsland en andere landen: want die komt meer met de Oosterse overeen, als de Westerse met de Oosterse. De eerste of Oosterse eygende sik de naam toe van algemeen, en dat met regt in 't begin: maar naderhand sijn der gedeyltheden en scheuringen gekomen, en sijn tot nog toe geduurig gebleeven. Over sulks en isser geen algemeene gemeente of Kerk, maar wel eenige gedeelde gemeentens. En elk van die meynt de oudste en schriftmatigste te sijn, en 't meeste met de leere des Saligmaakers over een te komen. En elk van die eygent sik de naam toe van algemeen: maar geen van allen kan die naam alleen hebben, want sy belijden hen allen Behoudenen, of Christenen, te sijn, so en kan geen een gemeente in 't besonder de algemeene gemeente sijn, maar wel al de Behoudenen te saamen soude de algemeene gemeente uyt maaken, als slegts de liefde groot en kragtig genoeg was, en de een niet te seer over de ander wilde heerschen, wanneerse, al schoon de een een weynig anders van gevoelen was als de ander in eenige duystere saaken, in eendragtigheid en vrede tesaamen leefden onder hun hoofd den Behouder, sonder mal-kanderen te haaten, vervolgen, vervloeken, en dood te slaan. Maar daar en konnen de gemeente geestelijken van de Roomsche Godsdienst nog niet toe verstaan. Vraagd imant waarom, of wat de oorsaak daar van is, dat se alle andere gesintheden so seer haaten en tegen elk so liefdeloos sijn? De oorsaak na mijn gering oordeel en is niet de behoudenis van des naastens siel (gelijk men 't so wel de naam geeft) maar voor eerst om dat se nog den grootsten hoop sijn en de meeste anhang hebben in de behoude wereld (Christenrijk) en dat hun magt sik nog uytstrekt boven de magt der overheden, waar door sy als nog in groote agtbaarheid en geloofbaarheid sijn by de meeste onweetende en ligtgeloovige menschen.

De Roomse kerk is gecorrumpeerd door geldbejag en wreedheden

- 30 Dog de voornaamste oorsaak is het groot genot, winst en vrugt die de geestelijken trekken van de versieringen in de Godsdienst. Wil imant van de gemeene luyden der Roomsche Godsdienst daar een klaar bewijs van hebben, en ook met een hoe vast en seker de meeste dingen, die men van

That their religion is not and also never has been the universal religion, however, can be deduced from the following, because the first Eastern Greek Church differed in many things from the Western Roman Catholic Church, and the Roman Catholic in turn differs in many respects from the new Reformed Church of high and low Germany and other countries, for the latter has more in common with the Eastern than the Western has with the Eastern. The first, or the Eastern, claimed for itself the predicate 'universal', and rightly so in the beginning. Afterwards, there were separations and schisms, and they remain to this day. Therefore, there is no longer a universal community or Church, but there are some divided congregations, and each thinks it is the oldest and closest to Scripture, and the most in agreement with the teachings of the Saviour. Each claims the predicate 'universal', but none of them can have that predicate exclusively since they all claim to be Saved or Christians, and therefore no community in particular can be universal, although all the Saved together could make up the universal community if only there was great and strong enough love and the one did not wish to dominate the others too much, and if they could live in harmony and peace—even though some feel slightly differently from the others in some obscure matters—headed by the Saviour, without hating, pursuing, cursing and killing each other. This, however, is not yet understood by the self-professed clergy of the Roman Catholic religion. Does anyone ask why, or for what reason they hate all other denominations so much, and have so little love towards each of them? In my humble opinion, the reason is not in order to save the soul of a neighbour (as they would claim), but first and foremost because they are the largest group and have most followers in the saved world (Christendom), and because their power is still greater than the power of governments, which makes the most ignorant and gullible people regard them as still highly respectable and believable.

The Roman Catholic Church is corrupted by greed and cruelties

The main reason, however, is the great pleasure, profit and fruit that the clergy draw from religious fictions. If someone of the common people in the Roman Catholic religion wishes to have clear proof of that, and also of how certain most things are that are written about Christ, he should 30

Christus schrijft, sijn, die hoore maar wat getuygenisse het opperhoofd der Roomsche gemeente Leo de tiende daar van geeft in dit sijn spreukje: *Quantas nobis divitias comparavit ista de Christo fabula*, dat is “Hoe groote rijkheden heeft ons verschaft de versiering van Gesalfden.” Hier uyt kan men klaarlijk sien en bespeuren wat van de saak sy: so dat men tegen de gemeene luyden van de Roomsche Godsdienst wel mag seggen:

O! in onweetenheys slaap leggende mensch elendig,
 Ontwaakt, en siet dog eens ter deeg uyt beyde uw' oogen,
 Hoe dat gy in veel godsdienstige saaken seer schendig
 Van uwe geestelijken en leyders word bedroogen.

En evenwel, schoon de saak van Gesalfde ten meerendeel versiert is (want Leo heeft met waarheyd niet kunnen seggen, daar is noyt een Christus geweest die waarheyd geleerd heeft, want dat soude men hem kunnen bewijzen: maar hy heeft alleen willen seggen en te kennen geeven, dat sy sijn redelijke Godsdienst en leeringen met soo veel versieringen, waar uyt sy soo veel voordeel trokken, hadden vervult en verduystert) om die rijke inkomsten, die 'er van de versieringen in de Godsdienst komt, en die sy door de versieringen in de Godsdienst verkreegen hebben (groot is Diana van Ephesen) niet te verliesen, so hitsen sy geestelijken onder schijn van geloofs saaken, omdat sy so veel magtige rijke inkomsten nog hebben, de waereldlijken so kleijn als groot, geduurig tegen malkander op, en leeren die malkander te haaten, te schelden, lasteren, vloeken, an te brengen, beschuldigen, verdoemen en om te brengen: want daar weeten sy al weer voordeel uyt te raapen. Wat hebben sy al wreede vervolgingen angestelt, en vervloekte broeder moorden gedaan. O! grouwel! O! grouwel der grouwelen! mijn hert schrikt en yst als ik sulks hoor of lees. En dit geschied al onder een schoonen schijn van Godsdienst, en uyt yver tot de Godsdienst. O God! O God! soud gy! gy! God des vreedes en van sagtmoedigheyd, behaagen scheppen in sodaanige vervloekte bloedige slagtingen? Soude u! u! O God! die de rede of den oorsprong der rede sijt, aangenaam sijn sodaanige onredelijke werken? Gy die van de man des bloeds en bedrogs een grouwel hebt? O neen! O neen! dat sal my nimant, hy sy wie hy sy, en hy sy so geleerd als hy wil, wijs maaken of doen gelooven, al waart sijn Heyligheyd (so hy sik laat noemen) self met al sijn geestelijke Raads-heeren, Cardina-len, ja al waart een bode, die voorgaf van den Hemel te komen, hy soude egter by my niet uyt regten. Want het stryd uytdrukkelijk tegen de leere van Jesus, tegens de rede, tegens de vrede, liefde en broederlijke eenigheyd des menschelijken geslagts, dat men malkander uyt saaken van

hear some testimonies of the head of the Roman Catholic congregation, Leo X, who says this in his device: *Quantas nobis divitias comparavit ista de Christo fabula*, that is, "What great riches the fable of the Anointed has brought us." From this, one can clearly see and make out what is the truth of the matter. Thus, one might well say to the common people of the Roman Catholic religion:

O! miserable people asleep in ignorance
Wake up and see with your own eyes for once,
How your clergy and your leaders readily
Fool you in religious matters steadily.

Thus, just as the matter of the Anointed is fabricated for the most part (for Leo could not truthfully say that there had never been a Christ who taught the truth, because that could have been proved to him and he only intended to make known that they have filled and obscured his reasonable religion and teachings with so many inventions, from which they gained so many advantages), so because of the rich income that results from such religious fictions and so as not to lose what they gained from such religious fictions (great is Diana of Ephesus), the clergy, in order that they may still have such enormous incomes, constantly stir up the secular powers, both great and small, under the pretence of religious matters and teach them to hate, curse, slander, accuse, damn and kill each other, because they know how to benefit from that, too. What cruel persecutions and what cursed fratricides they have committed. O! horror! O! horror of horrors! my heart is scared and cold when I hear or read such things. And all this happens under the guise of religion, and religious zeal. O God! O God! would you! you!, God of peace and gentleness, be pleased by such cursed bloody slaughter? Would you!, you! O God!, who is reason or the origin of reason, be pleased with such unreasonable works? You who abhor the man of blood and cheating? O no! O no! no! Nobody will be able to make me believe that, no matter who he is and no matter how learned, even if it is His Holiness (as he wishes to be called) himself with all his spiritual advisors and cardinals. Indeed, even if it was a messenger who pretended to come from heaven, it would not make any difference. For it directly contradicts the teachings of Jesus, it goes against reason, against peace, love and the fraternal unity of the human race that people should hate and persecute each other because of

Godsdienst haat en vervolgt. So dat de Roomsche Kerk, dat is geestelijken, die de luyden dwingt te gelooven dingen die onwaar, onmogelijk, tegen de rede en buyten de schrift zijn, sik self mag uytgeeven voor de algemeene Kerk of gemeente, en waare gemeente so se wil: ik en sal ser niet voor houden, nog ook imant die wijs is, of geleert en hoortser voor te houden, al stoft se nog so seer op de oudheyd, en lange rey van opsienders en opperhoofden der gemeenten. Want oudheyd brengt geen waarheyd by. Tis waar, dat de Roomse gemeente de grootste hoop is, maar dewijl de minste menschen, so wel onder de Christenen als onder de heydenen, na de rede leeven, of na onderzoek leeven, geen wonder dan dat de Roomsche gemeente de meeste hoop uytmaakt. En ten waar se door vuyr en swaard, galge en rad, was staande gehouden, en nog staande wierd gehouden: in weynig maanden raakten se wel geheel onder de voet, en dat alleen door de rede vergeselschap met de schrift.

Ook de gereformeerde dominees zijn goed in lasteren en schelden

- 31 De gemeente geestelijken van de herstellde Godsdienst, welke naast die van de Roomsche Godsdienst de meeste zijn, hebben ook nog niet veel behaagen om onderlinge liefde te pleegen met de andere gesinthen, de welke een weynig anders van gevoelen zijn, als sy hebben willen: maar hebben mede nog beter behaagen om de selve wat te vervolgen en te onderdrukken, te lasteren en te schelden. Daar hebben sy in Holland al eenige maalen goede bewijzen van getoont, en sy toonent nog wel, te Uytregt weet men der ook nog wel af, en ten waar dat hun al de magt by na, en ook de geestelijke goederen, benomen was, sy soudent het bont genoeg maaken, elk mogt sik dan wel wagten die wat anders van gevoelen was, so wel overheyd als anderen. Want de gemeene luyden van de herstellde Godsdienst weeten wel te seggen van de overheden, die en die zijn arminiaans en die paaps al gaan se nu in onse Kerk, dat is maar om op 't kussen te blijven: want arminiaans of paaps zijn de ouders of voorouders geweest maar die en die zijn van onse Kerk. Om wat reden seggen dat nu de gemeene luyden: en waarom maaken sy so een haatige uytsondering? Om geen andere reden, dat ik weet, als dat sy van de leeraars meenigmaal opentlijk op de stoel hooren seggen (ik self heb het verscheyde maal gehoord) dat de Arminianen ketters zijn, en een ergerlijk gevoelen hebben, en dat se geveynsde Socinianen zijn. Sie daar hooren sy dan, dat de Arminianen opentlijk worden

religious matters. The Roman Catholic Church, that is, clergy, who force people to believe things that are untrue, impossible, against reason and unscriptural, may call themselves the universal Church or community and the true community as much as it wants, I will not consider them such nor should anyone who is wise or learned consider them such, no matter how ancient they claim to be and no matter how long the line of heads and shepherds of the parishes. For antiquity carries no truth. It is true that the Roman Catholic community is the largest group, but since the fewest number of people, among Christians and heathens alike, live according to reason or examine their lives, no wonder the Roman Catholic congregation forms the largest group. And unless it had been, and still was, upheld by fire, the sword, the gallows and the wheel, in a few months they would be entirely wiped out and that only because of reason accompanied by the Scriptures.

The Reformed ministers are also good at slandering and cursing

The supposed clergy of the Reformed religion, who are the most numerous after those of the Roman Catholic religion, also do not seem to take much pleasure in fostering mutual love among the other denominations that are of slightly different opinions from the ones they would like them to have, but they too seem to take pleasure in persecuting and repressing, slandering and accusing them. They have given sufficient proof of that in Holland several times, and they still do so; in Utrecht they also know a thing or two in this regard, and were it not that nearly all their power as well as religious goods had been taken away, they would make so much trouble that everyone would be very careful if they thought somewhat differently, both those in the government and the rest. For the common people of the Reformed religion know how to say of those in government: so and so are Arminians, and those are Papists, and if they have now joined our Church, that is only to stay in power, because their parents or grandparents were Arminians or papists but those and these are of our Church. For what reason do the common people say this, and why do they single people out with such hatred? For no other reason, so far as I know, than that they have heard their teachers openly say from the pulpit (I myself have heard it repeatedly) that the Arminians are heretics with unacceptable ideas, and that they are hidden Socinians. So you see, that

gelastert^h en gescholden, onder welken ook sijn die overheden, die sy seker weeten dat van so een gevoelen sijn, ja sy sitten wel in de kerk en hooren het self, bygevolg worden dan die overheden, al worden ser met naamen niet genoemd, opentlijk gescholden en gelastert. Waar door het seker is, dat veel gemeene eenvoudige luyden die overheden in 't herte haaten en vloeken (want die onderlinge haat stampen de leeraars het volk te vreeselijk in). En dat komt by sodaanige onvoorsigtige liefdeloose leeraars toe welke in plaats van liefdeoeffening te leeren, leeren malkander te haaten.

De overheid mag en moet ook de godsdienstige wetten maken

- 32 Soude ik nu overheyd sijn en gelastert en gescholden worden? En soude ik niet¹ met wijsheyd en reden kunnen maaken dat dat ophield? Dat soude my groot wonder doen. Ik lees niet in de schrift, dat Aaron de hoogheyliger Mose of het volk de geestelijke wetten voorgesteld heeft: maar Mose den Vorst des volcks heeft Aaron en het volk de geestelijke en staatse wetten voorgesteld om na te leeven. Dog de overheden (na het my toe schijnt) beelden sik nu in dat se dat regt of die magt niet hebben, om dat nu het tegendeel geschied: want de Geestelijken maaken de geestelijke wetten en insettingen (en de staatse dikwils mede), 't welk niet behoort te geschieden: want wy seggen dat de overheyd die magtⁱ en dat regt nog heeft. Vraagt imant dan waarom de godsgelerden de geestelijke wetten en insettingen maaken? Ik moet bekennen, daar is geen andere oplossing, als dat de overheden sik inbeelden, dat se dat regt niet hebben, gelijk onder de Roomse waar is, of niet gehad hebben: of dat se so onweetende sijn, dat se het selve niet kunnen doen, waar door se van het regt, dat se hebben, vervallen, en dat het also anderen onder hun trekken, en waar door ook klaarlijk blijkt, dat sy overheden in dien deele onbekwaam sijn tot 's volks en landsbestiering: ja dat se self nog in dien deele moeten bestiert worden, 't welk by my een ongerijmde saak is. Want wat is regt overheyd sijn, dat is, bekwaamheyd hebben om andere wel te kunnen bestieren, en self niet bestiert te worden van imant, die sy self behooren

^h Sy lasteren trouwens de Arminianen niet alleen, maar allerhande gesinthen. Gelijk de Roomsche Geestelijken ook doen, die lasteren en schelden ook allerhande gesinthen.

ⁱ Dat de Overheid die magt heeft, betoont ook Thomas Hobbes in sijn *Leviathan*.

¹ ik dat niet.

is where they hear the Arminians being openly slandered^h and cursed, among whom are also the government officials whom they know for certain to be of such a conviction, and who even sit in church and hear it themselves, and as a consequence the government officials are openly accused and maligned even if they are not directly mentioned by name. Wherefore it is certain that many common and simple people hate those government officials in their hearts and curse them (for such hatred for others is what the teachers of the people so deeply inculcate). That is the work of such careless, loveless teachers who preach hatred instead of loving.

The government can and must make religious laws

Should I be slandered and vilified if I were a government official? Would I not with wisdom and reason put a stop to it? That would greatly astonish me. I do not read in the Scriptures that Aaron the high priest gave the religious laws to Moses or the people, but that Moses, the lord of the people, gave Aaron and the people the religious and secular laws they needed to follow. However, the government officials (it seems to me) now imagine that they do not have that right or that power, because the opposite is happening now, for the clergy make the spiritual laws and ordinances (and often the secular laws as well), which ought not to happen, for we say that the government still has that powerⁱ and those rights. Does anyone ask why the theologians make the religious laws and ordinances? I have to admit that there is no other answer than that governments imagine that they do not have such a right, as is true among the Roman Catholics, or have not had it, or that they are so ignorant that they cannot do it themselves, which makes them lose the right that they have, and that therefore others take it, which also clearly shows that the government is to that extent incapable of governing the people and the country. Indeed, to that extent they themselves need governing, which to me does not make sense. For what it is to be a rightful government is to be capable of governing others without being governed by anyone 32

^h Incidentally, they do not only slander the Arminians but denominations of all kinds, just like the Roman Catholic clergy who also slander and curse various denominations.

ⁱ That the government has such a power is also shown by Thomas Hobbes in his *Leviathan*.

en moeten bestieren. Want de overheyd word en moet maar worden van de reden bestiert. Nu andere wel te regeeren moet geschieden en dat en kan niet anders geschieden als door wijsheyd, weetenschap en kennisse: so moet dan een overheyd hebben wijsheyd, weetenschap en kennisse. De selven en kan een overheyd niet gesegt worden te hebben, ten sy hy voor eerst en voor alle ding grondig weet, wat hem self best is hier tijdelijk en hier na eeuwiglijk. En uyt die wijsheyd, weetenschap en kennisse, welke hem de bekwaamheyd geeven om andere te kunnen bestieren, heeft hy regt om wetten en insettingen tot 's volks beste, soo wel in het tijdelijke als in het geestelijke, te maaken: 't welk hy bekwaamheyd hebbende self doen moet, maar geen bekwaamheyd hebbende self niet doen kan, alwaar groot onderscheyd tusschen is.

- 33 Een onbekwaame^j dan is in sodanigen staat als wy gesegt hebben, dat hy van nooden heeft in die saak self bestiert te worden, 't welk onmagt te kennen geeft. En dewijl het geestelijke of eeuwige boven het tijdelijke word geagt, geen wonder dan, dat de geestelijken of godsgeleerden, welke de geestelijke wetten en insettingen maaken, sik verheffen boven soodaanig waereldlijke overheyd gelijk sijne Heyligheyd van Romen met sijne geestelijken doet, en sodaanige onbekwaame overheyd heeft dan het regt niet te seggen tegen de Geestelijken, wat doet gy, of wat maakt gy? maar hy moet slegts seggen ja, en 't sy so. Daar heeft men dan heerschappy boven heerschappy, of heerschappy in 't wettige landbestier, 't welk geen goede landbestiering maakt. Maar overheden, gelijk overheden behooren te wesen, moeten de geestelijke en staatse wetten en insettingen (als gesegt is) self maaken, sy hebben daar uyt, dat se bekwaamheyd

^j Georgius Gradenicus, een Venetiaans Edelman, plag te seggen, dat hem niet vreemder dogt dan dat de onredelijke dieren geen Koning en lijden ten sy hy de rest van zijn geslagt te boven gaat: en dat de menschen, welke alleen des redens deelagtig zijn, nog lyden, van Vorsten en Koningen bestiert te worden die dikwils onverstandiger zijn als de viervoetige dieren self. Men siet en hoort veel, dat veel groote Vorsten en Koningen meest altijd vergeselschap zijn met een Geestelijke welke sy Biegt-vader noemen, sonder welkers raad en goeddunken sy by na niets van 't minste belang doen durven, maar moeten des selfs raad en goeddunken altijd daar op hooren: en die Biegt-vaders maaken altijd alles in stilte andere Geestelijken bekend, die raadslagen dan wat tot hun meeste voordeel strekt, sonder op 's Vorsten of 's volks voordeel te letten, en dat word dan an de Vorsten of Koningen onder een schoonen schijn te raade gegeven. Door so een Biegt-vader segt men, dat den oorlog en verwoesting van Duytslant veroorzaakt is. So dat sodaanige grooten met regt mogen vergeleeken worden by een deel jonge plompe school-jongers, de welke men om hun onbekwaamheyds halven niets dert vertrouwen: maar an de toevoorsigt van een Kinder-meester, die geduurig by hun is, beveelt, en 't geen die segt, dat doen sy, het sy goed of kwaad, of hun voordeel of nadeelig. Want sy nog geen genoegsaam oordeel hebben, om wat te onderscheyden.

whom one ought to govern oneself. For the government is, or should be, governed by reason alone. Governing others well is necessary and cannot be done in any other way than through wisdom, science and knowledge, so a government official must have wisdom, science and knowledge. These a government official cannot be said to have unless he first and foremost thoroughly knows what is best for himself here in the temporal world and hereafter in eternity. And from that wisdom, science and knowledge, which provide the skills to be able to govern others, he draws the right to make the laws and ordinances for the good of the people both in the temporal world and in the spiritual, which having the skills he must do, but lacking the skills he cannot do, which is where the major difference lies.

An unskilled person^j, then, is in such a state as we have described, 33 so that in this respect he needs to be governed himself, which indicates powerlessness. And so long as the spiritual or eternal is considered higher than the here and now, it is no wonder that the clergy or theologians who make the religious laws and ordinances elevate themselves above such worldly government, just as His Holiness of Rome does with his clergy, and such an incapable government then has no right to ask the clergy, what are you doing? or what are you about? It should merely say yes, and so be it. So there you have one power controlling another, or a power dominating the legitimate government of the country, which does not make for good government. But governments, as governments should be, must make the spiritual and state laws and ordinances themselves (as said before), and they have the right and the power because they have the

^j Georgius Gradenicus, a Venetian nobleman, used to say that he thought nothing so strange as that animals without reason suffer none to be king, even if he is above the rest of his breed, and that human beings, who alone partake of reason, nevertheless allow themselves to be governed by sovereigns and kings who often have less understanding than the four-legged animals. People see and hear often that many great sovereigns and kings are almost always in the company of a clergyman whom they call a confessor without whose advice and permission they hardly dare do anything of any importance, but must always hear their advice and permission. The confessors, however, always quietly make everything known to the other clergy, and they calculate what would be most advantageous to them without attending to the advantages of the sovereign or the people, and that is then given to the sovereigns and kings in the pretty guise of advice. People say that such a confessor caused the war and the destruction of Germany. Thus, such great men can rightly be compared in part with fat young schoolboys whom one dare not trust because of their incompetence, but who are placed under the guidance of a schoolmaster who is constantly with them, and what he says they do, be it good or evil or advantageous or disadvantageous. For they do not have sufficient judgement to make a distinction.

hebben, het regt en magt om het selve te doen, gelijk het blijkt uyt het bygebragte voorbeeld van Mose. En waar blijft dan de magt van zijn Heyligheyd van Roomen, of der geestelijken of godsgeleerden? Voorwaar die verdwijnt dan als rook en damp verdwijnt, en vervalt en gaat t'eenemaal te niet. Dan heeft men maar een eenige wettige landbestier, of heerschappij.

De overheid moet geen nationale synode toelaten

- 34 Maar kan men dat oock niet seggen, dat de wetten en insettingen van de overheijd self gemaackt sijn, wanneer de overheijd een seer groote vergadering van geestelijken of godsgeleerden anstelt, en laat dan de geestelijken of godsgeleerden geestelijke wetten en insettingen maaken, en keurt deselve wetten en insettingen dan voor goed? Als ick regt uijt spreken mag gelijk de saak is, so seg ik neen, geensins. Want dat geeft maar derselver onbekwaamheijd en onkunde te kennen: en ten anderen so sijn door sulck doen de Roomsche en andere geestelijken gekomen an de misbruijk te magt, waar uijt so veel onheilden van oorlogen, landverwoestingen, wreede broedermoorden en vervolgingen sijn gesprooten. Maar de overheden moeten de wetten en insettingen (als boven gesegt is) self maaken, sij moeten daar geen groote menigte van geestelijken of godsgeleerden toe roepen en vergaderen, ja sij moeten daar van nu af aan, willen se wel doen, nimmer weer geestelijken of godsgeleerden toe gebruiken. Vergaderde Mozes eenige honderden van geestelijken om wetten en insettingen te maaken, en dan voor goed te keuren? O neen! hij maakten se self, en wist dat hij bekwaam was omse self te maaken. So moeten se de overheden nu oock self maaken met gemeender stemme, of het kan wel door eenige weijnige, 't sij een, twe of drie, die de weetenste sijn, geschieden, en de bevestiging der selver met gemeender stemme.

*Verdere verdediging van het recht van
de overheid in godsdienstige zaken*

- 35 Vraagd imant dan watter van de geestelijken is? Ik mag wederom vraagen, de geestelijken, wat soude daar van wesen? Niet met al, so men de geestelijken in 't besonder wil neemen: want wij moeten altemaal geestelijk sijn, en geestelijk leven (of heijliglijk leeven, 't welck evenveel is), daar sijn geen afgesonderde geestelijken met regt, nimant mag sik die naam in 't besonder toe-eijgenen boven anderen of boven een ander; gelijk het

skills to do so themselves, as is proven by the example of Moses referred to. And then where is the power of His Holiness in Rome, or that of the clergy and the theologians? It disappears like smoke and mist, and is over and done with. Then people have just one legitimate government or rule.

The government should not allow a national synod

Can one not also say, however, that the laws and ordinances are made by 34 the government itself when the government assembles a large gathering of clergy or theologians and then lets the clergy or theologians make the spiritual laws and ordinances, subsequently adopting these laws and ordinances? If I may speak frankly and present things as they are, then I would say no, not at all. For that just reveals the same incompetence and lack of skills; in addition it is by acting in this way that the Roman Catholic and other clergy have obtained the power they abuse, from which have originated so many disasters in the shape of wars, devastated countries, cruel fratricides and persecutions. The governments must instead make the laws and ordinances themselves (as said above). They should not convene a meeting of large numbers of clergy or theologians to do so. Indeed, from now on they must, if they wish to do well, never again use clergy or theologians to do so. Did Moses hold meetings with hundreds of clergy to make laws and ordinances and then approve them? No, he made them himself and knew he was capable of making them. So governments must now also make them themselves by general consent, or it can be done by a few, be it one, two or three, who are the most knowledgeable, and be adopted by common consent.

*Further defence of the rights of
the government in religious matters*

Should anyone ask what belongs to the divines. I would ask in return, 35 what should belong to the divines? Nothing at all, if one wishes to treat the divines as a case apart, because we all have to be divine and live divine lives (or live like saints, which is the same), there are no special, separate spiritual leaders by rights, and nobody is entitled to take such a name as a special case above all others or above anyone else, as is clear if we

blijkt, als wij ons het seggen des gesants Petri willen toepassen: “Gij sijt een heilig volk.” So sijn wij dan altemaal geestelijken; want de gesant spreekt niet van eenige in ’t besonder: en so wij altemaal geestelijken sijn, so en sijn sij, die sik geestelijken noemen alleen in ’t besonder geen geestelijken; of sij en mogen sik dan die naam in ’t besonder niet toepassen, en sik als afgescheijdene van andere menschen draagen: want wij sijn alle gelijk regt hebbende.

- 36 Willen de geestelijken seggen, dat de overheden nu so bekwaam niet sijn als Mose en dat se daarom bij Mose niet mogen vergeleeken worden, en dat sij nu bekwaamer sijn, om dat te doen, als de overheden, en bij gevolg dat se het regt ende de magt hebben om dat te mogen doen, en dat se oversulcks uijt die regts besitting, daar se so lang in geweest sijn, niet mogen uijt gestooten worden van de overheden:¹ wij seggen voor eerst, dat de overheden wel bij Mose, alhoewel een seer uijstekend man geweest sijnde, mag en moet vergeleeken worden. En aangaande uwe bekwaamheijd O geestelijken! die is seer kleijn: want dat blijkt uijt de sijdigheden, strijdigheden, en vordere onheijlen; ook sal ’er wel soo veel geschreven worden tot onderregting der overheijd, dat se u bekwaamheijd wel haast sullen te boven gaan, en Mose overtreffen, so slegts onderregting plaats heeft bij de overheijd.

- 37 Aangaande u regt en magt daar gij van spreekt, die seggen wij dat niet wettig sijn, wanneer de overheijd, als getoont is, bekwaamheijd heeft: en dewijl die door slim beleid en snoode vonden bij u verkregen sijn, so kunt gij geen wettigheijd anwisen of bijbrengen, hoe lang gij deselve ook beseten en gebruikt hebt. Want het geen ter kwaader trouwe van imant beseten en gebruikt word, daar kan hij geen eigenheijd an krijgen, hoe lang hij ook het selve besit en gebruikt, of beseten en gebruikt heeft. En alsoo de overheijd het selve regt en magt wettig beseten en gebruikt heeft van ouds af (gelijk blijkt uijt het voorbeeld van Moses) of na de reden, als getoont is, moet besitten en gebruiken: so mag dan de overheijd bekwaamheijd hebbende, het selve regt en magt wederom eijgenen² en an sik trekken, als sijn eijgen wettig regt en magt, en u als onwettige gebruikers en besitters daar uijt stooten. Daar en boven, ’t welk het swaarste is, word het nog tegen verbod van u beseten en gebruikt. Nu het geen ter kwaader trouwe, als beweesen is, en wat meer is, tegen verbod gebruikt en beseten word, wat wettigheijd kan daar bij gebracht worden? Ter waereld geen: dat is immers openbaar genoeg.

¹ A overheijd. ² B gebruiken en eijgenen.

wish to apply the saying of the apostle Peter: "You are a holy people." Thus, we are all divines; because the apostle does not speak about anyone as a special case, and so if all of us are divines then either they who call themselves divines only in a special sense are not divines; or they are not entitled to apply such a name to themselves exclusively, and so differentiate themselves from other people, because we are all equally entitled to it.

If the clergy wish to say that current rulers are not as skilled as 36
Moses, and that they should therefore not be compared to Moses, and that they themselves are more skilled in such matters than the present rulers, and that therefore they now have the corresponding right and power, and that, moreover, since they have possessed these rights for so long, they cannot be deprived of them by governments, we say first that governments can and must be compared to Moses, even though he was a highly prominent man. And as regards your competence, O clergymen, it is very small, as is apparent from the one-sidedness, conflicts and other disasters. There will probably also be written so much to educate the government that it will quickly exceed your capacity and surpass Moses, if only there is room for education in government.

Concerning the rights and power of which you speak, we say that 37
they are not legitimate when, as has been demonstrated, the government is capable; and since you acquired them by smart practice and wicked deceptions, you cannot point to any legitimacy or argue on the basis of how long you have had and used them. For no one can claim ownership of something that he possesses and uses in bad faith, no matter how long he has and uses it, or has had and used it. And since the government has had such a right and power and used it legitimately from the ancient times (as the example of Moses demonstrates), or must have and use it according to reason, as was demonstrated, the government may reclaim that right and power, if it has the capacities, as its own right and power, and exclude you as illegitimate users and possessors. Moreover, and most importantly, you still possess and use it illegally. Now, what legitimacy can there be in, or attributed to, what is used and possessed in bad faith, as was shown, and what is more, illegally? None in the world, as is sufficiently obvious.

*De geestelijken zijn geen makers maar
'uitroepers' van de godsdienstige wetten*

- 38 Wilt gij nu dat ik u klaarlijk anwijs, dat het van u¹ tegen verbod gebruikt en beseeten word? Dat kan ligtelijk geschieden: want daar staat in de schrift: "Gaaf heenen en leert de menschen." Dat moet op u gepast worden o geestelijken! alsoo het op nimant anders kan gepast worden. Die nu een bevel ontfangt om te gaan leeren, die en ontfangt geen regt of magt om wetten te maaken of te geven, of insettingen in te stellen, heel niet. Want daar is groot onderscheid tusschen een wetgeever of bevelgeever, en een bevelontfanger. Nu word u bevoelen, dat gij sult gaan leeren, niet wat gij wilt, maar 't geen u bevolen word. So moet dat geen, of so moeten die wetten of insettingen, die u bevolen worden om te gaan leeren of onderwijzen,² al gegeven of gemaakt of gestelt zijn, gelijk se al gegeven en gestelt waren. Vorders staat 'er in de schrift:³ "wie onder u de meeste wil zijn, sal de minste zijn", en die sal des anders dienaar zijn.
- 39 Hoe kunt gij nu o geestelijken! daar gij maar uitroepers en verkondigers van de gestelde geestelijke wetten en insettingen sijt, en die van u de meeste wil zijn, dat hij de minste sal zijn, eenig regt of magt om wetten te geeven of te maaken, of de gestelde te vernietigen, bijbrengen of anwijzen, dat kan ik met geen reden ter waereld sien. Vraagt imant wiens gestelde wetten dat het waren? Die sij tot antwoord, dat het de vorst Mosis wetten waren. Wilt gij bewijs hier van: de meester Jesus segt tegens sijne leerlingen: "De schriftgeleerden ende [Farizeën] zijn geseten op den stoel Mosis: daarom al wat sij u seggen, dat gij houden sult, houd en doet (het)." Hier uijt blijkt klaarlijk, dat self de Behouder geen wetgeever, die wetten stellen konde, is geweest; maar een Leeraer der waarheid en voorsteller der wetten, 't welk bevestigt word met de volgende woorden waar mede hij de overtreding der schriftgeleerden anwijst: "Maar en doet niet na der selver werken, want sij seggen het ende en doen het niet."

De eeuwige waarheid van de Tien Geboden

- 40 Tien van Mosis wetten of geboden worden ook genoemd de geboden des Heeren, of de wet Gods, 1. ten dien opsigte, dat het God belijft heeft, Mose met sodaanigen verlijgt verstand te begiffigen, dat hij bekwaam is geweest, sodaanige wetten te bedenken om deselven het volk voor te

¹ van u added. ² A deletes leeren of. ³ A deletes in de schrift.

The clergy do not make but announce the religious laws

Do you wish me to clearly point out to you that it is illegally used and 38
 possessed by you? That can easily be done, since it says in the Scriptures:
 “Go and teach the people.”¹ That must apply to you, o clergy! as it cannot
 apply to anyone else. Those who receive the order to go and teach do not
 in any way receive the right or power to make laws or decree ordinances.
 For there is quite a difference between those who make the laws or
 give the orders and those who receive the orders. Now, you are ordered
 to go and teach, not what you wish, but what you are ordered to. So
 the laws or ordinances by which you are ordered to go and teach or
 instruct must already have been made or set down, as they had already
 been given and made and set down. Moreover, it says in the Scriptures:
 “who among you will be first will be last”,² and he will be the servant of
 others.

How then can you, o clergy! since you are just the preachers and 39
 teachers of the spiritual laws and ordinances, and since those of you who
 wish to be first will be last, adduce or demonstrate any right or power to
 make or give laws or to destroy the existing ones? I can see no reason on
 earth. If someone asks whose laws those existing ones were, the answer
 is that these were the laws of the sovereign Moses. Do you require proof
 of this? The master Jesus said to his disciples: “The scribes and Pharisees
 sit in Moses’ seat: therefore all they say you should keep, keep it and do
 it.”³ This clearly proves that even the Saviour was no lawmaker who could
 lay down laws, but a teacher of truth and an explainer of laws, which is
 confirmed by the following words with which he points out the sins of
 the scribes: “But do not live according to their work, because they say
 one thing and do not do it.”

The eternal truth of the Ten Commandments

Ten of Moses’ laws or commandments are also called the commandments 40
 of the Lord or the laws of God, 1. in the respect that it pleased God
 to endow Moses with such an enlightened mind that he was capable of
 devising such laws to place them before his people so that they would

¹ Matt. 28:19. ² Luke 22:26. ³ Matt. 23:2–3.

stellen, ten eijnde het selve daar na soude leeven; 2. ten dien opsigte, dat geen overheijd die geboden in 't geheel of ten deele kan vernietigen, ten sij met ondergang of kwaalijk vaart van 't menschelijk geslagt, want sij zijn van een eeuwige waarheid; maar sij konnen wel van wijse overheden wat vermeedert, verligt en ten dien opsigte wat verbeterd worden. Vraagt imant waarom dat se van een eeuwige waarheid zijn, en niet kunnen vernietigt worden? Die sij tot antwoord, om dat se zijn overeenkomende met de reden, die uijt God is. So moeten dan alle wetten en insettingen der overheden, willen sij vaste en bestendige wetten en insettingen hebben, overeenkomen met de reden, want die met de reden niet overeenkomen, zijn onvast, niet bestendig en verwerpelijk.

- 41 De heere Jesus gevraagd sijnde van een wetgeleerde, welk het grootste gebod is van de wet, antwoorde hem en seijde: “Gij sult lief hebben den Heere uwen God, met geheel u herte en met geheel u siele, en met geheel u verstand. Dit is het eerste en groote gebod, en het tweede desen gelijk: Gij sult uwe naasten lief hebben als u selven. An dese twee geboden hangen de gantsche wet en de voorseggers”, dat is de leere der voorseggers. Uijt dit kort begriip van Mosis, of Gods wet, kan men wel bespeuren dat die wetten niet konnen vernietigt worden; want sij geheel in reden,¹ die goddelijk is, bestaan. Van gelijken inhoud is ook dit volgende gedigt:

Bemind God boven al, en leeft ook steeds na reden:
 Dat gij wilt van den mensch, doet dat aan hem ook mede.
 Dit wil Behouder mée, en seij dat is de wet,
 En der voorseggers leer, van Mose ingeset.

De geestelijken kunnen hun vermeende recht niet bewijzen

- 42 Of gij voorders nog wilde inbrengen, dat de overheden u het selve toegestaan hebben: wij seggen daar toe, dat ons sulks onbekend is, en dat wij sulks niet gelooven, en daarom ontkennen wij het. Nu moest gij blijk-brieven toonen, hoedaanig gij aan die eijgenheijd gekomen waart, 't sij door toestemming, schenking of koop; breng voor den dag de brieven van overdragt; u bloot seggen moet of kan niet geloofd worden in soo een gewigtige saak. Maar wij weeten wel, dat gij daar in eeuwigheijd geen wettig waarheidsblijk van toonen sult: so dat wij niet noodig agten hier langer van te schrijven. Wij hebben getoont en bewesen, dat de

¹ B in de reden.

live according to them; 2. in the respect that no government can destroy these commandments in whole or in part, unless the human race will perish or take a turn for the worse, because they are of eternal truth; but they can be increased, softened and in that respect improved upon by wise governments. If anyone should ask why they are of an eternal truth and cannot be destroyed, the answer is because they are in accordance with reason, which is from God. All laws and ordinances of governments, if they wish to have stable and lasting laws and ordinances, must be in accordance with reason because those that are not in line with reason are unstable, perishable and objectionable.

When the Lord Jesus was asked by a lawyer which was the greatest 41
commandment in the law, he answered him and said: "You shall love the Lord your God with all your heart and with all your soul and with all your mind. This is the great and first commandment. And the second is like it: You shall love your neighbour as yourself. On these two commandments depend all the law and the prophets", that is the teaching of the prophets.¹ From this brief summary of Moses' or God's law, it is easy to see why these laws cannot be destroyed, for they consist completely in reason, which is divine. Similar in meaning is the following poem:

Love God above all else and live, let reason guide you
Do unto people as you wish done unto you
This is the saviour's wish and his very law
And the law of the prophets that Moses first saw.

The clergy cannot prove their assumed rights

If you wish to add further that the governments have allowed it to you, 42
we say to this that such a thing is unknown to us, and that we do not believe it and therefore deny it. You must now show letters proving how you acquired such ownership, whether by agreement, gift or purchase. Bring the letters of transfer out into the open; your merely saying so must not and cannot be believed in such an important matter. We know, however, that you will never in all eternity be able to show legitimate proof, so we do not consider it necessary to write about this any further. We have shown and proved that the governments have the right and

¹ Matt. 22:37-40.

overheden dat regt en die magt hebben, om wetten en insettingen te geeven en te stellen, so wel geestelijke als staatsche: en dat de gemeente geestelijken of godsgeleerden maar zijn of¹ moeten zijn, uijtroeppers en verkondigers van die wetten, om die voor de ooren des gemeenen volks uijt te roepen, op dat het selve na den inhoud der selver wetten leven soude.

De overheid heeft het recht van beroeping en ontslag

- 43 Vraag nu imant bij wien het regt van beroeping of verkiesing tot uijtroepper der geestelijke wetten bestaat? Bij wien moet of behoort dat anders wettelijk te bestaan, als bij de overheid, die de wetgeevers zijn? Want dat gevolg is so klaar als het middag licht, dat de wetgever, die magt en regt heeft wetten te geeven, ook magt en regt heeft uijtroeppers, om die wetten te verkondigen, te verkiesen. En bij nimant anders kan of mag dat regt, of die magt, zijn als bij de overheden of wetgeevers sonder krenking van hun regt, magt en agtbaarheid, en so sij ook hunne oogen des verstands willen openen, so sullen sij dat ook wel sien en merken.
- 44 Bij gevolg dan en mag de eene uijtroepper of wet verkondiger (ik noem nu de geestelijken so in 't algemeen) den anderen niet kies en of beroepen, om mede uijtroepper te zijn, of om geestelijk te zijn, want de magt van zijn Heijligheid valt door ons bewijs onder de voet. Ja bij gevolg en kan de eene uijtroepper den anderen niet kies en of beroepen, om mede uijtroepper te zijn, sonder dat daar door de magt, het regt, de eer en agtbaarheid der overheid gekrenkt word, want sij dat konnende, of mogende² doen, en de overheid dat niet konnende, of mogende doen, so geeft dat genoegsaam een minderheid van regt, magt, eer en agtbaarheid te kennen; welke alle een overheid op 't hoogste behouden en beschermen moet.
- 45 Bij gevolg ook en mag of en kan met regt de eene uijtroepper, of wet verkondiger, of Leeraar, den anderen niet uijt zijn dienst stooten, of verbieden de verkondiging des wets onder voorwendsel van onregtsinnigheid in 't uijtroepen of verkondigen der wetten: maar de eene mag den anderen wel beschuldigen bij de overheid. Dog dat komt de overheid toe eerst te oordeelen, dan te verwijzen, of te ontslaan, na de saak gelegen is, dat is na de overheid volgens regt sal bevinden te behooren, en de overheid en kan of en mag dat regt in geen en deele aan een ander overgeven, sonder

¹ B en. ² A deletes *of mogende*.

power to make and introduce laws and ordinances, both spiritual and political, and that the supposed clergy or theologians are, or should be, only preachers and teachers of those laws, to proclaim them before the ears of the common people, so that they should live their lives according to those laws.

The government has the right to appoint and dismiss

If someone should ask who has the right to appoint or elect someone to 43
preach the spiritual laws, then to whom else should it legitimately belong but to the government, who are the lawmakers? For it is a conclusion as clear as the light of day that the lawmaker who has the right and the power to lay down the laws also has the right and the power to select the preachers to teach those laws. No one else is allowed that right or power besides the governments or lawmakers without infringement of their right and power and authority, and if they wish to open their minds' eyes they will see and note this as well.

As a consequence, one preacher or teacher of the law (I now refer 44
to the clergy in general) cannot choose or appoint another to be a preacher or a clergyman as well, since the power of His Holiness falls from its pedestal because of our proof. Another consequence is that one preacher or teacher of the law cannot choose or appoint another to be a preacher as well without infringing on the right and power and authority of the government, because their being able or allowed to do that, and the government's not being able or allowed to do that, indicates a certain inferiority of right, power, honour and authority, all of which the government should keep and protect to the highest degree.

As a further consequence, one preacher or proclaimer of the law, or 45
teacher, cannot fire another from his service or forbid another to teach the law under the pretext of being unorthodox in preaching or teaching the laws, although one may accuse another before the government. Then, however, it is up to the government first to judge and then to throw out the charges or sack the accused, depending on the case, that is, according to how the government shall lawfully choose to find on the matter, and the government cannot and may not share that right in any part with others without infringement of its power, rights, honour and

krenking van magt, regt, eer en agtbaarheid, 't welk geensints moet of en behoort te geschieden, dat die vermindert worden. Gelijk de eene regtsgeleerde of voorspraak, die alsoo veel van staat en waardigheid zijn als de uijtroepers of Leeraars, den anderen niet mag verbieden imants saak voor te spreken en te beschermen voor den regter, om dat hij een wet of eenige wetten wat anders uijtlegt als de eene hebben wil. En gelijk de eene geneesmeester den anderen niet en mag verbieden een sieke eenige drankjes in te geeven, om dat hij eenige kortbondige spreuken van Hippocrates wat anders uijtlegt als de eene hebben wil; en so voorts onder alle staaten van menschen. Mogen die dat niet doen, om dat de magt en 't regt, de eer en agtbaarheid der overheid daar door soude gekrenkt worden; of en kunnen die dat niet doen, sonder dat de magt en 't regt, de eer en agtbaarheid der overheid daar door niet alleen soude gekrenkt, maar vernietigt worden; en dat dan elk in 't kort zijn ingebeeelde regt met geweld soude zoeken staande te houden? En wat had men dan overheden van doen?

De souvereiniteit van de overheid is ondeelbaar

- 46 So blijkt klaar genoeg, dat sij uijtroepers mede niet en mogen, of wettelijk kunnen, dat regt en die magt hebben: want wij zijn alle in den gemeenen staat gelijk regt hebbende, en elk gesaamentlijk dat regt eischende van de overheid, hoe kan het onder gelijk regt hebbende de eene toegestaan en de andere geweijgert worden? Dat kan ik met geen reden sien; en aan alle toegestaan sijnde, waar blijft de overheid dan? Of elk dat regt gesaamentlijk willende gebruiken sonder vraagen, om dat de geestelijken het door sulk doen verkreegen hebben, waar bleef de overheid dan, of wat soude de overheid doen? Die was dan niet van nooden. Elk soude dan wederom zijn gemeent regt gebruiken en beschermen, en “een iegelijk soude doen wat regt was in sijne oogen”, gelijk 'er staat in 't boek der regteren, 17.6. En de sterken soude dan voordeel hebben tegen de swakken. Maar de menschen uijt de reden en door ondervinding bespeurende, dat het onmogelijk of niet wel mogelijk was wegens de eigenliefde welke een iegelijk ingebooren is, dat elk zijn eijgen regter konde zijn, hebben met gemeene stemmen en goet vinden moeten verkiesen soodaanige luijden uijt hun, die sij konden sien en bemerken, dat bekwaam waaren om hun alle wetten en insettingen te geeven om na te leeven in ruste en vrede sonder geschil, en waar door se de opgeresene geschil saaken konde beslegten.

authority, which ought not to be infringed at all. Just as one defence lawyer, they being as dignified in status as the preachers and teachers, cannot forbid another to defend someone's case and protect him before the judge because he interprets one or more laws slightly differently from the way the first would like him to. And just as a medical doctor cannot forbid another to give a sick person some medicine because he interprets some aphorisms of Hippocrates somewhat differently from the way he would like him to; and so on among all the ranks of people. If they may not do so because the power and the right, the honour and authority of the government would be infringed upon, or if they cannot do so without not only infringing on the power and the right, the honour and authority of the government, but even destroying them, and if everyone should try to insist on their imagined right with violence, then what would we need governments for?

The sovereignty of the government is indivisible

So it is clear enough that the preachers may not, or legally cannot, 46 have such a right and power, for we all have the same rights in the commonwealth, and if we all together demand such a right from the government, how, among people with the same rights, can it be granted to one and refused to someone else? I can see no good reason for that, and if it is allowed to all, then where would the government be? Or if everyone wanted to use that common right without asking because the clergy obtained it in such a manner, then where would the government be and what would the government do? It would no longer be needed. Each would then use and protect his assumed rights and "every man did what was right in his own eyes", as it says in the book of Judges, 17:6. And the strong would have the advantage over the weak. However, knowing from reason and experience that it was impossible or almost impossible, because of the self-love innate in everyone, for everyone to be his own judge, people have by common consent and approval chosen such people from among them as they could ascertain were able to lay down all their laws and ordinances by which they could live in peace and quiet without fights, and by which problems that arose could be solved.

- 47 Dat eenmaal geschied zijnde en behoeft men niet wederom tot een verwarde staat te keeren, so dat men alsins wel sien kan, dat het ongerijmt is, dat de genoemde geestelijken dat regt of die magt hebben en gebruiken, of souden behouden en gebruiken boven anderen, nu men klaarlijk siet, dat het so niet behoort. Ja men kan alsins wel sien, dat het ongerijmt is, dat de genoemde geestelijken eenig regt of magt hebben of toegestaan word, selfs om de minste mensch eenige oneer of naamschending door banning uijt de gemeente of iewers anders door, an te doen buiten kennisse der overheijd: want het is kennelijk genoeg wat al onheijen en ellendigheden de magtmisbruijking der geestelijken in 't algemeen eenige eeuwen lang veroorzaakt heeft, en wat se nog in veel landen baart an 't menschelijk geslagt. Derhalven behoorde en moet deselve eens ophouden tot voorkoming van so veel onheijen.

De geestelijken in overheidsdienst mogen salaris ontvangen

- 48 Vraagt nu imant of die verkondigers des woords of leeraars, van de overheden gesteld zijnde om dat ampt te bedienen, wel belooning daar voor mogen neemen of trekken? Wij seggen van ja, dat sij lieden in die gelegentheid, dat is van de overheden wettig gesteld zijnde in dat ampt, so wel een stuk gelds mogen trekken als anderen, welken van de overheden gesteld worden om eenige staatsche ampten te bedienen, en daar voor van de selven geld genieten of trekken tot loon van hun angewende vlijt en besteede tijd in die ampts bedieningen: en so wel als de overheden self eenige belooning genieten uijt de gemeente om het wel bedienen hunnes ampts, so ook sij leeraars. De ouderlingen en opsienders der armen mogen mede wel een stuk gelds trekken, so wel als de verkondigers des woords, tot belooning van hun moeijte en dienst. Maar het is ongeoorloft onder schijn van lange gebeden de huijsen der weduwen en weesen op te eeten, en der selver goederen onder sik te sleepen, of een geld Godsdienst in te stellen, waar door men onuijtspreekelijke rijkheden en schatten uijt de gemeente trekt, en onder sik sleept, gelijk de Roomsche geestelijken doen: want dat strekt tot nadeel van een staat en vermindering van de magt des lands.

De gereformeerde predikanten maken Jezus' leer te schande

- 49 Om wederom in 't besonder tot de geestelijken van de herstelde Godsdienst te komen, die wij gesegt hebben mede seer besmet te zijn met

Once this has happened, we do not have to return to a state of confusion, and it is absurd, as everyone can see, that the clergy should have and use such rights or power or should maintain and use it over others, now that one can clearly see that this is not the way it should be. Indeed, people can clearly see that it is absurd that the said clergy have or are allowed any rights or power, even to dishonour the least among the people or to give them a bad name by banning them from the community or doing something else without the government's knowledge. For it is obvious enough what problems and suffering the abuse of power by the clergy in general has caused over the centuries, and what it is still inflicting on the human race in many countries. Therefore, this should stop some day in order to prevent so much trouble. 47

Clergy in government service may earn a salary

Someone may ask whether the preachers of the word or the teachers appointed by the governments to serve in that profession are allowed to accept or draw a financial reward for this. We say yes, that these people in such circumstances, that is, legally appointed by the government to such a position, may receive some money just as others who are appointed by the government to serve in some state position and who thus receive money to reward them for their diligence and time spent in that occupation. And just as the members of government themselves enjoy some compensation from the community for serving their position well, so should teachers. Elders and wardens of the poor also can receive some money, as well as the preachers of the word, to reward them for their trouble in this respect. But it is not permitted to devour the homes of widows and orphans under the guise of lengthy prayers, and to drag their goods away from them, or institute a mercenary religion through which unspeakable wealth and treasures are taken from the community and dragged home, as is done by the Roman Catholic clergy, because that places the state at a disadvantage and lessens the power of the nation. 48

The Reformed preachers are in contempt of Jesus' teachings

To return to the clergy of the Reformed faith in particular, of whom we said they were greatly contaminated with slandering and vilifying 49

lasteren en schelden op een ander: wij moeten die eens vragen of zij sik durven uijtgeeven voor navolgers van de Behouder, dat is van Jesus? Segt gij ja: ik seg hoe kan dat wesen? Jesus segt, segent se die u vloeken. Gij in tegendeel lastert se, en vloekt se, ende stoot se van u uijt, niet die u lasteren (dat soude nog wat schijn hebben) maar die wel willen gemeenschap of broederschap en de onderlinge eenigheijd en liefde oeffenen; gelijk aan de Arminianen geschied is.¹ Is dat nu des Behouders leer navolgen? Ik meen wel degelijk van neen. Ja alwaart, dat gij het mij ten heijligen swoert, het soude immers egter onwaarheijd sijn; want uijt uwe daaden soud ik immers moeten oordeelen, dat gij geen navolgers van Jesus leere sijt, bij gevolg dat gij den Behouder en sijn leere veragt en te schande maakt, gelijk ook de Roomsche geestelijken doen met anderen te lasteren, schelden, vloeken, en verdoemen:² want hoe kan men meer iemand self, of sijn geboden of leere veragten en te schande maaken, dan als men 'er altijd vlak tegen doet? Bij voorbeeld, wat soude het imant baaten, of wat eer of magt of agtbaarheijd soude het sijn, dat men hem seijde te sijn een Leeraar der waarheijd, of een vorst, of koning, of God, en men deed geduurig anders opentlijk als hij gebod of leerde? Soud men hem, of sijne geboden, of leere, daar door niet opentlijk veragten, en te schande maaken? En soud gij ook sodaanige daaden, magt hebbende, niet ten hoogsten moeten straffen? En geen magt hebbende, soud het hem niet ten hoogsten bedroeven metter daad bespot en veragt te worden? Ik meen altemaal wel duijdelijk van ja. So mede wat helpt het, of gij Jesus segt te sijn een leeraar, een soone Gods, een God van eeuwigheijd, en gij veragt en bespot opentlijk metter daad sijn leere, en maakt die te schande? Wilt gij tot verschooning in brengen, dat sij wat anders van gevoelen sijn in eenige geloofs stellingen, als gij hebben wilt, dat se sijn sullen; en dat se oversulks niet regtsinnig sijn in de leere der H. schrift? Wat kan dat u verschoonen? Immers geensins. Ik weet niet wat gij ter waereld soud kunnen bijbrengen. Vloeken sij u, gij moet se segenen, niet lasteren, of schelden. Maar neen in plaats van vloeken, segenen sij u, en willen wel broederlijke liefde en gemeenschap met u houden. Waarom niet gemaakt, dat gij die en elk te boven gaat in verdraagsaamheijd en liefde oeffening? Wilt gij voor so regtsinnig in de leere, als gij van u geeft, gehouden sijn? Is dat nagevolgt de stelling van u geloofsonderwijs boekje (*Catechismus*) in de 86 antwoord vervat? Welke aldus luijd: "Ende dat door onsen Godsaaligen wandel onsen naasten ook

¹ A deletes is. ² Roomsche geestelijken met anderen te lasteren ... verdoemen doen.

others, we must ask them whether they dare pretend to be the followers of the Saviour, that is Jesus. If you say yes, I say, how can that be? Jesus says, bless those that curse you. You, on the other hand, slander and curse and ban not only those who slander you (that would seem to be somewhat justified), but those who wish to be in community or brotherhood with you and practice unity and love, as happened to the Arminians. Is that following the teachings of the Saviour? I most certainly think not. Indeed, even if you swore a sacred oath to me, it would still be untrue, for I would always have to judge from your actions that you are no followers of Jesus' teachings for the reason that you scorn the Saviour and his teachings and disgrace them as the Roman Catholic clergy do by slandering, vilifying, cursing and damning others. For how can one scorn and disgrace someone and his commandments or teachings more than by always going against them? For instance, what good would it do anyone, and what honour or power or respectability would there be, if one says of him that he is a teacher of truth, or a sovereign or king or God, yet all the time one openly did the opposite of what he ordered or taught? Would one not thus openly scorn and disgrace him and his commandments or teachings? And ought you not, if you had the power, to punish such behaviour most severely? And not having the power, would it not sadden him in the extreme to be mocked and despised in deed? I think it is clearly so. So what good does it do to say that Jesus is a teacher, a son of God, an eternal God, while you openly mock and despise his teachings and disgrace them? Do you wish to excuse yourselves by claiming that they have slightly different opinions concerning some articles of faith than you would like them to have, so that they are not orthodox in their interpretation of Holy Scripture? How can that excuse you? In no way at all. I have no idea what in the world you could use as a justification. If they curse you, you have to bless them, not slander or vilify them. Instead of cursing you, however, they bless you and wish to reside with you in brotherly love and communion. Why not make it so that you excel all others in practising tolerance and love? Do you wish to be considered as orthodox in the teachings as you pretend to be? Does that follow the position contained in your religious instruction booklet (*catechism*) in the answer to question 86, which is as follows: "And that by our gracious

Christo gewonnen worde.” Ik meen vastelijk van neen. Want waar mede wilt gij uwe naasten, of uwe broeders, Christo winnen? Met lasteren, veroordeelen en verdoemen? Dat is immers de regte weg niet. Men moet immers van Jesus leeren sagtmoedig en nederig van herten te zijn. Gij geeft blijk van hertnekkigheid, trotsheid en vermetelheid van herten, ’t welk nog van de heijdensche en Roomsche geestelijken afkomt; want die zijn der doorgaans nog eens so veel mede besmet.

*Het geschil met de arminianen is niet
neutraal en rechtvaardig beslecht*

- 50 Angaande u verschil, dat se niet regtsinnig zijn in de leere der schrift, en dat sij in eenige dingen een weijnig anders van gevoelen zijn, als gij hebben wilt, dat se zijn sullen: dat is nog niet geslegt of uijtgewesen bij een onzijdig regter of regters, of sij onregtsinnig zijn, dan of gij onregtsinnig sijt. Want ik weet niet datter tot nog toe een onzijdig, wijs en verstandig regter, of eenige verstandige, wijse, onzijdige regters van wedersijden gekoozen en gesteld zijn, voor welk of welken elk zijn saaks verschil, gelijk behoorlijk is, op ’t schoonste na waarheid heeft voor gedragen, en met welks of welkers onzijdig gewijsde sij sik dan bij verblijf sonder hooger betrek soude te vreden houden. Dat nog niet geschied sijnde: wat kond gij dan seggen van onregtsinnigheid in de leer? Ten geeft u¹ geen regtsinnigheid in de leer² of waarheid, dat gij de selven sonder saaks verantwoording veroordeelt en in ongelijk gesteld, en dwang en geweldpleeging tegens hen gebruikt hebt. Gantschelijk niet; of so dat regtsinnigheid en waarheid geeft, so souden die van de heijdensche en Roomsche Godsdienst, welke nog meer en groover onbehoorlijkheden gebruiken, nog grouwelijker dwang en geweld pleegen, de regtsinnigste zijn, en de meeste waarheid hebben; ’t welk gij nogtans niet sult willen bekennen, of toestaan, gelijk sij Arminianen ook niet sullen willen toestaan en bekennen, dat gij de regtsinnigste in de leere sijt, al schoon dat gij se door onbehoorlijke middelen hebt in ongelijk gesteld. En dewijl ’er tot nog toe geen onzijdig regtmaatig gewijsde, waar na men sik ten wedersijden soude voegen en schikken, is geveld en uijtgesproken: waarom dan soo lang geen onderlinge liefde geoeffent en malkander verdragen, en³ vrede en eenigheid gehouden? En waarom te onregt gewoed tegen die, welken u gaarne voor broeders willen houden en erkennen? Daar hebt

¹ A nu. ² A deletes *in de leer*. ³ en added.

behaviour our neighbour will also be won over to Christ"? I certainly think not. For with what do you wish to win over your neighbour or your brothers to Christ? With slander, condemnation and damnation? That is certainly not the right way. People have to have gentle and humble hearts in Jesus' teachings. You show obstinacy, pride and haughtiness of heart, which stems from the heathen and Roman Catholic clergy, for they are usually greatly contaminated with these.

*The differences with the Arminians were
not solved in a neutral or just manner*

As to your differences, that they are not orthodox in scriptural doctrine 50
and that in some respects they have different opinions from those that
you would like them to have, it has not yet been weighed or shown by an
impartial judge or judges if they are unorthodox or you are unorthodox.
For I am unaware that there has yet been elected and appointed an
impartial, wise and sensible judge, or sensible, wise and impartial judges,
agreed on by both sides, before whom each has brought their case, as it is
proper, in the most truthful manner, and whose impartial verdict would
satisfy them without higher council. As this has not happened yet, what
can you then say about unorthodoxy in their teachings? It provides you
with no orthodoxy or truth that you have condemned and placed them
in the wrong without allowing them to answer the case and have used
force and violence against them. Absolutely not. If that were to provide
you with orthodoxy and truth then those of the heathen and Roman
Catholic religions, who use even coarser indecencies and employ force
and violence in an even more horrific way, would be the most orthodox
and the most truthful, which you will not admit or allow, just as they, the
Arminians, will not allow that you are the most orthodox even though
you have used improper means to put them in the wrong. And so long as
no impartial legitimate verdict has been pronounced or given that would
be accepted by both sides, why not in the meantime practise love for each
other, tolerate each other and keep peace and unity? Why fight unjustly
against those who would gladly have and recognise you as brothers? You

gij immers geen reden toe ter waereld, ja gij misdoet daar schrikkelijk mede, gelijk wij van de Roomsche geestelijken ook bewesen hebben: en dat de heijdenen daar aan ook kwaalijk gedaan hebben, sal nimant tegen spreken. Ja sij doen alle ten hoogsten kwaalijk, welke lust an dwang en geweldpleeging uijt saaken van Godsdienst hebben. Maar die doen na de waare en suivere leere des Vorstelijken Behouders, welken nimant haaten of afgunst bewijsen uijt saake van Godsdienst, en die onderlinge liefde willen oeffenen, en elk dulden en draagen en eenigheijd houden: gelijk sulks regt, redelijk en billijk en tot vastigheijd eens staatsbestier is strekkende.

Voorwaarden van sociale en politieke stabiliteit in een land

- 51 Want waar (om nu wederom eens in 't algemeen te spreken) stelt men een landsbestiering in met sodanige sijdigheden^k te voeden? Immers geduurig in een wankelbaare en onvaste staat. Wanneer de een, om meester te zijn, den ander gestadig zoekt onder deksel van Godsdienst te vervloeken (alhoewel veele een staatsche insigt om groot te worden hebben, gelijk dat in ons land al geschied is, en in meer andere landen mede al geschied is) dat baart immers een groot mistrouwen op malkander. En daar wantrouw is kan geen liefde zijn, daar geen liefde is kan geen eenigheijd zijn, daar geen eenigheijd is kan geen vaste staat zijn, en daar geen vaste staat is, is men geduurig in vreese voor malkander, en daar men geduurig in vreese voor malkander is, is men geduurig in een ongelukkige staat. Beter is immers een eendragtige en gelukkige, als ongelukkige staat. Waarom dan niet na onderlinge eenigheijd getragt, om een geduurige gelukkige en vaste staat te bekomen, dewijl 't wel mogelijk is? Dat behoort men immers te doen.

^k Het schijnt mij voorseker toe, dat de geestelijken met hunne sijdigheden en strijdigheden en grouwelijke geweldpleegingen, als ook de overheden, die hun daar in behulpelijk zijn, opentlijk te kennen geven: of dat sij om voordeel en genot de waarheijd haaten en de selven niet willen an den dag gebragt hebben;¹ of dat de Godsdiensten maar zijn een deel versieringen en praatjens, uijtgevonden om het slegte volk maar wat in toom te houden (gelijk Machiavel en eenige andere willen): en dat men daarom die Godsdienst die 'er in een land is, het sij wat Godsdienst dat het is, met vuyr en swaard moet staande houden, en datter oversulks geen waare redelijke eenige God is. Maar wij seggen, dat het so waar en klaar is, als het waar en klaar is, dat het geheel grooter is als sijn deel, datter een eenige waare redelijke God is, en bij gevolg ook maar een eenige waare redelijke Godsdienst is, welken om beschermt te worden geen dwang van nooden heeft.

¹ A deletes *hebben*.

do not have a reason in the world to do that. Indeed, you do a terrible wrong by it, as we have also proved of the Roman Catholic clergy, and that the heathens have also offended in this manner is not something that anyone will contradict. They do the greatest wrong who lust for force and violence in religious matters. But they act according to the true and proper teachings of the Lord our Saviour who do not hate or envy anyone for the sake of religion, and who wish to practise mutual love and tolerate and support each other and keep unity, for such is right, reasonable and just and works to strengthen the stability of the state.

Conditions for social and political stability in a country

For where (to speak once again in general) does one establish a govern- 51
ment by nourishing such differences^k? Well, continually in a weak and unstable state. Whenever, in order to be a master, one man seeks constantly to curse others under the cover of religion (although many have a political aim to become powerful, as has happened in our country, and has happened in other countries as well), it creates great mutual distrust. And where there is distrust there cannot be love, and where there is no love there cannot be unity, and where there is no unity there cannot be a stable state, and where there is no stable state people live in constant fear of each other, and where people live in constant fear of each other they are constantly in a state of unhappiness. It is, after all, better to have a harmonious and happy state than an unhappy state. So then, why not try to achieve harmony in order to have a constantly happy and stable state, when this is a possibility? That is what people always ought to do.

^k It certainly seems to me that the clergy, with their factions, conflicts and horrific violence, as well as the governments that help them in this, openly demonstrate either that they hate the truth because of advantage and pleasure and do not wish to bring it into the open, or that religions are just a lot of fabrications and chatter to keep bad people in check (as Machiavelli and some others would have it), and that people therefore have to uphold the religion that is in a country with fire and sword, no matter which religion that is, and that there is for them no true, reasonable and only God. We say, however, that as it is true and clear that the whole is larger than its part, so it is true and clear that there is one true, reasonable God, and that as a consequence there is also only one true, reasonable religion, which does not require force to be protected.

- 52 Om een vaste staat te hebben, is niet van nooden die grondstelling van staat, namentlijk een Godsdienst door vuij en swaard staande te houden, en anderen die met hun verschelen uijt te¹ roeijen: gelijk sulks uijt het geen wij verhaalt hebben blijkt, en ook word daar door het land van volk ontbloot, gelijk in de geschiedenis boeken kan gesien worden hoe veel bloeijsaame landen en steeden van volk en welvaart ontbloot sijn door die grondstelling van staat. Maar men heeft van nooden onderlinge eenigheid in staatsche saaken, en liefde onderling onder malkander sonder haat uijt saake van Godsdienst te hebben; en onderlinge woord en trouwhouding in alle eerlijke handelingen, verbonden of verdragen, en overeenkomsten. In de liefde oeffening word ook verstaan de eerbewijzing en gehoorsaamheid die men in billijke en regtmaatige saaken aan de overheden schuldig is: anders sou men dat als een derde vereijsch kunnen stellen. Door de eenigheid en liefde onder malkander de haat uijt saake van Godsdienst vernietigt sijnde, word een landbestier vast en bondig en ontsaglijk voor die van buijten, en door de eenigheid en liefde onderling kan de dierbare vrijheid des volks en des lands bewaard worden² (alwaart dat elk bij na een besonder gevoelen had van 't geen hem na de dood sal wedervaren); want *Concordia res parvae crescunt, discordia decrescunt*.

Eendragt maakt magt:

Maar twist verkwist.

Sonder eenigheid kan geen staat lang in wesen blijven.

- 53 De woord en trouwhouding is noodsaakelijk, want daar door worden alle koopmanschappen en handelingen, waar door landen en steden groeijen en bloeijen, gedreven:³ en sonder die en kunnen deselven niet gedreven worden. Door de woord en trouwhouding worden alle verbonden en overeenkomsten bevestigd en bekrachtigt. Sonder woordhouding vervalt alles wat gedaan word om veer. So datter geen slimmer nog schadelijker menschen in de waereld sijn voor een staat en gemeene best als die, welken de gemeene menschen leeren, dat men elk een geen woord behoeft te houden, maar dat men die, welken een weijnig anders van gevoelen sijn in saaken van Godsdienst, wel mag misleijden en bedriegen, en sijn woord wettig aan deselven gegeven, mag breeken: gelijk sulks de Roomsche geestelijken doen, alhoewel sulks strijdig is tegen de goddelijke reden. Want *Quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris*.

¹ te added. ² bewaard worden added. ³ want daar door alle koopmanschappen ... worden gedreven.

In order to have a stable state, it is not necessary to defend that maxim of state, namely to uphold one religion with fire and sword and eradicate others that differ from it, as is manifest from what we have related, and also because it strips the land of its people, just as one can see in the history books how many flourishing countries and cities were stripped of people and prosperity by that political maxim. People need unity in affairs of state, and love for each other without hatred because of religious matters, and trust and keeping one's promises in all honest dealings, contracts, treaties and agreements. Practising love also includes the respect and obedience one owes the government in honest and legitimate matters, otherwise this could be turned into a third requirement. When, through unity and love for each other, the hatred arising from religious matters is destroyed, a government becomes steady and solid and intimidating to those abroad, and through unity and love the beloved freedom of a people and the country can be maintained (even if each had a particular opinion about what will happen to him after death), for *Concordia res parvas crescunt, discordia decrescunt*. 52

Unity begets power:
But discord renders powerless.

No state can endure long without unity.

Honesty and keeping one's word are necessary because they govern all business dealings and all actions that make countries and cities thrive, and without them these cannot take place. Through honesty and keeping one's word, all contracts and agreements are confirmed and ratified. In the absence of keeping one's word, everything that is done collapses. There are, therefore, no worse and more harmful people in the world for a state and a commonwealth than those who teach the common people that one does not have to keep one's word but that one is allowed to deceive and cheat people who have a slightly different opinion on religious matters, and break one's word that was legitimately given to them, in the way that the Roman Catholic clergy do even though that is against divine reason. Because 53

Het geen gij niet en wilt dat u geschied
 Het selve doet dan ook¹ een ander niet.

Gij soud niet willen bedrogen sijn, of misleijd sijn: so moet gij 't ook een ander niet doen. Gij soud wel willen, dat een woord aan u gegeven nagekomen en gehouden wierd: so moet gij u woord aan een ander gegeven ook houden en nakomen. Het strijd ook tegen de H. schrift, gelijk sulks blijkt uijt het voorbeeld der Israeliten, welken het verbond gemaakt met de heijdenen, die sij moesten uijtroeijen, en die hun wat meer is met logens misleijden, onderhielden en nakwaamen.² En waarom? Om dat de goddelijke reden leert, dat men sijn gegeven woord en trouwe moet houden. So men dan imant uijt saaken van Godsdienst en schadelijke leere mag uijt het land bannen en verdrijven: so mag men met regt de Roomsche geestelijken wel bannen en verdrijven als schadelijk in den staat. En de gemeene luijden van de Roomsche Godsdienst behoorden so veel te weten, dat die leere valsch was en hun selven schadelijk, en dat, willen³ sij de geestelijken in alle dingen gelooven, gelijk sij se in alle dingen gelooven, sij deselven evenwel daar in niet en behoorden, als strijdig tegen de H. schrift en goddelijke reden, te gelooven, om dat sij 'er self ook mede konnen bedrogen worden. Want die van de andere sijde weetende dat sulks onder u geleerd word, en wel weetende, dat sij dan ook niet gehouden sijn u woord te houden, en voordeel daar bij siende en vroeger in de weer sijnde (want *Praestat praevenire, quam praeveniri*, het is beter voor te komen, als voorgekomen te worden) konnen u daar schade mede doen, so wel en so veel als gij hun soud konnen schadelijk of nadelig sijn. En wat veroorzaakt dat anders als onhejl.

De gewone gelovigen moeten eens wat kritischer worden

- 54 Ja gij behoorde so verre gekomen te sijn O gemeene menschen van de Roomsche Godsdienst, dat gij bemerken kondet, dat het bedrog is, als u geestelijken en leeraars u leeren en wijsmaaken, dat gij hun moet gelooven in al 't geen sij seggen in saaken van Godsdienst sonder te mogen ondersoeken. Dat het bedrog is, behoorde gij te konnen merken uijt dusdanige redeneering, te weten: is het waarheid 't geen ons geleerd word, de waarheid nu is klaar en ligt om te verstaan, en mag

¹ B doet dat ook aan. ² welken het verbond met de heijdenen ... gemaakt onderhielden en nakwaamen. ³ A wilden.

Quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris.

Do unto others as you would be done by.

You would not wish to be cheated or misled, so you should not do that to others. You would like people to keep their word when they have given it to you, so you must keep your word when you have given it to another person. It is also contrary to Holy Scripture, as is proved by the example of the Israelites who stuck to and made good the pact with the heathens, whom they were to exterminate, and who moreover misled them with lies. And why? Because divine reason teaches that one should faithfully keep one's given word. If, therefore, one is allowed to ban and remove people from a country because of religious matters and harmful teachings, then one has the right to ban and remove the Roman Catholic clergy as being harmful to the state. And the common people of the Roman Catholic faith should know this much, that such a teaching is false and harmful to them, and that if they wish to believe the clergy in all things, as they do believe them in all things, they ought nevertheless not to believe them when it is contrary to Holy Scripture and divine reason, because they themselves can also be deceived by it. For those of the other side, knowing that such is taught among you and knowing that they are therefore not obliged to keep their word to you, if they see any advantage in it and act first (for *praestat praevenire, quam praeveniri*, it is better to prevent than to be prevented), they could do you as much harm as you could harm and disadvantage them. And what does it do other than cause harm?

Ordinary believers should become somewhat more critical

Indeed, you should have come so far, you common people of the Roman Catholic faith, as to be able to notice that it is deception when your clergy and teachers teach and fool you into believing them in all they say in matters of religion without being allowed to investigate. That this is deception you should be able to know from such reasoning as follows: if what is taught to us is the truth, it will be clear and easy to understand, 54

derhalven van elk een, die maar wat verstand en oordeel heeft, wel ondersogt worden. Is het loogen of ten meestendeel loogen en versiering:¹ onredelijk dan dat men loogen en versiering soude anneemen. Om dan daar van versekert te zijn of het versiering of waarheid is, is onderzoek van nooden. Mag het niet ondersogt worden, blijkelyk ist dat het dan versiering en loogen moet zijn: dewijl de loogen of versiering geen onderzoek verdragen mag, en door onderzoek komt men tot waarheid.

- 55 Dog de gemeene luijden van de herstellde en Luijthersche Godsdienst en andere gesinthen, welkers leeraars de gemeen gestelde drijeenheid leeren, behoorden mede wel so verre gekomen te zijn, dat se konde bemerken datter wat an scheelt, als sij verbieden, dat men de Sociniaansche boeken en schriften, welken tegen de drijeenheid geschreven zijn, niet mag leesen en onderzoeken: maar dat men slegts de drijeenheid, so als sij leeraars deselve leeren, schoon deselve uijt de H. schrift of goddelijke reden (gelijk voorheen getoont² is) niet beweesen kan worden, moet gelooven en anneemen. Was de drijeenheid waar, sij souden niet seggen: onderzoekt niet, maar gelooft ons. Maar sij souden dan wel seggen: onderzoekt al, en gij sult het ondervinden. Dog omdat de drijeenheid valsch en een tegenspreeking is, daarom verbieden sij te onderzoeken, en gebieden te gelooven. Dat de Sociniaanen waarheid hebben blijkt klaar genoeg daar uijt, omdat sij geen geloofs stellingen stellen, als welken klaarlijk met de waare sin der H. schrift overeenkomen en ook niet tegenstrijdig zijn de goddelijke reden: en omdat sij niemant verbieden deselve te onderzoeken, maar in tegendeel gebieden te onderzoeken om van de waarheid versekert te zijn.

Overheidstoezicht op de preken

- 56 Voorders behoorden de overheden daar op te letten (en daarom behoorden 'er ook geen vergaderingen, van wat Godsdienst of gesintheid dat het was, te mogen gehouden worden als in 't openbaar) dat de leeraars en geestelijken van allerhande Godsdiensten en gesinthen elk zijn gemeente en navolgers niet anders leerden als de waare en voornaamste gronden der behoudenis, bestaande in God lief te hebben boven al, en de overheden te gehoorsaamen in alle redelijke en billijke saaken, en de onderlinge liefde onder malkander te oeffenen,³ sonder malkander uijt verscheel van Godsdienst, gelijk nu geschied, te vloeken of te lasteren, te vervolgen of dood te slaan.

¹ A versiert. ² A betoont. ³ te oeffenen added.

and may thus be examined by anyone who has the least amount of critical judgment. If it is a lie, or mostly a lie and fictitious, then it is unreasonable that one should accept lies and fictions. To be certain whether it is false or true, it needs to be investigated. If one is not allowed to investigate it, then clearly the matter must be a lie or a fiction, since lies or fictions cannot bear investigation, and through investigating one will arrive at the truth.

The common people of the Reformed and Lutheran faiths and other 55
factions, whose pastors teach the generally accepted doctrine of the Trinity, ought also to have come so far as to be able to notice that something is wrong, when they forbid people to read and examine the Socinian books and writings that are written against the Trinity, but [tell them] that they must only believe and accept the Trinity as their pastors teach it, even though it cannot be proven from Holy Scripture or divine reason (as was shown before). If the Trinity were true, they would not say: do not investigate, but believe us. But they would then say: investigate, and you will find out. It is because the Trinity is false and a contradiction that they forbid people to investigate it and order them to believe it. That the Socinians are right is clear enough from the fact that they have no dogmas but those which clearly match the true sense of Holy Scripture and also do not contradict divine reason, and because they forbid no one to investigate, but instead command people to investigate so as to be assured of the truth.

The government should supervise sermons

Furthermore, the governments ought to take care (and therefore there 56
should be no meetings, of whatever religion or denomination, except in public) that the teachers and clergy of all kinds of religions and factions should teach their congregation and followers nothing but the true and main grounds of salvation, consisting in loving God above all else, obeying the government in all reasonable and honest matters, and loving one's neighbours without cursing and slandering, persecuting and killing each other for religious reasons, as happens now.

De doctrine van een politieke godsdienst is verwerpelijk

- 57 Dat eijndelijk die grondstelling van staat, te weeten, de Godsdienst het sij wat Godsdienst dat het is, welke opentlijk in een land geleerd word, door dwang en geweldpleging staande te houden, valsch is, sal blijken uijt dese weijnige woorden, namentlijk: dat een waare en redelijke Godsdienst geen geweld wapenen om beschermt en staande gehouden te worden van nooden heeft. En de reden is, omdat een waare en redelijke Godsdienst, gelijk 'er maar een is, beminnelijk en aanneemelijk van sik selfs is; en 't geen beminnelijk en aanneemelijk van sik self is, dat behoeft men nimant met of door geweld op te dringen. So behoeft dan een waare en redelijke Godsdienst, dewijl se beminnelijk en aanneemelijk is van sik self, geen geweld wapenen om staande gehouden en beschermd te worden. En blijkt ook mede klaarlijk, dat die staatsche grondstelling valsch is. Of is sij waarheid, so hebben de Turken en heijdenen ook regt hunne afgoden en veelgoden dienst door dwang en geweldpleging staande te houden, en so mag men deselven dan ook van die afgoden dienst niet afbrengen: 't welk veele niet sullen willen toestaan. Ook is deselve grondstelling strijdig tegen de suijsere en waare leere des Behouders, welke aan sijn leerlingen belastede, dat sij souden heenen gaan en de onweetende onderwijzen en leeren, op dat se daar door soude tot kennisse komen. En dat selve heeft, en moet nog hebben, plaats onder sijn waare navolgers. Jesus heeft de sijnen geensins belast, dat se de dwalende souden angripen om te vangen, of te bannen, of van goederen te berooven, of dood te slaan, geensints: maar hij heeft se gesonden als schapen onder de wolven, van welken sij dikwijls vervolgt en verscheurt sijn. Die geene dan, welken imant uijt saake van Godsdienst, al hoe wonderlijk en verkeert des selfs gevoelen ook mogt sijn in sijn Godsdienst, eenig leet doen, betoonen sik wolven, en geen waare navolgers van Jesus te sijn.

Het doel moet zijn vrede tussen de godsdiensten

- 58 Dewijl dan die stelling valsch en strijdig tegen Jesus leere is: so blijkt dat de mijnen, welken met de leere des Behouders overeenkomen, en welken ook niet strijdig sijn tegen de goddelijke reden, veel beeter en vaster sijn, en derhalven behoorden agtervolgt te worden. En 't welk ten hoogsten goed sou sijn (dewijl 'er tot nog toe so veel verscheelende en twistende Godsdiensten en gesintheden sijn) so behoorden de overheden eens alle vlijt an te wenden, datter vereeniging kwam onder deselven.

The doctrine of a political religion is reprehensible

Finally, that the maxim of state is false, namely, that of upholding through 57
 force and violence the religion that is openly taught in the land, which-
 ever religion it might be, will become clear from the following few words:
 that a true and reasonable religion needs no violence and weapons to be
 protected and upheld. The reason for this is that a true and reasonable
 religion, as there is just one, is lovely and convincing in and of itself,
 and what is lovely and convincing of itself does not have to be forced
 on anyone with violence. Thus, a true and reasonable religion, because it
 is lovely and convincing in itself, needs no violence and weapons to be
 upheld and protected. And this clearly demonstrates that that political
 principle is wrong. Or, if it is true, then the Turks and the heathens equally
 have the right to uphold their worship of idols and many gods through
 force and violence, and so it is not allowed to wean them away from
 their idol worship, which many will not wish to allow. Such a principle
 is also in contradiction with the pure and true teaching of the Saviour
 who commanded his disciples to go forth and teach the ignorant so that
 they would arrive at knowledge. And the same finds a place, and should
 still find a place, among his true followers. Jesus never commanded his
 people to seize those who seek in order to imprison them or ban them or
 strip them of their goods, or beat them to death. Rather, he sent them as
 sheep among the wolves by whom they were often persecuted and torn
 apart. Those then who harm anyone for religious reasons, no matter how
 strange and wrong his religious opinions may be, turn out to be wolves
 and are no true followers of Jesus.

The aim must be peace among the religions

Since that maxim is therefore wrong and contrary to the teachings of 58
 Jesus, it appears that mine, which agree with the teachings of the Saviour
 and also do not contradict divine reason, are much better and more
 solid and therefore ought to be put into practice. It would be highly
 beneficial (while there are still so many different and opposing religions
 and factions) if the governments were to put all their efforts into creating

Twelk mijns oordeels wel doenelijk is, als het maar te regt met wijsheijd en wettig, gelijk 't behoort, angelegt word. Want so wel als 'er eenigheijd en vrede te maaken is tusschen eenige uijt staats saak strijdende vorsten en koningen door goede tusschen spraak en bemiddeling: so kan 'er ook wel vrede en eenigheijd gemaakt worden door goede tusschen spraak en bemiddeling onder de twistende Godsdiensten en gesinthen. Altoos ingeval de overheden beliefden voor goed te keuren en van waarde te houden 't geen ik in 't werk soude stellen, en daar toe ook vereijst word: ik soude heel wel raad weeten, datter vrede en eenigheijd, en een Godsdienst, welke geen geweld wapenen van nooden had om staande gehouden te worden, onder alle of de meeste verscheelende en twistende Godsdiensten en gesinthen kwam. En dat behoorde te geschieden, op datter eens een nieuwen hemel en nieuwe aarde, na de voorsegging van Johannes, in welke regt en geregtigheijd woonde, mogt komen; want de tegenwoordige vol bedrog, geweld en ongeregtigheijd is. Tot welke voorseggings vervulling ik (alsoo ik niet bespeuren kan, datter of overheden of geestelijken tot nog toe eenige moeijten of vlijt om doen) ernstelijk seek en tragt de weg te baanen, waar toe ik God bidde, dat hij mij en alle regtvaardigen, welken mij daar in willen behulpelijk zijn, zijn segen wil geven, om dat te bekomen als een goed eijnde.

unity among them. In my opinion this is feasible, so long as it is done well with wisdom and according to the law, as it ought to be. For just as peace can be made between sovereigns and kings fighting about matters of state through proper negotiation and intervention, so peace and unity can be created through proper negotiation and intervention between fighting religions and factions. In any case, if the governments were to approve of and value what I would try to accomplish and would also be required to do, I would know quite well how to bring about peace and unity and a religion that did not need violence and weapons to be upheld among all or most of the different and fighting religions and factions. This ought to happen, so that there might be a new heaven and a new earth, as the prophecy of John predicts, in which righteousness and justice reign, because the present one is full of deception, violence and injustice. I eagerly seek to find a way to fulfil that prophecy (since I cannot see that governments or clergy have made any effort to do so), for which I pray to God that he will bless me and all righteous people who wish to help me in this, to bring it to a good end.

[HOOFDSTUK 7]

VAN DE H. SCHRIFT OF HET H. BOEK, *DE BIBLIIS*, OF *S. SCRIPTURA*

De naam 'bijbel'

- 1 Afgehandelt hebbende de Godsdienst, soo sullen wij nu tegenwoordig in dit hoofdstuk een weijnig van de h. schrift in 't algemeen spreken, en dan anwijzen in 't besonder wat eigentlijk Godswoord is, en van wat kragt, magt, en waarheid het selve is. Het heijlig boek, of de h. boeken, of de h. schrift, of h. schriften, (onderscheidshalven tusschen andere boeken kan men se so noemen) zijn in 't algemeen eenige hebreusche en grieksche schriften of boeken, welken in 't grieks genoemd worden *biblia*, dat zijn boeken: op 't bastaart grieks *bijbel*, dat is boek. Dog de woorden *biblia*, of *bijbel* betekenen maar boeken, of boek in 't algemeen, 't sij wat voor boeken, of wat voor een boek dat het is, geestelijk of waereldlijk, of goed of kwaad; so dat mijn duijsche benaaming beter is, want die daatelijk onderscheid maakt.

Het Oude Verbond (Testament)

- 2 De hebreusche schriften of boeken, welke genoemd worden het oude verbond, zijn de vijf boeken, welke Mosis boeken benoemt worden (maar oogenschijnlijk kan 't niet wesen, of beweesen worden, dat Moses deselven soude beschreven hebben, want uijt de wijs van schrijven blijkt anders); vorders het boek Josuae, der regteren, Ruths, 2 boeken Samuels, 2 der koningen, 2 jaar boeken, het boek Esdre, Nehemie, Hesters, Jobs, de liederen Davids, de spreuken Salomons, leeraar, of leeraar boek (*Ecclesiastes*), lied der liederen, en 16 boeken der voorseggers. De Roomsche geestelijken willender nog bij hebben het 3 en 4 boek Esdrae, het boek Tobiae, Judith, boek der wijsheid, het leeraars boek (*Ecclesiasticus*), het boek Baruch met de sendbrief Jeremiae, het anhangsel an Hester, eenige anhangselen an Daniel, te weeten, het gebed Asariae, ende 't gesang der drie mannen in den gloeiende oven, de geschiedenis van Susanna, en van de heer (Bel) ende voetvleugelde slang (Draak), het gebed van Manasse,

[CHAPTER 7]

ON HOLY SCRIPTURE OR THE HOLY BOOK, *DE BIBLIIS* OR *S. SCRIPTURA*

The name 'bible'

Having dealt with religion, in the present chapter we shall speak a little 1
concerning holy scripture in general and indicate in particular what is
really God's word and of what power, might and truth it is. The holy
book, or the holy books, or holy scripture, or holy scriptures (one may
so call them to distinguish them from other books) are in general some
Hebrew and Greek writings or books, which in Greek are called *biblia*,
that is, books, and in bastard Greek *bible*, that is, book. The words *biblia*
and *bible*, however, just mean books or book in general, regardless of
what kind of book it is, divine or worldly, good or bad, so that my Dutch
naming is better since it actually makes the distinction.

The Old Testament

The Hebrew scriptures or books, which are called the Old Testament, are 2
the five books called Moses' books (although apparently it cannot be,
or be proved, that Moses wrote them, since it appears otherwise from
the manner of writing) plus the books of Joshua, Judges, Ruth, 2 books
of Samuel, 2 of Kings, 2 of Chronicles, Ezra, Nehemiah, Esther, Job,
the Psalms of David, the Proverbs of Solomon, Ecclesiastes, the Song of
Solomon, and sixteen books of the prophets. The Roman Catholic clergy
wish to add the books 3 and 4 of Esdra, the books of Tobit and Judith,
Wisdom, Sirach (Ecclesiasticus), the book of Baruch with the letter of
Jeremiah, the appendix to Esther, several appendices to Daniel, that is,
the prayer of Azaria and the Song of the Three Young Men in the burning
oven, the history of Susanna, and of Bel and the Dragon, the Prayer of

en 3 boeken der Machabeen. Alle dese boeken worden verborgen (*apokruphe*) boeken genoemd, en sijn bij de Jooden niet seer in agting, om dat die so men segt, na Esdras tijd in 't grieks beschreven sijn; en bij die van de herstelde Godsdienst en andere Godsdiensten en gesinthen, worden deselven mede geen geloofbaarheid gegeven.

- 3 Alle dese boeken sijn inhoudende 1. de waereldmaaking; 2. de voortbrenging en voortteeling van het menschelijk geslacht tot op de Jooden, der selver opkomst en voortgang; 3. de instelling der wet of tien geboden, de instellingen der plegtigheden van slagtingen en anders in den Godsdienst gebruykelijk, als ook staatsche wetten en insettingen de Jooden raakende; 4. eenige geschiedenissen mede de Jooden raakende: ook eenige voorseggingen, gelijk se genoemd worden, bestraffingen en drijgingen van hunlieder voorseggers of leeraars. So dat die gantsche schrift, uijt gesondert de waereldmaaking en menschoortbrenging, als mede de sedentlijke wetgeving, en eenige grondstellingen van goddelijke en staatsche wetten, welken algemeen sijn, niet anders kan of mag angemerkt worden, als eenige besondere dingen, die de Jooden of de Joodsche staat angaan, of angegaan hebben, en vorders niet.

Het Nieuwe Verbond (Testament)

- 4 De grieksche schriften of boeken, welke genoemd worden het nieuwe verbond, sijn de vier blijboodschapschrijvers (dog sommige meijnen dat Mattheus sijn boek in 't hebreusch geschreven soude hebben, en dat het in 't grieks over geset is), de handelingen der gesanten, 13 brieven van Paulus (de viertiende an de hebreen word getwijffelt of Paulus daar den schrijver van is) en een brief van den gesant Jacobus^a, 2 van Petrus, 3 van Johannes, 1 van Judas, en de openbaaringe van Johannes. Alle dese schriften en brieven sijn inhoudende dat Jesus, Behouder, is geweest een leeraar der goddelijke waarheid, welke de dood heeft te niet gedaan, en het leven en de onverderfelijkheid in het licht gebragt. Nu de weg des leevens, waar door men tot God komt, raakt elk een, en voor soo veel dese schriften opentlijk an elk een voor gestelt sijn en worden, so raaken dese schriften elk een.

^a Dese brief word een stroo-brief genoemd van Luther om de eenvoudige en geringe wijs van schrijven ten opsigte van Paulus brief tot de Romeijnen noopende de regtvaardigwordinge des mensch voor God.

Manasseh, and three books of the Maccabees. All these books are called the hidden (*apocrypha*) books, and are not held in high regard by the Jews because they say that they were written in Greek after Esdra's time, and therefore the Reformed church and other faiths and factions do not give credence to them either.

These books contain 1. the creation of the world; 2. the creation and 3
propagation of the human race until the rise and history of the Jews; 3.
the establishment of the ten commandments, the establishment of the
rituals of slaughter and other religious and civil laws and ordinances
pertaining to the Jews; 4. some histories also pertaining to the Jews, as
well as some prophecies, as they are called, admonitions and threats of
their prophets or teachers. Thus, the entire text, apart from the creation
of the world and the origin of humankind together with the moral laws
and some principles of divine and civil law that are general, cannot or
should not be regarded as anything other than some special matters
that apply, or have applied, to the Jews or the Jewish state, and nothing
more.

The New Testament

The Greek scriptures or books, which are called the New Testament, 4
are those of the four Evangelists (although some are of the opinion that
Matthew wrote his book in Hebrew, and that it was then translated into
Greek), the Acts of the Apostles, thirteen letters by Paul (there is doubt
as to whether Paul wrote the fourteenth to the Hebrews), one letter from
the apostle James,^a two by Peter, three by John, one by Jude, and the
Revelation of John. The content of all these scriptures and letters is that
Jesus, the Saviour, was a teacher of divine truth, who conquered death
and opened the way to life and immortality. Now, the way of life through
which one comes to God touches everyone, and in as much as these
writings have been and are being openly presented to everyone these
writings have a bearing on everyone.

^a Luther calls this letter a pamphlet because of the simple and inferior way of writing in comparison to Paul's letter to the Romans on man's justification before God.

- 5 De grieksche schriften meijnt men vastelijk, dat geschreven sijn van die, welkers naamen voor de boeken of brieven staan. De hebreusche schriften wie daar de schrijvers van sijn, weet men so eijgentlijk niet, men raad daar maar na. Eenige geleerden meijnen, dat eenen Esdras deselven uijt meer andere Joodsche schriften uijtgeschreven en bijeen gesteld heeft; dog wat van de waarheid is, weet ik niet. De Joodsche schriften, hebben wij gesegt, dat se in 't algemeen de Jooden raakten.

Canonisatie en overlevering

- 6 Hoe dat de hejdenen, en bij vervolge wij nu, an die schriften en an de andere schriften komen, sullen wij kortelijk seggen: dat is toegekomen door eenige Jooden, te weeten de leerlingen des Behouders, welken van de openlijke gestelde dog van de suijscheit vervalde Godsdienst, in eenige dingen sijn afgeweeken, en die hebben de selven, eerst de schriften des ouden verbonds (de anderen waren nog niet geschreeven), an de hejdenen of Grieken gebragt. De hejdenen siende, datter meer redelijkheid in was omtrent de Godsdienst, als in hunne godsdienst, welke veeltijds geviert wierd met wreede mensch slagtingen en andere onbehoorlijke daaden, hebben de selven allengskens angenommen en verbreed, als ook de grieksche schriften en brieven van de goeboodschap schrijvers en gesanten, die so nu en dan voor den dag kwaamen, en tot bevesting strekten, dat Jesus geweest was, en anderen tot onderregting en vermaaning van dese of die gemeente, of van dese of die broeder in 't besonder. Een lange tijd daar na, ik meen wel over de 300 jaar na de dood des Behouders, sijn al die schriften bij een versamelt en door een raadsvergadering van geestelijken gehouden te Carthago so eenige seggen, of so anderen seggen, te Laodicea in 't 364 jaar na Jesu geboorte (of 'er de Roomsche geestelijken meer blijk van hebben, weet ik niet; altoos Augustinus heeft de naamlijst der boeken van de h. schrift ontfangen van de derde geestelijke raadsvergadering, te Carthago in het 397 jaar na de dood des Behouders gehouden) voor regelmaatige schriften verklaart en angenommen.
- 7 En van die tijt af sijn de selven niet alleen voor sodanige gehouden, maar ook de kwaade oversettingen, en de kwaade uijtleggingen van eenige geestelijken daar over gemaakt, en voornamentlijk de valsche gevolg uijttrekkingen, die daar uijt getrokken sijn, welke men de gemeene luijden voor het waare Godswoord opdringt, en van tijt tot tijt meer en meer door geweld en swaard staande gehouden worden: en het geschied nog al. Want wie maar eens de schriftuur wat anders uijtlegt, als sij se

It is firmly believed that the Greek scriptures were written by those 5
 whose names stand at the beginning of the books or letters. It is not really
 known who the authors of the Hebrew scriptures were, one only guesses.
 Some scholars think that a certain Esdra copied them from several other
 Jewish writings and put them together, but I have no idea what the truth
 is. The Jewish scriptures, as we said, generally have a bearing on the Jews.

Canonisation and tradition

We shall briefly recount how the heathens, and now we, as a consequence, 6
 obtained these and the other scriptures. It happened because of some
 Jews, that is some of the disciples of the Saviour, who deviated in some
 respects from the publicly stated though perverted religion, and who
 first brought the scriptures of the Old Testament (the others had not
 yet been written) to the heathens or Greeks. The heathens, seeing that
 there was more reason in them concerning religion than in their own
 religion, which was often celebrated with cruel human sacrifices and
 other indecent acts, eventually took them up and spread them, together
 with the Greek scriptures and letters of the evangelists and apostles that
 showed up every now and then and that tended to prove that Jesus
 had existed, and others that served to teach and admonish this or that
 community or this or that brother in particular. Much later, I mean more
 than 300 years after the death of the Saviour, all these writings were
 gathered together and declared to be canonical scriptures and accepted
 as such by a council of clergy, held according to some in Carthage and
 according to others in Laodicea, in the year 364 after the birth of Jesus
 (if the Roman Catholic clergy have more proof of it I do not know; in
 any case, Augustine received the list of the names of the books of holy
 scripture from the third church council held in Carthage in the year 397
 after the death of the Saviour).

From that time on, not only were these books accepted as such, but 7
 also the false translations and the pernicious interpretations that some
 clergy gave of them, and especially the false inferences drawn from them
 which they force upon the common people as the true word of God and
 which from one age to the next are upheld more and more by violence
 and the sword, as still happens. For they wish to violently attack anyone

uijt gelegd hebben of willen uijt gelegd hebben, al is de uijtlegging beter en redelijker, so willen sij sodaanigen een met geweld te lijf. Nimant die wijs is, beelde sik in dat de waare h. schrift daar door vermindert werd: of nimant mejne dat imant, die so spreekt, daar over berispelijk is, O neen geensins. Maar alleen moet 'er so eens gesproken worden tot opening der oogen.

Duisterheid van de bijbel

- 8 Dat in het h. boek de grondstellingen van alle goddelijke en staatsche wetten te vinden sijn, is seker, welken ook onveranderlijk sijn: maar in 't algemeen seggen wij, dat in de h. schrift veel duistere, beeldspraakelijke en overnaamige¹ wijsen van spreken staan (so men se also noemen mag, anders seg ik ongerijmde, oneijgentlijke en versierde wijsen van spreken) die men, als men de selven na de reden en waarheid wat wil uijt leggen, nog wel uijt leggen kan, anders sijn se en blijven se onoplosselijk en men kan der veel belaghelijke gevolgen uittrekken. Ten anderen sijn 'er tegensprekingen in, als men se niet wel uijtlegt, en ook dubbelsinnige, donkere, gebrekkige wijsen van spreken (maar daar sijn ook waare, sekere en klare dingen in), so dat men met regt seggen mag, dat de Jooden dikwijls twisten, om de sin en uijtlegging der schriften, en de Christenen slaander malkanderen dikwijls om dood.
- 9 Waar uijt wij besluiten, dat de schrijvers der selver sijn geweest sodanige luijden, welken niet gewilt hebben, dat ijder mensch al verstaan soude wat se geschreven hebben; of dat se onwetende en niet seer geleert sijn geweest, so dat se niet ter degen eijgentlijk hebben kunnen schrijven, en selver niet al verstaan wat se geschreeven hebben, of die niet eijgentlijk hebben durven schrijven de gebreken des volks; gelijk de h. voorsegers uijt vrees van 't godloose volk meesten tijd duijster en verbeeldelijk hebben gesproken en geschreeven; of alle drie die soorten hebben 'er an geschreven. Dit is het waare lof dat van de schriften en schrijvers eijgentlijk kan gegeven worden. De beschrijving door ingeeving des H. Geest (gelijk men segt, dat de schriften geschreeven sijn) waar in die bestaat, hebben wij in het hoofdstuk van de Godsdienst gesegt. Wat angaat de tegenspreking: een tegenspreking is in die woorden: "Neemet, eet: dat is mijn lighaam", wanneer men deselven, gelijk de dwaase Roomsche geestelijken doen, letterlijk, sonder op een waare sin te sien, verstaat. En

¹ overmaanige.

who interprets Scripture somewhat differently from the way they have interpreted it or want it to be interpreted, even if that interpretation is better and more reasonable. Nobody who is wise should imagine that the true holy scripture is thereby diminished, and nobody should think that someone who speaks like that should be criticised for it, not at all. Someone has to speak like that for once so that people's eyes are opened.

Obscurity of the bible

It is undeniable that the principles of all divine and civil laws which 8
are also unchangeable can be found in the holy book, but in general we say that in holy scripture there are many obscure, metaphorical and metonymical ways of speaking (if one can call them that; otherwise, I say nonsensical, absurd, and fabricated figures of speech) which one can explain if one wishes to explain them according to reason and truth, but which otherwise cannot be resolved and from which many ridiculous conclusions can be drawn. There are also contradictions, if they are not properly interpreted, as well as ambiguous, obscure and deficient ways of speaking (although there are also true, certain and clear things in it), so that one is right to say that the Jews often argue about the sense and interpretation of the scriptures, and the Christians often beat each other to death over it.

From this we conclude that the authors were such as did not wish 9
everyone to understand what they wrote, or were ignorant and not very learned, so that they were unable to write properly and failed to understand their own writing, or did not really dare to write about the people's shortcomings, as the holy prophets, from fear of godless people, often spoke and wrote obscurely and metaphorically, or that all three kinds have contributed to the writing. That is the true praise that can properly be given to the scriptures and their authors. As for being inspired by the Holy Ghost (as people say the scriptures were written), we have discussed what this means in the chapter on religion. As far as contradiction is concerned, there lies a contradiction in the words: "Take and eat: this is my body", when one takes them literally, as the foolish Roman Catholic clergy do, without considering their true meaning. That is why we said correctly that the scriptures contain contradictions if they

daarom hebben wij te regt gesezt, als de schrift niet wel uijt gelegd word, datter dan tegensprekingen in sijn. Meer diergelijken souden wij konnen voortbrengen: maar kortheijds halven is sulks onnoodig. Duijstere wijsen van spreken sijn doorgaans in de schriften der voorseggens: dog die konnen door goede en redelijke uijtleggingen al mede wel verligt worden.

Waarom wordt de bijbel niet verbeterd?

- 10 Vraagt imant waarom dan die boeken, daar soo veel duijstere dingen in sijn, dies tijds sijn angenomen? Die sij tot antwoord, datter dies tijds (als wij gesezt hebben) geen beter boeken te vinden waren die een eenige waare Godsdienst beschreeven: maar datter nu geen beter en klaarder soude kunnen bedagt en beschreven worden, dat soude te veel gesezt en Gods magt bepaalt sijn: dat sou ik niet durven seggen; want men soude, als het de overheijd beliefd, wel beeter kunnen maaken daar in meer klare, kragtige en bondige wetten souden sijn. Vraagt imant waarom dan so lang gewagt en gehouden sonder te verbeteren? Omdat datter nimant opstaat die het durft ondernemen, en om datter nimant op gestaan is die het heeft ondernemen durven. En in geval 'er nu een opstond, die sulks wilde ondernemen, die sou men het beletten, en men soude sulks wel kwaalijk neemen, en men soude seggen: de voorgaande hebben het voor goed gekeurt, wij moetent ook voor goed keuren. Even of het een staale wet was, dat men iets niet mogt verbeteren maar geduurig in den ouden drek van onweetentheid leggen wentelen. Ja sal men vorders seggen, het is wel gestelt, en het geen wel gestelt is, moet men niet weg neemen of veranderen. Maar hoe wel alles gestelt is, geeven de geduurige twisten en geschillen genoeg te kennen.

De Schrift is niet het ware, eeuwige woord van God

- 11 Nu sullen wij evenwel eens eijndelijk¹ seggen wat Godswoord is, 't welk ook stuksgewijs in de h. schrift vervat word, en hoedaanig het selve wesen moet, en van wat kragt en waarheid het selve is, en hoe wijd het sik selve uijstrekt. Om dat wel te doen sullen wij eerst seggen wat God is, om soo veel te kragtiger te kunnen bewijzen sijn woord. God dan is een eeuwige onveranderlijke waare God, so is en moet dan ook sijn woord een

¹ A eijgentlijk.

are not interpreted properly. We could produce more of the same, but for brevity's sake that is unnecessary. Obscure ways of saying things are everywhere in the scriptures of the prophets, but they can be clarified through good and reasonable interpretations.

Why is the bible not corrected?

If anyone asks why these books, which contain so many obscure things, 10
were accepted at the time, my answer is that at the time (as we said) no better books could be found that described the one true religion. That it would not now be possible to conceive and write better and clearer ones, however, would be saying too much and would limit God's power. I would not dare say it because one could, if the government wished it, make much better ones that would contain clearer, more vigorous and more concise laws. If someone asks why then wait so long to improve them, it is because nobody stands up who ventures to undertake the task, and because nobody has stood up and ventured to undertake it. And in the event that someone did now stand up who wished to undertake it, he would be prevented and people would hold it against him, and they would say: our ancestors have approved it, so we also have to approve it. As if it were a rigid law that one ought not to change anything, but was bound to wallow continuously in the mud of ignorance. People will further say that it is well written, and what is well written should not be thrown out or changed. But how well everything is written is clear enough from the constant disputes and quarrels.

Scripture is not the true eternal word of God

Now we shall at last say what is God's word, which is also fragmentarily 11
contained in holy scripture, and of what nature it must be and of what power and truth it is, and how far it extends. In order to do so, we shall first say what God is, so as to have a much stronger proof of his word. God, then, is an eternal, unchangeable, true God, so that his

eeuwig onveranderlijk waar woord zijn, dat is een eeuwige onveranderlijke waarheid; want 't geen veranderlijk en niet eeuwig nog waar is, kan zijn woord niet zijn, dewijl hij een eeuwige onveranderlijke waare God is; so volgt dan noodsaakelijk dat zijn woord mede is een eeuwig onveranderlijk waar woord, dat is een eeuwige onveranderlijke waarheid, en hij self kan dan ook zijn woord niet veranderen, want dat moet duuren tot in der eeuwigheid, om dat het een eeuwige onveranderlijke waarheid is. Godswoord is en moet ook zijn algemeen, alle menschen raakende: want God is aller menschen God, en een regtvaardig regter aller menschen.

*De geestelijken zelf zien de bijbel
niet als onveranderlijk Godswoord*

- 12 Nu staat 'er in de schrift, "dese insettingen sullen zijn tot eeuwige insettingen". Wie zijn 'er nu van al die geestelijken, welken seggen dat se navolgers van Jesus zijn, die 'er leeren dat men deselven moet doen en onderhouden? Nimant voorwaar. Is het Godswoord, waarom dan niet onderhouden en agtervolgt? Ja sij moeten dan onderhouden en agtervolgt worden. Wilt gij hier tegen inbrengen, dat Jesus deselven heeft afgeschaft en te niet gedaan; so vraag ik eens, waar staat het, dat de Behouder deselven afgeschaft heeft, of dat hij gesegt heeft, ik schaffe deese insettingen af, of ik doe deese insettingen te niet? Seker ik lees dat nergens. En ten anderen, al had Jesus dat gesegt, dat hij die insettingen te niet deede: wie sal zijn wettige magt bewijzen, dat hij het doen mogt? Ik meen niet dat imant mij dat anwijzen sal. Een leeraar der waarheid, die geboden en leeringen om na te volgen gegeven heeft, is hij geweest: maar een staats overheid is hij niet geweest, gelijk hij self getuijgt Luc. 12:14. Wat meer is hij heeft se self onderhouden. Ten derden is Godswoord een onveranderlijke waarheid welke niet afgeschaft of te niet gedaan kan worden van imant: ja gelijk wij gesegt hebben van God self niet, veel minder van de Behouder, die wel een soone des Alderhoogsten is genoemd geworden om zijn regtvaardigheids halven: maar God self is hij niet geweest, als wij getoont hebben, dewijl hij van een vrouw gebooren is. Ook soude dat ook al niet helpen mogen, vermits wij getoont hebben, dat God self zijn woord niet kan veranderen, of het soude te kennen geeven dat hij een veranderlijk God was. Maar hij is een onveranderlijk God, so moet ook zijn woord een onveranderlijk woord zijn.

word is and must also be an eternal, unchangeable, true word, that is, an eternal, unchangeable truth, for what is changeable and not true or eternal cannot be his word, since he is an eternal, unchangeable, true God. It therefore necessarily follows that his word is also an eternal, unchangeable, true word, that is an eternal, unchangeable truth, and he himself cannot therefore change his word, for it has to last for all eternity as it is an eternal, unchangeable truth. God's word is and must also be general, touching all people, for God is the God of all people and a just judge of all people.

The clergy do not see the bible as the unchangeable word of God

Now the scriptures say, "these ordinances will be eternal ordinances".¹² Who are there, among all the clergy who say they are followers of Jesus, who teach that people should follow and maintain them? Nobody, I tell you. If they are God's word, then why not adhere to them and follow them? Indeed, they would have to be adhered to and followed. Do you wish to argue against this that Jesus abolished and undid them? Then I ask, where does it say that the Saviour abolished them, or that he said I abolish these ordinances or I undo these ordinances? I certainly do not read that anywhere. Moreover, even if Jesus had said that he undid these ordinances, who will prove his legitimate power that allowed him to do so? I do not think anyone will point that out to me. He was a teacher of truth, who gave commandments and teachings to follow, but he was not a state government, as he himself testifies in Luke 12:14. What is more, he himself adhered to them. Thirdly, God's word is an unchangeable truth that cannot be abolished or undone by anyone. Indeed, as we said, not even by God, and still less by the Saviour, who has been called a son of the Almighty because of his righteousness, although he was not God himself, as we have shown, since he was born of a woman. Even that would not help, because we have shown that God himself cannot change his word, or else it would show that he was a changeable God, but he is an unchangeable God, and so his word must be an unchangeable word.

*De overheden beschouwen de bijbel
als een puur menselijk wetboek*

- 13 Nu betoonen de overheden mede genoegzaam met hun daaden of werken, dat de h. schrift geen Godswoord is, maar eens menschen woord, 't welk sij veranderen mogen als sij willen, om dat het maar alleen de Jooden is raakende. Altoos is het h. boek Godswoord, men doet 'er evenwel niet na, of men wil 'er niet na doen. Want in 't Wet boek staat: een man die met iemants huijsvrouw sal overspel gedaan hebben, sal sekerlijk gedood worden, de overspeelder en overspeelderes. Der overheden wet is: een man die met imants huijsvrouw sal overspel of egtbreuk gedaan hebben, sal seshondert gulden tot boete geeven. In 't Wet boek staat wederom: wanneer imant een osse ofte kleijn vee steelt, ende slagt het ofte verkoopt het, die sal vijf runderen voor eenen osse weder geeven, en vier schaapen voor een kleijn vee. Der overheden wet is: wanneer imant een osse oft kleijn vee steelt, die¹ sal opgehangen of met de koorde gestraft worden, datter de dood na volgen sal. Die wetten sijn immers veel verscheelende van malkander. So de schrift Godswoord is, en die wetten goddelijke sijn: waarom agtervolgt men de h. schrift of die goddelijke wetten dan niet? En hoe durven dan de overheden de selven, of der selver volkome sin, veranderen, en onredelijker in de plaats stellen? Dat kan immers met geen reden goed gemaakt worden. Sij stellen een geldboete op de alderhoogste eerberooving des mensch, daar de eere des mensch in waardije nevens het leeven gerekent word, waar op de goddelijke wetgever Moses heeft gesien, stellende daarom op soo groote onteering de straffe des doods, willende de onteerden wederom in hun volkome eere herstellen door het weg neemen der overtreders. De overheden wederom stellen een doodsstraf op die geen welke een beest steelt, beroovende de mensch alsoo van het waardigste en dierbaarste dat hij ter waereld agt, en heeft, namentlijk het leeven, en dat om de geringe waardije van een beest: daar de goddelijke wetgever Moses stelt, dat die een beest steelt, sal het selve of met vijf runderen voor een osse, of met vier schaapen voor een kleijn vee boeten, hebbende daar in die insigt, dat die, welke het beest ontstoolen was, wederom volkomen aan het sijne soude geraaken, en datter nog overschieten soude, om de gerechts onkosten te kunnen goed maaken.

¹ *die* added.

Governments consider the bible a purely human law book

Governments also show quite convincingly by their deeds and works that 13
holy scripture is not God's word but the word of people, which they may
change if they wish since it only applies to the Jews. Even if the holy book
is God's word, they do not follow it or do not wish to follow it. For it says in
the law book: a man who has committed adultery with another man's wife
will certainly be killed, the adulterer and the adulteress. The law of the
government is: a man who has committed adultery with another man's
wife will pay a fine of six hundred guilders. In the law book it says: when
someone steals an ox or small animal and slaughters or sells it, he will
repay five cattle for one ox and four sheep for the small animal. The law
of the government is: when someone steals an ox or small animal he will
be hanged or whipped to death. These laws are quite different from each
other. If scripture is God's word, and these laws are divine, then why does
one not follow holy scripture or these divine laws? And how then dare
governments change them or their perfect sense and put unreasonable
ones in their place? It cannot be justified by any argument. They place
a fine on the greatest insult a man can suffer, since a man's honour is
valued next to life, which the divine legislator Moses took into account
by placing capital punishment on such a great dishonour, wishing to
restore full honour to the dishonoured by doing away with the offenders.
The governments in their turn prescribe capital punishment for someone
who steals an animal, thereby robbing him of the most dignified and
dearest thing he has in the world and that he values, namely his life,
and this for the modest worth of an animal, whereas the divine legislator
Moses says that those who steal an animal will have to be fined five cattle
for an ox and four sheep for a smaller animal, having the intention that
the person whose animal was stolen would have what is his completely
restored, and that there should be something extra to compensate for the
legal costs.

- 14 Hier uijt blijkt klaarlijk, dat de overheden self genoegsaam te kennen geeven, dat de schrift geen Godswoord moet sijn, maar een besonder woord, of eenige besondere wetten, die maar alleen de Jooden raaken, en aan welken sij niet gebonden sijn, en die sij daarom wel veranderen mogen; of sij geeven opentlijk genoeg te kennen, dat se overtreeders van de goddelijke wetten sijn, en oversulks strafbaar. Vorders so de h. schrift Godswoord is en voorgestaan moet worden: wie siet dan niet, datter een groot verschil is, dat imant liever wil, dat hem een beest, al wast sijn beste beest gestolen wierd, als dat hem imant ten alderhoogste onteerde met het misbruijken van sijn vrouw? En wie siet dan niet, dat de wetgeever Moses daar op siende, daarom op het eene hooger straffe gestelt heeft als op het ander? Meer wetten soude ik konnen bijbrengen: maar kortheijds halven is sulks onnoodig; het is genoeg, dat wij getoont hebben, dat de menschen de schrift voor geen onveranderlijk Godswoord agten, en dat sij het daarom niet behoeven te agtervolgen, maar veranderen mogen.
- 15 Want de overheden konnen niet inbrengen, dat de Behouder die, en andere wetten meer afgeschaft heeft: daar is immers geen blijk van, en kan derhalven niet beweesen worden. Want waar heeft hij iewers gesegt, ik schaf die wetten af en doe de selve te niet? En so hij die afgeschaft heeft, waar sijn de andere wetten, dewijl men sonder wetten niet leeven kan, die hij in de plaats gestelt heeft, en gesegt, leeft daar na? Ik lees dat nergens, en geen wonder: het is ook niet geschied. Want hij een leeraar der goddelijke waarheid sijnde heeft niet anders bevljigt als om de leere der goddelijke waarheid voor te stellen: en maar een timmerman^b sijnde heeft sik met de staatsche saaken en wetten niet bekommert, gelijk hij self te kennen geeft Luc. 12:14. Ik beken dat de godsgeleerden so veel kunnen bij brengen, dat de Vorstelijke Behouder getoont heeft, dat in die uijterlijke plegtelijkheden, welken de Jooden gebruijkten omtrent de

^b Nimant beelde sik in dat dit strekt tot vermindering van den Behouder, of dat ik dat seg tot sijn vermindering: geensints. Dewijl hij uijt steekende is geweest in wijsheid en verstand en regtvaardigheid. Nu is die waarlijk edel, welke wijs, verstandig, geleerd en regtvaardig is, alwaart dat hij van een arm bedelaar geteelt was; en hoe wijser, verstandiger en regtvaardiger hij is, hoe edelder hij is, [en] boven anderen te agten; en die is waarlijk onedel, welke onwijs, onverstandig en onregtvaardig is, alwaart dat hij van een magtig koning geteelt was; en hoe onwijser, onverstandiger en onregtvaardiger hij is, hoe onedelder hij is, en minder als anderen te agten. Nu is kennelijk, dat de heere Jesus in regtvaardigheid, en heijligheid des leevens, in wijsheid en verstand uijtsteekend is geweest boven alle menschen, en wat meer is van God boven alle menschen verheeven: so is hij dan in waare edelheid boven alle menschen te agten. Daar en boven sijn sijn ouders en voorouders van koninglijke geslagte geweest: daar mijn voorouders van vaders kant maar sijn geweest van edel geslagte: so dat sijn geslagt het mijne verre te boven gaat.

From this it is clear that governments themselves sufficiently demonstrate that Scripture cannot be God's word but a particular word, or some particular laws only pertaining to the Jews, and to which they are not bound and which they can therefore change, or they confess openly enough that they trespass against the divine laws and so are punishable. Furthermore, if holy scripture is God's word and must be adhered to, who does not see that there is a great difference, and that someone would rather have his animal stolen, even if it was his best animal, than that someone should inflict the greatest dishonour upon him through illicit relations with his wife? And who does not see that the legislator Moses, having this in mind, therefore imposed a greater punishment on the one than on the other? I could mention more laws, but for brevity's sake it is unnecessary. It is enough that we have shown that people do not consider Scripture to be the unchangeable word of God, and that consequently they do not have to follow it but are allowed to change it. 14

For governments cannot argue that the Saviour has abolished these and other laws, because there is nothing to show it and so it cannot be proven. For where did he say, I abolish these laws, or I annul them? And if he abolished them, then where are the other laws, since one cannot live without laws, that he put in their place, saying: live according to those? I do not read this anywhere, and no wonder: it did not happen. For he, being a teacher of divine truth, intended nothing else but to present the doctrine of divine truth, and being just a carpenter^b did not occupy himself with matters of state and laws, as he himself indicated in Luke 12:14. I admit that the theologians can argue this much, that the Saviour King showed that the most important part of religion did not consist in the external rites used by the Jews by way of religion, and that these were just 15

^b Nobody should in the least imagine that this serves to belittle the Saviour, or that I say it to belittle him, for he was outstanding in wisdom, intelligence and righteousness. Truly noble is he who is wise, sensible, learned and just, even if he was conceived by a beggar, and the wiser, more sensible and just he is, the nobler he is, to be respected above others. He is truly ignoble who is unwise, stupid and unjust, even if he was conceived by a mighty king and the more unwise, stupid and unjust he is, the more ignoble he is, to be less respected than others. Now it is clear that the lord Jesus surpassed all people in righteousness and holiness of life, in wisdom and understanding, and, what is more, he was elevated by God above all people, so that in true nobility he is to be respected above all people. Moreover, his parents and ancestors were of royal descent, whereas my ancestors from my father's side were merely of noble descent, so that his pedigree surpasses mine.

Godsdienst, de Godsdienst ten voornaamsten niet bestond, en dat dat maar was als de reijniging eens drinkbekers van buijten. Dog dat is geen afschaffen of te niet doen: maar dat is maar anwijzen wat het eerste en het noodzakelijkste is, namentlijk de reijniging des herten, verbeeld bij de reijniging des drinkbekers van binnen, welke noodzakelijker is als de reijniging des drinkbekers van buijten. Want hoe schoon men van buijten is, wanneer het hert onreijn is, so word het alles onreijn, watter inkomt. So mede of den beker van buijten reijn is, en van binnen besmet, so word al de drank die 'er ingegooten word besmet. Maar wanneer het beijde van buijten en van binnen schoon is: so is het volkomen schoon. Dit doet nog voor mij, dat de Behouder gesegt heeft: "ik ben niet gekomen om de wet te ontbinden, maar om te vervullen", dat is om volkomender en volmaakter te maaken met het bijvoegen van het geen nog tot volmaaktheid ontbreekt, gelijk sulks blijkt uijt zijn volmaakte geboden en leeringen, welken hij geboden en geleert heeft. Dewijl nu de Behouder die wetten niet afgeschaft heeft, en de overheden evenwel deselven niet nakomen: so geeven sij genoeg te kennen, dat de h. schrift geen onveranderlijk Godswoord is en hunlieden raakt. Want anders mosten sij het in 't geheel nakomen sonder iets agter te laten.

Gods eigenlijke woord is de rede

- 16 Wat het eigentlijke woord Gods is, sullen wij nu kortelijk seggen. Het eigentlijke woord Gods, 't welk onveranderlijk, eeuwig en waar is, is de reden: want gelijk God de heer onveranderlijk, eeuwig en waar is, so is ook de reden onveranderlijk, eeuwig en waar. Niet de reden gelijk se in dese of geene mensch angemerkt word, gelijk de geestelijken en de meeste menschen kwalijk en ter kwaader trouwe¹ doen, want dat is maar een redenering en afbeeldsel of gelijkenisse van de reden, van welke gelijkenisse wij in de h. schrift gesegt worden na den beelde en gelijkenisse Gods gemaakt te sijn: maar de reden op sen hoogsten en aldervolmaakste angemerkt, gelijk se in God is en de Geest Gods. Want God is den oorsprong der reden, God is van eeuwigheid geweest, de reden is van eeuwigheid in en bij God geweest, ja doet ook tot het wesen Gods: want sonder de reden sou God geen God sijn. God is onveranderlijk, so is ook de reden; God is waar, so is ook de reden. Want

¹ kwalijk en ter kwader trouwe not in B.

like cleaning a drinking cup from the outside. But that is not to abolish or to cancel. It is merely to point out what is first and most essential, namely cleaning the heart, represented by cleaning the drinking cup from the inside, which is more necessary than cleaning the cup from the outside. For no matter how clean one is on the outside, when the heart is unclean everything that comes into it becomes unclean. So also with the cup that is clean on the outside but tainted on the inside, making any drink poured into it tainted. When it is clean both on the outside and on the inside, however, then it is entirely clean. Also in my favour is that the Saviour said: "I did not come to undo the law but to fulfil it",¹ that is, to make it more complete and more perfect by adding what it lacks to be perfect, as is demonstrated by the perfect commandments and teachings that he decreed and taught. Now, since the Saviour did not abolish these laws and yet governments do not adhere to them, they sufficiently demonstrate that holy scripture is not the unchangeable word of God that applies to them. For otherwise they would have to obey it in full without ignoring anything.

God's true word is reason

We shall now briefly say what truly is the word of God. The real word of 16
God, which is unchangeable, eternal and true, is reason, for just as God the Lord is unchangeable, eternal and true, so is reason unchangeable, eternal and true. Not reason as it is considered in one person or another, as is done by the clergy and most people out of malice, because that is just a reasoning and an image or likeness of reason, according to which likeness Scripture tells us that we are made in the image of God, but reason considered at its highest and most perfect, as it is in God and is the spirit of God. Because God is the origin of reason, God has eternally been and reason has eternally been in and of God, indeed is also part of God's being, for without reason God would not be God. God is unchangeable, and so is reason; God is true, and so is reason. For what

¹ Matt. 5:17.

het geen bedriegelijk of bedurven is, gelijk de Godsgeleerden valschelijk van de reden spreken, dat kan geen reden zijn, of dat is geen reden: maar het geen waar en seker is, is reden.

- 17 God de heer is ook een oneijndig God: so is en moet ook zijn woord een oneijndig woord zijn. Nu isser geen ander oneijndig woord Gods als de reden, die kan in geen hondert duisentmaal duisent boeken bevat worden, of als sij in boeken bevat kon worden, so sou se eijndig zijn. Wat mensch of menschen soudén se ook geheel beschrijven, of die mensch of menschen moesten de gantsche oneijndige wijsheid Gods hebben en alles weten, 't welk niet zijn kan, en een tegenspreking is. Blijkt dan klaar, dat de goddelijke reden sik oneijndig verre boven de h. schrift uijtstrekt. Dog ten opsigt dat in de h. schrift grondstellingen zijn, welken eeuwig, onveranderlijk en waar zijn: so kan de schrift bekwaamelijk geségt worden te zijn een stuks gewijs Godswoord, of een deels gewijs Godswoord.

Alleen de rede is een algemeen Godswoord

- 18 Godswoord moet ook zijn algemeen tot alle goede dingen sik uijtstrek-kende. Nu isser niet dat algemeen is en tot alle dingen sik uijtstrekt als de reden, welke daarom ook het algemeene woord Gods is: want de goddelijke reden strekt sik so wel uijt tot de geestelijke dingen als tot de natuurelijke dingen, gelijk God so wel is een God der geestelijke dingen, als der natuurelijke dingen. De schrift strekt sik niet tot alle dingen uijt, en is daarom te regt een stuks gewijs Godswoord genoemd van ons.
- 19 Dat God de heer uit de reden kan gekent en angeroepen worden, geeft de h. schrift in 't eerste boek Mosis self te kennen, al waar staat: "Doe begon men den naam des heeren an te roepen", 't welk is geweest ten tijden van Seth, dat is eenige duisent jaar te vooren eerder iets van de schrift geschreeven was. Nu kan men God de heer niet anroepen, of men moet hem regt kennen: blijkt dan daar uijt, dat hij uijt de reden kan gekent worden en dat de reden het algemeene woord Gods is. Na de h. schrift en kan God als een algemeen regtvaardig regter aller menschen, de heijdenen niet veroordeelen, om dat de meeste heijdenen van de schrift noijt gehóort, of deselve noijt gesien hebben, en daar om met regt soudén konnen seggen, O algemeen regtvaardig regter en wetgeever! hoe kunt gij ons veroordeelen na een boek van 't welk wij noijt gehóort, nog 't welk wij noijt gesien hebben? Hoe kan dat met de regtvaardigheid bestaan, dat een regter en wetgeever zijn volk sou konnen beschuldigen

is misleading or corrupted, like what the theologians falsely speak of as reason, cannot be reason and is not reason, but what is true and certain is reason.

God the Lord is also an infinite God, so his word is and must be 17
infinite. Now, there is no other infinite word of God than reason, which cannot be contained in a hundred thousand times a thousand books, for if it could be contained in books it would be finite. Were a person or persons to write all of it, that person or persons would need to have the entire endless wisdom of God and to know everything, which cannot be and is a contradiction. So it is clear that divine reason extends infinitely beyond holy scripture. To the extent, however, that there are principles in holy scripture that are unchangeable, eternal and true, Scripture can correctly be said to be a piece or a part of God's word.

Only reason is a universal word of God

God's word must also be universal and encompass all good things. Now, 18
there is nothing that is so universal and so all-encompassing as reason, which is therefore the universal word of God. For divine reason extends to both spiritual things and natural things, just as God is a God of spiritual things and of natural things. Scripture does not encompass all things, and therefore it is right for us to call it a part of God's word.

That God the Lord can be known and called upon from reason is stated 19
in holy scripture in the first book of Moses, where it says: "Then they started to call the name of the Lord",¹ which was at the time of Seth, several thousand years before any of the scriptures were written. Now, one cannot call on God the Lord unless one knows him well, and it therefore follows that he can be known from reason and that reason is the universal word of God. God as a universal righteous judge of all people also cannot condemn the heathens on the basis of holy scripture, because most heathens have never heard of or seen the scriptures, and therefore could justly say, O universal righteous judge and legislator! How can you condemn us on the basis of a book we have never heard of and have never seen? How can it be just that a judge and legislator should accuse his people of trespassing against certain laws that he never gave them?

¹ Gen. 4:26.

van overtreding van eenige wetten, welken hij hun nimmer voor gestelt heeft? Dat kan immers met de regvaardigheid, gelijk sulks klaarlijk blijkt, niet bestaan. Maar na de reden, als het algemeene Godswoord, uijt welke alle goddelijke en goede wetten, naar welken men leeven moet, gemaakt kunnen en moeten worden, sal God de heijdenen oordeelen, gelijk sulks ook de h. schrift^c te kennen geeft, om dat de redeneering alle volkeren angebooren is: en daarom die de reden overtreden heeft, sal na de reden veroordeelt worden. En die de suijsere en waare leere des Behouders, welke, als se na de reden, gelijk sulks behoorlijk is, uijt gelegd word, niet tegenstrijdig de reden, maar overeenkomende is met de reden, overtreed, sal ook na de suijsere en waare leere des Behouders veroordeelt worden. En hier mede angewesen hebbende wat van de h. schrift is, en dat de reden het algemeene, oneijndige, onveranderlijke, eeuwige en waare woord Gods is, sullen wij dit hoofdstuk eijndigen.

^c In den brief Pauli aan de Romers 1 hoofdst. 19 afd. hebt gij een bevestiging van 't geen ik daar schrijf. Want Paulus segt aldaar: overmits het geene van God kennelijk is, in hun (te weeten de heijdenen) openbaar is: want God heeft het hun geopenbaart, namentlijk door de redeneering. Sie de bevestiging op het 21 afdeelsel: sie ook het 2 hoofdst. 't 12 afd. alwaar staat: Want soo veele als 'er sonder de wet (dat is de Joodsche wet en schriften) gezondigt hebben, sullen ook sonder wet verlooren gaan. So moeten se dan na de reden, tegen welke sij gezondigt hebben, noodzakelijk veroordeelt worden.

It cannot be justified, as is clearly evident. God will, however, judge the heathens according to reason, as the universal word of God by which all divine and good laws according to which one should live can and must be made, as is said in holy scripture^c, since reasoning is innate in all peoples, and therefore someone who has trespassed against reason will be condemned according to reason. And those who violate the pure and true teachings of the Saviour, which, if explained according to reason as they ought to be, do not contradict reason but are in agreement with reason, will also be judged according to the pure and true teachings of the Saviour. And having here shown what holy scripture is, and that reason is the universal, infinite, unchangeable, eternal and true word of God, we shall end this chapter.

^c You have confirmation of what I write in the epistle of Paul to the Romans, chapter 1, verse 19. Because Paul says there: For what can be known about God is plain to them because God has shown it to them (that is, the heathens), namely by reasoning. See the confirmation in verse 21. See also chapter 2 verse 12, which says: All who have sinned without the law (that is the Jewish law and scriptures) will also perish without the law. So they must necessarily be judged according to reason, against which they have sinned.

[HOOFDSTUK 8]

VAN DE KETTERS EN KETTERIJEN,
DE HAERETICIS ET HAERESIA

Afkomst en betekenis van verschillende termen

- 1 Na dat wij wat dat het algemeene woord Gods en wat de h. schrift is, gesegt hebben: so sullen wij nu heel kortelijk in dit hoofdstuk eens spreken van de ketters, en ketterij. Wat angaat de naamen van *ketters* of *ketters*, en *ketterij* of *ketserij*, die seggen eenige dat oud duijts sijn en betekenen navolgers of navolging: eenige willen die van het grieksche woord *katharoi*, dat is suijsen, afleijden, 't welk so veel te kennen geeft als suijsen menschen of gesuijsende menschen. Het bastaart latijns woord *puriteijnen*, 't welk de Engelschen gebruijken, betekent mede suijsen, suijsen menschen, of gesuijsende menschen, en komt met het grieksche woord *katharoi* over een. Met een bastaart grieksche naam worden se genoemt *haeretijken* en *haeresie*, welke bastaart naamen komen van de grieksche naamen *hairetikoi*, en *haresia*, dat is verkiesers en verkiesing. Met een bastaart latijnsche naam worden se genoemt *sectarissen* en *secte*, welke bastaart latijnsche naamen komen van de latijnsche naamen *sectatores* en *secta*, dat is volgers of navolgers, en volging of navolging.
- 2 Wat kwaads isser nu gelegen in die naamen, of wat kwaads geeven se te kennen, so de woorden *ketter* en *ketterij* betekenen navolger en navolging, en als men het goede navolgt, of als men iemant navolgt die het goede leert? Of so het woord *ketter* suijsen betekent, en men suijsen in de waarheid is, of als men het met imant houd, die suijsen in de waarheid is: de naam van *ketter* kan nimant dan tot nadeel strekken. En so de woorden *heretijk* en *heresie*, of *haereticus* en *haeresia* betekenen verkiesers en verkiesing, en men de waarheid en redelijke Godsdienst verkiest: de naam van *heretijk* of *haereticus* kan nimant dan tot nadeel strekken. En so de woorden *sectaris* en *secte*, of *sectator* en *secta* betekenen volger en volging, en men het goede, de reden, en de waarheid volgt, of als men imant volgt, die de waarheid en de reden leert: so kan de naam van *sectaris* of *sectator* dan nimant tot nadeel strekken. Het blijkt dan dat die naamen niet kwaads in sik selfs betekenen.

[CHAPTER 8]

ON HERETICS AND HERESIES,
DE HAERETICIS ET HAERESIA

Origin and meaning of various terms

Now that we have discussed what the universal word of God is and 1
what holy scripture is, in this chapter we shall briefly discuss heretics
and heresies. As far as the terms *ketters* and *ketterij* are concerned, some
say they are old Dutch and mean ‘followers’ or ‘following’. Some wish to
derive them from the Greek word *katharoi*, that is, purifying, which is as
much as to say ‘pure people’ or ‘purified people’. The bastard Latin word
puritan, which the English use, also means ‘purification’, ‘pure people’ or
‘purified people’, and is similar to the Greek word *katharoi*. According to
a bastard Greek term they are called *heretics* and *heresy*, bastard terms
that come from the Greek *hairetikoi* and *haeresia*, meaning electors and
election. In bastard Latin they are called *sectarians* and *sect*, bastard Latin
terms which come from the Latin words *sectatores* and *secta*, that is,
‘followers’ and ‘following’.

Now what evil is there in these names or what evil do they indicate, if 2
the word *heretic* means ‘follower’ and if one follows the good or follows
someone who teaches the good? Or if the Dutch word *ketter* means ‘pure’
and one is pure in truth, or if one is involved with someone who is pure
in truth, then such a name can be of no detriment to anyone. And if the
words *heretic* and *heresy*, or *haereticus* and *haeresia*, mean ‘electors’ and
‘election’, and one elects truth and the religion of reason, then the names
‘heretic’ or ‘heresy’ can be of no detriment to anyone. And if the words
sectarian and *sect*, or *sectator* and *secta*, mean ‘follower’ and ‘following’,
and if one follows good and reason and the truth, or follows someone
who teaches truth and reason, then the name *sectarian* or *sectator* can
be of no detriment to anyone. This shows that the names in themselves
signify nothing that is evil.

- 3 Maar ik weet wel, dat de Roomsche geestelijken wel sullen seggen, dat het alle *ketters*, of navolgers van iets kwaads zijn, die van de Roomsche Godsdienst eenigsints afwijken, of die wat anders van gevoelen zijn in eenige saaken, de Godsdienst en uitlegging der h. schrift raakende, als sij Roomsche geestelijken hebben willen dat se zijn sullen. Dog wie siet niet, die maar eenig oordeel heeft, dat dit maar bloot seggen van hun sonder bewijs is, gelijk ik straks bewijzen sal.
- 4 Dog wij sullen eerst de naamen van *apostaat* en *apostasie* en *renegade* uitleggen. De naamen *apostaat* en *apostasie* zijn bastaart grieksche woorden, en komen van de grieksche woorden *apostasia* en *apostates*, dat is afvalling of afval, en afvallige of afgevallene, die van de belijdenisse des Behouders afgefallen is, en hem niet meer erkent voor zijn Behouder, maar bij de Joden, heijdenen of Turken sik begeeft. *Renegade* is een spaansch woord en betekent een verloochener, of versaaker sijns geloofs, of van zijn Behouder, namentlijk Jesus Christus, en die¹ het Joodsche, Turksche of heijdensche geloof aanneemt. Dit is de gemeene uitlegging, en van dese laatste twee sullen wij hier niet spreken. Maar wij kunnen met waarheid wel seggen, dat het alle afvalligen of versaakers (*apostatae* of *renegaden*) zijn, die van de suijsere en waare leere Jesu en van de redelijke Godsdienst afwijken, al schoon sij met de mond seggen dat se zijn navolgers zijn.

De zondeval van de geestelijken en het ontstaan van de ketterij

- 5 De oorsprong nu der ketters en ketterije, of volgers of navolgers en volging of navolging, is de vervalling der geestelijken, of leeraars, van de eerste suijsereheid, opregtigheid en waarheid van de leere Jesu, en van de redelijke Godsdienst, 't welk geschied is doe de geestelijken, of leeraars, door snood beleid en gierigheid de waereldlijke magt en veel rijkheden verkreegen en besaaten. Want om die te behouden en nog meer daar toe te verkrijgen, hebben sij allerlei onredelijke en tegen de schrift strijdende geloofsstellingen, daar voordeel of tijdelijk gewin mede te doen was, ingestelt, welken sij niet met de h. schrift en goddelijke reden konden staande houden, maar met dwang en geweldpleeging hebben staande gehouden, en alle onbehoorlijkheden gepleegd. Hoe het te Romen geweest is al voor veel jaaren, kan uijt dit latijnsche gedigt gesien worden.

¹ *die* added.

I know, however, that the Roman Catholic clergy will say that all 3
are *heretics* or followers of something evil who deviate slightly from
the Roman Catholic religion, or have a somewhat different opinion
concerning certain matters pertaining to religion and the interpretation
of the holy scripture from that which they, the Roman Catholic clergy,
would like. But who, with a grain of sense, does not see that these are just
bald statements without proof, as I shall prove below.

First, we shall explain the terms *apostate*, *apostasy* and *renegade*. The 4
terms *apostate* and *apostasy* are bastard Greek words deriving from the
Greek terms *apostasias* and *apostates*, meaning 'defection' or 'unfaithful-
ness', and 'defector' or 'unfaithful person', he who is unfaithful to the creed
of the Saviour and no longer accepts him as his Saviour, but who joins
the Jews, the heathens or the Turks. *Renegade* is a Spanish word meaning
one who renounces or abandons his faith or his Saviour, namely Jesus
Christ, and adopts the Jewish, Turkish or heathen faith. This is the com-
mon interpretation, and we shall not here discuss these last two. We can,
however, say with truth that all are *apostates* or *renegades* who deviate
from the pure and true teachings of Jesus and from reasonable religion,
even though they claim to be his followers.

The fall of the clergy and the rise of heresies

The origin of the heretics and heresy, or followers and following, is 5
the fall of the clergy or teachers from the original purity, sincerity and
truth of the teachings of Jesus and from the reasonable religion, which
happened because the clergy or teachers, through evil policies and out of
avarice, obtained and hung onto worldly power and vast wealth. For in
order to keep them and obtain even more, they introduced all kinds of
unreasonable rules that contradicted Scripture wherever they saw profit
or temporary gain, rules which they could not enforce with Scripture and
divine reason but which they upheld by force and violence, committing
all manner of offences. How it was in Rome many years ago can be seen
from the following Latin poem:

Vivere qui sancte cupitis, discedite Roma
 Omnia cum liceant, non licet esse bonum.
 Sanctus ager scurris, venerabilis ava cinaedis servit,
 Honorandae divum ganimedibus aedes.
 Temppla, sacerdotes, altaria sacra corona,
 Ignis, thura, preces, coelum est venale, Deusque.

Dat is

So gij wel leeven wilt, so wijk uijt Room:
 Weest alles wat gij wilt, maar daar niet vroom.
 Want het heijlig Landt, en des Heeren huijs
 Staan daar open voor allerlei gespuijs:
 En 't bedehuijs, 't heijlig ampt, 't wierookvat,
 D'hemel, ja God word selfs voor geld geschat.

En nog vorders

I pudor in villas si non patiuntur easdem
 Et villae vomicas: urbs est jam tota lupanar.

Dat is

Loop schaamte na het boeren huijs,
 Indien het boeren huijs leeft kuijs:
 Want geheel Romen nu gewis
 In een hoer huijs verandert is.

Het gemeen spreekwoord is: *Quo qui Romae propior sit, eo pejorem esse christianum*, dat is, hoe imant nader Romen is, hoe kwaader navolger van den Gesalfden hij is.

- 6 Vorders hebben sij uijtleggingen over de h. schrift gemaakt welken strijdig sijn tegen de goddelijke reden. Dog evenwel hebben veele die opentlijke gestelde versierde geloofsstellingen tegen gesproken, de h. schrift regtsinniger uijtgelegt en anders geleert in eenige dingen, die daarom van de¹ van de suijverheijd vervallene geestelijken en leeraars, *ketters of heretijken* wierden genoemd.
- 7 Nu sijn der verscheijde uijtleggingen over het h. boek van verscheijde Godsdiensten en gesinthenen gemaakt, waar van elk de sijne meend de beste te sijn. Die van de Roomsche Godsdienst seggen voor al, dat sij de regtsinnigste sijn in alles, en daarom noemen sij, als gesegt is, die van

¹ van de added.

Vivere qui sancte cupitis, discedite Roma
 Omnia cum liceant, non licet esse bonum.
 Sanctus ager scurris, venerabilis ava cinaedis servit,
 Honorandae divum ganimedibus aedes.
 Templā, sacerdotes, altaria sacra corona,
 Ignis, thura, preces, coelum est venale, Deusque.

That is

Leave Rome if you desire a holy life,
 Be there anything you like, except pious.
 For the Holy Land and the house of the Lord
 are open there to all kinds of scum:
 And chapel, holy office and censor,
 Heaven, nay even God, are sold for money.

Furthermore,

I pudor in villas si non patiuntur easdem
 Et villae vomicas: urbs est jam tota lupanar.

That is,

Go, shame, to the farmhouse if chastity lives there.
 For all of Rome has now certainly become a brothel.

The common saying is: *Quo qui Romae propior sit, eo pejorem esse christianum*, that is, the closer people are to Rome, the worse they follow the Anointed.

Furthermore, they have given interpretations of holy scripture that are 6
 contrary to divine reason. At the same time, however, many have contradicted the openly fabricated tenets of faith, more correctly interpreted Scripture and taught some things differently, and therefore the clergy and teachers fallen from purity call them *heretics*.

Now there are various interpretations of the holy book by the differ- 7
 ent religions and denominations, of which each thinks theirs is the best. Those of the Roman Catholic religion claim that they are the most orthodox of all, and therefore they, as was said before, call all those of other

de andere Godsdiensten en gesintheiden altemaal *ketters* of *heretijken*, en geeven voor reden: *ecclesia non potest errare*, de gemeente of geestelijkheid kan niet dwaalen. Maar dat dat spreekwoord niet vast gaat, leert ons de h. schrift, in welke men leest, dat het gantsche Joodsche volk so menigmaal gedwaalt heeft. So dat men op so een spreekwoord, dat een gemeente niet sou kunnen dwaalen, niet moet vast gaan of op bouwen, en sijn betrouwen op setten, om dat de ondervinding anders leert. Want die leert dat een gantsche gemeente wel kan dwaalen, en loogens en versieringen voor waarheid gelooven, en dat se wel lange tijd in soo een dwaaling kunnen blijven: gelijk in verscheijde Godsdiensten klaarlijk te betoonen is.

De Roomse kerk heeft drie fundamentele dwalingen

- 8 Dat die van de Roomsche Godsdienst doolen is klaarlijk te bewijzen. Want die iets leeren en gelooven en anderen met dwang van vuijr en swaard, galge en rad, en andere geweldplegingen opdringen te gelooven 't geen strijdig is tegen de goddelijke reden en de h. schrift, die dwaalen: maar de Roomsche geestelijken en leeraars leeren en gelooven iets en dringen met dwang van vuijr en swaard, galge en rad, en andere geweldpleeging, anderen op te gelooven 't geen strijdig is tegen de goddelijke reden en de h. schrift: so dwaalen dan die van de Roomsche Godsdienst. Het geene nu, 't welk de Roomsche geestelijken leeren en gelooven en anderen met dwang van vuijr en swaard enz. opdringen te gelooven, en nogtans tegenstrijdig is de goddelijke reden en de h. schrift, is voor eerst (ik sal kortheidshalven maar de drie hoofddwalingen ophaalen) de stelling der beeldendienst; 2. de overselfstanding; 3. de gemeene gestelde drijeenheid. Laat se mij eens met de reden en uijt de schrift bewijzen, dat het geoorloft is sik voor beelden neder te buijgen en die an te roepen, of die heijligen of heijliginnen die 'er door verbeeld worden. Dat sullen se in eeuwigheid niet kunnen doen. Of laat se mij eens met de reden bewijzen dat een stukje brood of meelgebak verandert word, of verandert kan worden, in een mensch, ja een God mensch, daar het maar een rond stukje brood of meelgebak is en blijft. Dat sullen se in eeuwigheid niet kunnen doen. Of laat se mij eens bewijzen met de h. schrift, dat de

religions and denominations *heretics* and give as their reason: *ecclesia non potest errare*, the congregation or clergy cannot err. But holy scripture teaches us that this saying is incorrect, for we read in it that the entire Jewish population erred many times. We should therefore not take it for granted that the saying that a community cannot err is right, nor should one put one's faith in it, because experience teaches us differently. For it teaches us that a whole people can indeed err and believe lies and fabrications to be true, and that they can remain in error for a long time, as is clearly to be seen in various religions.

The Roman Catholic church has three fundamental fallacies

That those of the Roman Catholic religion are in error can be proven 8
clearly. For those who teach and believe, and force others with fire and sword, the gallows and the wheel and other acts of violence into believing something that is contrary to divine reason and holy scripture, are in error. However, the Roman Catholic clergy and teachers teach and believe, and force others with fire and sword, the gallows and the wheel and other acts of violence into believing something that is contrary to divine reason and holy scripture. So they of the Roman Catholic religion are in error. That which the Roman Catholic clergy teach and believe and force others to believe with fire and sword etc., and which is contrary to divine reason and holy scripture, is first of all (I will for brevity's sake only discuss the three main fallacies) the worship of images; 2. transubstantiation; 3. the commonly held Trinity. Let them prove to me by reason and from Scripture that it is permitted to bow before statues and to invoke them or the saints they represent. This they will not be able to do in all eternity. Or let them prove to me by reason that a piece of bread or baked dough is changed, or can be changed, into a human, even a God-man, when it is and remains just a round piece of bread or baked dough. This they will not be able to do in all eternity. Or let them prove to me

Behouder daar eigenlijk^a gesproken heeft, als hij seijde: “Neemet, eetet, dat is mijn lighaam.” Of dat hij het eigenlijk heeft willen verstaan hebben, namentlijk dat hij van dat brood, ’t welk hij nam en brak, zijn selfs maakte, en gebroken hebbende aan andere gaf op te eeten. Of bewijst mij uijt de h. schrift of goddelijke reden, dat het geen tegenspreeking is, dat imant zijn self kan maaken van een stukje brood of meelgebak, daar het een stukje brood en meel gebak is en blijft. Dat konnen se in eeuwigheid niet doen. Vorders laat se mij eens bewijzen met de goddelijke reden of uijt het h. boek, dat het geen tegenspreeking is, datter zijn drie oneijndige, over al tegenwoordige noijt begonne wesens of goden (want dat God zijn sal moet een oneijndig, over al tegenwoordig noijt begonne Wesen, *Jehova*, zijn) in een oneijndig, over al tegenwoordig noijt begonne Wesen, of *Jehova*. Dat konnen se in eeuwigheid niet doen. Blijkt dan dat die drie gestelde geloofsstellingen,¹ gelijk wij beweesen hebben, valsch en versiert zijn.

Deze dwalingen worden met bedrog en geweld staande gehouden

- 9 Dat se deselven tot nog toe staande houden, of konnen staande houden, is om dat se voor eerst gebruiken snood bedrog, dat se de gemeene luijden wijsmaaken, dat sij gemeene menschen niet moeten onderzoeken na de geloofsstellingen of se waar of valsch zijn: maar blootelijk deselven moeten gelooven en voor waar anneemen op ’t seggen der geestelijken: ’t welk de aldermeeste menschen ook doen, om dat se so seer nalaatig zijn in ’t onderzoeken van ’t geen dat het eeuwig geluk angaat, willende liever op ’t seggen van anderen gelooven onredelijke, tegensprekelijke en God niet betaamelijke dingen, als door naarstig onderzoek te komen tot begriip, weeten en verstaan van die dingen, waar in het eeuwige geluk bestaat, en om dat se so naarstig zijn in ’t betragten van tijdelijke rijkheid en eere te bekomen, dat ser het eeuwige om versuijmen. Ten anderen houden sij geestelijken deselve dwaalingen staande door dwang van vuijr en swaard, galge en rad, vangen en bannen, en berooving

^a Het tegendeel namentlijk, dat hij het oneijgentlijk verstaan heeft, en ook oneijgentlijk heeft willen verstaan hebben, kan veel ligter bewezen worden, uijt het geen hij eenige tijd te vooren had gesegt tegens imant, welke gesegt had: hoe kan ons deese zijn vleesch te eeten geeven? Daar op terstond antwoorde: “het vleesch en is niet nut, maar het is den geest die levendig maakt. De woorden, die ik tot u spreek, zijn geest en leeven.”

¹ geloofs.

from holy scripture that the Saviour meant literally^a what he said: "Take, eat, this is my body." Or that he wished to have it understood literally, namely that from the bread that he took and broke he made himself, and after having broken it he gave himself to others to eat. Or let them prove to me from holy scripture or divine reason that it is not a contradiction that someone can make himself from a piece of bread or baked dough, when it is and remains a piece of bread or baked dough. This they will not be able to do in all eternity. Furthermore, let them prove to me by divine reason or from the holy book that it is not a contradiction that there are three infinite, omnipresent, never-begun Beings or Gods (because whatever is to be God must be infinite, omnipresent, never-begun Being, *Jehovah*) in one infinite, omnipresent, never-begun Being, or *Jehovah*. This they will not be able to do in all eternity. It turns out, then, that the three posited tenets of faith, as we have proved, are false and fabricated.

These fallacies are upheld through deception and violence

That these have been upheld, or could be upheld, until now is because 9
first of all they use vile deception to make the common people believe that they, the common people, should not investigate whether the tenets of faith are true or false: but that they should simply believe them and take them to be true on the say-so of the clergy. This most people do, because they are very negligent in investigating matters pertaining to eternal happiness, preferring to believe on the say-so of others things that are unreasonable, contradictory and unbecoming of God rather than coming to understand, know and acknowledge through diligent investigation the things that make for eternal happiness. And because they are so diligent in trying to obtain temporary riches and honour that they neglect the eternal things. The clergy also uphold these fallacies by the force of fire and sword, the gallows and the wheel, imprisonment and banishment,

^a The opposite, namely that he meant it figuratively and also wished to have it understood figuratively, can be proved much more easily from what he said some time earlier to someone who had said: how can it be that we are given his flesh to eat? Answering right away: "the flesh is not useful but it is the spirit that makes life. The words I speak to you are spirit and life."

van goederen, en¹ onderdrukking en verbranding der boeken, welken tegen die dwaalingen geschreven worden.

De 'kettters' verwerpen deze Roomse dwalingen

- 10 En onangesien al die list en 't snood bedrog omtrent de gemeene menschen, en 't geweld 't welk zij tegen die, welken sik evenwel niet en ontsien tegen die dwaalingen te spreken, te leeren of te schrijven, gebruiken: so zijn der evenwel nog veel menschen, welken van de twee eerste hoofddwaalingen afstand gedaan hebben, en van de Roomsche Godsdienst zijn afgeweken, en die zijn in verscheijde gesinthen, waar van eenige tot opentlijke gestelde Godsdiensten geworden zijn, gedeelt: en deselven worden van de Roomsche geestelijken *kettters* of *sectarissen*, dat is navolgers, genoemd, om dat die anders gevoelende menschen elk navolgen, of navolgen de voorgangers van die Godsdiensten of gesinthen: of zij noemen se *haeretijken*, dat is verkiesers, om dat se een ander gevoelen in saaken van Godsdienst verkoosen hebben: 't welk zij Roomsche geestelijken, gelijk gesegt is, oordeelen kwaad te zijn. Maar die van de Roomsche Godsdienst worden wederom van die andere Godsdiensten en gesinthen, welken van die twee hoofddwaalingen, namentlijk de beeldendienst en overselfstandiging, afstand gedaan hebben (og! of God gaf, dat zij van de derde mede afstand deden) genoemd afgodendienaars, omdat zij nevens den eenigen waaren God nog andere goden en godinnen, of gelijk zij se noemen heiligen en heiliginnen, anroepen en goddelijke eer bewijzen, 't welk volgens ons voorgaande bewijs tegens de goddelijke reden en de h. schrift strijd. Waar uijt klaarlijk blijkt, dat de afgevallenen of afgewekenen meer regt en waarheid hebben als die van de Roomsche Godsdienst.

Beter een 'ketter' dan een afgodendienaar

- 11 Nu geef ik elk gemeen mensch, 't zij hij van de Roomsche of andere opentlijke gestelde Godsdiensten of gesinthen is, die maar wat verstands en een redelijk goed oordeel heeft, eens te bedenken, welke naam kwader is, en elk waar met de daad over een komt, de naam van afgodendienaar, welke naam aan die van de Roomsche Godsdienst van die

¹ en added.

seizure of goods and the suppression and burning of books that are written against these fallacies.

The 'heretics' reject these Roman Catholic fallacies

Despite all the fraud and the vile deception of the common people, and the violence they use against those who are even so unafraid to speak, teach or write against these fallacies, there are nevertheless many people who have done away with the first two main fallacies and strayed from the Roman Catholic religion, and they are divided into various denominations, of which some have become openly proclaimed religions. The Roman Catholic clergy call such people *sectarians*, that is, followers, because these people who feel differently follow each other, or follow the ministers of those religions or denominations, or they call them *heretics*, that is, those who elect, because they have chosen to have a different opinion in religious matters, which the Roman Catholic clergy, as we said before, judge to be evil. However, those of the Roman Catholic religion are in turn called idol worshippers by the other religions and denominations that have rejected two of the main fallacies, namely idol worship and transubstantiation (O! God grant that they also reject the third), because besides the one and only true God they worship other gods and goddesses whom they call saints and upon whom they bestow divine honours, which according to our previous proof is contrary to divine reason and holy scripture. This clearly shows that the apostates or deviators have more right and truth than the Roman Catholics. 10

Better a 'heretic' than an idol worshipper

Now, I ask every ordinary man, whether he belongs to the Roman Catholic or another openly proclaimed religion or denominations and who has some understanding and a reasonably good judgement, to think about which term is more evil and more truly matches the deed: the name 'idol worshipper', which term is given to those of the Roman Catholic religion 11

van de andere Godsdiensten en gesinthenen gegeven is uijt de daad der beeldendienst, 't welk met de h. schrift en reden¹ beweesen kan worden, dat afgoderij is? Of de naam van *ketter*, volger, navolger of verkieser, te weeten verkieser of navolger van iets goeds, welke naam de verkiesers kunnen bewijzen dat met hun daad over een komt, want sij hebben meer waarheid verkooren en volgen de meeste waarheid na? Mijns oordeels isser groot onderscheid tusschen een afgodendienaar, en een navolger of verkieser, van iets goeds heb ik gesegt; maar van iets kwaads weet ik wel, dat die van de Roomsche Godsdienst seggen, dog dat seggen, seggen wij, geschied sonder bewijs: gelijk een gemeen mensch, als hij wil, uijt het volgende wel sal kunnen oordeelen. Want het onderscheid tusschen de Roomsche en andere Godsdiensten en gesinthenen bestaat in 't verschil van twee hoofddwaalingen, van welken die van de andere Godsdiensten en gesinthenen afgeweken en afstand van gedaan hebben, en hebben oversulks de meeste waarheid verkooren.

- 12 Nu is 't seker en gewis, en 't kan niet tegen gesproken worden met waarheid, dat die de meeste waarheid verkiesen en navolgen, dat die selven navolgers en verkiesers sijn van iets goeds. Nu hebben die van de andere Godsdiensten en gesinthenen, welken alle² navolgers des Behouders, of Gesalfdens, *Christianoi*, seggen te sijn, de meeste waarheid verkooren en volgen ook de meeste waarheid na. So sijn dan deselven navolgers en verkiesers van iets goeds. Dat se de meeste waarheid hebben verkooren en navolgen blijkt klaarlijk uijt de verwerping van onwaarheid en onredelijkheid: want die de onwaarheid en onredelijkheid verwerpt, die verkiest en volgt de waarheid na. Nu hebben die van de andere Godsdiensten en gesinthenen de onwaarheid en onredelijkheid der beelden dienst en overselfstanding, welke geloofsstellingen klaarlijk beweesen sijn te strijden tegen de reden en h. schrift,³ verworpen: volgt dan dat sij de meeste waarheid hebben verkooren, en dat se die ook volgen. Dit is waar en kan geensints ontkent worden: en om dat die van de Roomsche Godsdienst, welke nog in een dikke duijsternisse van onweetenheid blijven leggen sonder te willen opstaan, afgoderij met de beeldendienst of anroeping der heijligen bedrijven: so is aan hun de naam van afgodendienaars, welke kwaad is, te regt gegeven. En of die van de Roomsche Godsdienst de andere Godsdiensten en gesinthenen ten kwaaden *ketters* of *sectarissen*, dat is volgers of navolgers, of *heretijken*, dat is verkiesers, van iets kwaads, noemen: so blijkt evenwel uijt ons bewijs, dat sij

¹ h. reden. ² welken sik alle met de naam. ³ tegen de h. reden en schrift.

by the other religions and denominations because of the act of image worship, which can be proved through holy scripture and reason to be idol worship; or the term *heretic*, ‘follower’, ‘imitator’ or ‘elector’, that is, elector or follower of something good, which term the electors can prove to match their deeds because they have elected more truth and follow truth the most? In my opinion, there is a great difference between an idol worshipper and a follower or elector—of something good, I said, although I know that those of the Roman Catholic religion will say of something evil, even though they say so without proof, as an ordinary person will be able to judge, if he so wishes, from the following. For the distinction between the Roman Catholic and the other religions and denominations lies in the difference of the two main fallacies, which those of the other religions and denominations deviate from and reject, and in this respect they have chosen the most truth.

Now, it is certainly true, and cannot be contradicted, that those who 12
elect or follow the most truth are followers and electors of something good. Now those of the other religions and denominations, who all claim to be followers of the Saviour or Anointed, *christianoï*, have chosen the most truth and follow the most truth. They are therefore followers and electors of something good. That they have chosen the most truth and follow it is clearly shown by their rejection of what is untrue and unreasonable, for those who reject what is untrue and unreasonable elect and follow the truth. Now, those of the other religions and denominations have rejected the untrue and unreasonable adoration of images and transubstantiation, which tenets of faith have clearly been proved to be contradictory to reason and holy scripture, and so it follows that they have elected the most truth, and also follow it. This is true and cannot in the least be denied, and because those of the Roman Catholic religion, who continue to lie in the heavy darkness of ignorance without wishing to get up, commit idol worship through the adoration of images or invoking the saints, they are rightly called idol worshippers, which is evil. And even if those of the Roman Catholic religion wrongly call the other religions and denominations *sectarians*, that is, followers, or *heretics*, that is, electors, of something evil, our proof shows that they are followers, or

volgers of navolgers, of verkiesers, van waarheid, of gesuijverden van eenige dwaaling zijn, en dat derhalven die naam van *ketters* of *heretijken*, dat is navolgers of verkiesers, ten dien opsigte ten kwaade niet kan genomen worden.

Alleen de socinianen zijn vrij van godsdienstige dwalingen

- 13 Wij hebben nu gesegt, dat die van de Roomsche Godsdienst alle die van de andere Godsdiensten en gesinthen zijn, navolgers of verkiesers noemen, en wij hebben beweesen, dat die naam niet kwaads betekent, als men geen kwaad verkiest of navolgt. Seer kwaalijk doen dan die van de andere Godsdiensten en gesinthen, dat se malkander onderling wel *ketters* of *heretijken*, dat is navolgers of verkiesers ten kwaaden noemen: daar se altemaal ten opsigte van die van de Roomsche Godsdienst navolgers of verkiesers zijn van iets goeds of gesuijverden van eenige dwaaling zijn, en daar se altemaal (uigtgesondert een gesintheid, welke de Sociniaansche genoemd word) in geen hoofddwaaling van malkander verscheelen, maar alleen in eenige omstandigheden of minder dwaalingen. Want alle dwaalen se nog in de eene hoofddwaaling van de gemeen gestelde drijenheid, welke wij valsch te zijn betoont hebben: alleen de Sociniaanen zijn volkomen gesuijverden van al die drie hoofddwaalingen, en eenige andere minder dwaalingen, die daar uijt spruijten: so dat die gesintheid met regt soude kunnen genoemd worden de herstellde of gesuijverde Godsdienst. En ten dien opsigte kunnen die van de andere Godsdiensten en gesinthen (alhoewel se ten opsigte van de Roomsche Godsdienst geen navolgers of verkiesers van iets kwaads, als dewelken meer waarheid hebben verkooren en navolgen, zijn) met regt van de Sociniaanen navolgers of verkiesers van iets kwaads genoemd worden: dewijl se als nog de dwaaling, onwaarheid en onredelijkheid in plaats van de waarheid en redelijkheid verkiesen en navolgen: of dewijl se als nog een grove en onredelijke dwaaling (uijt welke nog eenige minder dwaalingen spruijten, en welke sij nog met de h. schrift nog goddelijke reden kunnen bewijzen) met dwang, geweldpleeging en verdrukking (te weeten die van de opentlijke gestelde Godsdiensten, eenige gesinthen hebben een afkeer van alle geweldpleeging) staande houden: 't welk een grouwelijke en vervloekte saak is, en een vast en seker teken dat men doolt. Want de waarheid is beminnelijk en aanneemelijk van sik self, (ende) en heeft geen geweld wapenen om staande gehouden te worden van nooden.

electors, of truth, or purified of any deviation, and that therefore the name *heretics*, that is, followers or electors, in that respect cannot be considered evil.

Only the Socinians are free of religious fallacies

We have now said that those of the Roman Catholic religion call all those 13 of the other religions and denominations followers or electors, and we have proved that this name means nothing evil if one does not follow or elect evil. Those of the other religions and denominations thus do a great wrong in calling each other *heretics*, that is, followers or electors in an evil sense, because with regard to those of the Roman Catholic religion they are all followers or electors of something good, or free of any fallacy, and because none of them (except for one denomination, called the Socinians) differs from the others in any major fallacy, but only in certain details or minor deviations. For they all err in the one major fallacy of the commonly held Trinity, which we have proved to be false. Only the Socinians are completely purified of the three main fallacies, and some other, lesser fallacies resulting from them, so that that denomination could rightly be called the restored, or purified, religion. And in this respect the Socinians could rightly call those of the other religions and denominations (even though in comparison to the Roman Catholic religion they are not followers or electors of something evil, since they have chosen and follow more truth) followers or electors of something evil, because they still choose or follow error, untruth and unreasonableness instead of truth and reason or because they still uphold a gross and unreasonable fallacy (from which several lesser fallacies originate, and which they can prove neither from holy scripture nor by divine reason) by force, violence and repression (namely those of the openly proclaimed religions; some groups abhor all violence), which is a gruesome and cursed matter and a sure sign that one is on the wrong path. For the truth is lovely and convincing in itself, and needs no violence or weapons to be upheld.

De onrechtvaardigheid van beschuldigingen van ketterij

- 14 Wij hebben nu kortelijk wat van de navolgers en navolging, dat is *ketters* en *ketterije*, of *sectarissen* en *secte*, of van de verkiesers en verkiesing, dat is *heretijken* en *heresie*, is, getoont, te weeten, dat se tot nog toe alle, uijtgesondert die van de Sociniaansche gesintheid, navolgers of verkiesers van iets kwaads zijn: dewijl se alle tot nog toe dwaalingen of dwaaling verkiesen en navolgen: want dwaalingen of een dwaaling verkiesen en volgen is kwaad. Wat regt of reden nu die van de Roomsche Godsdienst, welken sulke drie onredelijke hoofddwaalingen staande houden, hebben, dat se aan die van andere Godsdiensten en gesinthen, welke maar een hoofddwaaling hebben, een kwaade benaaming geeven, of dat se de Sociniaanen, welken gantsch gesuijvert zijn, een kwaade benaaming geeven, daar sij self geen kwaade benaaming hebben willen van anderen? Of dat sij elk die buijten hen zijn te vuij en te swaard vervolgen: daar sij self niet willen dat men hun eenig leet uijt saake van Godsdienst sal andoen? Ik kan niet sien, dat se daar eenig regt of reden toe hebben: maar ik kan wel sien, dat se daar geen regt of reden toe hebben, gelijk ik straks bewijsen sal. Of wat regt of reden die van de herstellde Godsdienst hebben, dat se die van de andere Godsdiensten en gesinthen zijn, een kwaade benaaming geeven, of dat se de Sociniaanen, welken gesuijvert zijn van die hoofddwaalingen, een kwaade benaaming geeven, daar sij self geen kwaade benaaming hebben willen van anderen? Of dat sij tegen andere Godsdiensten en gesinthen geweldpleeging en dwang mogen gebruiken, daar sij self niet willen dat men hun eenig leet uijt saake van Godsdienst andoen sal, en die self God gebeden hebben om van de Roomsche wreedheid bevrijd te mogen zijn? Dat kan ik niet sien, dat sij daar eenig regt of reden toe hebben, maar ik kan wel sien, dat sij daar geen reden of regt toe hebben, gelijk ik straks toonen sal. Of wat regt of reden die van de Luijtersche Godsdienst hebben, dat se die van andere Godsdiensten en gesinthen een kwaade benaaming geeven, of dat se de gesuijverde Sociniaanen een kwaade benaaming geeven, daar sij het self kwaalijk neemen, dat anderen hun een kwaade benaaming geeven? Of dat sij tegen andere Godsdiensten en gesinthen geweldpleegingen mogen gebruiken, daar sij self niet willen dat men hun eenig leet uijt saake van Godsdienst andoen sal, en die self God gebeden hebben om van de Roomsche wreedheid bevrijd te mogen zijn? Dat kan ik niet sien, dat sij daar eenig regt of reden toe hebben: maar ik kan wel sien, dat sij daar geen regt nog reden toe hebben, gelijk straks verhaalt sal worden. Of wat regt of reden die van de andere gesinthen, welken lust hebben

The injustice of accusations of heresy

We have now briefly shown what pertains to followers and following, 14 that is, *sectarians and sect*, and to electors and election, that is, *heretics and heresy*, namely that until now they have all, except for those of the Socinian denomination, been followers or electors of something evil, since they to this day elect or follow fallacies or error, and electing and following fallacies or error is evil. What right or reason, then, have those of the Roman Catholic religion, who uphold three unreasonable major fallacies, to give a bad name to those of other religions and denominations who only have one such major fallacy, or to give a bad name to the Socinians who are entirely purified, when they themselves do not wish to be given a bad name by others? Or to persecute those who are not with them by fire and sword, while they themselves do not wish others to do them any harm for religious reasons? I cannot see that they have any right or reason to do so, but I can see that they do not have any right or reason to do so, as I shall prove shortly. And what right or reason do those of the restored religion have to give a bad name to those of other religions and denominations, to give a bad name to the Socinians, who are purified of those major fallacies, when they do not wish to be given a bad name by others. Or to be able to use violence and force against other religions and denominations, when they do not wish others to do them any harm for religious reasons, and they themselves have prayed to God to be freed of the Roman Catholic cruelty? I cannot see that they have any right or reason to do so, but I can see that they do not have right or reason, as I will show. And what right or reason do those of the Lutheran religion have to give those of the other religions and denominations a bad name, or to give the pure Socinians a bad name, when they are angry when others give them a bad name? Or to be able to use violence and force against other religions and denominations when they do not wish others to do them any harm for religious reasons, and they themselves have prayed to God to be freed of the Roman Catholic cruelty? I cannot see that they have any right or reason to do so, but I can see that they do not have any right or reason, as I shall soon relate. And what right or reason have those of the other denominations who take pleasure in using force and cruelty (exempting

in dwang en wreedheid pleeging (die gesinthenen, welken geen lust nog behaagen hebben in dwang of geweldpleeging alle uijtgesondert) hebben, dat se die van andere Godsdiensten en gesinthenen een kwaade benaaming geeven, of geweldpleeging tegen hun gebruiken: daar sij self niet willen, dat men hun een kwaade benaaming geeft, of dat men hun uijt saake van Godsdienst eenig leet andoet, en die self wenschen van wreedheid pleeging te mogen bevrijd zijn? Ik kan niet sien, dat die geene die 't doen (die 't niet doen zijn onschuldig) daar eenig regt of reden toe hebben: maar ik kan wel sien, dat die geene die 't doen, daar geen regt of reden toe hebben, gelijk ik nu van alle klaarlijk bewijzen sal.

De ketterjagers handelen onredelijk en onchristelijk

- 15 Eerstelijk dat se geen reden hebben, maar de reden overtreden, blijkt daar uijt, dat se elk den anderen doen 't geen zij niet en willen dat anderen aan hun soudén doen, 't welk seer grootelijks tegen de reden is, want de onveranderlijke wet der reden is: *Hetgeen gij niet en wilt, dat u geschied, het selve doet dat ook een ander niet*. Hier mede komt over een 't geen de leermeester Jesus leert Math. 7.12, seggende: “Wat gij wilt, dat de menschen u soudén doen, doet gij hen ook alsoo.” Wil men nu dat de menschen ons goed doen, so moet men die geen kwaad, maar ook goed doen. Want hij segt ook in 't begin van dat hoofdstuk: “Met welke maate gij meetet, sal u weder gemeeten worden.” Wil men nu niet, dat ons eenig leet geschied uijt saak van Godsdienst: so moet men het aan anderen ook niet doen, of men is strafbaar bij God de Heere.
- 16 Vorders dat zij daar toe geen regt hebben, blijkt uijt het gebod des Behouders, als hij gebiedt, dat men het onkruid^b niet sal uijtroeijen, maar laten opwassen tot den oogst, en dat hij self dan belásten sal wat gedaan sal worden. Nog belast hij aan sijne leerlingen en waare navolgers, dat se sullen heenen gaan om de volkeren te onderwijzen: hij belast se niet, dat se sullen heenen gaan om de volkeren, als deselve terstont niet hooren, te

^b Bij het onkruid worden verstaan de heijdenen. En mag men de heijdenen self uijt saake van Godsdienst niet uijtroeijen, of eenig leet doen: hoe veel minder moeten dan die, welke alle seggen dat se navolgers sijn des Behouders, malkander uijtroeijen of eenig leet doen uijt saak van Godsdienst. Of hoe veel schrikkelijker en grouwelijker is het dan, dat die welken alle seggen dat se navolgers des Behouders sijn, en onderlinge liefde moeten oeffenen, in plaats van onderlinge liefde oeffening malkander tragten en poogen uijt te roeijen en te verdelgen. Dog moeten bij het onkruid de heijdenen niet verstaan worden, of worden de heijdenen niet verstaan bij het onkruid: so moeten noodzakelijk onkruid sijn alle die so opentlijk en moetwilliglijk des Behouders leer overtreden.

all those denominations that take no pleasure in using force and cruelty) to give those of other religions and denominations a bad name, or use violence against them, when they would not want others to tarnish their name or to do them any harm for religious reasons, and who themselves wish to be free from undergoing cruelty? I cannot see that those who do it (those who do not do it are innocent) have any right or reason to do so, but I can see that those who do it have no right or reason to do so, as I will now clearly prove.

Those hunting down heretics are unreasonable and unchristian

First, that they have no reason, but trespass against reason, is shown by 15
their doing unto others what they do not wish others to do unto them, which is greatly against reason because the unchangeable law of reason is: *Do not do unto others what you do not wish others to do unto you*. This is in agreement with what the teacher Jesus teaches in Matt. 7:12, saying: “So whatever you wish that men would do to you, do so to them.” If we wish people to do good to us, then we have to do them no harm, but good. For he also says at the beginning of that chapter: “the measure you give will be the measure you get.” If we do not wish any harm to befall us for religious reasons, then we should not do it to others or we shall be punished by God the Lord.

Furthermore, that they do not have the right to do it is shown by the 16
commandment of the Saviour when he orders that one should not pull up the weeds^b, but let them grow until harvest, and that he will then make known what has to be done with them.¹ Again, he orders his disciples and true followers to go and teach the peoples. He does not order them to murder and burn, or seize and banish people who do not immediately

^b ‘Weeds’ refers to the heathens. And if one is not allowed to eradicate or harm the heathens for religious reasons, how much less should all who claim to be followers of the Saviour eliminate or harm each other on account of religion. How much more terrible and awful it is, then, that all those who claim to be followers of the Saviour, and who should practise love for each other, instead of loving each other try to exterminate and kill each other. But should ‘weeds’ not be understood as heathens, or heathens not be understood as the ‘weeds’, then of necessity weeds must be all those who so openly and deliberately trespass against the teachings of the Saviour.

¹ Matt. 13:29–30.

moorden en te branden, of te vangen en te bannen: maar hij belastse, om te gaan onderwijzen en de blijde boodschap te verkondigen. Nog segt hij, dat hij niet gekomen is om der menschen sielen te bederven, maar om te behouden. Eijndelijk segt hij: “Een nieu gebod geef ik u, dat gij malkander liefst hebt. Gelijk ik u lief gehad hebbe, dat ook gij malkanderen lief hebt. Hier aan sullen sij alle bekennen, dat gij mijne leerlingen sijt, so gij liefde hebt onder malkanderen.” Dit gebod, en ook de anderen sijn algemeen, raakende al die geen, welke seggen, dat se navolgers van de Heere onsen Behouder sijn, sij sijn dan van wat Godsdienst of gesintheid dat se sijn.

- 17 Wanneer men dan in plaats van onderlinge liefde te oefnen (waar in het rechte kenteijken van een leerling des Behouders te sijn bestaat), malkander haat en benijd: en in plaats van malkander te behouden, bederft: en in plaats van malkander te¹ onderwijzen, moord en brand, vangt en band: en dat men malkander onder een opgeraapte naam van *ketter* en onkruid uijtroeijt en verdelgt: siet so toont gij klaarblijkelijk genoeg met de werken, dat gij geen navolgers des Behouders maar afvalligen en verloocheners van sijn leere sijt, al segt gij schoon nog so seer met de mond, dat gij sijn navolgers sijt: om dat uwe werken anders betuijgen. Want het is niet genoeg, dat men met de mond segt: Heere! Heere! en men doet met de werken niet dat de Heere en leermeester segt. En hier mede gesegt hebbende wat van de kettters en ketterije is, sullen wij dit hoofdstuk besluijten.

¹ *malkander te* added.

listen, but orders them to teach and bring the good news. He also says that he did not come to ruin the souls of people, but to save them. Finally, he says: "And I give a new commandment, that you shall love one another. That you shall love one another as I have loved you. This is how everyone will recognise you as my disciples, if you have love among one another."¹ This commandment, as well as the others, is universal, touching on all who say that they are followers of the Lord our Saviour, regardless of the religion or denomination they belong to.

Whenever instead of loving one another, which is the true mark of 17 being a disciple of the Saviour, people hate and envy each other, and destroy instead of saving each other, and instead of teaching each other, murder, burn, seize and banish each other, and when people exterminate and destroy each other under the trumped up names of *heretic* and weed, that is how you show clearly enough through your works that you are no followers of the Saviour but apostates and deniers of his teachings, no matter how strongly you claim to be his followers, because your works show otherwise. For it is not enough to just say: Lord! Lord!, and not do with works what the Lord and teacher says. Thus, having dealt with the topic of heretics and heresy, we shall end this chapter.

¹ John 13:34–35.

[HOOFDSTUK 9]

VAN DEN HEMEL, *DE COELO*

Afkomst van de naam 'hemel'

- 1 Van de ketters en ketterijen gehandelt hebbende, so sullen wij nu vorders kortelijk handelen van den hemel, welke gesegt word te sijn de plaats^a der goede geesten, als ook de plaats der regtvaardigen na dit leven. Dese plaats word genoemd hemel, of heijmel, dat is een plaats die geheim of verborgen is: gelijk den hemel is ten opsigte van ons; want hij wordt gestelt heel hoog boven de vaste sterren, dat is hooger dan ons gesigt toereijkt, en oversulks is die plaats heijmelijk voor ons, dewijl wij daar niet veel van kunnen oordeelen, ten sij door redeneering. Hemel word ook genoemd een gewelfs gewijs gespannen kleed, daar imant onder sit: so word ook een sonnescherm, 't welk imant boven het hoofd gedragen word, gelijk bij de Oostersche volkeren wel gebruikelijk is, den naam van hemel gegeven. En om dat de sienelijke hemel of 't uijtspansel ons so boog rond, of rond gewelfs gewijs boven ons hoofd schijnt, so noemt men sodanige ronde gewelfsels van kamers, daar dan son, maan en sterren an geschildert sijn, hemelen. Het woord hemelen betekent verciere, opschikken, of schoon maaken; gelijk men segt, het huijs hemelen: so dat hemel ook moet betekenen verciersel, of opschiksel,¹ of verciert of

^a Na de gemeene leer der geestelijken in 't algemeen, dat is alderhande geestelijken, 't sij heijdensche, Turksche, Joodsche, of Christen geestelijken, sou men wel een vraag kunnen doen, namentlijk, welke plaats ledig en ontbloot van menschen sal sijn hier na, de hemel of de hel? En als men daar op antwoorden sal na 't geen elk de sijne leert: so moet men daar op antwoorden, dat de hel ledig sal sijn. Reden is: want elk leert de sijnen, dat se sullen behouden worden en sonder missen in den hemel komen. So sij nu alle waarheid leeren: so sal bij gevolg de hel ledig en de hemel vol sijn. Maar so de reden oordeelen sal, dat se alle dwaalen, so sal bij gevolg de hemel ledig en de hel vol sijn. Maar nu leert de Behouder, 't welk ook met de reden overeen komt, dat de weg seer smal en de poort seer eng is, welke ten leeven, of ten hemel leijd, en datter seer weijnig sijn, die deselve vinden. Maar dat in tegendeel de weg seer breed en de poort seer wijd is, die ten verderf leijd, en datter seer veele sijn, die deselve wandelen. Bij gevolg doolen dan de alder meeste geestelijken, en die deselven na volgen mede.

¹ A opschikken; B opschikel.

[CHAPTER 9]

ON HEAVEN, *DE COELO*

Origin of the term 'heaven'

Having discussed heretics and heresies, we shall now briefly address the 1
issue of heaven, which is said to be the place^a of the good spirits as well as
the place where the righteous go after this life. This place is called heaven,
or *hemel*, that is, a secret or hidden place, as heaven is with regard to us
because it is claimed to be high above the fixed stars, which is higher
than our sight can reach, and therefore that place is secret for us because
we cannot make much of a judgement on it except by reasoning. *Hemel*
also means a dome canopy under which someone sits; it is also the name
of a sun screen carried over one's head, as is customary among Oriental
people. And because the visible heaven or the firmament shines above
our heads like an arch or a dome, such round dome-like rooms in which
the sun, moon and stars are painted are called heavens. The verb *hemelen*
means decorating, tidying or cleaning, for instance as in cleaning the
house, so heaven must also mean decoration or ornament, or decorated

^a Based on the common teaching of the clergy in general, that is, all kinds of clergy, be it heathen, Turkish, Jewish or Christian clergy, there is one question that could be asked, namely which place will be empty and devoid of people hereafter: heaven or hell? If one answers according to what each of them preaches to his flock, then the answer should be that hell will be empty. The reason is that each teaches his flock that they will be saved and go to heaven without fail. If they all teach the truth, the consequence is that hell will be empty and heaven full. But if reason were to judge that they all err, then heaven will be empty and hell full. However, the Saviour teaches, and this is also in line with reason, that the road is very narrow, and the gate is very narrow, that leads to life or to heaven, and that those who find it are few, but that on the contrary the road is very wide, and the gate very wide, that leads to ruin, and that those who enter by it are many. As a consequence, most clergy err and so do those who follow them.

opgeschikt, dat is een versierde of opgeschikte plaats; mogelijk omdat het uijtspansel door son en maan en starren so verciert en net opgeschikt word.

- 2 Bij de Grieken word den hemel genoemd *ouranos*, 't welk eenige willen, dat afkomstig is van *horan*, 't welk betekent sien of ansien; om dat den hemel sienelijk of liever ansienelijk is: of gelijk andere willen doorsienelijk, dat is helder en dun van deelen, dat men 'er veer in heen kan sien. Sommige willen dat *ouranos*, afkomstig is van *horos*, dat is bepaaling, om dat de hemel is de uijterste bepaaling van alles, 't welk so wel genomen¹ soude konnen worden, ten ware dat an een oneijndigheijd geen uijterste bepaaling plaats hebben konde. De hebreen noemen den hemel *schamaim*, 't welk men segt een tsaamen geset woord te sijn uijt *scham*, 't welk betekent daar, en *maim*, 't welk betekent wateren. Of het woord *schamaim* word ook gesegt tsaamen geset te sijn uijt *esch*, 't welk betekent vuij, en *maim*, wateren: so dat *schamaim* soude betekenen daar wateren, of vuij wateren. Dog die benaamingen passen niet veel op 't uijtspansel.

De hemel der rechtvaardigen

- 3 Die plaats der geloovigen, of onsienelijke hemel, word ook genoemd de derden hemel, de woonplaats Gods, de stoel Gods, het koningrijke Gods: even al eens of het oneijndige en over al tegenwoordige Wesen op de eene plaats meer tegenwoordig konde sijn als op de andere, en of het met sijne tegenwoordigheijd op de eene plaats meer was als op de andere, en dat sijn overal tegenwoordigheijd ophield, en niet meer overal tegenwoordig was, en dat ook over al sijn rijk en gebied niet was: so dat men die benaamingen neemen moet voor bij gelijkenis genome wijsen van spreken, en ook oneijgentlijke wijsen van spreken. De derden hemel wordt die plaats genoemd ten opsigte van nog twee hemelen, te weeten, 1. de lugt, waar in² de vogelen vliegen, die daarom genoemd worden de vogelen des hemels, sijnde die wijdte of ruijmt van de aarde tot de maan toe; 2. het uijtspansel, waar in son, maan en starren staan, sijnde die wijdte of ruijmt van de maan af tot boven de vaste starren, of tot den derden hemel toe. Want de plaats van boven de vaste sterren af, dat is daar ons gesigt ophoud, word gesegt te sijn den hemel der goede geesten, als ook der regtvaardigen na dit leeven. Dog dewijl 'er nog niet bewesen is, datter sodaanige geesten, als de godsgeleerden versiert

¹ B genoemd. ² B door.

or adorned, that is, a decorated or adorned place, possibly because the firmament is decorated and adorned by the sun, moon and stars.

The Greeks called heaven *ouranos*, which according to some comes 2 from *horan*, which means see or behold, because heaven is visible or rather prominent. Or, as others would have it, transparent, that is, clear and thin in matter so that one can see far. Some feel that *ouranos* comes from *horos*, that is, limitation, because heaven is the outermost limit of everything, which could be understood as such were it not that infinity cannot have an outermost limit. The Hebrews call heaven *schamaim*, which is said to be a compound word consisting of *scham*, meaning there, and *maim*, meaning waters. The word *schamaim* is also said to be made up of *esch*, meaning fire, and *maim*, waters, so that *schamaim* would mean waters there, or fire waters. These names, however, do not really fit the firmament well.

Heaven of the righteous

The place of the believers, or the invisible heaven, is also called the third 3 heaven, the place where God resides, God's throne, the kingdom of God. As if the infinite and omnipresent Being could be more present in one place than in another, and as if its presence in one place would be greater than in others, and as if his omnipresence ended and he was no longer everywhere, and as if his kingdom and territory were not still everywhere. One should therefore take these names as figures of speech, and even incorrect figures of speech. That place is called the third heaven with reference to two other heavens, namely 1. the air in which the birds fly, which is why they are called the birds of heaven, being the width or space from the earth to the moon; 2. the firmament in which are the sun, the moon and the stars, being the width or space from the moon to above the fixed stars, or to the third heaven. For the place beyond the fixed stars, where our vision ends, is said to be the heaven of the good spirits as well as of the righteous after this life. But since it has not been proved that there are such spirits as the theologians have made up, they also do not

hebben, zijn, so hebben se ook nog geen plaats van nooden: derhalven sullen wij eens sien, of die hooge plaats ook gevoeglijk de plaats der regtvaardigen na de dood kan zijn, en men sal bevinden, dat die plaats so heel wel niet zijn kan voor de geloovigen.

Waar zullen onze lichamen herrijzen?

- 4 Voor eerst geeft de schrikkelijke hoogte, welke daar is van de aarde tot boven de vaste sterren, beletsel en swaarigheid; hoe sullen wij daar so hoogwaarts komen met onse swaarwigtige lijven? Dog ik weet, dat hier op gesegt kan worden, dat onse lijven uijt seer ligte en dunne stoffen sullen bestaan, gelijk eenige van gevoelen zijn; maar dat is maar een gevoelen. Ten anderen wat noodzakelijkheid dringt ons, om die plaats so hoog te stellen? Ik sie geen noodzakelijkheid so groot. Eindelijk wat vasten grond tot steunsel voor onse voeten sal men daar hebben, dewijl die hemelstof seer dun en snel beweegend is, en wij lighaemelijk niet anders dan op een vaste grove stofte zijn kunnen. De hoofdstoffen van de waereld worden gemeenelijk gestelt te zijn de aarde, het water, vuijr en lugt: en behalven die vind men nog al dunder stofte als de gemeene lugt: en de dunste en ligste stof is altijd meer hooger, of verder van 't middel stip, als de swaarste; en hoe dunder stof, hoe minder wij daar zijn kunnen: tensij men daar nootsakelijk mede ('t welk niet onmogelijk is) een vaste aarde of grond uijt digte grove stoffen, gelijk onse aarde is, stelle; of anders ist onmogelijk dat wij daar konnen zijn. In vuijr alleen kunnen wij niet zijn, op 't water of in 't water alleen kunnen wij ook niet zijn; in de lugt (alhoewel men door de lugtschepping leeft) of dunder stoffen alleen kunnen wij mede niet zijn, dewijl wij in die alle geen steunsel voor onse voeten soudon vinden: maar op de aarde kunnen wij wel zijn, dog niet so lang wij so zijn, als wij nu zijn, sonder genieting des lugts. En stelt men daar sodaanige stoffen, als wij hier hebben: waar toe die plaats dan so hoog en so verre gesogt? Want God is immers over al tegenwoordig; en waarom dan niet na bij gebleven? Dewijl de plaats ons niet voornamentlijk heijl of vreugd sal anbrengen: maar vreugd en heijl hebbende sullen wij in een plaats zijn.
- 5 Dog overmits wij evenwel daar in geen ongerijmtheit of tegenspreking sien of vinden, datter boven de vaste starren bekwaamelijk plaats voor ons soude konnen zijn, so konnen wij dat mede nog wel toestaan, dat aldaar de plaats der regtvaardigen zijn sal. Want so wel als onse aarde

need a place yet. Therefore, we shall examine whether that high place can properly be the place of the righteous after death, and it will be found that such a place may very well not be there for the believers.

Where will our bodies resurrect?

First of all, the awesome height from the earth to beyond the fixed stars 4 provides an obstacle and a difficulty. How shall we get all the way up there with our heavy bodies? I know that the reply to this can be that our bodies will consist of very light and subtle matter, as is the opinion of some, but it is just an opinion. Secondly, what necessity forces us to locate that place so high up? I do not see such a great need for it. Finally, what solid ground will we have there to support our feet, as the heavenly matter is very subtle and fast-moving and we cannot bodily be anywhere but on solid, coarse matter. The main elements of the world are commonly assumed to be earth, water, fire and air, and as well as those one finds even more subtle matter such as the common air. And the most subtle and lightest material is always higher, or further from the middle point, than the heaviest. And the more subtle the matter, the less we can be there, unless we assume that there is necessarily also solid earth or ground there (which is not impossible) made from coarse matter as our earth is. Otherwise, it is impossible for us to be there. We cannot be in fire alone, nor on the water or in water alone, nor can we be in the air (although people live by breathing) or more subtle matter alone, because in all of these we would not find support for our feet. We can, however, be on earth, although not so long as we are now without breathing. And if one places there such matter as we have here, then why seek that place so high and so far? God is, after all, omnipresent, so why not stay closer? For it is not the place that will chiefly bring us salvation or happiness, but having salvation and happiness we shall be in a place.

Nevertheless, because we cannot see or find any absurdity or contra- 5 diction in that there might be a fit place for us beyond the fixed stars, we can accept that the place of the righteous will be there. For just as

in de lugt en dunne stoffen drijft, en op deselven steunt; so doet de maan^b van gelijken, welke men houd voor een lighaam gantsch onse aarde gelijk: de son en starren drijven al mede in die dunne stoffen, en so kunnen 'er ook boven de starren mede nog wel vaste lighaemen sijn. Altoos daar heb ik niet tegen, dat is vast, seker en gewis, dat wij, als wij opgestaan sullen sijn¹ van den dooden, een goede en bekwaame plaats sullen hebben, 't sij men de selve stelt in den derden hemel boven de hoogste starren, 't sij hier op de aarde, als het waarschijnlijkste na onse meijning, om dat in 't h. boek so menigmaal staat, dat de regtvaardigen de aarde eeuwiglijk sullen besitten: of 't sij ergens elders op een andere plaats, 't welk mij gelijke veel is; want sonder plaats en kunnen of sullen wij niet sijn.

De ware hemel is een onbegrijpelijke vreugde

- 6 Maar dewijl wij gesegt hebben, dat de plaats ons niet voornamentlijk heijl of vreugd sal anbrengen, so sullen wij kortelijk seggen, waar in ons heijl en geluksaaligheid, als ons hoogste goed, bestaat: naamentlijk in de kennisse en gemeenschap Gods, waar door wij bekomen sullen de grootste vergenoeging des gemoets in alle dingen, hoedaanigen vergenoeging geen sterflijk mensch tot nog toe heeft begreepen, of kan begrijpen met sijn gedagten, in welke vergenoeging, als spruijvende uijt de kennisse en gemeenschap Gods, alle eijgentlijke en waare vreugden, dat is vreugden² aller vreugden, bestaan. In gevalle ik grooter geluk en heijl konde bedenken, ik soude het schrijven. Elk mensch pooge dan en tragte uijt alle sijn kragten de weg des deugds en der gerechtigheid, welke ten leeven leijd, te bewandelen, om hier na eeuwiglijk de gemeenschap met God, want hij is de algenoegsaame God, te genieten, waar in elk sijn volle vergenoeging sal vinden.
- 7 Of men nu daar sijnde, sal van nooden hebben spijs en drank, dat sou men kunnen besluijten uijt des Geluksaligmaakers woorden, Matth. 26:29, alwaar hij segt: "Ik segge u, dat ik van nu aan niet sal drinken van dese vrugt des wijnstoks, tot op dien dag, wanneer ik deselve sal nieuw drinken met u in 't koningrijk mijns vaders." En Mar. 14:25 segt hij: "Voorwaar seg ik u, dat ik niet meer en sal drinken van de vrugt des

^b Veele sijn van gevoelen, dat in de maan ook menschen sijn, dewijl se geoordeeld word een lighaem te sijn onse aarde gelijk: en 't is ook waarschijnlijk, dat God sodanigen groot lighaem niet woest en ledig van menschen sal gelaten hebben.

¹ B opstaan sullen. ² B vreugde.

our earth floats in the air and subtle matter and is supported by them, so also does the moon^b, which is assumed to be an entirely similar body to our earth. The sun and the stars also float in that subtle matter, and so it is possible that there are solid bodies above the stars as well. Although I have nothing against it, what is certain is that once we have been resurrected we shall have a good, comfortable place, whether in the third heaven beyond the highest stars, or here on earth, as is the most likely in our opinion, since it is said often in the holy book that the righteous will inherit the earth for all eternity, or elsewhere in a different place, which is all the same to me, because without a place we shall not and cannot be.

True heaven is unfathomable joy

Since we have said, however, that it is not the place that will chiefly give 6
us salvation or happiness, we shall briefly say in what our salvation or happiness, as our greatest good, consists, namely in knowledge of and communion with God, which will give us the greatest satisfaction of mind in all things, such satisfaction as no mortal has yet grasped or can grasp with his thoughts, in which satisfaction, coming as it does from knowledge of and communion with God, are found all genuine and true joys, that is the joy of joys. If I could think of a greater salvation and happiness, I would say so. Each person, then, must try with all his might to follow the path of virtue and righteousness which leads to life, in order to enjoy for ever after communion with God, he being the all-sufficient God, in which everyone will find full satisfaction.

That one would need food and drink once there, one might conclude 7
from the words of the Redeemer, Matt. 26:29, where he says: "I tell you I shall not drink again of this fruit of the vine until that day when I drink it new with you in my Father's kingdom." And Mark 14:25, which says: "I tell you I shall not drink again of this fruit of the vine until that day

^b Many feel that there are also people on the moon, because it is judged to be a body like our earth, and it is also probable that God would not have left such a large body waste and devoid of people.

wijnstoks tot op dien dag, wanneer ik deselve sal nieuw drinken in het koningrijke Gods.” En Luc. 22:16 segt hij: “Ik seg u dat ik daar van niet meer eeten en sal, tot dat het vervult sal zijn in het koningrijke Gods.” En Luc. 22:18 en 30 segt hij: “Ik seg u, dat ik niet drinken en sal van de vrugt des wijnstoks tot dat het koningrijke Gods sal gekomen zijn.” Vorders segt hij daar: “Op dat gij eetet en drinket an mijne tafel in mijn koningrijk, en sittet op stoelen, oordeelende de twaalf geslagten Israels.” Dog die het geestelijk wil uijtleggen en verstaan, die mag het mijns halven wel doen. En hier mede sullen wij dit hoofdstuk eijndigen.

when I drink it new with you in the kingdom of God.” And in Luke 22:16 he said: “I tell you I shall not eat it until it is fulfilled in the kingdom of God.” And in Luke 22:18 and 30 he says: “I tell you I shall not drink of this fruit of the vine until the kingdom of God comes.” Furthermore, he says there: “that you may eat and drink at my table in my kingdom and sit on thrones judging the twelve tribes of Israel.” However, those who wish to explain and understand this spiritually may do so as far as I am concerned. And with that we shall end this chapter.

[HOOFDSTUK 10]

VAN DE HEL, *GEHENNA*

De hel is een heidens verzinsel

- 1 Het sal niet ontijdig zijn, gehandelt hebbende van den hemel, de plaats der volmaakte regtvaardigen, om vervolgens te handelen van de hel, welke gesegt word te zijn de plaats der kwaade geesten, als ook der godloosen na de dood. De heijdenen, als uijt den digter Virgilius en andere te sien is, hebben een geweldige grouwsaame plaats, van de Grieken genoemd *tartaros*, versiert, en so effen en net beschreeven als of ser selve geweest en even eerst van daan gekomen waren, alwaar de helsche goden^a zijn, dat sullen zijn (geloof ik) de versierde kwaade geesten der geestelijken (dog dewijl 'er nog niet beweesen is, datter sodaanige kwaade geesten zijn, so hebben se nog geen plaats van doen) en alwaar de verdoemde sielen gepijnigt worden. Dog waar op die versiering steunt, of op wat grondstelling die gebouwt is, verklaar ik dat ik niet kan sien of gewaar worden; derhalven wij het houden voor versiering gelijk wij 't genoemd hebben.
- 2 De reden waarom de heijdensche digters, die mede als geestelijken veeltijds zijn geweest, onder de heijdenen sodaanige verschrikkelijke versieringen verdigt hebben, is geweest, so ik bespeuren kan, om de gemeene luijden wat af te schrikken van 't kwaad doen; even op deselve wijs, als sij se willen door eenige *Elisesche* velden, daar alle vermaak is, anmaanen tot het goed doen. Even op die selve wijs hebben de godsgeleerden mede een grouwelijke plaats, alwaar de zielen der godloosen branden met een onuijtblusselijk vuur, versiert: maar hoe onnosel dat het is, dat men de gemeene slegte luijden door versieringen en niet door redenen en goed onderwijs van de waarheid en deugt, wil afschrikken van 't kwaad doen en anmaanen tot goed doen, geef ik elk wijs mensch, die de reden,

^a Sij versieren niet alleen goden in de hel maar ook godinnen. Want Pluto de opper God en koning der hellen, heeft Proserpina een maagd van de aarde geschaakt en ter hellen gevoert en aldaar getrouwt (sij trouwen 'er ook nog al soo 't lijkt) en tot een Godin en koningin der hellen gemaakt. So dat het nog al bree dingen schijnen te zijn in de hel.

[CHAPTER 10]

ON HELL, *GEHENNA*

Hell is a heathen fabrication

It will not be untimely, after having discussed heaven, the place of the 1
perfectly righteous, to now discuss hell, which is said to be the place of
evil spirits as well as the godless after death. The heathens, as can be seen
from the poet Virgil and others, have made up a terrifyingly gruesome
place, named *Tartaros* by the Greeks, and described as plainly and clearly
if they had been there themselves and had just visited it, where the Gods
of Hell^a are—that will be (I believe) the made-up evil spirits of the clergy
(but since it is not proved that such evil spirits exist they do not yet
require a place)—and where the damned souls are tortured. But what that
fabrication is based on, or on which principle it is constructed, I declare
I cannot see or ascertain. Therefore, we assume it to be fabricated as we
have said.

The reason why the heathen poets, who were often like clergy, de- 2
fended such terrifying fabrications among the heathens is, so far as I can
determine, somewhat to scare the common people away from doing evil,
just as they wish to convince them to do good by referring to the Elysian
fields, where all good things take place. In a similar way, the theologians
have devised a gruesome place where the souls of the godless will burn
with inextinguishable fire. However, I ask every wise person who knows
reason, truth and virtue to contemplate how simple-minded it is to try
and scare the common people from doing evil and encourage them to
do good by fabrications and not by reasoning and proper education

^a They not only invented gods in hell but also goddesses. For Pluto, the upper god and king of hell, kidnapped Proserpina, a virgin, from earth and led her into hell where they married (so it seems they even marry there), and made her into a goddess and queen of hell. So some quite important things seem to be going on in hell.

waarheid en deugt kend, te bedenken: want dat is mijns oordeels de rechte weg niet in geslaagen. En alhoewel men dit versiert heeft, of de eijge versiering der heijdenen ontleent (want in de schriften des ouden verbonds, welken Joodsche schriften sijn, leest men van sulken plaats niet), so tragt men dit nog evenwel vast te maaken om voor waarheid van ijder een angenomen te moeten worden, om datter op eenige plaatsen in de schriften des nieuwen verbonds het woord *gehenna* geleesen¹ word.

Gehenna of Roversdal

- 3 Dit woord *gehenna*, 't welk overgeset word hel, is een bastaart hebreusch woord, en komt van *ghe*, een dal, en *hinnom*, een roover, vervoerder, verderver, bedrieger. *Hinnom* is de naam geweest van een man, welke een vermaakelijk dal, met veel geboomte versiert, buijten de stad van Jerusalem had: in welk dal de Jooden een kooper beeld hadden opgeregt, genaamt *Molech*, dat is koning of heerschend koning. An dit beeld heijligden^b de Jooden uijt overgeloovigheijd (maar men mogt het wel dolheijd en besetenheijd noemen) somtijds een van hunne kinderen op, tot een brandtslagting, op dat de overige lang geseget en in voorspoed leeven mogten. *Gehenna* dan beteekent het dal van Rovers, of Rovers dal, dat is het dal van de man welke² *Hinnom* ofte Rover (gelijk 'er tegenwoordig onder ons ook wel sijn, die so een naam hebben) geheeten heeft. Dit dal wierd ook genoemd *tophet*, trommel of trommeldal, en komt van *toph*, na het geluid des trommels, om dat de trommel, wanneer men daar op slaat, het geluid van *toph*, *toph*, *toph* van sik geeft. Op de trommel wierd geslaagen in dit dal van die grouwelijke heijligers, of geestelijken dies afgods, op dat de ouders het jammerlijk gekrijt der brandende kinderen niet soudén hooren. In dit dal wierden naderhand veel doods beenderen, en andere onreijnigheden, geworpen, mogelijk van misdaadigers, welken

^b Die menschen, welken daar hunne kinderen lieten verbranden in de gloeienden armen³ van dat beeld, wisten wel dat dat maar een koper beeld was, 't welk geen leeven had: en derhalven en deden sij die brandslagting niet ter eeren van dat beeld, voor so veel 't een beeld van koper was, en geen leeven had; maar sij deden het dien God of koning, gelijk sij spraaken, ter eeren, welke, gelijk sij seijden, leefden en door dat beeld verbeeld wierden. En dat sij dien koning of God so een sienelijk beeld opregteden, was omdat sij hem niet vergeten soudén: en daarom strekte dat beeld als een boek voor de ongeleerden. Dat hebben de Roomsche geestelijken van de heijdenen geleert, of om eijgentlijk te spreken van het heijdenschap nog behouden, beelden op te regten als boeken voor de ongeleerden.

¹ B gevonden. ² welke added. ³ narmen.

in truth and virtue. For in my opinion that is not taking the right approach. And although it was made up or derived from the fabrication of the heathens (because in the scriptures of the Old Testament, which are Jewish scriptures, one does not read about such a place), people try to establish it as a truth that has to be accepted by everyone, because there are places in the scriptures of the New Testament where one reads the word *gehenna*.

Gehenna or Robbers Valley

The word *gehenna*, which is translated as hell, is a bastard Hebrew word 3 coming from *ghe*, a valley, and *hinnom*, a robber, seducer, spoiler, swindler. *Hinnom* was the name of a man who owned a valley of pleasure with many trees outside the city of Jerusalem. In this valley the Jews erected a copper statue called *Molech*, that is, king or reigning king. This statue was worshipped by the Jews^b out of superstition (but one may well call it madness or frenzy) by sometimes slaughtering one of their children in the fire so that the others might lead a long and blessed life in prosperity. *Gehenna*, then, means the valley of robbers, or thieves' valley, that is, the valley of the man called *Hinnom* or Robber (as some are called nowadays among us as well). That valley was also called *tophet*, drums or valley of the drums, which comes from *toph*, after the sound a drum makes. For when one beats a drum it makes a sound like *toph, toph, toph*. The drum was beaten in the valley by the gruesome priests of that idol so that the parents would not hear the terrible screams of the burning children. Into this valley were later thrown many bones or skeletons and other impurities, possibly from criminals who were put to death

^b The people who had their children burn there in the hot arms of the statue knew it was just a copper statue that had no life, and therefore they did not make the burnt offering to honour the statue insofar as it was a lifeless copper statue. But they did it to honour that god or king, as they said, who they said lived and was represented by the statue. And that they erected such a visible statue for that god or king was so that they would not forget him. And therefore the statue functioned as a book for the uneducated. That is what the Roman Catholic clergy have learned from the heathens, or properly speaking retained from heathen times: erecting statues as books for the uneducated.

door handen van 't geregte ter dood gebragt wierden: so dat ik vertrouw, dat het naderhand moorddal genoemd wierd, gelijk het op twee of drie plaatsen van de Schrift so genoemd word.

- 4 Wat 'er nu bij dit woord *gehenna*, Roversdal verstaan word op die plaats Mat. 5.29, 30, alwaar de Geluksaaligmaaker segt: "Indien u regter ooge, of hand, u ergert, trekt het uijt en werpt het van u; of houwt se af en werpt se van u: want het is u nut, dat een uwer leeden vergaa, en niet geheel u lighaam in 't rovers dal geworpen worde": dat is duijster om te raan. Dit sal ik 'er van seggen, dat Jesus hier maar te kennen geeven wil: wanneer imant de begeerlijkheid der oogen kweld, of eenige misdaad met zijn hand doet, of tragt te doen, dat hij dan sal zoeken die begeerlijkheid en misdaad in 't begin te weeren en te beteren, eer hij daar door so verre vervoerd word, dat hij eenige kwaade daaden, waar door hij doodschuldig bij 't geregte zijn soude, soude komen te doen; of eer hij met zijn hand so veel kwaad, waar door hij doodschuldig bij 't geregte zijn soude, komen soude te doen, en 't geregte hem doodende zijn lighaem of gebeente soude laten werpen in 't Rovers dal. Math. 23.15 staat van de schriftgeleerden: "Gij omreijst see en land, om een Joodegenoot te maaken; en als hij 't geworden is, so maakt gij hem een kind van 't Rovers dal, tweemaal meer dan gij." De Behouder wil hier mede te kennen geven, dat wanneer een heijden Joods word, hij slimmer is als een Joode, om dat hij zijn heijdensche bijgeloovigheid niet teenemaal verwerpen kunnende, en de Joodsche bijgeloovigheid ook krijgende, als dan veel meer vervult en beseten word van overgeloovigheid, waar door hij so verre vervalt tot dwaasheid als de Jooden, welken hunne kinderen ter eeren van dien afgod in 't Rovers dal brandeden.

Een raadselachtige uitspraak van Jezus

- 5 Ik weet niet wat onderscheid datter veel tussschen is, of men tegen imant ijdel, of ijdel mensch, dan¹ of gij sot of dwaas mensch segt, gelijk de Behouder segt Math. 5.22: "Wie tot sijnen broeder segt ijdel, of ijdel mensch, *raka*, sal strafbaar zijn door den grooten raad: maar wie segt, gij sot, of dwaas, *môre*, die sal strafbaar zijn door of tot het Roverdal des vuijrs of Roverdalsche vuijr." Wat dat voor een wijs van spreken is, weet ik niet. Soude dat laatste een doods strafszaak zijn, of soude hij een doods strafszaak daar mede willen betekenen, dat soude al vrij veel zijn. Ik weet

¹ *dan* added.

by the courts, so that I believe that it was later called murder valley, as it is in two or three places of Scripture.

It is difficult to guess what is meant by the word *gehenna*, valley of 4 robbers, in the passage from Matt. 5:29–30, where the Redeemer says: “If your right eye or your right hand causes you to sin pluck it out or cut it off and throw it away: it is better that you lose one of your members than that your whole body go into *gehenna*.” I will say this about it, that Jesus merely wishes to indicate here that when someone suffers from desires through his eyes, or commits or tries to commit a crime with his hand, he should seek to resist or overcome the desire and crime at the start before they take him to the point where he could actually do such evil acts for which the courts would sentence him to death, or before he could do such evil with his hand that the courts would sentence him to death and have his dead body or bones thrown into the Robbers Valley. Matt. 23:15 says about the Pharisees: “You traverse sea and land to make a single proselyte, and when he becomes a proselyte, you make him twice as much a child of *gehenna*.” Here the Saviour wishes to say that when a heathen becomes a Jew he is worse than a Jew, because he cannot reject his superstitions as a heathen and he acquires the superstitions of the Jews as well, so that he is the more filled with and possessed by superstition through which he falls as far into foolishness as the Jews who burned their children to honour an idol in the valley of the Robbers.

A curious saying of Jesus

I do not know if there is much difference between calling someone 5 worthless or a worthless human being, and a fool, or foolish person, as the Saviour says in Matt. 5:22: “Who insults his brother by saying he is worthless, or *raka*, will be punishable by council: and whoever says, You fool, *môre*, shall be liable to *gehenna* or fire.” What kind of figure of speech that is, I do not know. If the latter were punishable by death, or if he were thereby signifying a crime punishable by death, that would already

wel wanneer imant een ander scheld of lastert, dat de gelasterde op spraak van ongelijk tegen den lasteraar heeft: maar of dat nu so grooten straffe is, dat men tegen imant segt gij ijdel mensch, en nog swaarder strafszaak, als men segt gij sot, of dwaas mensch; dat oordeel laat ik aan een ijder self.

Andere namen voor 'hel'

- 6 Daar is nog een woord, 't welk al mede voor die plaats genomen word, namentlijk *scheol*, 't welk komt van *schaal*, en betekent heeft gevraagd, heeft ondervraagd, heeft na gevraagd, heeft begeert, heeft seer begeert, heeft beraadslaagt, heeft gesogt. *Scheol* wil men dat beteken en sal een grav of doodgrav, daar doode lighaemen in begraven worden. Maar hoe *scheol*, komende van *schaal*, een grav komt te beteken en, dat weet ik niet; dat kan ik ook niet raaden, dan dat se seggen, dat het van begeeren soude komen, om dat het grav altijd begeert vervult te worden, en daarom word het grav onversadelijk genoemd van den seer wijsen koning Salomo, even of daar so een lust en begeerte om vervult te worden in de graven was. Nu dat lijkt evenwel nog al vrij wat, al behaagt het mij niet veel. Op die selve wijs, geloof ik, wil men ook dat *scheol* hel, welke men ook segt te begeeren, en onversadelijk te sijn, sal beteken en: dan daar is in de oude schrift ter waereld geen bewijs van.
- 7 Nu staater bij Luc. op het 16 hoofdst. het 23 afd. nog een woord, namentlijk *hades*, 't welk ook voor die versierde plaats genomen wordt, 't welk is een tsaamen geset woord uijt de grieksche letter α , welke so veel betekent als het latijnsche woordeken *non*, of het duijts woordeken *on* of *niet*, en het woord *idein*, op 't latijn *videre*, in 't neerduijts *sien*; so dat *hades* (gelijk of men seijde *haides*) so veel betekent als onsienlijk, ofte niet sienelijk. Dog het word voor een groote duijstere en diep onder aardsche plaats, daar geen son schijnt of kan schijnen, genomen: het betekent ook een grav, om dat het in een grav, als het toe is, duijster en onsienelijk is, en so kan het voor alle donkere onder-aardsche plaatsen en hoolen, daar geen licht is, genomen worden. Derhalven so kan altoos uijt dit woord, na de eigentlijke grieksche betekenis, de versierde hel niet beweesen worden: want in de hel, seggen sij geestelijken, dat een eeuwig vuij brand (gelijk 'er ook in het 24 afdeelsel staat vlamme) en daar vuij brand kan 't niet donker sijn, maar daar is het licht, gelijk dat een ijder wel weet.
- 8 Wat kan men nu uijt dit woord *hades*, of uijt die gantsche versiering, welke Jesus daar verhaalt, bewijsen? Mijns oordeels kan men daar niet uijt bewijsen, nog ook uijt de geheele versiering: want uijt een versierings

be quite something. I do know that when someone curses or slanders someone else, that the one who is slandered can make a case against the slanderer. But whether it is such a huge offence to call someone a worthless person, and an even more heinous crime when one says, You fool, or foolish person, that is a judgement I leave to each individual.

Other names for 'hell'

There is another word that is also used for that place, namely *scheol*, 6 which comes from *schaal* and means has asked, has interviewed, has inquired, has desired, has very much desired, has consulted, has sought. *Scheol* is said to mean grave, in which dead bodies are buried. I have no idea, however, how *scheol*, coming from *schaal*, has come to mean grave. Nor can I guess, beyond that they say it could come from desiring, because the grave always desires to be filled, and therefore the grave was called insatiable by the very wise king Solomon, as if such a lust and desire to be filled was there in the grave. There seems to be something in this, even though it does not please me much. I believe that in the same way people also want *scheol* to mean hell, which is also said to desire and be insatiable, but there is no proof of this in the entire Old Testament.

In Luke 16:23 another word is mentioned, namely *hades*, which is also 7 taken to mean this fabricated place, being a compound word consisting of the Greek letter alpha, which means about the same as the Latin word *non*, or the Dutch words *on* or *niet*, and the word *idein*, in Latin *videre*, in Dutch *sien*; so that *hades* (as if one said *haides*) means as much as invisible, or not visible. But the word is taken to mean a huge dark place deep below the earth, where the sun does not and cannot shine. It also means a grave, because when a grave is shut it is dark and invisible, and so it can be used for all dark underground places and holes where there is no light. Therefore, it is not possible to prove from the actual Greek meaning the existence of the fabricated hell, because in hell, according to the clergy, there is an eternally burning fire (as it says in verse 24, flame), and where a fire is burning it cannot be dark, but it is light there as everyone surely knows.

What can we now prove from this word *hades*, or from the entire 8 fabrication of which Jesus tells us there? In my opinion one cannot prove anything from it, nor from the entire fabrication, because wishing to

verhaal iets te willen bewijzen, dat is ongerijmt; of van een versiering te zeggen, dat het een waare geschiedenis soude zijn, dat is nog onredelijker, om dat het een versiering is en blijft. En de Behouder heeft door die versiering ook maar willen te kennen geeven, wanneer imant dood is, datter dan geen helpen meer an is; nog dat imant dan ook geen troost meer krijgen of verwerven kan. En vorders heeft hij 'er de ongeseggenlijkheid van ligtvaardige en in overdaad verloopende menschen mede willen te kennen geeven, so dat se tot hunner eijgen nadeel en verderf nog na wetten, nog na reden, nog na vermaaningen niet willen hooren of luisteren, al waart datter tien kwaamen, welken seijden dat se van den dooden opgestaan waren, om henluijden te vermaanen tot boete, so soudens sij die dog veragten en bespotten.

Nog een 'bewijsplaats' voor de hel: 2 Petrus 2:4

- 9 Hier hebben wij nu al de woorden, welken in de schrift gevonden worden, en uijt welken men de versierde hel tragt te bewijzen, verhaalt. Nu is nog overig het woord *tartaros*, 't welk overgeset word hel, of onder, of beneden, in 't latijn *infernium*: en van *tartaros* komt een woord *tartaroin*, 't welk overgeset word in de hel werpen, of onder, of beneden werpen. Dit woord *tartaroin* staat 2 Petr. 2.4 alwaar staat: *ei gar ho theos aggelôn hamartasantôn ouk epheisato, alla seirais zophon tartarosas paredo ken eis krisin teroumenous*, dat is, "want indien God de gedwaalt hebbende boden niet gespaart heeft, maar onder, of beneden, of in de hel geworpen hebbende ('t welk al een betekenis is) overgegeeven heeft aan de banden der duijsternis om bewaart te worden tot het oordeel."
- 10 Uijt dese plaats tragten de geestelijken niet alleen de versierde hel maar ook de afval der geesten te bewijzen. Maar met wat regt, dat weet ik niet: want hier van geen geesten of afgevalle geesten gesproken word. Petrus spreekt hier van gedwaalt hebbende booden, dat zijn booden, welken seijden, dat se uijt bevel Gods tot het volk kwaamen en hun boodschap spraaken, daar sij nogtans dwaalden, dat is leugen spraaken, 't welk niet uijt God is; dat God die niet gespaart heeft, maar in de hel of ondergeworpen hebbende, dat is verstooten of verworpen hebbende, heeft overgegeeven aan de boeijens of ketenen der duijsternisse, dat is aan de leugen, om tot het oordeel bewaart te worden. Ik seg dat God als nog so handelt met de dwaalende booden, of gesanten of Leeraars, welken het volk leugen in plaats van waarheid boodschappen en leeren, dat hij se niet spaart, maar verstoot en aan de leugen overgeeft tot het

prove something through a fabricated story is illogical, and saying about a fabrication that it is a true story is even more unreasonable, because it is and remains a fabrication. The Saviour merely wished to indicate by this fiction that when someone is dead they are beyond help, and they cannot be comforted or gain comfort. Furthermore, he thereby wished to suggest the unruliness of thoughtless people given to dissipation who to their own detriment and destruction do not wish to listen or adhere to laws or reason, or admonitions. Even if there were ten who said they had been resurrected from the dead in order to admonish them to repent, they would still disdain and mock them.

Another passage to prove hell: 2 Peter 2:4

We have now talked about all the words found in Scripture from which 9
people try to prove the existence of this fabricated hell. We still have left the word *tartaros*, which is translated as hell, or under, or beneath, in Latin *infernium*. And from *tartaros* comes a word *tartaroin*, which is translated as throwing into hell, or throwing down or below. This word *tartaroin* is found in 2 Peter 2:4, where it says: *ei gar ho theos aggelôn hamartasantôn ouk epheisato, alla seirais zophon tartarosas paredo ken eis krisin teroumenous*, that is, “because if God did not spare the angels who erred, but cast them down” (or below, or into hell, which is all of one meaning) “and committed them to pits of nether gloom to be kept until the judgement.”

From this place the theologians try to prove not just the fabricated hell 10
but also the fall of the spirits. I have no idea what gives them the right, since it says nothing here about spirits, or fallen spirits. Peter talks here about angels who erred, that is, angels who said that they came on the orders of God to the people to proclaim their message, but who erred, that is, lied, which is not from God, and that God did not spare them but threw them into hell or down below, that is, cast them out or rejected them and delivered them to the chains of darkness, that is, to the lie, so as to be kept until judgement. I say that God still acts like that with the angels or prophets or teachers who go astray, who tell and teach the people lies instead of the truth, that he does not spare but rejects them and delivers them to the lie until judgement. I cannot see from this place

oordeel. Uijt dese plaats kan ik niet sien, dat eenig bewijs kan bij gebragt worden: en om kort te gaan, wie heeft onder geweest en daar so een plaats gevonden, en isser weer van daan gekomen, en de sekerheijd en bewijs daar van mede gebragt? Nimant voorwaar, en wat wil men dan al veel seggen, blood seggen en gelt niet, maar vast en bondig bewijs.

Ook het woord 'hel' bewijst niets

- 11 Wat bewijs bijgebragt kan worden uijt de duijtsche naam hel, sullen wij nu eens besien. De naam hel komt van het woord hellen, 't welk betekent schuijns nedergaan, of schuijns over een sijde leggen: gelijk men segt, dat schip helt seer, dat is als het schip seer schuijns over een sijde legt. Hel word somtijds genomen voor helder, 't welk so veel betekent als ligt, of klaar, of doorklinkend sijn. Hellen betekent so veel als dellen, dat is daalen, of neerwaarts gaan, of om laag gaan: so dat hel of del betekent dal, dat is een laagte of diepte die schuijns neerwaarts gaat, gelijk in 't gebergte sijn. Maar wanneer een diepte niet schuijns neerwaarts, maar regt streeps bij na neerwaarts gaat, dan word die diepte een kuil, put of gat genoemd, 't welk van hel of del verscheelt, alhoewel sulke kuilen of gaaten in 't gebergte ook wel sijn. Uijt dit duijtsch woord kan dan mede geen bewijs gebragt worden, datter so een grouwsaame plaats is, daar een eeuwig vuijr brand, en daar de menschen eeuwig branden sullen. Ik kan 't er altoos niet uijt gewaar worden.

Een vuur kan niet eeuwig pijn doen

- 12 Ook sal ik nu bewijzen, dat soo een vuijr geen pijn soude veroorsaaken, of hinder anbrengen, of in geval het pijn veroorzaakte of hinder anbragt, so sou het niet eeuwig sijn, of eeuwig duuren kunnen. Want indien het vuijr pijn sal veroorsaaken of hinder anbrengen, dat is als het der menschen vel sal verschrompelen, en branden, en 't hair versengen, en de oogen verschroeijen; so is dat een teken dat der menschen lijf vermindert, en als 't vermindert so kan 't niet lang tegenstaan te branden, en de brandelijke¹ stof verteert sijnde sal 't vuijr uijtdooven. Maar indien het wederom der menschen vel niet sal verschrompelen, en de oogen niet verschroeijen, of 't hair niet versengen: so sal het vuijr den menschen geen

¹ A brandende.

that it provides any proof, and, to be brief, who has been down there and found such a place and has come back from it bringing certainty and proof of it? Nobody at all, and however much one wishes to say, merely saying has no value, but only solid and sound proof.

The word 'hell' also does not prove anything

Now we shall look at what proof can be derived from the Dutch word *hel* 11
hel. The name *hel* comes from the word *hellen*, meaning going down at a slant, or slanting to one side, as one says of a ship that it is heeling a lot, that is, when a ship is heavily leaning to one side. *Hel* is sometimes understood as bright, which means as much as light, clear or resounding. *Hellen* means about the same as *dellen* or *daalen*, that is, going down or descending, so that *hel* or *del* means *dal*, that is, a low or deep point that slopes downward, as is the case in mountain valleys. But when a deep point does not slope down in a slanted way, but straight down, then it is called a pit or hole or well, which is different from *hel* or *del*, although such pits or holes also exist in mountains. So we cannot provide proof from the Dutch word either that there is such a gruesome place where an eternal fire is burning and where people will burn for ever. At least, I cannot see one.

A fire cannot hurt for ever

I will also now prove that such a fire could not cause pain or discomfort, 12
 or in case it did cause pain or discomfort it would not be eternal or be able to last eternally. For if the fire causes pain or discomfort, that is, if people's skins shrivel and their hair is singed and their eyes are scorched, then that is a sign that the human body is becoming reduced, and if it is reduced then it cannot burn for a long time, and when the combustible matter is consumed the fire will be extinguished. Again, if it does not shrivel people's skins and singe their hair and scorch their eyes, the fire

pijn veroorsaaken of schade anbrengen. Maar so kan de mensch door de vlamme des vuijrs gaan, gelijk men nu door de lugt, of een sagte windt, of sagte stralen der sonne sonder hindering gaat. Volgt dan, indien het vuijr geen pijn sal veroorsaaken, datter geen straffe des vuijrs sal zijn: maar so het vuijr het lijf pijn of schade sal anbrengen, so kan het niet eeuwig zijn: want in een kleijn eijndig lijf kan geen oneijndige vermindering zijn. Vorders staat in 't oude verbond op verscheijde plaatsén, dat de godloosen sterven als de beesten, welken voor eeuwig sterven. Waarom veel geleerden ook van gevoelen zijn, dat de zielen der godloosen sterflijk zijn, en de eeuwige dood sonder opstanding tot straffe der sonden sullen hebben. En dat so sijnde, is een vuijr onnoodig.

De echte hel is gewetenswroeging

- 13 Maar dewijl in 't nieuwe verbond staat van een straffe, welke veroorsaaken sal weeninge der oogen en knersingen der tanden: so sullen wij eens kortelijk seggen na onse meijning waar in die straffe bestaan sal, of wat die straffe zijn sal. De straffe dan, so die zijn sal na de dood, sal zijn de overtuiging des gemoeds van het ligtvaardig versuijm des eeuwigen leevens, 't welk veroorsaaken sal een geduurige wroeging of knaaging des gemoeds of der gewisse, sijnde de grootste, verschrikkelijkste en duursaamste straffe (in welken opsigt sij genoemd word den worm, die niet sterft) die bedagt kan worden: 't welk die ten deele souden kunnen getuijgen, welken sik self uijt onverdraaglijkheid der gemoeds wroeging om 't leeven brengen. Nu ist kennelijk dat de knaaging der gewisse, of de gemoeds wroeging, de eene tijd veroorzaakt een weemoedigheid, waar uijt weeninge der oogen spruijt, de andere tijd gramschap en oploopentheid, waar uijt knerssingé der tanden voortkomt: welke verscheijde driften of gemoeds togten een grouwsaame pijn, gelijk wij geségt hebben, in 't gemoed veroorsaaken. Met regt dan hebben wij, dewijl wij geen grooter of vreeselijker straffe hebben kunnen bedenken of uijtvinden, de straffe des gemoeds, dat is de knaaging van 't geweeten over 't verlies van de eeuwige behoudenis, gestelt boven de straffe eens vuijrs, sijnde maar een eenpaarige beweeging, welke straffe wij getoont hebben, of dat niet langwijlig sou kunnen zijn, of geen pijn soude veroorsaaken.
- 14 Wat angaat de plaats: het is seker, so die menschen lijden sullen, dat se in een plaats sullen zijn. Maar of die plaats nu sal zijn in de aarde, of op de aarde, dat sal al omtrent op een uijtkomen, dewijl niet de plaats ten voornaamste, maar de wroeging des gemoeds de straffe sal anbrengen:

will not cause people pain or harm. But then people could pass through flames as we now do through the air, or a soft wind or the soft rays of the sun, without hindrance. It follows that if the fire does not cause pain, there will be no punishment by fire, whereas if the fire hurts or damages the body it cannot do so eternally, for in a small finite body there can be no endless diminishing. Furthermore, it says in several places in the Old Testament that the godless will die like beasts, which die for ever. That is why many scholars feel that the souls of the godless are perishable and that eternal death without resurrection will be the punishment for their sins. And if that is the case, a fire is unnecessary.

Real hell is remorse

Since, however, it says in the New Testament that a punishment exists 13 that causes tears in the eyes and the gnashing of teeth, we shall briefly explain in what, in our opinion, that punishment consists or what that punishment will be. The punishment, if there is one after death, will be the mental conviction of having rashly missed out on eternal life, which will cause constant remorse or pangs of conscience, being the biggest, most terrible and lasting punishment (in this regard it is called a worm that does not die) that can be devised, which in part could be testified to by those who take their own life because their remorse is so unbearable. Now, it is apparent that the pangs of conscience or remorse sometimes cause sadness and tears, whereas at other times they provoke anger and rage from which the gnashing of teeth arises, and these different passions or emotions cause a gruesome pain in the soul, as we said. As we cannot devise or think of a greater or more terrible punishment, we have rightly placed the punishment of the soul that is remorse at the failure to be eternally redeemed above a punishment by fire, it being just a constant movement which as a punishment, as we showed, could not last forever nor cause any pain.

As far as the place is concerned, it is certain that if these people are 14 to suffer, they will be in a place. Whether that place is in the earth or on the earth, however, will be all the same because the place is not the most important, but the remorse is what will be the punishment, so that if, as is

so dat al sijnse, gelijk waarschijnlijk sijn sal, op de aarde, sij van self wel sullen in de hellen of holen of dellen of dallen of dalen of kuijlen en gaten, loopen en springen; en roepen om van die gemoeds plaagen vrij te sijn: Bergen valt op ons en heuvelen bedekt ons. Maar dat sal ijdel sijn en te vergeefs. Tragt en poogt dan o menschen! wie gij sijt de eeuwige behoudenis te bekomen met God lief te hebben boven al, en u naasten als u selven: want so gij onderlinge liefde hebt, daar aan sal bevonden worden, dat gij waare navolgers des Behouders sijt. En hier mede sullen wij dit hoofdstuk besluijten.

quite probable, they are on earth they will spontaneously run and jump into *hellen* or caves, or *dellen* or valleys, or holes or pits, and cry to be free of the remorse that plagues them: mountains, fall on us, and hills, cover us! But that will be in vain, and not work. So then try, people, whoever you are, to be saved eternally by loving God above all else and thy neighbours like thyself. For if you love your neighbours, it will be found that you are true followers of the Saviour. And with this we shall conclude this chapter.

[HOOFDSTUK 11]

VAN DE GODSPRAAKEN, *DE ORACULIS*, EN VAN DE LIGTEN EN VOLMAAKTHEDEN, *URIM* EN *THUMMIM*

De orakels waren altijd duister en dubbelzinnig

- 1 Dewijl niet alleen bij alle heijdenen, maar ook bij de Jooden, in gebruik is geweest Godspraak, en dat deselve nu bij beide ophout: so sullen wij in dit hoofdstuk eens seggen wat de Godspraak is geweest, en toonen waar in die heeft bestaan, so bij de Jooden als bij de heijdenen, en seggen met een de reden en oorsaak van de ophouding des selfs. Een Godspraak, *oraculum*, is een antwoord van God (gelijk men van de Joodsche Godspraak segt) of van de boose geest (gelijk men van de heijdensche segt) op een voorgestelde vraage. Welk doen (als gesegt is) bij alle heijdensche volkeren niet alleen, maar ook bij de Jooden is in gebruik geweest. Dese Godspraak bestaat in een antwoord over de uijtkomst van een saak, die gevraagd wierd.
- 2 Welke antwoorden, om van de heijdensche eerst te spreken, altijd geweest zijn duijster en dubbelsinnig, so dat men se altijd tweesins, na dat de saak kwam uijt te vallen, konde uijtleggen: en wierden sodaanige dubbelsinnige antwoorden altijd met voordagt uijtgedagt, op dat die God (gelijk het onkundige volk deselve voor goddelijke antwoorden hield) niet van loogen soude konnen overtuijgt worden, en also den toeloop tot hem, om antwoord te haalen, verliesen; 't welk voorwaar al een groot verlies soude geweest zijn genots en winsts halven (want die geestelijken of heijligers van die goden, was het dog altijd maar om winst te doen) dat daar van kwam. Want groote koningen (alhoewel 'er ook eenige wel mede gespot hebben) als sij iets gewigtigs wilden ondernemen, 't sij tegen imant te oorlogen, of iets anders van groot belang te bestaan, schikten als dan imant daar heenen met groote en kostelijke geschenken om te vraagen na den uijtkomst van den oorlog, en an wiens sijde de overwinning soude zijn, of na den uijtslag van 't geen sij voorgenomen hadden te onderstaan; en kreeg de vraager als dan, gelijk

[CHAPTER 11]

ON THE ORACLES, *DE ORACULIS*, AND ON THE LIGHTS
AND PERFECTIONS, *URIM* AND *THUMMIM*

The oracles were always obscure and ambiguous

Because oracles were current not only among all heathens, but also 1
among the Jews, and because such oracles have stopped among both, we
will say in this chapter what the oracles used to be and show in what they
consisted, both among the Jews and among the heathens, and at the same
time what the reason and cause is why they stopped. An oracle, *oraculum*,
is an answer from God (as people say of the Jewish oracles) or from an
evil spirit (as people say of the heathen oracles) to a question put before
it. This custom was practised (as has been said) not only by all heathen
peoples but also by the Jews. These oracles consist in an answer about the
outcome of a matter that has been asked about.

Such answers, to talk of the heathens first, have always been obscure 2
and ambiguous, so that they could always be interpreted in two ways,
depending on how the matter turned out. Such ambiguous answers were
thought up deliberately, so that the god (for the ignorant people held
these to be godly answers) could not be accused of lies and so lose the
flood of visitors coming to him for answers, which would certainly have
been a major loss in terms of the pleasure and profits that came from
it (because the only thing that mattered to the clergy or holy people of
these gods was profit). For great kings (although some of them mocked
it all), if they wanted to engage in a major undertaking, be it going to
war against someone or something else of great importance, would send
someone there with large and expensive gifts to ask about the outcome
of the war and which side would win, or the outcome of whatever else
they intended to undertake. The person who asked the question would

ik gesegt heb, een dubbelsinnig antwoord^a op de voorgestelde vraage. Gelijk men leest van Croesus, koning van Lydien, dat hij na Delphos, een stad in Griekenland, veel kostelijke geschenken sond, als hij begeerig was om te weeten, of hij gelukkig wesen soude in zijn oorlog voeren tegen Cyrus, koning der Persen: hij kreeg een dubbelsinnig antwoord, die hij tot zijn voordeel uijtleyde, maar evenwel geheel tot zijn nadeel uijtviel. Pyrrhus, koning van Epirus, sond mede om te vraagen, of hij de Romers wel soude kunnen overwinnen; Apollo (also wierd hij genoemd, die de Godspraak gaf) gaf tot antwoord: *ajo te aeacida Romanos vincere posse*, dat is “ik seg Pyrrhe, dat gij de Romers kunt overwinnen” of “ik seg Pyrrhe, dat de Romers u kunnen overwinnen.” Alle beide die betekenissen heeft die antwoord, na dat men se leest van vooren of van agteren; so dat de Godspraak niet missen konde: want een van beide

^a De antwoord was: *Croesus Halim penetrans magnam pervertet opum vim*, dat is, Croesus de rivier Halis doordringende, dat is overtrekkende, sal een groote magt van rijkheden omkeeren of verwoesten. Welke antwoord Croesus tot zijn voordeel nam, meijnende dat hij overwinner sou zijn en veel goed¹ verwoesten: niet denkende dat de antwoord ook kon uijtgelegd worden dat, so hij over de rivier trok om tegen Cyrus te oorlogen, hij veel van zijn schatten (gelijk hij seer rijk van goed² was) sou verspillen en verkwisten. ^t Welk ook so uijtgevallen is: want Cyrus hem overwinnende beroofde hem van al zijn schatten en koninkrijk.

¹ B goederen. ² B geld.

then receive an ambiguous answer,^a as I said, to the question posed. This is what one reads of Croesus, the king of Lydia, who sent many splendid gifts to Delphi, a town in Greece, because he desired to know if he would be lucky in waging war against Cyrus, king of the Persians. He received an ambiguous answer which he interpreted to his advantage, but which turned out to be entirely to his disadvantage. Pyrrhus, king of Epirus, also sent men to ask if he could triumph over the Romans. Apollo (as the one who gave the oracle was named) answered: *ajo te aeacida Romanos vincere posse*, that is, “I say, Pyrrhus, that you can beat the Romans”, or “I say, Pyrrhus, that the Romans can beat you.” This answer has both meanings depending on whether you read it front to back or back to front. Thus, the oracle could not miss, because one of them had to win.

^a The answer was: *Croesus Halim penetrans magnam pervertet opum vim*, that is, Croesus penetrating the river Halis, that is crossing it, will overthrow, or destroy, a great power of wealth. An answer Croesus interpreted to his advantage thinking he would conquer and destroy many goods, not thinking that the answer could also be interpreted as that, if he crossed the river to wage war against Cyrus, he would waste and squander many of his own treasures (since he was very rich in money). This is indeed what happened, for Cyrus conquered him and robbed him of all his treasures and his kingdom.

most winnen. Oversulks behoeft men sik niet te verwonderen^b, datter somtijds radender wijs van die Godspreeken iets voorsegt is, 't welk daar na kwam te gebeuren.

De heidense orakels waren het werk van bedriegers

- 3 Hoe die heijdensche Godspreeken geschied sijn, staat nu in te sien. Daarvan en sijn niet veel verscheijde gevoelens, want altemaal, so wel godsgeleerden (dog die voornaamentlijk) als anderen, sullen wel eenstemmiglijk seggen, dat het antwoorden sijn geweest van de boose geest (anders *duivel*, dat is lasteraar) spreekende door de mond eens beelds of afgods, gelijk men 't noemt; en ook door de mond van boose menschen, welke

^b Altoos ik verwonder mij daar niet over: dewijl ik bespeure, dat men in onse duijtsche taal mede wel sodaanige dubbelsinnige antwoorden kan geeven. De heer P.C. Hoofd verhaalt 'er een, die men segt van een helsche geest (ik seg bedrieger) gegeeven te sijn, op een voorgestelde vraage van den heer van Velsen, welke liet vraagen, of het hem wel gelukken soude, dat hij de graaf van Holland had angetast en gevangen genomen. De antwoord was:

't is wel van hem versind,
dat hij 't sik onderwind.

Het woord *versinnen* is dubbelsinnig, want het betekent uijtfinden ofte wel bedenken, of het betekent dwaalen ofte missen, 't welk die, welke van G. van Velsens wegen antwoord vraagde op de voorgestelde vraag, merkende seijde:

ist van mijn heer versint, met sinnen welgeslepen:
of heeft hij sik versint en wel ter deeg vergrepen?

Indien iemand willende ten oorlog trekken an een ander vraagde, of hij wederom soude komen, ten antwoord kreeg: Gij sult gaan en wederom keeren nimmermeer gij sterven sult in den oorlog. Of:

Gaat gij ten oorloog vrij sterven sult gij niet
wederom gij keeren sult sonder verdriet.

In 't latijn ist: *ibis redibus nunquam morieris in bello*. Dat kan immers uijtgelegd worden tot voordeel van den antwoordgeever: want het sij dat de vraager in den oorlog blijft, of dat hij wederom komt, de antwoord sal waar sijn, omdat het woord *nimmermeer* of *niet* tot het eerste of 't leste kan gebragt worden. Mij dunk, wanneer imant, die wat gauw was, sik daar op wilde uijtleggen en spitsen, dat hij also spitsvindige, ja spitsvindiger antwoordgeving, als die bedriegers gegeeven hebben, op alderleij voorval soude konnen bedenken. Want ik bevinde in alle antwoordgeving of voorsegging een groote dubbelsinnigheijd, duijsterheijd en onbepaaldheijd¹ van tijd. Wat waarheijds voorseggingen kunnen dat sijn? Sij sijn bij mij altijd van kleijne waardije en geloofbaarheijd.

¹ onbekwaamheijd.

Therefore it should come as no surprise^b that sometimes something the oracles predicted by guessing later came to pass.

The heathen oracles were the work of frauds

How the heathen oracles came about will now be examined. There are 3
not too many different views on this, because both the theologians (especially) and others will be united in their view that these answers came from an evil spirit (or *devil*, that is, slanderer) speaking through the mouth of a statue or idol, as it is called, as well as through the mouths

^b At least, I am not surprised by it because I notice that one could give equally ambiguous answers in our Dutch language. P.C. Hooft relates one answer which is said to have been given by a hellish spirit (I say charlatan) to the question of Van Velsen, who had someone ask whether he would be successful in attacking and imprisoning the Count of Holland. The answer was:

*'t is wel van hem versind,
dat hij 't sik onderwind.*

[He has truly *versind* to take it upon himself.] The word *versinnen* is ambiguous, because it either means to find or think something out, or it means to err or get something wrong. Noticing this, the man who asked the aforementioned question in the name of G. van Velsen said:

*ist van mijn heer versint, met sinnen welgeslepen:
of heeft hij sik versint en wel ter deeg vergreepen?*

[Is my lord *versint* with his wits about him or has he *versint* and made an error?] If someone who wants to wage war asked someone else if he would come back and received as his answer:

*Gij sult gaan en wederom keeren nimmermeer gij sterven sult in den oorlog.
[Go and return nevermore to die in war.]*

Or:

*Gaat gij ten oorlog vrij sterven sult gij niet
wederom gij keeren sult sonder verdriet.
[Freely go to war, die not to return without sorrow.]*

In Latin, this is: *ibis redibus nunquam morieris in bello*. It can always be explained to the advantage of the person answering, since it could either mean that the one asking the question remains at the scene of the war or that he will come back. Either way, the answer will be true because the word *nimmermeer* (nevermore) or *niet* (not) can refer to the former or the latter. I think that if someone who is reasonably sharp-witted wished to give some time and attention to it, he, too, could come up with an answer as clever as, or even cleverer than, the answer given by the deceivers, for all kinds of incidents. For I find that in all answers or oracles there is an enormous ambiguity, obscurity and indeterminacy of time. What truth can there be in these predictions? To me they are of little value or credibility.

met de boose geest een verbond maaken: maar eenige seggen, dat dese antwoorden door bedriegerije geschied en gedaan sijn, gelijk wij ook seggen. Wat angaat de Godspraaken der heijdenen, 't sij die door de mond eens beelds geschieden of van een mensch met een boose geest vervult^c, gelijk men segt; wij ontkennen, dat de selven soude geschied sijn door hulp van boose geesten (*duijvelen*, dat sijn lasteraars) dewijl ons dat wat belagchelijk schijnt, en die sulks seggen en voorgeeven souden het selvige moeten bewijzen, 't welk wij wel weten, dat se niet en konnen doen; en souden wij oversulks, al seijden wij niet met al, gelijk hebben; maar nu sullen wij nog seggen waarom wij het ontkennen en tegenspreken. De reden waarom dan is, om dat sodaanige bedrijven, als te spreken en verbond te maaken met iemant en andere bedrijven meer, welken die geesten toegeschreven worden, in een geest (soo 'er sodaanige geesten sijn, als sij seggen, 't welk sij eerst bewijzen moesten) niet vallen kunnen, of in 't wesen eens geests geen plaats hebben kunnen; en sodaanige bedrijven in een geest niet kunnende vallen, of geen plaats hebbende, so sijn sodaanige bedrijven van een geest ook niet gedaan.

- 4 Ons gevoelen dan sullen wij daar eens van seggen, 't welk is, dat die Godspraaken, of antwoorden, geschied of gegeeven sijn van doortrapte, arglistige, kloeke menschen, welke door behulp van eenige werktuijgen door de monden der beelden bedektelijk konden spreken, 't welk dan scheen of die beelden selver spraaken. Het waren groote beelden en van binnen hol^d, in deselven konde men komen van onder de aarde wel een boogshoot of twee van het beeld vandaan; en om dat men de bedriegerij niet merken soude, was de ingang om onder de aarde door na het beeld te gaan. De antwoordgeeving geschiede ook wel op dese wijze, te weten, dat die waarseggers sik anstelden als wierden sij, na het spreken eerst van eenige woorden, met een geest, welken sij de

^c Het is waar, dat de geesten van die menschen boos genoeg waren, dewijl se uijt waren op bedrog, en daar door sogten winst en voordeel te doen. Maar ten sijn soodaanige boose geesten niet als de Godsgeleerden meenen, dewijl se al een heele andere oorsprong of oorszaak hebben, als die versierde boose geesten der Godsgeleerden.

^d De heer Hend. Blond in sijn Reijse na de Levanthe segt, dat hij het opgeregte beeld van Memnon gesien heeft, dat bij de oude so vermaard was, maar dat het boven op sijn kruijn hol was. En de Jooden en Ægyptenaars met hem vergeselschap sijnde wisten hem te seggen, dat sij der voor deesen eenige hadden sien ingaan, welken in een spitstoorn gebouw (*pyramide*) 't welk daar ruijm twee boogshooten vandaan was, wederom uijt kwaamen. Daar bij voegt hij: "doe konde ik wel haast gelooven wat datter van de Godspraaken was, en hoe het met de anderen is toegegaan." Voorwaar dit kan men sik selven beter inbeelden, als dat se op een andere wijze sijn voortgebragt.

of evil people who make a pact with the evil spirit. But some say that the answers were the product of deceit, just as we say. As far as the oracles of the heathens are concerned, whether they came through the mouth of a statue or through a human being filled with an evil spirit^c, as they say, we deny that they would have happened with the help of evil spirits (*devils*, that is, slanderers) because that seems to us somewhat ridiculous, and those who would say and pretend this must prove it. This we know they cannot do, and so we would be right, even if we did not say anything, but we will now say why we deny and contradict it. The reason is that such things as speaking or making a pact with someone, and other practices that are attributed to spirits, cannot occur in a spirit (if there are such spirits as they say, which they will first have to prove) and have no place in the essence of a spirit. And as such practices cannot occur in a spirit and have no place there, such actions are not the work of a spirit.

We will now say what our opinion is on the matter. It is that these 4 oracles, or answers, were made or given by devious, cunning and clever people who could speak unseen through the mouths of the statues with the help of certain contraptions, so that it looked as if the statues spoke themselves. These were large statues and hollow on the inside^d, which people could enter from under ground, maybe two bow shots away from the statue. And the entrance to reach the statue was below ground so that the deceit would not be discovered. Giving the answers must also have happened the following way, namely that the fortune tellers, after first speaking a few words, behaved as if they were filled with a spirit, which

^c It is true that the spirits of such people were evil enough because they were out to deceive and because they sought gain and profit from doing so. But they are not such evil spirits as the theologians think, because they are very different in origin or cause from the fabricated evil spirits of the theologians.

^d Hend. Blond, in his *Journey to the Levant*, says that he has seen the statue erected to Memnon that was so famous among the ancients, and that it was hollow at the top of its head. And the Jews and Egyptians who accompanied him were able to tell him that they had previously seen certain people enter it, who had then come out of a pyramid that was more than two bow shots away from there. He adds: "then I could easily believe what the oracles were all about and how matters lay with the other ones." This is easier to imagine, I would say, than that they were produced in any other way.

geest der goden noemden, vervult, waar door sij als in verrukking van sinnen (gelijk sij veijnsden) ter aarden vielen, en op een wonderlijke wijze spreekende antwoord gaaven. Die wijs van spreken die se gebruikten, was dat se met een diep ingetoogen adem spraaken, waar door se de stem seer konden¹ verkleijnen en fijn maaken, so dat het scheen of die stem uijt de buijk opkwam, en dat die geest, daar se mede veijnsden vervult te sijn, van uijt de buijk sprak door de mond van die menschen, welken daarom ook genoemd wierden buijkspreekers. Nog eenige andere wijsen van antwoordgeeving hebben de heijdenen wel gebruikt, te lang om die hier alle te verhaalen. Het dunkt ons genoeg, dat wij an twee der² voornaamsten getoont hebben, dat se door boeverij en bedriegerij van snoode, arglistige luijden sijn geschied. Altoos dat is seker, dat een geest niet kan spreken, of oijt heeft gesproken, dewijl het spreken door lighaamelijke werktuijgen geschied en een geest geen lighaam is.

Het einde van de heidense orakels

- 5 De reden nu en oorsaak van de Godspraaks ophouding sullen wij kortbondig verhalen. Plutarchus verhaalt mede de reden en oorsaak van de ophouding der Godspraaken, maar mijns oordeels treft hij 't wit niet. De reden dan en oorsaak van de ophouding der Godspraaken is deese, te weeten dat de meeste gemeene menschen tot die kennisse gekomen sijn, dat se hebben beginnen te merken en gewaar te worden het lang gepleegde bedrog, waar door de bedriegers hunne bedriegerijen niet langer hebben durven pleegen uijt vreesse van gevaar en ongemak, dat se iets van 't volk mogten komen te lijden: en sijn derhalven genoodsaakt geweest de voorgaande gepleegde bedriegerijen te laten vaaren. Dit is een vaste reden en bondige oorsaak: want sonder dat soud'er nog wel Godspraak gebruikt worden.
- 6 Nu dat het gemeene volk so ver gekomen is, dat se hebben gemerkt en gewaar sijn geworden het lang gepleegde bedrog, is gekomen door toedoen van de leerlingen des Behouders, welken na des selfs dood sijn leere der waarheid, namentlijk van een eenigen waaren God te eeren, wijd en sijd onder de heijdenen hebben verbreijd en de gemeene menschen

¹ kunnen. ² de.

they called the spirit of the gods, as a result of which they would fall to the ground as if in a trance (which they feigned) and gave the answers speaking in a strange manner. The manner of speaking they used came from speaking with a deeply held breath so that they could make their voice small and thin, such that it seemed as if the voice was coming from the stomach and that the spirit, by which they pretended to be possessed, was speaking from the stomach through the mouths of these people, who were therefore called ventriloquists. The heathens also used other ways of providing answers, too many to relate here. It seems sufficient to us that we have shown of two of the most important ones that they were acts of villainy and deception committed by devious and cunning people. It is, after all, certain that a spirit cannot speak and has never spoken, because speaking occurs through bodily mechanisms and a spirit is not a body.

The end of the heathen oracles

We will now briefly relate the reason why the oracles came to an end. 5
Plutarch also discusses the cause of the end of the oracles, but in my opinion he does not hit the mark. The reason why the oracles ceased to exist is that most of the common people acquired so much knowledge that they began to notice and become aware of the fraud that had been perpetrated for so long, so that the fraudsters no longer dared to perpetrate their fraud out of fear of the danger and distress that they might suffer from the people, so that they were forced to put an end to the fraud they used to commit. This is a solid explanation and a succinct cause, for without it the oracles would still be made use of.

That the common people came so far as to have noticed and become 6
aware of the fraud that had been going on for so long is owing to the apostles of the Saviour, who after his death went on to spread his teaching of the truth—namely, to worship the one true God—far and wide among the heathens and to show the common people that they were

angewesen, dat se niet den eenigen waaren en almachtigen God, maar een deel onmagtige, valsche en versierde goden eerden, en dat se derhalven van hun geestelijken bedroogen wierden, en dat hun Godsdienst op bedrog en geweldpleeging was gevest, en dat se daar en boven door bedrog en geweldpleeging (gelijk sulks kennelijk is, dat de dwang en geweldpleeging uijt saake van Godsdienst eerst van de heijdenen sijn oorsprong heeft genomen) staande gehouden wierd. Door welke geduurige verkondiging van de leere der waarheid de meeste gemeene menschen so verre gekomen sijn, dat se (gelijk ik gesegt heb) opmerkende sijn geworden. So dat men ook seggen kan, dat de verkondiging van de waare leere Jesu, waar door de menschen opening der oogen hebben bekomen, is geweest de reden en oorsaak van het ophouden der Godspreek.

- 7 Maar dat eenige seggen, dat de Godspreeken der heijdenen opgehouden hebben, so haast de heere onse Behouder geboren was, is onwaar, want lang na sijn dood, doe sijn leerlingen al eenige jaaren sijn leere hier en daar verbreed hadden, sijn der nog sodaanige Godspreeken geschied, gelijk ik uijt de geschiedenis boeken klaarlijk kan betoonen. De Joodsche Godspreek van welke ik straks spreken sal, heeft al seer lange jaaren voor de geboorte des Behouders opgehouden, namentlijk met de verandering van de staatsche heerschappij, doe deselve na de vervoeringe en gevangnisse der Jooden verandert is van de eerste. Dat vorders de bedriegerije der Godspreek so lang geduurt heeft onder de heijdenen, is om dat de gemeene luijden het ondersoeken na den oorsprong der Godsdienst belet wierd;¹ maar die wierden slegts te vreedden gestelt, dat se dat so mosten anneemen, 't geen die geestelijken of waarseggers seijden: even als 't nu nog onder die van de Roomsche Godsdienst toegaat, daar men de gemeene luijden nog al veel ongerijmder dingen wijsmaakt en doet gelooven, en te ondersoeken na de waarheid verbied. Wij sullen ons van de heijdensche Godspreeken wat kort af helpen, en tot de Joodsche Godspreek, daar het dog alles sal op ankomen, overgaan: want veele

¹ wierden.

not worshipping the true and almighty God, but that they worshipped some powerless, false and invented gods, and that they were therefore being deceived by their clergy and that their religion was based on fraud and violence, and that, moreover, it was upheld by fraud and violence (since it is well known that the use of force and violence in religious matters first originated among the heathens). Through this continuous teaching of the truth most of the common people arrived at the point where (as I said) they started to notice things. Thus, one can also say that the teaching of the truth by Jesus, which opened people's eyes, has been the reason and cause of the demise of the oracles.

It is, however, untrue, as some say, that the oracles of the heathens 7 came to an end as soon as our Saviour was born, since long after his death, when his disciples had already been spreading his teachings for some years, some such oracles were still to be found, which can be clearly demonstrated from the history books. The Jewish oracles, which I will discuss later, had already stopped many years before the birth of the Saviour, namely with the change in the rule of the state, when it changed after the deportation and captivity of the Jews. That, furthermore, the fraud of the oracles lasted so long among the heathens is because the common people were prevented from examining the origin of religion, and were merely kept satisfied with having to accept what the clergy or fortune tellers said, as is still going on even now among those of the Roman Catholic religion, where they make the common people believe even far more fanciful things and forbid a search for the truth. We will cut short our discussion of the heathen oracles and turn to the Jewish ones, upon which much depends. For this explanation of the heathen

dese uitlegging der heijdensche Godspraaken^e niet sal mishaaen, maar ik vertrouw, dat se veele wel sal behaagen: dog die se mishaaft, die gelieft selfs eens wat nauwer te onderzoeken, en voornamentlijk te letten op 't wesen eens geests: ik twijffel niet of se sal hem dan beter behaagen.

Ook de Joodse orakels zijn niet van God afkomstig

- 8 De Joodsche Godspraak word gesegt van God gegeven te zijn an het volk wanneer het selve iewers na vraagde, 't welk wij ontkennen; en om het selve te bewaarheijden, so moeten wij alwederom eens seggen wat God is. God is een eeuwig, eenig en overalteenwoordig Wesen; bijgevolg is 't¹ ongerijmt, dat men hem verbeeld op die sekere plaats te zijn,

^e De Roomsche geestelijken hebben mede al sodaanige bedriegelijke beeldspreekingen of Godspraaken gebruikt, gelijk de geschiedenissen getuijgen van de geestelijken van Bern, Orleans en andere plaatsen meer, welken groote holle beelden hadden, daar gemakkelijk een mensch in konde, in welke beelden dan een van de geestelijken² bedektelijk inging, en sprak dan door de mond van de beelden: en dat waren dan seer groote wonderdaden voor de gemeene menschen. Zij hebben ook beelden na de beeldtenis des Behouders an 't kruys gemaakt, met pijpens van binnen, daar se behendig bloed in gedaan hadden, en dat selve konden se als se wilden laten vloeijen uijt de verbeelde wonden van de beelden. Dat waren dan wonderen boven wonderen voor 't slegte volk. Zij hebben ook beelden gemaakt, daar se kwiksilver onder in deden, en dan smecten se die beelden in 't vuur, en dan reesen die beelden door de swaarte des kwiksilvers op uijt het vuur en stonden op de voeten: daar sij dan mede wilden te kennen geeven, dat die beelden so heijlig waren, dat se God van den brand behoevede. O onuijtsprekelijke wonderwerken voor 't gemeene volk! En diergelijke geestelijke bedriegerijen, of wonderwerken, gelijk sij se noemen, meer hebben se gepleegt.

Maar de Geusen (dat zijn die van de herstelde en Luijtersche Godsdienst en eenige andere gesinthen, die van de Roomsche gemeente uijt gegaan zijn) hebben, wat scherper van gesigt geworden sijnde, al die schoone sotternijen of bedriegelijke wonderdaaden der Roomsche geestelijken ontdekt en aan den dag gebragt, so dat sij deselven nu niet langer konden, of liever niet durven doen daar maar eenige Geusen van kennis en verstand bij zijn, uijt vrees van daar in agterhaalt en bespot te sullen worden van dat ongeloofige volk, gelijk sij se noemen, dat dog geen wonderwerken der Roomsche geestelijken geloof. Maar anders daar geen Geusen zijn, daar geschieden nog wel beeldspreekingen, en vorders allerlei wonderdaaden meer: want daar roepen se en schreeuwen se dog geduurig van tegen het gemeene volk van kleijnen verstande. Dog de Geusen, alhoewel se so scherp van gesigt des verstands zijn geworden, dat se de bedriegerijen der heijdensche en Roomsche geestelijken hebben kunnen sien en bemerken, hebben evenwel tot nog toe wat God is, en waar in sijn Weesen bestaat, en wat de natuür is en des selfs kragt, en de natuurkunde en des selfs waarheid niet scherpinnig genoeg ondersogt: want daar door souden sij ook gewaar worden wat van de Godspraaken en wonderen der Jooden is, als men se letterlijk uitlegt en verstaat.

¹ is 't added. ² B geestelijke bedriegers.

oracles^e will not displease many, but I trust that it will please many. Those who are displeased by it should examine things somewhat more closely and especially look at the essence of a spirit. I do not doubt that it will please them better then.

The Jewish oracles do not come from God either

It is said of the Jewish oracles that they were given by God to the people 8 whenever they asked something, which we deny, and in order to prove it we have to state yet again what God is. God is an eternal, unique and omnipresent Being. As a consequence, it is absurd to imagine him to be

^e The Roman Catholic clergy also used such deceitful talking statues or oracles, as the history books relate of the clergy of Bern, Orleans and many other places, who had great hollow statues in which a man could easily hide, into which statues one of the clergy would secretly enter and then speak through the mouth of the statue, and such things were great miracles for the common people. They also made statues after the likeness of the Saviour on the cross, with little pipes inside in which they skilfully put blood which they could make flow from the wounds depicted on the statue whenever they wished. These were then the greatest of miracles for the simple people. They also made statues into the bottom of which they put quicksilver and then threw those statues into the fire, upon which the statues would rise up from the fire owing to the weight of the quicksilver and would stand on their feet. They wished to indicate by this that the statues were so holy that God prevented them from burning. O unspeakable miracles for the common people! And the clergy committed more such spiritual deceptions, or miracles as they called them.

However, the Protestants (those of the Reformed and Lutheran religion and a few other denominations that have broken away from the Roman Catholic community), looking a little closer, discovered all this fine nonsense and deceitful miracles of the Roman Catholic clergy and made them public so that now they no longer can, or rather dare, perform them when just a few intelligent and knowledgeable Protestants are present, for fear of being found out and mocked by that bunch of non-believers, as they call those who do not believe in the miracles of the Roman Catholic clergy. Where there are no Protestants around, however, speaking statues and all other kinds of miracles are still to be found, because there they still scream and shout about them at the common people of limited intelligence. Nevertheless, the Protestants, although they became of sufficiently acute understanding to be able to see and discern the deception of the heathens and the Roman Catholic clergy, have not yet investigated keenly enough what God is, and in what his essence consists, and what nature is and its power, and physics and its truth, for then they would also become aware of what the oracles and miracles of the Jews are about when they are explained and interpreted literally.

en daar alleen en op geen andere plaats te spreken: dewijl het spreken menschelijk is, en op een sekere plaats te zijn mede; en God een oneijndig Wesen sijnde, so kunnen sodaanige bedrijven in hem geen plaats hebben van dat hij soude spreken, of immer gesproken hebben, met een menschelijke stem. Men kan sik God niet verbeelden te spreken met eens menschen stem, ten sij men hem soude willen verbeelden als een eijndig mensch, met welke verbeelding wij hem soudens verongelijken.

De raadselachtige 'lichten en volmaaktheden' uit de Schrift

- 9 Hier sal ik nu de Jooden tegen hebben, die mij vraagen sullen, wat is dan van onse Godspraaken, of ligten en volmaaktheden? Sijn die dan ook al door menschen (gelijk gij segt) geschied, daar so meenigmaal in de schrift staat, Wesen sprak? Wij seggen dat het altemaal seer oneijgentlijk is dat men God segt te spreken, en van andere geesten so ser zijn, hebben wij het mede ontkent, so en isser dan anders niet overig als dat het door menschen geschied moet zijn, gelijk wij seggen dat het door menschen geschied is. Maar weet gij nu selver heel wel O Jooden! wat de ligten en volmaaktheden (*urimve thummim*) geweest zijn? Altoos de Behoudenenen weetent niet, want ik vind die woorden onovergeset in de schrift^f staan, en in onse nederduijtsche oversetting vind ik 'er op de kant ('t welk anmerkens waardig is) dese woorden bij: "het heeft Gode belijft door deselven^g (te weeten door ligten en volmaaktheden ofte *urimve thummim*) sijne klaare en volmaakte antwoorden te geeven an den hoogheijliger." Dog wat se geweest zijn, is onseker: men leest nergens dat God Mose heeft bevoolen deselven te maaken, veel weijniger hoe, of waar van deselven gemaakt zijn. Dit is altoos een bewijs, dat onse godsgelerden het niet en weeten; en dat het de Jooden mede so effen niet en weeten kan ook wel zijn. Maar sij seggen evenwel, schoon men 't so effen niet kan weeten, dat het veel glants hebbende gesteenten zijn geweest, welkers helderheijd en glants afscheen op eenige letters, alsoo sij al de letters des A.B.

^f Nametlijk in het boek des uijttojts, of 2 boek Mosis op het 28 hoofdstuk, het 30 afdeelsel.

^g De godsgelerden stellen dat daar, even al eens of God de heer werktuijgen, om door deselven antwoord te geeven, van nooden had. Sij letten niet eens, dat Gods oneijndigheijd daar door soude vermindert zijn, wanneer hij sprak door eenige werktuijgen, en ook dat het tegenstrijdig is tegen zijn Wesen. Maar hoe veel beter is mijn seggen, te weeten, dat het Moses belijft heeft, dat de hoogheijliger die soude gebruijken, om door deselve antwoord te geeven.

in a certain place and speak only there and not in another place, since speaking is human, as is being in a given place. And God being an eternal Being, there is no place in him for such actions as that he should speak, or has ever spoken with a human voice. One cannot imagine God speaking with a human voice unless one wanted to imagine him as a finite human being, with which imagination we would not do him justice.

The miraculous 'lights and perfections' from Scripture

Here I will have the Jews against me, and they will ask me: how about our 9
oracles, or lights and perfections? Were they also performed by people (as you say), when it says so often in Scripture that Being spoke? We say that it is all very inaccurate to say that God speaks, or that other spirits do if there are such things as spirits, which we have denied. Thus, nothing remains other than that it must have been done by people, as we indeed maintain. But do you yourselves know very well, O Jews! what the lights and perfections (*urimve thummim*) were? At least the Saved do not know it, because I find those words untranslated in Scripture,^f and in our Dutch translation I find in the margins (which is worth noting) these words: "It has pleased God to give his clear and perfect answers to the high priest through these"^g (that is, through lights and perfections or *urimve thummim*). But what they were is uncertain. One reads nowhere that God ordered Moses to make them, and even less what they were made of. This is at least proof that our theologians do not know it, and that the Jews do not know it either may well be the case. But they claim, although they cannot know it, that they were brightly shining precious stones whose light and brightness shone on certain letters. The letters

^f Namely in the book of Exodus, or the second book of Moses, chapter 28, verse 30.

^g The theologians claim this, as if God the Lord needed instruments to answer them. They do not see that it would mean a reduction of God's infinity, if he spoke through some instruments, and also that it is contrary to his essence, All the better, therefore, is my explanation, namely that it pleased Moses that the high priest should use them to give the answer through them.

op een vel geschreeven sijnde, tegen sik overstelde, op dat de stralen der gesteenten op eenige letters soudens schijnen, uijt welke hij dan een woord of meer woorden spelden of maakten, welke woorden dan inhielden den inhoud van 't geen gedaan of gelaaten moet worden, en ingeval het een dubbelsinnig woord of woorden waaren, so was die betekenis, welke de hoogheijliger^h, of de koning, of overste des volks (want nimant wierd anders daar mede begenadigt) wie het dan was, die raad vraagde, eerst in zijn gedagten kwam, de regte betekenis om te volgen. So dat die raadvraaging, mijns oordeels, vrij onvast ging. Ten anderen so konde de raadvraager altijd een antwoord krijgen na zijn begeerte (gelijk ik vastelijk sal beweerden, dat geschied is) wanneer hij slegts maar eens van te vooren agt genomen had op al de straalschietingen der steenen, met sik dus of so te wenden, waar de stralen op deese of geene letteren, die men dan hebben wilde, schieten mosten: en ist een dubbelsinnig woord, of van meer als een betekenis, de uijtlegging was, gelijk ik gesegt heb, bij den raadvraager self. Dat de ligten en volmaakheden, *urimve thummim*, geen glants hebbende gesteenten zijn geweest, gelijk de Joodsche meesters wel meenen, dunkt mij blijkt daar uijt, dat al de gesteenten, welken op de borstlap stonden tot twalef der hande toe genoemt worden, en de reijen hoe sij geset soudens worden, en dan staat 'er vorders: "Gij sult ook in den borstlap des gerigts de ligten en volmaakheden setten." Uijt die woorden kan men niet besluijten, dat het edel gesteenten zijn geweest, so dat mij dat gevoele der Joodsche meesters niet voldoet: en al wast, dat het al gesteenten waren geweest, en dat de antwoord geschied was door glants der steenen, so geschiede sij dog evenwel door konst en list der menschen.

De Joodse orakels waren een politieke uitvinding van Mozes

- 10 Nu sal ik ook nog wel eens seggen wat het geweest zijn na mijn gevoelen: het zijn misschien geweest werktuijgen om de stem (om dat 'er staat van spreken, te weeten raadvraaging en antwoordgeving) op een wonderlijke en vreemde wijze te veranderen, en sij zijn ligtelijk, ja sekerlijk van Mose (al staat 'er dat niet) uijtgevonden en bedagt. Hoe, de stem veranderen, sal ligt imant seggen, hoe komt dat hier te pas? Ja de stem veranderen, en dat om antwoord te geeven op de voorgestelde vraag. Segt

^h Op 't latijn *summus sacerdos*, op 't onduijts hooge priester.

of the alphabet were written down on a sheet and placed opposite, so that the rays of the stones could shine on several letters from which he would make out or spell one or more words which stated what had to be done or left undone. And if the word or words were ambiguous, then it was the meaning that first occurred to the high priest^h, or the king, or the leader of the people (because nobody else was chosen for this) or whoever it was who was asking for advice, that was the right meaning to follow. Therefore, that consultation, in my opinion, was rather unreliable. Secondly, the seeker of advice could always obtain the answer he desired (as I will strongly contend has happened) if he had but once previously paid attention to all the rays emanating from the stones, by positioning himself in such ways that the rays had to point to the particular letter that he wanted, and if it was an ambiguous word, or if there was more than one meaning, then, as I said, the interpretation was provided by the asker himself. That the lights and perfections, *urimve thummim*, were not shining stones, as the Jewish masters assumed, can be proven, in my opinion, by the fact that all the stones that were set on the breastplate, all twelve of them, were described, as well as the rows in which they should be arranged, and then it goes on to say: "You shall also place in the breastplate of the judgment the lights and perfections." One cannot be certain from those words that they must have been precious stones, so that this opinion of the Jewish masters does not satisfy me, and even if these had been precious stones and the answer had been given by the gleam of the stones, this still happened through the art and cunning of people.

The Jewish oracles were a political invention of Moses

Now I, too, will say what they were in my opinion. They may have been 10
 devices to change the voice (because it says there was speaking, namely asking advice and giving answers) in a miraculous and strange way, and they were probably, indeed surely, invented by Moses (even though it does not say so). Changing the voice, someone might ask, how does that apply here? Yes, changing the voice in order to answer the question posed.

^h In Latin *summus sacerdos*, in Dutch *high priest*.

men, wel wie sprak dan met die veranderde stem en gaf antwoord? De hoogheijliger, of de koning of de overste des volks, die moesten immers selfs de vraage van 's volks wegen voorstellen? Dat is waar: en sij gaven selfs ook an 't volk wederom de antwoord: en die vraag voorstelling is ligt aldus toegegaan.ⁱ Wanneer Moses, en na hem de andere oversten des volks, hooge en gewigtige saaken, die hij vreesde dat niet wel, wegens des volks onwetende hertnekkigheid uijtgevoert souden kunnen worden sonder een groote ansiennelijkheid, heerlijkheid en mogentheid des bevelhebbers, had bij der hand genomen, en bij sik selfs wel overlegt, so gaf hij het besluit tot uijtvoering des saaks an de hoogheijliger te kennen, en als dan stelde Moses (na hem de andere oversten des volks) het volk die saak voor, en met een dat men de mond des Heeren, als sijnde een hooge en gewigtige saak, soude raad vraagen: welke voorstelling dan geschiede van den hoogheijliger in de binnenste hutte, daar nimant mogt omtrent naderen op straffe van de dood. En een weijnig na de vraagvoorstelling gaf de hoogheijliger selver op een vreemde en wonderlijke wijze tot antwoord het geene hem belast was, en dat was dan de antwoord des Heeren, die niet mogt wedersprooken worden, alhoewel der het volk somtijds ook wel tegen gemort heeft. En dit is mijns oordeels de Godspraak der Jooden, die Moses als een wijs man, ervaren in alle weenschappen der Haeguptenaars, bij welken die Godspraak is geweest, onder dat volk heeft ingevoert, om daar door sijn besluijten uijt te voeren. Hoe soude het hem anders mogelijk sijn geweest een soo grooten onbesuijsden hoop van onwetende, hartnekkige, slaafsche menschen, welkers ruggen nog wel vereelt waren van der Haeguptenaars slaagen, te bestieren? Het had anders onmogelijk geweest, had hij niet in wijsheid en wetenschap hun alle overtreft, waar door hij tēkens wijselijk de anslagen, die tegen hem of sijn broeder bedagt wierden, wist vrugtelooos te maaken.

ⁱ Vraagd mij imant hoe weet gy dat altemaal so effen als of gij 'er bij waart geweest, of waar haalt gij dat vandaan, of waar hebt gij dat geleesen: die sij tot antwoord, dat ik dat vastelijk kan besluijten uijt de omstandigheden van de saak, gelijk die beschreeven staat. En ten anderen kan ik het daar vastelijk uijt besluijten, dat het so of omtrent op die wijze als de Jooden seggen, moet geweest sijn, en niet anders kan geweest sijn, om dat God, gelijk voor heen al gesegt is, een oneijndig Wesen sijnde niet kan verbeeld worden op een plaats te sijn, en daar te spreken met een mensche stem, ten sij men sik tegen God wil besondigen, dat men hem als iets eijndigs verbeeld. Vorders doet dat hier ook nog toe, dat die antwoord geevers noijt en konden agterhaalt worden; want als de saak niet kwam uijt te vallen na de gegevene antwoord, so seijden sij maar, dat het bijkwam om datter een sonde onder het volk was.

It may then be asked who it was that spoke with such a changed voice and gave the answer. The high priest, or the king or the leader of the people, because they had to ask the questions on behalf of the people? That is true, and they also answered the people again. And asking the questions went as follows.ⁱ Whenever Moses, and after him the leaders of the people, undertook weighty and important matters which he feared he could not carry out, because of the people's ignorant obstinacy, without the great authority, splendour and power of a commander, and had deliberated with himself, he communicated the decision to carry out the matter to the high priest, and then Moses (and after him, the other leaders of the people) proposed the matter to the people and, at the same time, that they should ask for advice from the mouth of the Lord since it was an important and weighty matter. This question was then presented by the high priest in the innermost hut, which nobody was allowed to approach on pain of death. Then, a little after asking the question, the high priest would answer in a strange and miraculous way what he had been ordered to answer, and that would be the answer of the Lord that was not to be contradicted, although the people occasionally grumbled at it. And this in my opinion is the oracle of the Jews, which Moses as a wise man, experienced in all the sciences of the Egyptians, where such oracles existed, introduced to these people in order to carry out his decisions. How else would it have been possible for him to govern such a large, rash group of ignorant, stubborn and slavish people whose backs still bore the calluses of the beatings of the Egyptians? It would have been impossible if he had not surpassed them all in wisdom and science, through which he succeeded time and again in rendering the attacks planned against him or his brother futile.

ⁱ If someone asks me, how do you know all these things as if you were there, or where do you get this from, or where did you read this, my answer would be that I can solidly determine it from the circumstances of the case as it is written down. And, secondly, I can decide on solid grounds that it must have been just, or almost the same, as the Jews said, and cannot have been any different, because God, as has been said earlier, as an infinite Being cannot be imagined to be in one place and to speak there with a human voice, unless one wishes to sin against God and imagine him as something finite. Furthermore, it also matters that the people providing the answers could never be held accountable, for if the matter did not turn out in line with the answer given, they would claim that it happened that way because there was sin among the people.

Een dubieuze voorspelling uit Richteren 20

- 11 Op dat ik weder tot de Godspraak kome, of mij imant tegen wierp, hoe de hoogheijliger wist wat geschieden soude? Die sij tot antwoord dat de saaken van groot belang, van welke men raad vraagde, so wel overlegt wierden, dat men niet twijffelde an een goede uijtslag, als se so in 't werk gestelt wierden. Daar bij so lees ik, dat het wel een kwaade uijtslag gehad heeft: gelijk doe de Israeliten, om een geschonde bijwif, die een hoer was, welke door de veelheid der manbekenning was t'ejnde kragt geraakt en gestorven, optoogen ten strijde tegen de Benjamiten, in welkers stad Gibeā het geschied was, dat de Israeliten vroegen an de Godspraak, wie van hun luijden eerst ten strijde soude optrekken?^j Waar op de

^j Sij vraagen hier niet, sullen wij optrekken, dewijl 't bij hen lieden al beslooten was om op te trekken, maar sij vraagen slegts, wie eerst optrekken sal: uijt welke vraagvoorstelling ik sekerlijk besluit, dat se daar in oneenig sijn geweest wie de eerste anval (gelijk in de leegers gemeenlijk geloot word, welke hoofd luijden de eerste anval in 't stormen of anders hebben sullen) om de spits af te bijten soude hebben, en daar in onder hun niet kunnende eens worden, so hebben se het aan de antwoord geeving gestelt. Hoe dat sulks toeging hebben wij een weijnig te vooren verhaalt.

Sij vraagen ook niet, wie sal eerst optrekken en winnen: want sij wel dagten, dat seven en twintig duisend man niet souden kunnen bestaan tegen vier maal honderd duisend man. Soud ik dese antwoord voor een goddelijke antwoord kunnen anneemen? Dat kan ik met geen reden sien, dat de God des vreedes, als een menschelijk krijgsoverste daar soude seggen: trekt op ten oorlog, en gij Juda trekt eerst op. Want in gevalle sij met de reden, dat is als met God, hadden te raade gegaan, sij souden niet als onbesuijsde en toornige menschen opgetrokken hebben om de anderen altemaal te vernielen. Maar God, of liever sij door de reden van God, souden wel gesegt hebben: het is, al ist een seer kwaade daad om een geschonde vrouw op te trekken met soo veel duisenden en te oorlogen, waar door veele arme weduwen en weesen worden gemaakt en 't land bedorven, gantsch niet raadsaam, wij sullen die daad wel op een andere wijze ter gelegener tijd eens kunnen straffen, nu sij op ons versoeck weijgeren de schuldigen te straffen, of aan ons over te geeven. Dan hadden se maar daar op moeten passen, dat se al Benjamiters voornamentlijk van die stad, die in 't land van de andere stammen kwamen, hadden bij de kop gevat en in de gevangenis gesmeeten, so lang tot dat die schuldigen overgelevert wierden, met dreijging dat se deselven souden doen straffen door 't geregte, indien sij die schuldigen niet kwaamen over te leveren. Ik twijffel niet of de schuldigen souden wel haast overgelevert, of de daad op een andere wijs verevent geworden sijn: en dat had met minder moeijten en sonder bloedstorting konnen geschieden. Altoos daar soude dan geen hondert duisend menschen om die hoer of dat geschonde bijwif sijn gesneuveld en bij na een geheele stam uijtgeroeijt geweest sijn.

Nog meer bespeur ik dat se met de reden niet te raad gegaan sijn, uijt die sotten en onbedagten eed die sij deden, van dat nimant sijn dogter an een Benjamiter soude geeven, en doe sij deselve gedaan hadden, berouwde hun deselve. Evenwel om die vervloekte eed niet te breeken bestaan sij nog een grooter dwaasheid, dat is sij verneemen in 't leger, wie niet opgetrokken is ten strijde. Men bevind dat die van Jabes in Gilead niet ten strijden waren opgetrokken. Doe pleegden sij wederom geen raad met de reden: want

A dubious prediction in Judges 20

To return to the oracles, if someone were to ask me how the high priest 11 knew what would happen, the answer would be that matters of great importance, about which one would seek advice, were so well deliberated that no one doubted a good outcome if they were carried out in that way. Moreover, I read that it did occasionally have a bad outcome, as when the Israelites, for the sake of a ravished concubine who was a whore and had reached the end of her powers owing to the number of men she had known and had died, went into battle against the Benjamites (in whose town Gibeon it had happened). The Israelites asked the oracle, who among them should first go into battle?^j To which the oracle answered: Judah

^j They do not ask here, shall we advance?, because it had already been decided by these people to advance, and they only asked who should advance first. From this way of asking the question, I can definitely decide that they were in disagreement about who would lead the first attack (it is common in the armies to draw lots to decide which captains will storm into the first attack or otherwise) and be the vanguard, and as they could not agree on this they put the question before an oracle. How such things happened we have just related.

They also do not ask who will advance first and win: because they surely thought that twenty-seven thousand men could not stand up against four hundred thousand men. Should I take this answer to be a divine answer? I cannot see any reason why the God of peace would say like a human army commander: go to war, and you, Judah, advance first. Because if they had consulted reason, that is, as if consulting God, they would not have advanced like rash, angry people in order to wholly destroy the others. God, or rather they through God's reason, would have said: as much as it is a very evil act to go to war with so many thousands over a violated woman, creating more poor widows and orphans and ruining the land, it is wholly inadvisable, and we shall eventually be able to punish the act in a different way now that they refuse our request to punish the guilty or hand them over to us. They should have taken action to capture and throw into jail all the Benjamites, especially from that town, who entered the land of the other tribes, until the guilty ones were handed over, with the threat that they would punish them through the courts if they did not show up with those who were guilty. I do not doubt that the guilty men would soon have been handed over or that the matter would have been evened up in some other way, and this could have happened with much less trouble and without bloodshed. Then, at least, there would not have been a hundred thousand people killed for that whore or ravished concubine, and almost a whole tribe destroyed.

It is even more noticeable that they did not consult with reason, from the foolish and unthinking oath that they swore, that nobody would give his daughter to a Benjamite, and for which, when they had sworn it, they were sorry. In order not to break that cursed vow, however, they acted even more foolishly, that is, they learn from the army who did not enter the battle. They find out that the men of Jabes in Gilead did not enter the battle. Then they committed another irrational act, for if they had consulted

Godspraak antwoorde: Juda voor eerst. En Juda eerst optrekkende word wel dapper geslaagen, so datter tweentwintig duijsend mannen dood bleeven. Ten tweedemaal word weder gevraagd, sal ik weder genaken ten strijde tegen mijn broeder? De Godspraak segt: trekt tegen hem op. Sij daar op wederom slag leeverende sijn wederom geslaagen, so datter wel agtien duijsend man dood bleef. Soud ik nu gelooven, of kunnen gelooven, dat die oneijndige en waaragtige God daar soude gesproken hebben met een menschen stem, en seggen, trekt op, en het volk dat hij gebied op te trekken word so deerlijk geslaagen? Wie kan die Godspraak van bedrieglijkheid en dubbelsinnigheid bevrijden? Nimant voorwaar. Sal men nu den waaren God bedrieglijkheid of dubbelsinnigheid toeschrijven? O ongerijmtheid al te groot! Wanneer imant iets vraagd, of hij dat doen sal, en daar word tegen hem gesegt, doet dat: sal die vraager dat niet verstaan t'sijnen voordeel? Immers voorseker; want de meening van sijn vraag is, of hij dat doen sal, en of het hem wel gelukken sal. Nu valt het kwaalijk uijt. Ten doet 'er niet toe, dat men soude willen bijbrengen, dat de Godspraak daar na seijde: trekt op, ik sal se in u hand geeven. Daar maakt men de tweede antwoord nog niet mede goed. Of soude God ook nog eerst lust gehad hebben om die agtien duijsend man te sien vernielen,^k en dat hij daarom die dubbelsinnige of liever bedriegelijke antwoord gegeeven heeft? Nog grooter ongerijmtheid. Men sal mij evenwel te gemoed voeren, en wederom seggen dat de Godspraak seijde:

indien sij geraadslaagt hadden met de reden, geen twijffel of sij souden hebben moeten seggen: siet daar die luiden sijn niet opgetrokken ten strijden, oversulks sijn die luiden vrij van den sotten eed die wij gedaan hebben, of wij kennen se vrij van onsen gedaanen eed; laaten de Benjamiters daar vrouwen vandaan haalen en alsoo wederom voortteelen, op dat die stam niet uijtsterft. Maar in plaats van dat, so senden sij terstond, sonder overleg, als woeste redeloose menschen (niet denkende, dat iets kwaads, of ten minsten iets daar sij na berouw van hebben, te belooven of sweeren te doen, kwaad is, en dat het nog kwaader is 't selve te willen volvoeren en in 't werk stellen) eenig krijgsvolk na Jabes in Gilead toe, die land en stad verwoesten en vernielen, en der selver inwoonders, om dat se niet nevens de andere te velde getrokken waren, brengen sij om door de scherpte des swaards, behalven vierhondert maagden die sij de Benjamiters geeven. Aan de sijde der Benjamiters was de eerste daad een boose daad: maar de tweede daad was nog wel tienmaal dwaaser daad, omdat sij sik stelden tegen hun meerder en magtiger; of sij mosten sik selfs seer op de sterkte en gelegentheid van hun land hebben betrouwt.

Is dat nu een Gods volk, dat is een redelijk volk? Het mag veel eerder sijn een sot volk, dat is een onredelijk volk. Dan so veel isser af, dat sij het selver seggen en schrijven, dat sij Gods volk sijn boven andere volkeren, dog dat en hebben se mij nog niet hooren seggen. Elk volk, gelijk men bij ondervinding weet, segt en schrijft en getuijgt van sik self altijd het beste en heerlijkste dat het kan bedenken.

^k Schrijven hem de Godsgeleerden toe mondeling te spreken, so mag ik hem ook wel toeschrijven te sien met lighaemelijke oogen.

shall go up first. And Judah going up first was defeated so badly that twenty-two thousand men were felled to the ground. The question was posed a second time: shall we again draw near to do battle against our brethren? The oracle says: Advance against them. They battled again and lost again so badly that eighteen thousand men lay dead. Should I now believe, or be able to believe, that an infinite and true God had then spoken in a human voice, and said: advance? And that the people he orders to do so are so badly beaten? Who can free that oracle of fraud and ambiguity? Nobody, I tell you. Should one attribute fraudulent or ambiguous tendencies to the true God? That is too preposterous! When someone asks if he should do something and he is told to do it, will the one who asks not then interpret it as being to his advantage? Of course, because the meaning of his question is whether he should do it and if he will succeed. In this case, the outcome is unfavourable. It is of no importance if one wishes to add that the oracle afterwards said: Go up, I will give them into your hand. That still does not make up for the second answer. Or did God desire to see those eighteen thousand men destroyed first,^k and that is why he gave the ambiguous, or rather treacherous, answer? That is even more preposterous. But some people will object to this, and repeat that the oracle said: I will give them into

reason they would undoubtedly have had to say: see there the people who did not enter the battle; those people are therefore free from the foolish oath we took, or we know them to be free from the oath we took. Let the Benjamites get their women there and procreate again so that that tribe does not die out. Instead, without any negotiation, like uncivilised, unreasonable people (not thinking that promising or swearing something evil, or something they feel sorry about, is bad, and that it is even worse to want to fulfil it and make it a reality) they immediately send some fighters to Jabes in Gilead who destroy and ravage the land and the city and kill the inhabitants, because they had not joined the battlefield with the others, apart from four hundred virgins whom they give to the Benjamites. On the part of the Benjamites, the first act was an evil act, but the second act was ten times more foolish, because they opposed their superiors in number and power, or they must have trusted very much to the strength and position of their country.

Now, are they one of God's peoples, that is, a reasonable people? It seems more like a foolish people, that is, an unreasonable people. This much is clear, that they themselves say and write that they are God's people above all other people, but they have not heard me say that yet. Every people, as one knows from experience, always says and writes and testifies of itself the best and most splendid things it can imagine.

^k If the theologians claim he can speak with a mouth, then I am permitted to claim that he can see with physical eyes.

Ik sal se in u hand geeven, 't welk so veel gesegt is als gij sult se overwinnen. Wat swaargheijd wasser veel, om dat niet te kunnen seggen, dewijl se nog sterk waaren driemaal honder duijsend en t'sestig duijsend man, en dat maar tegen seven en twintig duijsend man? Dat was immers oogschijnlijk, dat de meeste hoop met de overwinning soude gaan strijken: dat was dan immers sulken groote of wonderlijken voorsegging niet.

- 12 Maar laat ons sien wat in de grondtaal staat: "Trekt op, want morgen sal ik hem in uwe hand geeven." Is dat doe 's anderen daags geschied? Neen 't, bijgevolg is die antwoordgeeving voor so veel valsch. Of ten allerminsten het woord *machar*, morgen, en betekend daar niet effen den anderen volgenden dag, maar een onbepaalde volgende tijd, dat is so veel als of 'er geseijd wierd: wanneer ik se in u hand geev, so sal ik se hier na in u hand geeven; of alst hier namaals geschied, dat ik se in u hand geev, so salt geschieden, dat ik se in u hand geev. Bijgevolg, al wederom dubbelsinnig. Wat sekerheijd is daar in, of kan daar in zijn, als morgen niet effen den anderen volgenden dag betekent? Geen sekerheijd voorwaar, als wanneer iets geschied, so salt geschieden. In 't duijts isser ook so een spreekwoord. Morgen: dat is een onbegreepe toekomstende dag. Wat is nu van sodaanigen voorsegging die geen sekere, maar een onbepaalde toekomstende tijd in sik begrijpt? Die kan men immers van geen dubbelsinnigheijd bevrijden. En so zijn se meest allemaal.
- 13 Mij sal evenwel tegengeworpen worden, dat se de overwinning niet konde bekomen voor en al eer sij optrokken ten strijde, en dat geschiede eerst, gelijk 'er staat, an den derden dag ofte ten derden dage, bijgevolg konde se ook eer de overwinning niet bekomen. Ik sta toe, dat se de overwinning eer niet konden verkrijgen voor en al eer sij gestreeden hadden; en ik sta toe, dat se in 't strijden de overwinning gekregen hebben. Ik kan evenwel niet sien, dat dat veel tegen mij doet, of dat daar door weg genomen word, dat het woord *morgen* geen onbegrepe volgende tijd soude zijn: want had het een vaste betekenis van den anderen volgenden dag gehad, en dat het een Godspraak of liever een Godsbevel was, dat stip most nagekomen worden: so hadden se ook des anderen dags moeten strijden en winnen sonder uijtstel: of andersins in geval sij (des anderen daags niet optrekkende, gelijk niet optrokken) wederom waren geslaagen geworden, sij en souden de Godspraak van onwaarheijd niet hebben kunnen beschuldigen, om dat se even des anderen dags niet waren opgetrokken, gelijk de antwoord was. Maar nu vraagen sij de Godspraak of sij sullen optrekken, die antwoord: trekt op, want morgen sal ik hem in uwe

your hand, which means as much as you will win. What difficulty was there in being able to say so, since they were still three hundred and sixty thousand men strong, and that against just twenty-seven thousand men? It was always likely that the largest group would end up winning. It was, after all, not such a great or miraculous prediction.

But let us see what it says in the original language: "Advance, for tomorrow I will give them into your hand." Did that happen the next day? No, and as a consequence the answer given was to that extent false. Or at least the word *machar*, tomorrow, and if that does not mean right the following day, but an unspecified future time, then it is as much as if to say: when I give them into your hand, then I shall give them into your hand. Or, if it happens hereafter that I give them into your hand, it will happen that I give them into your hand. Therefore, ambiguous again. What certainty is there, or can there be in it, if tomorrow does not mean right the next day? No certainty at all but that when something happens it will happen. In Dutch, there is an expression for this: Tomorrow is an unspecified day in the future. What is such a prediction that is to be applied not to a definite but to an unspecified future time? One cannot free it of ambiguity, and the same is true of almost all of them.

People will object and say to me that they could not be victorious before they went into battle, and that that only happened, as it says, on the third day or by the third day, and as a consequence they could not become victorious earlier. I admit that they could not have gained victory before doing battle, and I admit that doing battle brought them their victory. However, I cannot see that this says much against me or that it disproves that the word *tomorrow* means an unspecified future time, for if it had the fixed meaning of the very next day and it was an oracle, or rather an order from God, that had to be followed to the letter, then they should have fought the next day and been victorious right away. Otherwise in the event that they (not going into battle the next day, as indeed they did not) were defeated again, they would not have been able to accuse the oracle of untruth, because they did not go into battle the very next day, as was the answer. Here, they ask the oracle if they should go up and the answer is: Go up, for tomorrow I will give them into your hand. And they

hand geeven: en men trekt op, maar eerst den derden dag daar na. Een groot teeken, dat se het self so genomen hebben, als wij het uitleggen, te weeten voor een onbegrepe nakomende tijd, bijgevolg onseker.

- 14 Maar wat is nu de oorsaak geweest van de twee nederlaagen? Na mijn oordeel de onvoorsigtigheid, dat is, dat een gedeelte des leegers sonder goed beleid steunende slegts op de groote meenigte, op den vijand beter op zijn voordeel leggende, zijn aangevallen, en niet so wel van den vijand kunnende afkomen, als zij der hadden kunnen ankomen, zijn deerlijk geslaagen: want dese twee eerste strijden zijn geen algemeene veldslagen, soo 't blijkt geweest, maar alleenlijk schermutselingen, om den vijand, gelijk dat dikwijls geschied, uijt te lokken uijt zijn sterkte of voordeel; en dat zij de vijand schielijk uijtvallende, met al te grooten wanschik zijn afgeweken, waar door 'er so veel zijn gesneuveld, en de overige in 't groote leger gekomen. Als een leger, of een gedeelte eens legers, of bende krijgsvolk, ontschaart raakt, en in wanschik komt, dan ist gedaan met so een leger, of een gedeelte eens legers, of hoop krijgsvolk. Dat se de derde maal de overwinning kreegen, was om dat se meerder voorsigtigheid gebruikten, als zij de voorige reizen gedaan hadden. Want hebbende de Godspraak gevraagd, of zij wederom soudent optrekken, so antwoorde¹ die dat se (gelijk ik gesegt hebbe) soudent optrekken, en dat de Benjamiten morgen in hun hand gegeeven soudent worden. Maar verlaaten sik de Israeliten daar wel op? Na dat ik uijt de saaks beschrijving sie en bemerk, neen. Maar in plaats van 's anderen dags op te trekken, so bedenken zij des anderen en des volgenden dags allerlei krijgslisten, en bestellen agterlaagen tegen dat zij willen optrekken, om den vijand van agteren, wanneer hij uijt zijn voordeel en geleding door een geveijnsde vlugt soude gelokt zijn, te overvallen, en om daar door sekerlijk de overwinning te bekomen, gelijk zij se daar door ook bekomen hebben. Want zij hadden doe de Benjamiters van agteren en van vooren omringt en beset, en wel meer als dertien man tegen een sijnde, wast geen wonder, dat zij de overwinning kreegen.

¹ Dese antwoord, "Trekt op, want morgen" (dat is in 't toekomende, verstaar daar onder als gij kloekelijk vegt) "sal ik hem in u hand geeven", dat is dan sult gij overwinnen, agte ik maar het seggen eens dapperen krijgsoverste gelijk, die zijn volk anmoedigende ten strijde segt, tsaa kloeke strijdbare mannen, trekt op en strijd vroomelijk: indien gij vroomelijk strijd en kloekelijk anvalt, en u wel geslooten digt bij een houd, gelijk als ik u gesegt heb, so sullen wij overwinnen en met de segen gaan strijken. En dat geschied ook wel meenigmaal; dan het tegendeel gebeurt ook wel.

do go up, but only on the third day, a clear sign that they themselves took it as we explained it, that is, as an unspecified future time, and therefore uncertain.

But what was the cause of these two defeats? In my opinion, care- 14
lessness. That is, that part of the army, without sound policy but solely relying on their great number, attacked the enemy who better looked after their advantages, and not being able to get away from the enemy as easily as they had come close to them, they were badly beaten. For these two battles were no full-scale field battles, as it turns out, but only skirmishes to lure the enemy away from their strong or advantageous position, as often happens. And that they withdrew from the rapidly advancing enemy in too much disorder, so that many died and the others returned to the larger army. If an army, or part of an army, or group of fighters, becomes disorganised and in disarray, then such an army, or part of an army, or group of fighters is doomed. That they were victorious the third time was because they were more careful than in their previous exploits. For having asked the oracle if they should go up again, it answered¹ that they (as I said) should go up and that the Benjamites would be given into their hands tomorrow. But do the Israelites trust this? When I look at the description of the matter, I think not. Instead of going up the next day, they spend the following day and the day after that thinking up all sorts of strategies. And they planned an ambush by drawing up in order to attack the enemy from behind once he had been lured out of his advantageous position by a false retreat, in order to gain a sure victory, as indeed they did. For they had surrounded the Benjamites in front and behind and set upon them with over thirteen men against one, so that it was no wonder they were victorious.

¹ This answer, "Advance, because tomorrow" (that is, in the future, following which the words 'if you fight bravely' should be understood) "I shall give him into your hand", that is, then you will conquer, I regard as merely what a brave military commander says when he encourages his people before the battle by saying, well now, brave, strong men, advance and fight valiantly. If you fight valiantly and attack bravely and stay together in close formation as I told you, then we shall win and be victorious. And that often happens. But then so does the contrary.

De verschillen tussen de heidense en Joodse orakels

- 15 Uijt al 't geen wij verhaalt hebben blijkt klaar, dat de Godspraak der Jooden mede geschied is door menschen, en dat se om die oorsaak, bij mij verhaalt, is uijtgevonden. Het onderscheid tusschen de Joodsche en heijdensche Godspraaken is geweest, dat bij de Joodsche Godspraak geen vreemde volkeren kwaamen, of toegelaaten wierden iets te vraagen; of de vreemde volkeren wisten ook van de Joodsche Godspraak niet, want sij die seer geheim hielden, ja self ieder van de Jooden mogt de Godspraak niet aanspreken, uijt vrees dat de gemeene man het mogte gewaar worden: dat moest alleen maar den hoogheijliger, of koning, doen, die kreeg dan antwoord, of liever (gelijk wij gesegt hebben) die gaf dan antwoord. Ook en geschiede de Joodsche Godspraak niet winsts halven gelijk de heijdensche: maar alleen tot gemeene best van de Joodsche staat. Bij de heijdensche godspraaken kwam een ijder ('t sij van wat volk dat hij was) die maar wat veel had weg te schenken, om te vraagen, en een ijder kreeg ook antwoord.

In hoeverre zijn de Tien Geboden van Mozes?

- 16 De Jooden sullen mij al wederom wel tegen werpen, wat van de wetgeving is, of die niet van God de heer an Mose gegeven is, en of God de heer doe niet met Mose gesproken heeft? Wat angaat de wet selve, die

The differences between the heathen and Jewish oracles

It is clear from all we have related that the oracles of the Jews were also 15
instigated by people and that they were invented for the reason I said. The
difference between the Jewish and the heathen oracles was that no foreign
people came or were allowed near the Jewish oracle to ask something. Or
foreign peoples did not know of the Jewish oracle because it was kept
very secret, indeed not even every Jew was allowed to consult the oracle
for fear that the common man would find out the truth. That was only
for the high priest or king to do, and it was he who received an answer, or
rather (as we said) who then gave an answer. The Jewish oracles also did
not occur for profit like the heathen ones, but for the common good of
the Jewish state. Everyone (no matter what people they came from) who
had much to give away came to the heathen oracles to ask, and everyone
received an answer.

To what extent do the Ten Commandments come from Moses?

The Jews will again argue against me: what about the giving of the law, 16
was it not given by God our Lord to Moses, and did not God our Lord
speak to Moses? As far as the law itself is concerned, it is good and

is goed en redelijk,^m dat is op reden steunende en gegrond, en oversulks goddelijk, en al 't geen goddelijk is, is van God: bijgevolg is de wet ook van God. Maar wat angaat de uijterlijke wetgeving, en die toestel omtrent de wetgeving, die is niet van God gedaan, maar van Mose. Want men moet sik niet inbeelden, dat God daar op den berg bij Mose was, en met hem sprak en met zijn vinger de wet op die twee steene tafelen schreef, gelijk 'er staat, en andere bedrijven meer die daar staan. Dat zijn immers bedrijven, die in een oneijndige God niet kunnen vallen; God de heer heeft immers geen vingers om te schrijven, geen mond om te spreken, enz. of gij Jooden moest mij bewijzen, dat het oneijndig, onveranderlijk Wesen Gods veranderlijk was en allerlei gedaanten konde anneemen, of dat het oneijndig of onveranderlijk Wesen Gods also op alle plaatsen verspreid was of konde zijn, dat het nogtans geheel was, of konde zijn, in alle besondere plaatsen: 't welk gij lieden, als strijdende tegen de reden, in eeuwigheid niet sult kunnen doen.

- 17 Wij hebben gesegt, dat de wet van God is, dat is, Mose heeft door zijn wijsheid en reden waar mede hij van God is begaafd geweest de wet bedagt. Wil imand der Jooden seggen, heeft Mose de wet bedagt, hoe kan men dan seggen, dat se van God is? De vraag is wederom, of hij die wijsheid en reden, waar door hij de wet bedagt heeft, van sik selfs had, dan of se hem van God zijn ingegeven? Segt gij van God zijn

^m Maar men sou se nog wel wat kunnen verbeeteren, want daar gebreekt nog wel wat aan. Indien sik imant hier over verwondert, en agt het als verwaantheid so te spreken om een goddelijke wet te verbeteren: die vraag ik eens, of 'er na een, die eenige goede en redelijke, bij gevolg goddelijke dingen bedagt en beschreeven heeft, niet wel een ander gekomen is, welke bij die goede dingen nog iets bij bedagt heeft, 't welk een weijnig strekte tot verbetering van de eerste dingen. Neen kunt gij niet seggen, of gij soud Gods magt daar in bepaalen, dat hij eens een mensch had te bedenken gegeeven so veel, dat hij na aan een ander niet meer konde geeven te bedenken, 't welk seer ongerijmt is van God te seggen. Segt gij ja, gelijk het ook in der daad is, wat verwaantheid ist dan? Dewijl wij weeten, dat God zijn gaaven sonderling geeft, en dat hij 't an een niet al geeft, maar dat hij de een verligt het begin van een saak uijt te vinden, een ander weer so veer verligt om die te voltoijen. Om daar van de waarheid te toonen, dat men se wel wat verbeteren en vermeederen kan, sal ik hier na eens een wet uijt Mosis wet en geboden, en andere plaatsen der h. schrift getrokken, en uijt de goddelijke reden voorts vervult, maaken. Vorders so en heeft Moses al die wetten niet eerst bedagt, maar of eenige of de meeste heeft hij van de kommerlanders of Aegyptenaars ontleent. Vraagd imant waar uijt ik dit weet? Daar uijt weet ik het, om dat het onmogelijk is, dat een gemeenschap van volk in een land of stand kan tsaamen wonen, sonder de meeste van die wetten onderling te onderhouden. Het is ook genoeg af te neemen uijt de vlugt van Moses uijt Haeguppeland, doe hij de doodslag gedaan had: haddender geen wetten geweest, hij had niet behoeven te vlugten.

reasonable,^m based on reason and well-founded, and therefore divine, and everything divine is of God; so the law is also of God. But as for the external law-giving, and the apparatus surrounding the law-giving, that was not done by God but by Moses. For one should not imagine that God was there on the mountain with Moses, and talked to him and wrote the law with his finger on the two stone tablets, as it says, and the other actions that are written there. Those are actions that are incompatible with an infinite God, for God the Lord has no fingers to write with and no mouth to speak with etc., or you Jews would have to prove to me that the infinite, unchanging essence of God could change and take on all kinds of shapes, or that the infinite, unchanging essence of God were, or could be, everywhere in such a way that it could still be whole in all particular places, which you people, as it is opposed to reason, will not be able to do for all eternity.

We have said that the law comes from God, that is, Moses devised the law through his wisdom and the reason with which God had endowed him. Perhaps someone among the Jews wants to ask, if Moses devised the law, then how can one say that it is from God? The question is rather whether the wisdom and reason through which he devised the law were his own or were given to him by God. If you say that God inspired him, 17

^m Although it could still be somewhat improved, since there is quite a bit lacking. If someone is surprised at this and considers it conceited to speak of improving a divine law, I shall ask him, has there not, after one person who thought of and wrote about some good and reasonable and, as a consequence, divine things, come another who thought of something else to add to these good things, which slightly improved these first things? You cannot say no, or you would limit God's power, in that he once gave one person so much to think up that he could not give anyone after him anything else to think up, which is absurd to say about God. If you say yes, as is indeed the case, then what arrogance is that? For we know that God bestows his gifts exceptionally and that he does not give all to one person, but that he enlightens one to discover the beginning of a matter and sufficiently enlightens another to complete it. To show that it is true that one can somewhat improve and extend them, I shall afterwards devise a law taken from Moses' law and commandments, and other places of the holy scriptures, and filled by divine reason. Furthermore, Moses was not the first to think up all these laws, but some or most he derived from the Egyptians. If someone asks me how I know this, I know it because it is impossible for a community of people to live together in a country or state without respecting most of the laws among themselves. It is also clear from the flight of Moses from Egypt, when he had killed there. If there had not been laws, he would not have had to flee.

se hem ingegeven,¹ so ist immers genoeg bewezen, dat de wet van God is: want al het geen wij goeds bedenken, heeft zijn oorsprong van God. Dat hij se van sik selfs gehad heeft kan men niet seggen, dan soude God niet alles in allen zijn; want dan soude Moses iets gehad hebben 't welk onafhankelijk was van God, dat seer ongerijmt is. Maar al die uijterlijke omstandigheden omtrent het geeven van de wet gebruikt kan men niet seggen wijsheid of reden te zijn; want dat zijn maar uijterlijke bedrijven van Mose geweest, die den inhoud der geboden niet raakten, en van Mose (die om dies wille ook, om daar in niet bespied te worden, op lijfsstraf verbood den berg te genaaken) alleen maar zijn gedaan, om een ansienelijkheid, heerlijkheid en mogentheid des wetgeeevers te toonen, die hij veijnsde niet te zijn, en nogtans selfs was, vreesende dat ingeval hij maar tot dat slaafsche volk gesegt had: na dese wetten, welke ik door de wijsheid Gods, die in mij is, bedagt heb, sult gij lieden leeven, dat se als dan deselve so wel niet soude hebben willen anneemen, en so hoogwaardig agten, als se waarelijk te agten zijn, en elk van de Oudste des volks soude gedagt hebben, wij kunnen ook wel wetten maaken: daar ik wel bespeuren kan, dat ser niet wijs genoeg toe souden geweest zijn, en ook niet heel wel souden hebben kunnen overeen komen, en dat soude dan tweedragt gebaart hebben, tot nadeel van hun eijgen selfs.

In hoeverre was Mozes een bedrieger?

- 18 Maar of nu imant seijde, hier schijnen dan de Godvrugtige bedriege-rijenⁿ, gelijk se de godsgeleerden noemen, heur oorsprong wel vandaan genomen te hebben: mag men die wel gebruiken, of mag men eenige bedriege-rij, die niet tot nadeel, maar tot voordeel des volks strekt, wel gebruiken? En was het Mose wel geoorloft sodaanige bedriege-rij in 't werk te stellen? Voor eerst seg ik, dat geen bedriege-rij kan godvrugtig genoemd worden: want bedriege-rij is ongerechtigheid of sonde, bijgevolg soud'er godvrugtige ongerechtigheid of sonde kunnen zijn, 't welk bij mij een tegenspreeking is. Ten anderen hebben de geestelijken veel godvrug-tige bedriege-rijen, onder welken ook wel de voornaamsten zijn die, waar

ⁿ In 't latijn *piae fraudes*, welke eijgentlijk zijn eenige valsche wijsmaakingen, die de geestelijken het volk als geloofsleerstukken tot des selfs beste en behoudenis (so sij seggen) wijsmaaken en doen gelooven; maar de Roomsche geestelijken trekken die nu vrij wat verre, als 't blijkt uijt mijn verhaal.

¹ Segt gij van God zijn se hem ingegeven not in A.

it is sufficiently proven that the law is the law of God. For everything good that we think of has its origins in God. That he had it from himself one could not say, for then God would not be all in everything, for then Moses would have had something that was independent of God, which is preposterous. But all the external circumstances used in presenting the law cannot be said to be wisdom or reason, for they were just the outward behaviour of Moses which did not touch the contents of the commandments, and were only performed by Moses (who therefore, so as not to be observed there, forbade people to come near the mountain on pain of corporal punishment) to show the importance, splendour and power of the legislator, whom he pretended not to be, but nevertheless was, fearing that if he had merely said to the enslaved people, “you must live according to these laws I have devised through the wisdom of God that is in me”, they would not want to accept them and esteem them as highly as they truly should be esteemed, and that each of the leaders of the people would have thought, we can make laws as well. I can easily see that they would not have been sufficiently wise for that, and also that they may well not have been able to agree, and that would have brought division to their own disadvantage.

To what extent was Moses a fraud?

Someone might now say that the pious fraudsⁿ, as the theologians call them, would seem to have their origin here. Is one justified in making use of them, and is it allowed to use any deception that is not to the people's disadvantage, but to their advantage? And was Moses justified in committing such a fraud? First of all, I tell you that no fraud can be called pious, because fraud is an injustice or sin, so as a consequence it would be possible to have pious injustice or pious sin, which is a contradiction to me. Secondly, the clergy have come up with many pious frauds, among which the most important are those by which they keep

ⁿ In Latin, *piae fraudes*, which are actually some false teachings that the clergy try to make the people believe as articles of faith for their own good and salvation (as they say). But the Roman Catholic clergy now take this a bit too far, as my story proves.

door sij het gemeene volk in onweetenheijd en groote bijgeloovigheijd houden: daar onder sijn ook de ophitsing van vrienden tegen vrienden, ouders tegen kinderen,^o kinderen tegen ouders, ja burgers tegen burgers, en burgers tegen overheden, en overheden tegen burgers, en veel andere kwaade vonden meer, en dat onder deksel van Godsdienst, met imant voor ketter te verklaaren, gelijk tot veel maalen geschied is, en nog wel geschied, voornamentlijk onder de Roomsche geestelijken, die daar grouwelijk mede besmet sijn. De geestelijken van de herstelde Godsdienst hebben altemet mede al eenige proeven daar van gegeven, van dat hen lieden dat mede wel soude behaagen, was maar hun magt wat grooter. Welke allen niet alleen sijn godvrugtige bedriegerijen, maar ook snoode en vervloekte schelmerijen, waardig om geweert te worden. En ben derhalven ook van gevoelen, dat geen godsgelerden eenige godvrugtige gelijk men se noemt bedriegerijen, al schijnen se eenig nut ofte voordeel te sullen doen, mogen gebruiken. Want God heeft nimants bedriegerijen of loogens van doen, om daar door verheerlijkt te worden: die God wil verheerlijken en groot maaken, moet het selve door de waarheid doen, want God niet angenamer is als de waarheid. Daar en boven zoeken de godsgelerden in der daad maar hun eijgen voordeel en grootsheid meer dan de behoudenis des volks.

*Mozes' bedrog was niet godsdienstig,
maar had een politieke functie*

- 19 Ten derden wat Mose belangt, die moet men anmerken als een overheijd en staatsman: dat die met een verbloemde wijs van insetting eenige wetten, welken men sien kan en bespeuren, dat se niet anders als tot 's volks onderlinge welstant strekten, heeft ingevoerd, daar kan men nog eenig nut in sien, te meer dewijl die verbloemde wijs van insetting niet raakten de welstand des volks, overmits die bestaat in 't nakomen der wetten, maar alleen de heerlijkheid en mogentheid eens wetgeevers wierd daar door te kennen gegeven of vertoont van Mose. So dat dat heel van een anderen aart is, het doen eener overheijd in 't gebruiken van eenige uijterlijke omstandigheden omtrent het stellen van de wetten, na welken men leeven moet tot onderlinge welstant (want de uijterlijke

^o Ik heb daar ondervinding van, ik ken dat kruijd, ik weet dat het de waarheid is; maar ik hoop dat het God de heere en de overheijd eens haast sal verdrieten.

the common people ignorant and highly superstitious. These include setting friends against friends, parents against children,^o children against parents, an even citizens against citizens, citizens against government, and governments against citizens, and many other evil inventions, made under the cover of religion, through calling someone a heretic, as has happened many times and is still happening, mainly among the Roman Catholic clergy who are gruesomely infected with this. The clergy of the Reformed church have also shown us some proof that it would please them, if only they had more power. All such things are not only pious frauds but also mean and damned crimes worthy of being forbidden. Thus, I also feel that no theologians should be allowed to use what are called pious frauds, even if they seem to be of some use or advantage, because God does not need the fraud or lies of anyone in order to be worshipped. Those who want to praise and glorify God have to do so with the truth, because nothing pleases God more than truth. Moreover, the theologians do indeed only seek their own advantage and greatness rather than the salvation of the people.

Moses' fraud was not religious but political

Thirdly, as far as Moses is concerned, he has to be considered as a ruler 19 and a statesman. That, in a surreptitious manner, he introduced some laws that can only be seen to have made the people prosper, can be regarded as beneficial, especially since the surreptitious manner in which they were introduced did not affect the welfare of the people, as far as that consists in obeying the laws. Rather, Moses merely displayed and indicated the magnificence and power of a legislator by it. Thus, the actions of a government in making use of some external circumstances surrounding the establishment of laws that have to be obeyed in order to prosper are of a completely different nature (because the external

^o I have experience of that, I know that sort, and I know it is the truth. But I hope that God the Lord and the government will soon get weary of it.

omstandigheden, die, so haast als se vertoont zijn, weg zijn, en worden het volk niet vertoont om na te leven), als de daaden der geestelijken in 't leeren van 't volk, waar tegen zij seggen, doet dit en dan sult gij dat krijgen tot een loon, en zij weeten voor 's hands wel dat het niet waar is, 't welk de geestelijken niet vrij staat te doen. Want Aaron, alhoewel de opperste der geestelijken, vermogt geen wetten, 't zij geestelijke of staatsche wetten, of insettingen in te stellen, gelijk wij gesegt hebben, veel min eenige bedriegerijen te plegen: maar Mose gav wetten, so wel geestelijken als staatschen, en stelde insettingen in. So vermogen ook nu de geestelijken geen geestelijke wetten te maaken, veel min staatschen: overmits zij die magt om wetten te maaken nog van God nog van 't volk hebben ontfangen. Maar de overheden, wettig van 't volk daar toe gemagtigt, stellen, of moeten stellen wetten^p tot ruste des volks en welstands des lands. En van de geestelijke wetten zijn de geestelijken¹ uijtroeppers, en maar verkondigers, of leeraars, om het gemeene volk die wetten bekend te maaken, gelijk wij voorheen getoont hebben. Dieshalven

^p Onder de wetten die tot ruste des volks en welstand des lands behooren, zijn ook begrepen de geestelijke wetten: oversulks behoorden de landoverheden niet alleen ervaren te zijn in staats saaken, maar ook in de waare Godsgeleerdheid, en in de waereldswijsheid behoorden zij uijstekende te zijn, selfs boven de leeraars. Of ten minsten behoorden zij eenige staatsche luijden (dog men vind'er weijnig) die daar in seer, ja boven de leeraars selfs ervaren waren, tot raadsluijden te neemen in 't stellen van geestelijke wetten of insettingen, en niet de geestelijken. Want daar door komt het, dat zij overheden geduurig eeniger maaten ahangig zijn en blijven van de geestelijken; en zij en konnen daar ook niet van verlost worden, tensij dat se sodaanige middelen als ik voorheen gesegt heb in 't werk stellen.

¹ A godsgeleerden.

circumstances disappear as soon as they are presented and are not shown to the people to follow) from the actions of the clergy in teaching the people when they tell them, “do this and you will receive that as a reward,” and knowing beforehand that this is untrue, something that the clergy are not at liberty to do. For Aaron, although the highest of the clergy, did not have the power to introduce either church or state laws or ordinances, as we said, much less to commit any fraud, but Moses gave laws, both spiritual and state laws, and introduced ordinances. Likewise the clergy now are not able to make spiritual laws, and even less state laws, because they received the power to make laws neither from God nor from the people. Governments, however, legally empowered by the people to do so, lay down or must lay down the laws^P to bring peace to the people and prosperity to the country. Of the spiritual laws, the clergy are merely the messengers, preachers or teachers who make the common people familiar with the laws, as we have shown before. Therefore, it is an abuse

^P Among the laws relating to the peace of the people and the prosperity of the nation are also the spiritual laws. Therefore, the governments of countries must not only be experienced in the affairs of the state, but also in true theology, and they ought to excel in philosophy, even surpassing the teachers. Or at least, they ought to appoint some statesmen as councillors who are very experienced in this, more so than the teachers (although few are to be found) in laying down spiritual laws or regulations, and not the clergy. For this causes governments to be and remain to some extent dependent on the clergy and they cannot free themselves of this unless they use such means as I mentioned above.

ist een misbruijkte magt^q of enkel geweldpleeging van de Roomsche geestelijken, daar se maar zijn of moeten zijn verkondigers van de wetten tot dienst van de gemeente, dat se sik selven boven de overheijd stellen, en de overheijd door snood bedrog de magt onttrekken, en 't volk nog wijs maaken, dat se die magt, waar door se so veel grouwelen bedreeven hebben, wettelijk besitten, en van God hebben ontvangen, 't welk een seer groote loogen is.

Maar redelijke mensen hebben geen bedrog nodig

- 20 Wij hebben gesegt, dat Mose doe maar heeft verstrekt om een magtig wetgeever te vertoonen, en vorders niet; want zijn wetten goed en noodsaakelijk onder so een grooten hoop volks waren, en dat wij 'er voor so veel eenig nut in hebben kunnen sien. Maar eer de godsgelerden of andere dit tot hun voordeel soude trekken (alhoewel se met regt niet kunnen) so willen wij Moses doen liever misprijsen en tegenspreken, en seggen dat Moses maar opentlijk moest gesegt hebben: dese wetten, welken ik door goddelijke wijsheid bedagt heb, en welken ik weet, dat

^q Het is voor seker dat de Roomsche geestelijken die misbruijkte magt en overvloed van rijkheden en goederen, welken sij besitten, hebben verkreegen daar door, dat de waereldsche vorsten en overheden onkundig en ongeleert zijn geweest in de waare kennisse Gods en waereldswijsheid. Want sij onwetende sijnde van hunne magt, hoe veer sik die uijtsprekte, en ongeleerd sijnde in die dingen welke mede onder hunne magt begreepen waren, en verschillen voorvallende waar van sij niet wisten te oordeelen, hebben ('t welk een groote misslag was) met de geestelijken te raade gegaan, welke daar stout op wordende, hebben allengskens sik ook bemoeijt met allerlei saaken onder voorwendsel van Godsdienst, en gesogt ('t welk hun ook gelukt is) boven ieder een 't gesag te hebben.

Het bewijs hier van kan elk een, die met verstand en opmerking de geschiedenissen, welken uijt saake van Godsdienst voorgevallen zijn, naleest, hebben. Een geschiedenis sal ik verhaalen, die mijns oordeels daar blijk van geeft. In geval die vorst, welke van 't Roomsche opperhoofd met de voeten op de nek getreden en nog schamper toegesproken wierd, de wijsheid en wetenschap die hij had behooren te hebben, had gehad, hem soude niet wedervaaren hebben 't geen hem wedervoer; maar onwetende sijnde in zijn regt, en ongeleert, gelijk se meest alle zijn, in die dingen die hij mede¹ behoorde te weten, en ook bijgeloovig, heeft daar door zijn regt en magt ten deele verlooren, gelijk 'er wel meer waereldsche vorsten en overheden door de Roomsche geestelijken hun regt en magt in veele dingen zijn kwijt geraakt (want de onwetende word in zijn regt dikwijls verkort), waar door de geestelijken so groot en magtig zijn geworden, dat se hun doen als goden aanbidden. En dat selve sal tot so lang wel duuren, als twe of drie waereldsche vorsten van de Roomsche godsdienst wijs en de oogen geopent worden, so dat se uijt hunne eijgen oogen sullen kunnen sien, en met hun eijgen verstand oordeelen.

¹ mede not in A.

of power⁹ or a mere act of violence by the Roman Catholic clergy, when they are or should be just the preachers of the laws in the service of the community, that they place themselves above the government and take away power from the government through vile fraud, and even pretend to the people that they lawfully possess that power, by which they have committed so many cruelties, and have received it from God, which is a huge lie.

However, reasonable people do not need fraud

We have said that Moses merely intended to portray himself as a powerful legislator, and nothing else. For his laws were good and necessary among so large a group of people that we could to that extent see some benefit in them. However, before the theologians or others take advantage of this (even though they cannot rightly do so), we would rather criticise Moses and speak against him, and claim that Moses should have openly said: these laws, which I have devised through divine wisdom and which 20

⁹ It is certain that the Roman Catholic clergy have obtained that illegitimate power and the abundance of riches and goods which they own through the fact that the worldly rulers and governments were ignorant and uneducated in the true knowledge of God and worldly wisdom. For, being ignorant of their power, and how far it reached, and uneducated in the things that came under their power, when differences occurred which they did not know how to evaluate, they sought advice (which was a huge mistake) from the clergy, who then boldly started to interfere in all kinds of issues under the pretence of religion, and tried (and succeeded as well) to gain authority above everyone else.

The proof of this can be seen by anyone who reads with understanding and attention the histories that resulted from religious matters. I shall relate one story which demonstrates it in my opinion. If the monarch who had the foot of the Pope on his neck and was addressed with disdain had had the wisdom and knowledge that he ought to have had, he would not have suffered what he did, but being ignorant of his rights and uneducated, as most of them are, in the things that he ought to have known, and superstitious as well, he therefore lost part of his rights and power, just as many other secular monarchs and governments have lost their rights and power in many things due to the Roman Catholic clergy (because the ignorant are often short-changed in their rights), which is how the clergy became so big and powerful that they were worshipped as gods. And this will continue to happen until two or three secular monarchs of the Roman Catholic religion become wise and have their eyes opened, so that they can see with their own eyes and judge with their own mind.

onder so grooten meenigte seer noodsaakelijk zijn, moet gij als goddelijke en heijlige wetten anneemen en na deselven leeven. Sij hebben se als goddelijke wetten en geboden van hem angenommen, doe hij se met die uijterlijke vertooningen aan hunluijden gav; sij souden se ligtelijk ook wel angenommen hebben, sonder die uijterlijke vertooningen, alleen maar met bijgevoegde reden van noodsaakelijkheid, dat se moesten angenommen worden, en dat se sonder deselve sik selven niet wel in een goeden en gerusten stand souden kunnen houden. Ik twijffel niet of sij soudense, indien se niet al te beestagtig van aart geweest hadden, wel angenommen hebben. De reden is kragtig genoeg om de mensch, die na de reden, hem van God gegeven, een redelijk mensch wil genoemd zijn, te overtuijgen in 't gemoed van de waarheid van saaken en van der selver nuttigheid, sonder dat men van nooden heeft de verkeerde weg van versieringen en bedriegerijen in te slaan.

*De Joodse wonderverhalen zijn net zo
ongeloofwaardig als die van de heidenen*

- 21 Om weder te keren tot de Godspraak, so sullen de Jooden vorder wel seggen: is dan de anspraak van God tot Abraham^r en zijn huijsvrouw Sarah ook al door menschen geschied, wanneer hij tot hen met twee van zijn booden kwam, en met hem sprak, en at en dronk, en dat weder heen voer na zijn plaatse, en zijn twee booden na Sodom gingen om Loth daar uijt te haalen? Alhoewel ik dit, en vorders alle andere anspraaken, niet alleen tot Abraham, maar ook tot Isaak, Jacob en alle anderen in 't algemeen beantwoord heb (want 't geen ik tot bewijs van 't eene bijbreng, dat het onwaar is, strekt ook tot bewijs van 't ander, dat het onwaar is), so sal ik evenwel in 't bijzonder hier nog wat op seggen, en vraagen of het niet ongerijmt is van God te seggen, te komen, te eeten, te drinken, en na zijn plaatse te vaaren, daar hij is het overalteenwoordige, oneijndige, eenige, en onveranderlijke^s Wesen? Dat hebben wij voorheen immers al getoont, dat het een tegenspreking is. Daar en boven O onwetende en

^r Alhoewel dit verhaal, als ook het geeven van de wet, eijgentlijk geen Godspraak soude geweest zijn, daar men iets kwam vraagen, maar alleen een gemeensaame anspraak en verschijning (so het so was geschied als 'er geschreeven is) soude zijn geweest; so heeft het ons evenwel belieft het selve hier bij te brengen, om eens met reden te toonen, wat daar van te houden sij, als men het letterlijk sonder op de reden te letten, wil uijtleggen.

^s Dat heeft Plato wel geweeten, dat God onveranderlijk was, en geen gestalte of gedaante konde anneemen, gelijk wij voorheen al eens gesegt hebben.

I know to be very necessary among such a large group of people, you must accept as divine and holy laws and live according to them. They accepted them from him as divine laws and commandments when he presented them with external pomp and circumstance. So they may well have accepted them without such external pomp and circumstance simply because the reason was given that it was necessary to adopt them, and that without them they would not be able to continue living in peace and quiet. I have no doubt that they would have adopted them if they had not been too beastly in nature. Reason is powerful enough to inwardly convince human beings who wish to be called reasonable, according to the reason given by God, of the truth and the usefulness of things, without needing to take the wrong path of fabrication and deceit.

*The Jewish miracle stories are just as
unbelievable as those of the heathens*

To return to the oracles, the Jews will continue: is God's addressing 21 Abraham^r and his wife Sarah also the work of men, when he came to them with two of his messengers, and spoke with them, and ate and drank, and then returned to his place, and his two messengers went to Sodom to save Lot from there? Although I have given a general answer to this as well as all other addresses, not just to Abraham, but also to Isaac, Jacob and all the others (since what I adduce as proof that one is untrue is also proof that the others are untrue), I shall nevertheless say something about this in particular, and ask if it is not unreasonable to say of God that he came and ate and drank and went to his place when he is the omnipresent eternal unique and unchangeable^s Being? We have already shown above that this is a contradiction. Moreover, O ignorant

^r Although this story, as well as the giving of the law, was not actually an oracle where people came to ask something, but would have been just an ordinary address or appearance (if it happened the way it was written), it has nevertheless pleased us to mention it here to show by reason what one would make of this if one wished to interpret it literally without giving regard to reason.

^s Plato knew that God was unchangeable and could not take on a body or shape, as we have said before.

bijgeloovige Jooden! diergelijk verhaal lees ik bij de heijdensche schrijvers (dog gij lieden, die u selven inbeeld maar alleen het volk Gods te zijn, sult mij ligt niet veel beter agten) dat de goden van elk een afgeweesen sijnde, kwaamen tot eenen Philemon en zijn huisvrouw Baucis ter herberge, en spraaken met de selven, en wierden van de selven onthaalt, en gingen doe weder, na dat se deselven toegestaan hadden, in vergelding van 't onthaal, 't geen sij wenschten, heen na hunne plaatsen; en de andere boose menschen, die hen niet hadden willen ontfangen, straften sij om hunne boosheijd.

- 22 Wat sult gij hier op seggen O hardnekkige en slaafsche Jooden! sult gij 't voor waar agten of loogen? Segt gij wij agten het waar te zijn, so geef je genoegsaam te kennen, dat gij niet alleen het gesegende volk Gods sijt, maar dat God ook met andere menschen meer als met ulieden gewandelt heeft. Dieshalven hebt gij dan niet te roemen, dat God Jacob alleen sijne woorden bekend maakt en Israel sijne insettingen en regten, en dat hij dat an geen ander volk^t ook gedaan heeft, of dat geen ander volk sijne regten kent. 't Is voorwaar een groote verwaantheijd alsoo te spreken en te schrijven van sik selfs, en andere so gering te agten. Segt gij het is een versiering en onwaarheijd, de vraag is, O Jooden! waarom het een versiering is? En wat reden sult gij bijbrengen, dat men Esdras, die u schriften, na 't gemeen gevoelen, geschreeven heeft, meer moet gelooven, als die heijdensche schrijvers? Ik sie voorwaar niets, dat gij met vastigheijd kunt bijbrengen. Wilt gij dat dat van Abraham meer geloofwaardig en agtbaarder moet zijn, om dat het een van uwe Jooden beschreeven heeft? Een heijden sal mede seggen, ik agt het daarom van Philemon geloofwaardiger en agtbaarder om dat het een heijden beschreeven heeft. Wie van beiden sal gelijk hebben, en wie sal gelooft worden?
- 23 Komt het op meerderheijd van stemmen aan, alle heijdenen, die veel meer in 't getal waaren als gij Jooden, sullen mede eenstemmelijk het selvige seggen, bij gevolg legt gij daar in agter. Segt gij onse schrift is goddelijk en door Gods Geest geschreeven, geen minder lof sullen de heijdenen hunne schriften geeven, en sij zijn al wederom de meeste; ja

^t De heijdenen hebben so goede wetten gehad als de Jooden. Hebben de heijdenen versieringen en grollen gehad, de Jooden ook. Hebben de heijdenen godloos geweest, de Jooden ook. Hebbender opregte en vrome Jooden geweest, vrome en opregte heijdenen zijn der ook geweest. De wijse heijdenen hebben so goede beschrijving van God gegeven, als de Jooden. Hebben se van goden geschreeven, daar hebben se so van geschreeven gelijk de Jooden en Gesalfdens van de engelen, dat zijn booden of gesanten, gedaan hebben.

and superstitious Jews!, I read a similar story by heathen writers (though you, who believe yourselves to be the only people chosen by God, will not consider me much better), that the Gods, after having been turned away by everyone, came to lodge with a certain Philemon and his wife Baucis, and spoke with them and were nourished by them, and then returned to their place after they had granted them their wishes to repay them for their reception. And they punished the other evil people, who had not wanted to receive them, for their evil.

What will you say to this, O stubborn and slavish Jews? Will you 22
take it for the truth or for a lie? If you say we regard it as true, then you sufficiently demonstrate that you are not the only people blessed by God but that God has also cared for other people than yourselves. Therefore, you must not boast that God made his word known only to Jacob and gave Israel his commandments and laws, and that he did not give them to any other people^t, or that no other people know his laws. It is, indeed, a great arrogance to speak and write this way about oneself and to have so little esteem for others. If you say that it is fabricated and untrue, the question is O Jews! why it is a fabrication? And what reason will you give that one should believe Esdras, who wrote your books as is commonly believed, more than those heathen writers? I see nothing, I tell you, that you can state with certainty. Do you wish the story of Abraham to be more believable and respectable because it was written by one of your Jews? A heathen, too, will say, this is why I consider Philemon to be more believable and respectable, because it was written by a heathen. Who of the two of you will be right, and who will be believed?

If it comes down to a majority of votes, all the heathens, who are far 23
more numerous than you Jews, will speak with one voice and say the same, so you will lose. If you say our scripture is divine and written through the spirit of God, the heathens will not praise their scriptures any less, and they are again in the majority. They will even say that

^t The heathens had laws that were just as good as those of the Jews. If the heathens had fabrications and pranks, so did the Jews. If the heathens were godless, so were the Jews. If there were righteous and devout Jews, there were righteous and devout heathens as well. The wise heathens have given just as good a description of God as the Jews. If they wrote about gods, then they wrote about them just as the Jews and the Anointed did about angels, that is, messengers or envoys.

sij sullen nog wel seggen, dat hunne schriften veel beter en met meerder wijsheid geschreeven sijn als uwe schriften: en dat uwe schriften niet veel deugen sullen sij ook wel seggen, om dat de meeste saaken niet an malkander hangen, maar so verwart door malkander geschreeven sijn, dat men 'er geen uijtleggen an weet. Wil je voorwenden, dat het daarom moet waar sijn, om dat het so veel luijden hand over hand getuijgt hebben, dat dat geschied soude sijn van Abraham, en dat het volgens die getuijgenis beschreeven is: de heijdensche schrijver sal seggen, ik heb selfs bij die plaats geweest, daar dat van Philemon geschied is, en heb self veel oude luijden gesproken, die mij altemaal eenstemmelijk verhaalden, dat sulks geschied was. En siet verder O Jooden! uwe getuijgenis eens aan, hoe-daanig die is, en dat het maar op een mans seggen ankomt, ja die nog maar verhaalt wat hem self soude sijn wedervaaren. Want Abraham segt men ist wedervaaren, die heeft 't¹ doen an Isaak, groot geworden sijnde, vertelt, en die an Jacob, en die weder an sijne soonen, en so voorts tot Esdras toe, die na 't meeste vermoeden dat verhaal beschreeven heeft. Laat het al sijn, dat Mose dat verhaal beschreeven heeft ('t welk nogtans uijt die boeken, welken Mosis boeken genaamt worden, klaarlijk anders blijkt), so is het evenwel een overhandsche vertelling, die van een man afkomstig is. Siet gij wel hoe kragtig dat uwe getuijgenis is? Dieshalven seg ik andermaal, dat ik niet sien kan, dat gij iets kunt bijbrengen waarom gij geloof verdient boven anderen.

- 24 Vraagt gij mij nu wat ik van dat heijdens verhaal oordeel? Dat sal ik kortelijk seggen: ik oordeel het voor onwaarheid en versiering, en dat selve sullen alle de Gesalfdens (Christenen) wel met mij oordeelen (want hier in sijn 'er oogen genoeg geopent; waren se in meer andere dingen, die even ongerijmt sijn, mede geopent), en oversulks verwerp ik het als onwaarheid en versiering. En om dat ik dat van de heijdenen verwerp, so en kan of en mag ik het uwe mede niet anneemen, om dat ik het beijde even ongerijmt agt, als ik het (op dat men mij wel verstaat) maar letterlijk moet anneemen, sonder op een waare sin te letten.

God spreekt tot ons en verschiijnt aan ons door onze rede

- 25 De reden en 't bewijs, waarom ik dit ongerijmt agt, sijn voorheen al eenige reijsen gegeven, so dat het niet noodig is hier meer van te spreken. Maar wij sullen alleenlijk dit seggen, dat wij met dit schrijven niet en

¹ 't added.

their writings are much better, and written with more wisdom, than your scriptures. They will also say that your scriptures have little worth, because things do not hang together and are written in such a confused manner that they cannot be explained. Do you wish to allege that it has to be true because so many people have testified in succession that it so happened to Abraham, and that it is written according to that testimony? The heathen writer will say, I myself have been to the place where it happened to Philemon, and I spoke to many old people who all told me the same story about the way it happened. And look again at your testimony, O Jews!, of what nature it is, and see that it is just one man's say-so, a man who only relates what supposedly happened to himself. For it happened to Abraham, people say, who then told it to Isaac when he grew up, who told it to Jacob, and he told it again to his sons, and so on until Esdras who, as most assume, wrote the story down. Even if Moses wrote down the story (which, however, is not evinced by the books called Moses' books), then it is still a handed-down story, coming from one man. Do you see how powerful your testimony is? I therefore repeat that I cannot see that you can come up with any reason why you deserve to be believed more than others.

If you now ask me what my opinion is of the heathen story, I shall 24
briefly tell you. I judge it to be untrue and a fabrication, and all the Anointed (Christians) will be of the same opinion as I (because enough eyes have been opened in such matters; would that they were opened in many other matters that are equally ludicrous), so that I reject it as untrue and a fabrication. And because I reject that of the heathens, so I can and may not accept yours, since I consider both equally ludicrous if (so that I am well understood) I have to take it literally without looking at its true meaning.

God speaks to us and appears to us through our reason

The reason and the proof of why I consider this absurd have been given 25
several times before, so that it is unnecessary to speak further of it here. We shall only say this, that in writing this we do not deny a true and

ontkennen een waare en redelijke Godspraak, waar door God in onse siel en verstand tot ons spreekt en ons te kennen geeft 't geen hij wil dat wij doen sullen, welke nu geheel schijnt uijtgedooft te zijn; of een redelijke en ware openbaaring en verschijning Gods, waar door God de heer sik aan ons openbaart en verschijnt in onse siel en verstand. Ik ontken die gantschelijk niet, maar schrijf alleenlijk tot opmerking en onderzoeking der waare en redelijke Godspraak, waar door God de heer nog wel dagelijks tot de sijne spreekt, en tot opmerking en onderzoeking der waare en redelijke openbaaringen en verschijningen Gods, waar door hij sik nog wel dagelijks aan de sijne vertoont en openbaart. En hier mede om niet te lang¹ te zijn, sullen wij dit hoofdstuk besluyten.

¹ A langwijlig.

reasonable oracle, through which God speaks to us in our soul and intellect and indicates to us what he wants us to do, an oracle which now seems to have been silenced; or a reasonable and true revelation and apparition of God, through which God the Lord manifests himself and appears to us in our soul and intellect. I certainly do not deny such a thing, but only write so as to bring to attention and further the study of the true and reasonable oracle through which God the Lord still speaks to his people, and to bring to attention and further the study of the true and reasonable revelations and apparitions of God through which he shows and reveals himself to his people every day. And with this, so as not to be too lengthy, we shall end this chapter.

[HOOFDSTUK 12]

VAN DE BOODEN, DIE MEN SEG'T TE
SIJN GOEDE GEESTEN, *DE ANGELIS*

De theologen willen ons per se in goede geesten laten geloven

- 1 *Aggeloi*, of *angeli*, is een grieks woord en betekent booden of gesanten, 't sij goede of kwaade: booden sijn die imants boodschap an een ander an welke sij gesonden sijn, doen; en draagen also de benaaming van een bediening, die se doen, dat is boodschappen: want het grieksche woord *aggelein* betekent boodschappen, of een boodschap of gesantschap doen.
- 2 Alhoewel nu de noem naam booden (*engelen*^a op 't onduijts) maar alleen van menschen gesegt kan worden, en dat se van de Grieken ook niet anders is gebruikt, so willen evenwel de godsgeleerden tegen de waarheid an, dat deese noem naam booden maar alleen gesegt sal worden van goede geesten (alhoewel bij de schrijvers der schrift die noem naam ook wel an de versierde kwaade geesten, en ook wel an menschen gegeven word), welke goede geesten sij seggen, dat op den eersten dag der schepping geschaapen sijn; dog veele der selver seggen sij, dat op dien

^a Het woord *engelen* is een bastaart grieks woord en betekent booden of gesanten, welk woord *engelen* men onovergeset in de h. schrift laat staan, op¹ dat de gemeene menschen het selvige niet verstaan en souden, en oversulks de eijge betekenis niet komen te weeten. Ook so word dese naam *engelen*, dat is booden of gesanten ('t welk een groot misbruik is van de godsgeleerden) gebruikt gelijk of het der geesten eijge naam was in 't besonder, daar het maar een gemeene noemnaam is, en op ider menschelijke boode kan gepast worden. Vorders so 'er sodaanige geesten sijn, waarom deselve geen benaaming in 't duijts gegeven, als geestelijke booden of gesanten, of goede geesten, of booden Gods, of booden des heeren; met al die benaamingen worden se immers van andere booden onderscheiden. Onse duijtsche taal is immers rijk van woorden en heerlijk en beduijdszaam genoeg. Hobbes in sijn 11 hoofdstuk van den *Leviathan* segt: "Onweetende te sijn in de betekenis der woorden, 't welk gebrek van verstand is, neijgt de menschen om betrouwen te stellen niet alleen op een waarheid, die se niet en verstaan, maar ook op dwaalingen, en dat meer is op dingen daar geen sin in steekt: want de dwaalingen en de dingen, die sonder sin en betekenis sijn, kunnen sonder volkomentlijk de woorden te verstaan, niet geopenbaart worden."

¹ om.

[CHAPTER 12]

ON THE MESSENGERS WHO ARE SAID
TO BE GOOD SPIRITS, *DE ANGELIS*

The theologians insist that we believe in good spirits

Aggeloi, or *angeli*, is a Greek word meaning messengers or envoys, be 1
it good or evil. Messengers are those who are sent to deliver a message
to someone else and as such they also bear the name of the service
they render, that is, bringing messages, because the Greek word *aggelein*
means to deliver a message or be an envoy.

Although the term messenger (*angels*^a in bad Dutch) can only be said 2
of people, and the Greeks did not use the term in any other way, the
theologians, contrary to the truth, insist that this term messengers is only
to be used to refer to good spirits (although the authors of Scripture also
use this term for the invented evil spirits as well as for people), which
good spirits, they say, were created on the first day of creation. However,

^a The word *angels* is a bastard Greek word meaning messengers or envoys. This word *angels* remains untranslated in the holy scriptures so that the common people would not understand it and so learn its real meaning. Also, the name *angels*, meaning messengers or envoys, is used (which is a grave abuse by the theologians) as if it were a proper name for the spirits in particular, whereas it is just a general name that can be applied to any human messenger. Furthermore, if there are such spirits, why were they not given a name in Dutch, such as spiritual messengers or envoys, or good spirits, or messengers of God, or messengers of the Lord, by all of which names they can be distinguished from other messengers. Our Dutch language is after all very rich in words and sufficiently endowed and expressive. Hobbes in chapter 11 of his *Leviathan* says: "Ignorance of the signification of words, which is want of understanding, disposeth men to take on trust, not only the truth they know not, but also the errors; and which is more, the nonsense of them they trust: for neither error nor nonsense can, without a perfect understanding of words, be detected."

selven tijd sijn gevalle (een korte vreugd voorwaar voor de gevallenen) alhoewel men in 't boek des begins niet een woord daar van vind, nog ook ergens daar van leest.

- 3 Dog het is genoeg als het de godsgeleerden maar seggen, het mag met de waarheid van de saak gelegen sijn so als het wil, dan moet men het gelooven, of dan willen se, dat men het sal gelooven,¹ gelijk de meeste menschen het ook doen, om dat se self te luij en te traag sijn, veel ook onvermogende om eenige waarheid te ondersoeken, en oversulks ook ligt geloovig. Derhalven so mejnen sij, dat het sonde soude sijn, dat niet een ieder, hij sij wie hij sij, so wel als sij, geloofde al wat de godsgeleerden seggen, het sij wat het sij: ja sij mejnen en beelden sik in, datter nimant geleerder is als de geestelijken, en oversulks ook nimant geloofwaardiger; en datter nimant beter de h. schrift verstaat, als de geestelijken, daar og lacij! de meeste seer slegte broeders sijn. Dog ik seg, al die het belieft de godsgeleerden te gelooven, die mag, en hij doet wel, so lang hij niet beter weet; en die het niet en belieft hun te geloven, om dat hij beter weet, die kan 't ook laten, want die moet so wel sijn vrije wil daar in hebben, als de andere hebben om te gelooven. En daar en boven waar staat ergens in de h. schrift so een uijtdrukkelijk gebod, te weten, wie niet en geloof, datter sulke versierde goede geesten sijn, als de geestelijken versieren, die sal eeuwig verlooren gaan? Nergens voorwaar dat ik weet. Waar uijt genoegsaam blijkt, dat het geen saak van belang is, of daar eenig heijl in gelegen is. Want daar geen wet of gebod is, daar is ook geen overtreding, nu is hier geen wet of gebod van, so isser ook geen overtreding van.

De Schrift leert niets over onlichamelijke geesten

- 4 Wij sullen dan wederom keeren tot de booden of geesten, welken, alhoewel se van de godsgeleerden geesten genoemd worden, ons nogtans overal in de schrift so menschelijk worden voorgeschreeven, dat men daar uijt niet gewaar worden kan wat een geest, of het wesen van een geest is, maar wel besluijten, dat het de geestelijken eertijds ook niet geweeten hebben, en de meeste het nu nog niet weten: want sij worden gesegt te gaan, te staan, te trekken en reijsen, te spreken, te eeten, te drinken, en andere daden meer die in een geest niet vallen kunnen, te pleegen. Want wij hebben gesegt, dat het wesen eens geests bestaat in denking, so dat een geest een denkend ding is. Nu is hier uijt klaar genoeg af te neemen, dat al het

¹ of dan willen se, dat men het sal gelooven not in A.

many of them, they say, fell at that time (brief joy, indeed, for the fallen ones), although in the book on the beginning one cannot find a word about it, neither does one read about it anywhere else.

It suffices, however, for the theologians to say so—let the truth of the matter be as it may; then one has to believe it, or then they want 3 people to believe it, as most people indeed do, being too lazy and too lax, and many also unable, to examine the truth, and moreover gullible. Therefore they are convinced that it would be a sin if not everyone, whoever he might be, like them believed everything the theologians say, whatever that might be. Indeed, they believe and imagine that there is nobody more learned than the clergy, and so nobody more credible, and that nobody understands the holy scriptures better than the clergy. Unfortunately, however, most are very simple fellows. But I say that all those whom it pleases to believe the theologians may do so, and that they do well as long as they do not know any better. Those whom it does not please to believe them, because they know better, can refrain from it, since they should have the same free will here as the others have to believe. Moreover, where in the holy scriptures is there such an explicit commandment, namely that those who do not believe that there are such fabricated good spirits as the clergy invent will be doomed forever? Nowhere, I tell you, that I know of—which sufficiently proves that it is not an important matter, or one in which there is any good. For where there is no law or commandment, there is no trespass, and as there is no law or commandment here, there is no trespass here.

Scripture does not teach anything about bodiless spirits

We will return to the messengers or spirits, which, although they are 4 called spirits by the theologians, are everywhere in Scripture described as so human-like that we cannot establish from this what a spirit or the nature of a spirit is, although we can conclude that the clergy at the time did not know either, and that most of them still do not know. For they are said to walk, to stand, to journey and travel, to speak, to eat, to drink, and to perform other actions which cannot occur in a spirit. For we have said that the essence of a spirit consists in thought, so that a spirit is a thinking being. Now it is clear enough from this that everything said

geene in de H. schrift van de booden gesegt is, of oneijgentlijk moet uijtgeleg't worden, of anders dat het altemaal versieringen sijn: want van een bloote denking, of van een enkel denkend ding, niet kan gesegt worden te gaan, te staan, enz. om dat dat altesaamen menschelijke bedrijven sijn.

- 5 Wil men seggen het sijn geesten, en die een lighaam kunnen anneemen gelijk de godsgeleerden hun mogelijk wel inbeelden, en dan sodaanige bedrijven doen, en die bedrijven gedaan hebbende, die lighaemen dan wederom afleggen? Wij sullen seggen, datter voor eerst moet beweesen worden, datter sodaanige versierde geesten sijn; want dat word slegts van de geestelijken so gesegt sonder bewijs, gelijk wij gesegt hebben, dat wij in de gantsche schrift niet vinden kunnen, waar dat dat staat, dat die geesten gemaakt sijn,¹ en dat nergens in de schrift staande, so agten wij het selve met regt maar voor versiering. Segt men wel de gantsche h. schrift door staat genoeg van de goede geesten: ik seg de gantsche h. schrift door staat van booden: wat dat voor booden sijn weet ik niet: de bedrijven, die er van verhaalt worden, kunnen geen plaats hebben (als ik gesegt heb) in een bloote denking, of denkend ding, sijnde het wesen eens geests, bij gevolg moeten het menschen sijn. Dog dewijl 'er ook bedrijven verhaalt worden, die niet wel menschelijk sijn, en evenwel in een geest niet vallen, so moet men het bij gevolg noodzakelijk voor versieringen agten, so men de h. schrift na de goddelijke reden niet mag uijt leggen.

- 6 Ten anderen seg ik ook, dat het nergens in de schrift staat, dat die booden lighaemen anneemen, of kunnen anneemen, en daar na wederom afleggen; veel minder uijt wat stoffe sij die lighaemen soud'en anneemen. Het is ongerijmt te seggen, dat die goede geesten in imants doode lighaem soude vaaren, en daar door die werking, die 'er verhaalt word, doen. Het is ook ongerijmt te seggen, dat die booden een lighaem soude anneemen uijt steen of hout, uijt aarde, of water, of lugt, of vuir, enz. Dog hoe ongerijmt dat seggen is, evenwel nogtans word het nog al gesegt, maar niet het bewijs daar van, hoe sulks soude toegaan, of konnen geschieden, daar en is nog noijt imant mede voor den dag gekomen. En dewijl nimant tot nog toe daar mede is voor den dag gekomen, en ook nimant uijt de h. schrift de voort brenging van de booden, ofte sodaanige geesten kan bewijzen en bewaarheden, so sullen wij al het selve als versiering, so men de dingen niet na de reden uijtleggen mag, verwerpen.

¹ A gemaakt sijn, en staande gebleven sijn. En dat etc.

about messengers in the holy scriptures either has to be interpreted in a non-literal manner, or else is entirely fabrication. For it cannot be said of a mere thought, or a mere thinking being, that it walks or stands, etc., since these are all human actions.

Does one wish to say that they are spirits, and that they can take 5 on a body just as the theologians imagine they can, and then perform such actions, and having performed them shed those bodies again? We will say that first it has to be proven that there are such fabricated spirits, for it is only said by the clergy without any proof, just as we have said that we are unable to find anywhere in the entire scriptures where it says that such spirits were created, and since it is nowhere in Scripture we rightly regard it as just a fabrication. If one says that there it more than enough about good spirits throughout Scripture, then I say that Scripture speaks throughout about messengers, although what kind of messengers I do not know. The actions that are related of them cannot take place (as I have said) in a mere thought or thinking thing, which is the essence of a spirit, so that they must be people. But given that there are also stories about actions that are not human, and yet do not occur in a spirit either, one must necessarily regard them as fabrications if one cannot explain holy scripture according to divine reason.

In addition I say that nowhere does Scripture mention that these 6 messengers take on bodies, or can take on bodies, and then shed them afterwards, and even less from what material they would take on those bodies. It is nonsense to say that those good spirits would enter somebody's dead body and perform the narrated action through that. It is equally absurd to say that the messengers would take on a body made from stone or wood, from earth or water or air or fire etc. But no matter how absurd this sounds, it is nevertheless often said, although without proof of how such a thing could happen. Nobody has ever come forward to show that. And because nobody so far has come forward to show that, and also because nobody can prove and confirm from holy scripture how the messengers or any such spirits originated, we will reject it all as fabrication if such things cannot be explained according to reason.

Andere namen voor de verzonnen engelen

- 7 Daar sijn nog eenige naamen van versierde booden, te weeten: *archangeli*, *cherubim*, *seraphim*, *thronoi*, *kuriotetes*, *archai*, en *exousiai*; die sullen wij mede eens uitleggen, en sien of men daar uijt vinden soude kunnen, of 'er sodaanige geesten sijn, als men versiert, en wat se sijn.

a. *Archangeloi*, dat is eerste booden, of opperbooden. Wat dit voor eerste of opperbooden sijn, of geweest sijn, dat weet ik niet, wat hun boodschap of anbrengen is, dat weet ik ook niet: dese naam geeft altoos niet te kennen, wat dat geesten sijn, en of 'er geesten sijn.

b. *Cherubim*, dat is, gelijk als meesters, of gelijk als vermeenigvuldigende, of weetenschaps veelheijd, of als jongelingen, of gelijk als veggende. Die leste benaamingen sullen ligt daar vandaan komen: doe Adam en Eva uijt den hof gedreeven waaren, stelde God daar veggters, of als veggenden, *cherubim*, met een vlamig lemmer eenes swaards, dat sik omkeerde, voor den ingang des hofs om te bewaaren den weg na den boom des levens. Voorders in de hutte der tsaamen komste waren op geregt twee gevleugelde mensch afbeeldsels als jongelingen, met de aangesigten tegen malkander overstaande, met uijtgebreyde vleugels, waar mede sij het versoendeksel bedekte of beschermde. Dog uijt dese naam kan ik ook niet gewaar worden wat geesten sijn, en of ser sijn.

c. *Seraphim*, vuirigen, brandenden, vuirj ansteekers, of stookebranden. Souden dese mede al booden of goede geesten sijn? Ik lees niet datter in den hemel vuirj is, of van nooden is, of van nooden sijn sal; maar in de hel seggen de geestelijken dat een groot onuijtblusselijk vuirj brand. Souden sik nu de geestelijken niet wel versint hebben en dat se deese geesten kwaalijk hebben geplaatst? Want in de hemel, daar geen vuirj brand, of sal branden, sijn geen, of sullen geen vuirjstookers van nooden wesen; maar in tegendeel sijn dan in de hel, alwaar men segt een groot vuirj te branden, wel stookebranden van doen. Uijt dese naam, verklaar ik voor waarheijd, kan ik ook nog niet bespeuren, wat geesten sijn en of ser sijn.

d. *Thronoi*, dat sijn stoelen. Hoe komen hier stoelen te pas, denk ik: wil men met stoelen, al segt men al konings stoelen, bewijsen datter geesten sijn, dat sal al een wonderlijk bewijs wesen. Ik seg wel rondelijk uijt, dat ik uijt dit woord altoos nog minder kan bevroeden wat geesten sijn, en of ser sijn.

e. *Kuriotetes*, heerschappijen. Dit woord geeft mijn ook niet te kennen het wesen van een geest, en of ser sijn. Daar en boven onder booden of geesten van een staat kunnen geen heerschappijen sijn, maar onder de menschen vind men heerschappijen.

Other names for the fabricated angels

There are several more names for the fabricated messengers. These are: 7
archangeli, cherubim, seraphim, thronoi, kuriotetes, archai, and exousiai.
 We will explain these as well and see if one could infer from them whether
 there can be such spirits as people make up, and what they are.

a. *Archangeloi*, that is, first messengers, or supreme messengers. What
 kind of supreme messengers these are or were I do not know, and what
 their message or errand is I do not know either. The name at least does
 not imply what spirits are, or that they exist.

b. *Cherubim*, that is, like masters, or like multiplying, or extensive
 knowledge, or young men, or like fighting. The last name may well come
 from this: when Adam and Eve were driven from the garden, God placed
cherubim as fighters, or like fighters, with a flaming sword which turned
 every way, at the entrance to the garden to guard the way to the tree of life.
 Furthermore, in the hut for gathering were erected two winged people
 depicted as young men standing facing each other with their wings wide
 open to cover or protect the mercy seat. But from this name also I cannot
 gather what spirits are and if they exist.

c. *Seraphim*, fiery ones, burning ones, fire lighters or firebrands. Would
 these also be messengers or good spirits? I do not read that there is fire
 in heaven, or that fire is needed, or will be needed, there. But there is
 a huge inextinguishable fire in hell, so the clergy say. Might the clergy
 not have made a mistake and put these spirits in the wrong place?
 Because in heaven, where no fire is burning or will be burning, no such
 fire stokers are or will be necessary. By contrast, in hell, where they
 claim a large fire is burning, fire makers are needed. From this name,
 I truly declare, I also cannot discover what spirits are and if there are
 any.

d. *Thronoi*, that is, chairs. Where do chairs come in here, I wonder? Do
 they wish to prove with chairs, even if they are the thrones of kings, that
 there are spirits? That would be a curious proof. I roundly admit that I
 can gauge even less from this what spirits are and if they exist.

e. *Kuriotetes*, dominions. This word also does not show me what is
 the essence of a spirit, and if they exist. Moreover, among messengers
 or spirits of a single state there can be no dominion, but one does find
 dominion among people.

f. *Archai*, vorstelikheden. Dit woord geeft ook niet te kennen van geesten, maar wel, gelijk ook de twee voorgaande woorden, waereldlijke staaten.

g. *Exousiai*, magten. Dit woord geeft ook niets te kennen van geesten, maar betekent al mede waereldlijke magten. Hoe de geestelijken de vier laatste woorden kunnen te pas brengen, dat kan ik niet sien.

Gods werkelijke boden

- 8 Maar dewijlder in de h. schrift veel gesproken word van booden, waar door God dikwijls de sijne geholpen heeft, so sullen wij eens seggen na ons gevoelen, watter van de booden is, en wat Gods booden sijn, en hoe hij helpt door die booden. Voor eerst seggen wij, dat men oneijgentlijk soude kunnen seggen, dat God booden heeft, die hij senden kan aan desen, of die, of aan wien hij wil, tot hulp; maar eigentlijk, dat God door alle ding sijn werking doet, en in dien sin heeft de koning David in het 119 lied gesegt, alle dingen sijn Gods dienstknechten. Ten anderen seg ik, dat Gods booden (wederom oneijgentlijk gesproken) sijn tweederlei: eerst lighaemelijke, welke sijn hemel, lugt, vuijr, water, aarde, winden, en voorts alle maaksel, 't sij leevende of leeveloos, 't geen men daar in vind. Die alle, seg ik, sijn Gods booden, die hem ten dienst sijn, dat is, om eigentlijk te spreken, waar door hij dit of dat uytwerkt, en dat selve bestiert, dese ten goede, en die ten kwaade. Ten tweede geestelijke booden, namentlijk denkingen, waar door God al mede sijne werkingen doet in den mensch.

Een eigentijdse illustratie van Gods lichamelijke hulp

- 9 Hoedaanig nu God imant helpt door sijne lighaemelijke booden, sullen wij met een waare geschiedenis, die nog niet lang is geleden, en oversulks nog bij ons is in verscher geheugenisse, bevestigen. Het is gebeurt na een vierdedags¹ scheeps gevegt der Hollanders en Engelschen, dat de Hollanders de overwinning kreegen, en de Engelschen dapper najaagden om de selven, waart mogelijk geweest, voorts t'eenemaal (gelijk sij an ons verdient hadden) te vernielen. Hier sal ik nu de saak eens

¹ B vierendaagsch.

f. *Archai*, principalities. This word also provides no knowledge of spirits, but, like the two previous ones, of worldly states.

g. *Exousiai*, powers. This word too provides no insight into spirits, but it refers again to worldly powers.

How the clergy can apply the last four words, I cannot see.

God's true messengers

Because, however, much is said in the holy scriptures about messengers, 8
through whom God has often helped his people, we will say what a messenger is in our opinion, and what God's messengers are, and how he helps through these messengers. First, we say that it is incorrect to say that God has messengers whom he can send to help someone or other whom he wants to help. Rather, God works through all things, and it is in that sense that King David said in song 119 that all things are God's servants. Secondly, I say that God's messengers (again incorrectly said) are of two kinds: first, physical, which are heaven, air, fire, water, earth, wind, and further all creations, whether alive or lifeless, that are found within them. All these, I say, are God's messengers, who serve him, that is, to say it correctly, through which he effects this or that and governs matters, one to the good, the other to the bad. Secondly, spiritual messengers, namely thoughts, through which God also works in humans.

A contemporary illustration of God's bodily help

We will elucidate how God helps someone through his physical messen- 9
gers with a true story which happened not too long ago and so is still fresh in our memory. It happened after a four-day naval battle between the Hollanders and the English that the Hollanders gained victory and bravely chased the English in order, if possible, to completely annihilate them (as they deserved from us). Here I will now describe the matter

oneijgentlijk^b, gelijk de schrijvers der schrift, so ik bespeuren kan, sijn gewent geweest, beschrijven. Maar in 't vervolgen so heeft God sik nog ontfermende over de Engelschen, een boode (*engel*) in de vloot der Hollanders gesonden, welke de Hollanders gesaamentlijk van de grootste af tot de kleinste toe met blindheijd heeft geslagen, voor een wyl tijds; so dat se daar door hunne vijanden de Engelschen, die onderwijls gelukkiglijk weg seijlden, niet konden vervolgen, maar genoodsaakt wierden, na dat se hun gesigte wederom hadden bekomen, weder te rug te keeren.

- 10 Sal nu wel imant, die de geschiedenis niet weet, dese oneijgentlijke beschrijving wel so eijgentlijk, gelijk se geschied is, kunnen uijtleggen? Ik geloof niet, datter imant om denken soude, om door die boode, welke de Hollanders met blindheijd sloeg, te verstaan een donkere mist; en oversulks soudensij se so eijgentlijk niet kunnen uijtleggen, so als se geschied is, en ik se nu beschrijven sal alst volgt. Maar in 't vervolgen isser schielijk een dikke mist opgekomen; of ik kan ook wel seggen: God sik ontfermende over de Engelschen, heeft een donkere mist doen opkomen, waar door de Hollanders belet wierden verre heen te kunnen sien, en vreesende so sij langer bleven vervolgen, dat sij self door de duijsterheid¹ der mist op der vijanden stranden en klippen soudensij vervallen of van malkander verstroit worden: so hebben sij raadsaam geagt, het najaagen te staaken, en wederom te rug te keeren.
- 11 Is nu dat opkomen der mist geen wonderdaad? En is die ook niet (oneijgentlijk gesproken) een goede boode (*engel*) geweest, waar door de Engelschen, welke God wel hooglijk daar voor hadden te danken, sijn verlost geworden? Ik seg gewisselijk ja. Want door wiens bestier is die wonderdaad geschied? Gewisselijk door nimants anders bestier als door Gods bestier. Of door wiens bevel is die boode (oneijgentlijk gesproken) gesonden? Gewisselijk door nimants anders bevel, als door Gods bevel. Wie kan imant anders so helpen als God? Kondensij Hollanders die mist wel beletten? Neen geensins: of kondensij die mist wel verdrijven 't sij door konst of geweld? Ook niet. Ik reken dan wonderwerken alle natuurlijke werkingen, dewijl die oneijndig sijn, waar door God dese, of die helpt. So dat het niet van nooden is boven naturelijke of tegen

^b Meenen de godsgelerden, dat men nu mede niet oneijgentlijk, duijster en ongerijmt soude kunnen schrijven, so wel als de schrijvers der schrift, ja also wel als sij? Die 'er sik eens wilde op uijtleggen,² soude het nog wel eens so slim kunnen maaken. En om so een oneijgentlijke beschrijving uijt te leggen, so soud men ook al moeten boven en tegennaturelijke werkingen versieren; dog hoe veel beter ist eijgentlijk te schrijven.

¹ B duijsternis. ² Probably a mistake for *toeleggen* (apply oneself).

improperly^b, as the authors of Scripture used to do, so far as I can determine: “But in the pursuit God, pitying the English, sent a messenger (*angel*) into the Dutch fleet, who struck all the Hollanders together, from the largest to the smallest, for a time with blindness, so that they could not pursue their enemies, the English (who meantime happily sailed away), but were forced to turn back once they had regained their sight.”

Will anyone who does not know this story be able to explain this inaccurate description correctly in the way that it happened? I do not think that anyone would suggest that he had to interpret the messenger which struck the Hollanders with blindness as being a dark fog. Therefore they could not explain it properly as it happened and as I will now describe it, as follows: “But suddenly a dense fog appeared during the pursuit.” Or I can say that “God, who protected the English, made a dark mist appear, which prevented the Hollanders from seeing far, and they feared that if they continued their pursuit they might sail onto the enemy beaches and cliffs or be scattered because of the darkness of the fog. So they did what they considered advisable and stopped the pursuit and turned back.” 10

Now, is not that fog coming up a miracle? And was it not (incorrectly stated) a good messenger (*angel*) through which the English, who ought to thank God from the bottom of their hearts, were saved? I say yes, absolutely. After all, through whose doing did this miracle happen? Certainly not through the command of anyone else but God. Or by whose order was the messenger sent (incorrectly speaking)? Surely on nobody else’s orders but God’s. Who else can help in that way but God? Could we Hollanders prevent that fog? No, not at all. Or could we chase the fog away, by tricks or force? No, not that either. I count as miracles all natural workings—for they are infinite—through which God helps people. Thus 11

^b Do the theologians think that people today could not also write in an improper, obscure and absurd way, just like the authors of Scripture, indeed just like themselves? Those who applied themselves to it could easily produce something even worse. And to explain such an improper description, they would also have to invent supernatural and unnatural actions; but how much better is it to write things properly.

naturelijke werkingen te versieren: of liever, het is niet van nooden eenige dingen so oneijgentlijk en ongerijmt te beschrijven, dat men tot sodaanige versieringen sijn toevlugt neemen moet.

Een soortgelijke geschiedenis uit de Schrift

- 12 Ik sal nu eens uijt de h. schrift iets verhaalen, 't welk staat in het 2de boek der koningen, 19 hoofdst. 35 afdeelsel, namentlijk hoe datter een boode uijtvoer in Sanheribs leger, en sloeg daar honderd en vijf en tagtig dujsend. Een boode staat 'er, dat is, na 't seggen der geestelijken, een geest, en geest is denking, voer uijt^c: waar of dog die geest of denking uijtvoer, dat en staat 'er niet bij, en waar mede dog of se uijtvoer, met een schuijt, of wagen? En sloeg 'er, staat 'er voorts, hondert en vijf en tagtig dujsend: waar mede dog of se sloeg, met een stok, bijl, of swaard? Het moet al een sterke denking of geest geweest hebben. Waar of se dog het swaard, of iets anders om mede te slaan, vandaan kreeg, en die armen om het swaard te bestieren? Dit is immers een wonderlijke, duijstere, en oneijgentlijke wijs van spreken, om welke uijt te leggen men genoodsaakt is, boven natuurelijke en tegen natuurelijke werkingen te versieren, en dan deugen de uijtleggingen meesten tijd nog niet, want dan kan mer nog niet mede deur komen sonder ongerijmtheijd. Het is veel beeter sodaanige versieringen en oneijgentlijke wijze van spreken te verwerpen, of ten minsten na de reden uijt te¹ leggen, gelijk men wel doen kan. Want men kan die beschrijving wel natuurelijk uijtleggen, sonder datter ongerijmtheijd in sal sijn, en evenwel sal het een wonderdaad sijn en blijven. En so ist geleegen met de gantsche h. schrift, dat se met wijsheijd na de reden moet uijtgelegt worden; als men dat deed men behoefde tot geen ongerijmtheijd te vervallen.

Een voorbeeld van Gods geestelijke hulp

- 13 Hoedaanig God de heer imant helpt door sijn geestelijke booden, te weeten, denkingen, sullen wij nu mede eens verklaaren met een geschiedenis

^c Van de eene plaats tot de ander te vaaren of te komen kan immers niet geschieden dan door beweeging? 't Geen sik beweegt van de eene plaats op de ander is een lijf en geen geest: want een geest kan immers niet loopen, gaan of staan, of rijen of vaaren of vliegen enz. Wie dan sik een geest verbeeld van de eene plaats na de ander te vaaren, die verbeeld sik geen geest, maar wel een beweegend lighaam.

¹ te added.

it is not necessary to invent supernatural or unnatural workings, or rather it is unnecessary to describe some things so incorrectly and absurdly that one has to make use of such fabrications.

A similar history from Scripture

I will now relate something from holy scripture which is in the second 12 book of Kings, chapter 19 verse 35, namely how an angel went forth and slew a hundred and eighty-five thousand men in Sennacherib's army. It says that an angel, that is, according to the clergy, a spirit, and a spirit is thought, went forth^c—it does not say whence that spirit or thought went forth, nor with what it went forth, with a boat, or a carriage. And then it says: and slew a hundred and eighty-five thousand. But with what did it slay them, with a stick, an axe or a sword? It must have been quite a strong thought or spirit. Where did it get the sword, or something to strike with, and the arms to handle the sword? This is indeed a curious, obscure and improper way of speaking, and in order to explain it one needs to resort to inventing supernatural and unnatural workings, and even then the explanations usually still do not make sense, because then one cannot bring them to bear without being ridiculous. It is much better to reject such fabrications and incorrect manners of speech, or at least explain them according to reason, which one can indeed do. For one can explain the description in a natural way without any absurdity, and it will still be a miracle and remain so. And so it is with all of holy scripture, that it must be explained wisely according to reason. If people did that, then there would be no need to have recourse to absurdities.

An example of God's spiritual help

How God the Lord helps someone through his spiritual messengers, 13 that is thoughts, we will now also explain by means of a history told

^c Coming or going from one place to another, after all, cannot happen otherwise than by movement. What moves from one place to another is a body not a spirit, for a spirit cannot walk, go, stand, ride, sail or fly etc. So whoever imagines a spirit moving from one place to another does not imagine a spirit, but a moving body.

verhaaling uijt de schrift, namentlijk van David, vlugtende voor het aangesigt Sauls des konings tot den koning Achis te Gaths, meijnende aldaar in stilligheijd bevrijd¹ te sijn; dog heel anders, als hij meijnde, viel het uijt. Want so haast was hij niet binnen de stad, of de knechten des konings Achis kwaamen en seijden tot den koning, dit is David van de welken men in de reijen song, dat Saul sijne duijssenden verslaagen had, maar David sijne tien duijssenden ('t welk dies tijds was, als hij den reus had verslaagen, welke van geboorte was van dese stad, daar David in was gevlugt). David dit hoorende ontsettede sik wel dapper, wel wetende in dit geval, dat hij een man des doods was, en dat hij niet ontvlugten konde uijt de stad, daar was geen uijtkomst of hoop van behoudenis.

- 14 Wat doet God nu om hem te behouden? Die geeft hem niet meer als een invallende gedagten, dat hij sik sal veijnsen sot te sijn. Hij stelt sik dan sottelijk aan (wel denkende bij sik selfs, dat een koning sik niet soude bemoeijen met een dul of rasend mensch), hij bekrabde de deuren der poorte, en kwijlde in sijnen baard. So dat de koning, hem in so een staat siende, en niet anders wetende, als dat het in der daad so was, seijde tot sijne knechten: gij siet dat de man raasende is; en vragde voorts, waarom dat se so een onsinnig mensch tot hem bragten, en of hij raasende gebrek had? Daar op de knechten des konings, sik inbeeldende, dat se ongelijk hadden een raasend man voor den koning te brengen, en dat hij door onsinnigheijd in een vijandelijke stad was gekomen, hebben hem schaamts halven wederom laten loopen; en alsoo ontkwam David gelukkig uijt hun handen, door so een geringe² bedenking, die hem God in gaf. Is dat niet een groote wonderdaad, imant so ligtelijk te kunnen redden en te verlossen uijt so grooten gevaar? En door wijsse bedenkingen helpt God dikwijls imant uijt nood en swaarigheijd.

- 15 Wil imant seggen, dat is maar een gedagte, die David self bedagt, en die hem so kwam invallen, wat wonderdaad kan daar in sijn? Die vraag ik eens wederom, of David die bedenking bedagt had door sijn eijgen bedenking en wijsheijd, sonder dat die afhangig was van God? Segt men ja, so seg ik, dat imant, die eens iets kan bedenken tot sijn behoudenis door sijn eijgen bedenking en wijsheijd sonder dat die afhangig is van God, meermaals, ja altijd, iets kan bedenken door sijn eijgen bedenking en wijsheijd, oversulks soude die t'elkens sijn behoudenis kunnen bedenken tot in eeuwigheijd. Want wiens bedenking eens onafhankelijk is, en op sik self bestaat door eijge kragt, diens bedenking en wijsheijd kan altijd

¹ bevrijd not in B. ² B gelukkige.

in Scripture, namely of David, fleeing from the sight of Saul, the king, to Achish, king of the Gaths, thinking he would be out of danger there, but it turned out very differently from what he had thought.¹ For he had barely entered the town when the servants of King Achish came and said to the king: "This is David, of whom the chorus sang that Saul slew his thousands, but David his ten thousands" (which was at the time when he had defeated the giant who had been born in the town to which David had fled). On hearing this, David took tremendous fright, knowing he was a dead man and that if he could not escape from the town there would be no remedy or hope of survival.

Now what does God do to save him? He does not give him anything 14 beyond the inspired idea that he should pretend to be a madman. He feigned himself mad (assuming that a king would not bother with a mad or raging person), scratching at the doors of the gate and letting his spittle run down his beard. Thus, the king, seeing him in such a state and not knowing any better than that this was indeed the case, said to his servants: 'Lo, you see the man is mad; why have you brought him to me? Do I lack madmen?' Then the king's servants, imagining that they were wrong to bring a madman before the king, and that he had come to a hostile town through sheer insanity, let him go out of shame. And so David fortunately escaped from their hands because of such a trifling idea as God gave him. Is that not a great miracle, to save someone and rescue him so effortlessly from such a grave danger? And God often delivers people from distress and trouble through wise thoughts.

Someone may want to say, but that is just a thought that David came up 15 with himself and which just entered his head, what miracle can there be in that? I ask them in return if David had conceived that thought through his own devising and wisdom without these being dependent on God? If people say yes, then I say that someone who can think of something that will save him through his own thinking and wisdom, without them being dependent on God, can think up something several times, indeed always, through his own thinking and wisdom, so that he could devise his own rescue every time for all eternity. For if someone's thinking is independent, and stands on its own through its own powers, his thoughts

¹ 1 Sam. 21:11–15.

onafhankelijk blijven, en op sik self bestaan door eijge kragt, also 'er geen redenen sijn om dat gevolg te ontkennen: of die het ontkende, soude mij in eeuwigheid niet kunnen bewijzen, dat hij 't met regt ontkend had, of dat die ontkenning met de waarheid over een kwam, of kon bestaan. Het is immers kennelijk, dat alle goede geesten en alle volmaakte gaaven van den Vader der ligten sijn afkomende: so volgt dan noodsaakelijk van self, dat het van God is iets goeds te bedenken, en bij gevolg een wonderdaad waar door hij helpt. Hier mede dunkt ons, dat wij voor ditmaal genoeg van de booden Gods (oneijgentlijk gesproken) geseht hebben.

De 'goede geesten' die ons geluk brengen

- 16 Dog so men evenwel de booden enkel maar wil neemen voor goede geesten (alhoewel 't op sik self bestaande geesten niet kunnen sijn), so sullen wij nu maar eens kortelijk ons gevoelen seggen, wat dat de voornaamste goede geesten (hoewel wij se niet buijten de mensch sullen stellen) sijn, daar de anderen altemaal afgeleijd kunnen worden. De voornaamste goede geesten dan, waar door wij van God tot alles goeds bestiert worden, en waar door wij tot een gerusten en gelukkigen staat kunnen komen, sijn voor eerst de weetenschap, daar na bedwinging van alle onmaatelijke begeerlijkheden, of, om wat besonderlijker te spreken, nedrigheid, vernoeging en maatigheid in allerlei wellust.¹ Dese dingen bestaan in onse sielen, welke geesten sijn, en oversulks kan men deselven, hoewel niet heel eijgentlijk, geesten noemen: en van dese voornaamste goede geesten kan men vorders wel heele legers van goede geesten afleijden, die alle als van den eersten oorsprong daar afkomstig van sijn; te weeten, allerlei vordere goede en waare bedenkingen, dewelke men op deselve wijs als de eersten, mede kan geesten noemen, alhoewel het eijgentlijk, gelijk de eersten, werkingen des geestes of der siele sijn. En dit is in 't kort ons gevoele van de goede geesten, die God bestiert als sijne booden ten besten van den mensch. Hier mede sullen wij dit hoofdstuk eijndigen.

¹ B wellusten.

and wisdom can always stay independent and stand on their own by their own powers—since there are no reasons to deny such a consequence. He who denied it could not prove to me for all eternity that he was right in denying it, or that the denial matched the truth or could stand. It is, after all, apparent that all good spirits and all perfect gifts come from the Father of light. It therefore necessarily follows that every good thought comes from God and therefore is a miracle through which he helps. With this I should think we have said enough about the messengers of God (improperly speaking).

The 'good spirits' that bring us luck

If, however, one only wants to take the messengers to be good spirits 16 (although they cannot be independently existing spirits), we will now briefly say what we believe the principal good spirits to be (although we will not place them outside of human beings), because the rest can all be derived from these. The most important good spirits then, through which we are steered by God to all good things and through which we can attain a peaceful and happy state, are first of all knowledge, and then controlling all immoderate desires, or to speak in particulars, humility, contentment and moderation in all kinds of pleasure. These things exist in our souls, which are spirits, and as such one can call them, although not altogether properly, spirits. And from these principal good spirits one can derive whole armies of good spirits as if from their first origin, namely all further good and true thoughts which in the same way as the first can also be called spirits, although they are properly, like the first, the workings of the spirit or soul. And that is briefly our opinion of the good spirits that God uses as his messengers for the good of mankind. With that we will end this chapter.

[HOOFDSTUK 13]

VAN DE LASTERAARS OF TEGENSTANDERS, DIE MEN SEGT TE SIJN KWAADE GEESTEN, *DE DIABOLIS, SATANIS*

De eigenlijke betekenissen van diabolos en satan

- 1 *Diaboli*, of *diaboli*, is een grieks woord en betekent lasteraars, die imant lasteren, of van imant kwaalijk spreken. Het woord betekent ook agterklappers, anklaagers^a of anbrengers, die imant beklappen, anklaagen of anbrengen; beschuldigers, die imant beschuldigen; en bedriegers, die imant bedriegen. Zij draagen dan die naam van eenige kwaade bedrijven die zij doen, dat is lasteren, agterklappen, anklaagen of anbrengen, beschuldigen en bedriegen; want het grieksche woord *diaballein* betekent lasteren, beschuldigen, anklaagen, anbrengen, beklappen en bedriegen. *Satan*^b betekent tegenstander, of wederstander, die imant tegenstaat of wederstaat, het zij hij goed is, en tegenstaat of belet imant kwaad te doen; of het zij hij kwaad is, en wederstaat of belet imant goed te doen. Hij krijgt dan de naam van die daad, welke hij doet, namentlijk tegenstaan, of wederstaan, het zij in 't goede, of het zij in 't kwaade: want het hebreusche woord *satan* betekent tegenstaan of wederstaan.

^a Wat kan God nader en kragtiger anklaagers en beschuldigers gebruiken als de eijge gewisse van den mensch? Hij heeft daar geen versierde kwaade geesten toe van doen: want die boosheid doet, word daar van overtuigt door zijn eijgen geweeten, 't welk hem en anklaagt en beschuldigt, en overtuigt bij God van de begaane misdaad. Ja de gewisse des mensch doet hem vreessen. Wat? Een versierde kwaade geest? O neen, altoos ik soude dan wel sonder vreese kunnen zijn, al had ik nog so veel kwaad gedaan. Wat dan? Een straffende en wreekende God, welks gramschap grootelijks is te dugten, en die boven al te vreessen is.

^b Het woord *satan*, dat is tegenstander of wederstander, is een goed hebreusch woord, en word al mede niet overgeset van de geestelijken, op¹ dat de gemeene luijden niet gewaar worden soudén uijt de oversetting, dat het geen eijge noemnaam van geesten in 't besonder was, maar dat het maar een gemeene noemnaam was, die op ider mensch, welke een ander tegenstaat, het zij in 't goede, of in 't kwaade kan gepast worden. Het is niet wel gedaan van de godsgelerden, dat se de woorden altemaal niet oversetten gelijk 't behoort; dog het behaagt hun niet: want zij laten al de woorden van belang onovergeset staan. En daarom is 't noodsaakelijk, dewijl zij 't niet doen willen, dat het eens een ander doet, op dat de gemeene menschen daar door eens tot kennisse van saaken mogen komen.

¹ om.

[CHAPTER 13]

ON SLANDERERS OR ADVERSARIES, SAID TO BE EVIL SPIRITS, *DE DIABOLIS, SATANIS*

The real meaning of diabolos and satan

Diaboloi, or *diaboli* is a Greek word meaning slanderers, those who slander someone or speak evil of someone. The word also means gossips, accusers^a or informers, who gossip about, or accuse or inform on someone; blame-layers, who blame someone; and deceivers who deceive someone. They carry the name of several evil actions they perform, which are speaking evil, gossiping, accusing or informing, blaming and deceiving. For the Greek word *diaballein* means speaking evil, blaming, accusing, informing, gossiping and deceiving. *Satan*^b means adversary, or resister, he who opposes or resists someone, be it that he is good and resists or prevents someone from doing evil, or that he is evil and resists or prevents someone from doing good. He carries the name of the action he performs, which is to oppose or resist, be it for good or for evil, since the Hebrew word *satan* means to oppose or resist.

^a What can God use as more immediate and more powerful accusers and blamers than someone's own conscience? He has no need of any fabricated evil spirits here, because those who do bad things are persuaded of it through their own conscience which accuses and blames, and convicts them before God of the crime committed. Indeed, conscience makes man fear. What? A fabricated evil spirit? O no, I at least would be without fear no matter how much evil I had done. What then? A punishing and revengeful God, whose anger is much to be dreaded and who is to be feared above all.

^b The word *satan*, that is, adversary or opponent, is a good Hebrew word, and is also not translated by the clergy so that the common people should not become aware from the translation that it was not a proper term for spirits in particular, but that it was just a general term that can be used for everyone who opposes someone else, be it for good or for evil. It is not right that the theologians do not translate all the words as they should. It displeases them, since they leave all important words untranslated. Therefore it is necessary, since they do not wish to do it, that someone else does it so that the common people may arrive at an understanding of such matters.

De theologen willen ons per se in kwaade geesten laten geloven

- 2 Alhoewel nu dese noemnaam lasteraars (*duijvelen*^c op 't onduijts) maar alleen van menschen gesegt kan worden, en dat se van de Grieken ook niet anders is gebruikt, so willen evenwel de geestelijken tegen de waarheid an seggen, dat dese noemnaam lasteraars maar alleen gesegt word van kwaade geesten; gelijk sij ook willen, dat de noemnaam tegenstander (*satan*) maar alleen gesegt kan worden van kwaade geesten (alhoewel bij de schrijvers der h. schrift die noemnaam tegenstander ook wel an de versierde goede geesten, en ook wel an menschen gegeven word), welke kwaade geesten sij seggen, dat op den eersten dag der waereldmaaking sijn voortgebracht goed, en sijn op dien selven tijd kwaad geworden en gevallen (dat was een korte vreugd voorwaar), alhoewel men in 't boek des begins niet een woord daar van leest, nog ook ergens, so moet het egter, om dat het de leeraars seggen, waar sijn, het mag met de waarheid van de saak gelegen wesen, so alst wil. Sij brengen evenwel de plaats 2 Petr. 2.4 tot bewijs bij: dog deselve hebben wij in het 10 hoofdstuk uijtgelegt. En het 6 afdeelsel van de sendbrief Judae sullen sij ligtelijk ook wel tot bewijs bijbrengen; daarom sullen wij dat nu hier uijtleggen.

Judas 6 gaat niet over duivels maar over over dwalende leraars

- 3 De gesant Judas segt: "Maar de booden" (of gesanten, *aggelous*) "die hun beginsel niet bewaart, maar de eijge woonstede verlaten hebben, heeft hij tot het oordeel des grooten dags met geduurige of altijdduurige banden onder de duijsternisse bewaart." Dit souden de godsgeleerden wel willen seggen en 't volk wijs maaken, dat de gesant van geesten schreef: maar wij ontkennen sulks wel uijtdrukkelijk, en seggen, dat hij van menschelijke

^c Het woord *duijvelen* is een bastaart grieks woord en betekent op 't duijts, lasteraars, beschuldigers, aanklaagers, of anbrengers, agterklappers; welk woord *duijvelen*, afkomende van het grieksche woord *diaboloi*, men mede in de h. schrift al onovergeset laat staan, op¹ dat de gemeene menschen het selve niet verstaan souden en oversulks de eijge betekenis niet te weeten komen. Vorders so 'er sodaanige geesten sijn, waarom geen benaaming in 't duijts gegeven? Men kan wel kwaade of boose geesten seggen, of boosgeestige lasteraars of tegenstanders, of boosgeestige anklagers of beschuldigers, en andere benaamingen meer. Het is derhalven onnoodig onduijts te gebruiken.

¹ om.

The theologians insist that we believe in evil spirits

Although this term slanderers (*devils*^c in non-Dutch) can only be said 2
of people, and the Greeks did not use the term in any other way, the
theologians, contrary to the truth, claim that the term slanderers was
only used to refer to evil spirits. They would also have it that the term
adversary (*satan*) can only be said of evil spirits (although among the
writers of holy scripture the term adversary is also used for the fabricated
good spirits, as well as for people), which evil spirits they say were created
good on the first day of creation. But many of them, they say, at that same
time turned evil and fell (a brief joy indeed), although in the book on the
beginning one cannot find a word about it and one does not read of it
anywhere else either. But because the teachers say so, it has to be true,
whatever may be the truth of the matter. However, they produce 2 Peter
2:4 as proof, although we have explained that in chapter 10. And they will
also readily present verse 6 of the letter of Jude as proof. Therefore we will
explain that now.

Jude 6 is not about devils but about teachers in error

The apostle Jude says: “But the messengers (*aggelous*) that did not keep 3
their own position but left their proper dwelling have been kept by him in
eternal chains in the nether gloom until the judgement of the great day.”
The theologians want to deceive the people by saying that the apostle
wrote this about spirits. But we vehemently deny this and say that he

^c The word *devils* is a bastard Greek word and in Dutch means slanderers, accusers, informers, or traitors, gossips. This word *devils*, coming from the Greek word *diaboloi*, is also left untranslated in holy scripture so that the common people should not understand it and therefore do not learn its proper meaning. Furthermore, if there are such spirits, then why not give them a name in Dutch? One can say evil or bad spirits, or evil-spirited slanderers or adversaries, or evil-spirited accusers, and other such terms. It is therefore unnecessary to use non-Dutch words.

booden of gesanten spreekt, welken van God tot de menschen gesonden zijn om deselven te leeren en de waarheid te verkondigen: dog deselven en zijn in de leere der waarheid niet staande gebleeven, maar afgefallen en van de waarheid vervreemd, en dat uijt waereldsche insigten, of genotshalven gelijk de gesant Judas segt.

- 4 Dat het waar is, dat de gesant van menschelijke booden, dat zijn leeraars des volks, spreekt, blijkt klaar genoeg uijt het voorgaande en volgende des briefs, en besiet met opmerking het 4, 5, 7, 8 en volgende afdeelsel des briefs, en gij sult het in der waarheid also bevinden. Wilt gij vorder blijk, so besiet de staat der menschen, en gij sult bevinden, dat ingeval de booden, of gesanten, dat zijn de leeraars, niet waren vervreemd van de leere der waarheid geworden, so soude tot die tijd, daar de gesant van spreekt, toe de naam des heeren en eenigen waaren Gods suijsver zijn angeroepen geworden, gelijk 'er staat in 't boek des begins, dat ten tijde van Enos begon te geschieden, en de volkeren soudent tot geen afgoden dienst in 't vervolg zijn vervallen. Maar dewijl de booden, of leeraars, de waarheid niet hebben bewaart, maar van hun begin, dat is van de waarheid, of leere der waarheid, om tijdelijke insigt zijn afgeweken: so zijn sij en de volkeren tot afgoderij, dat is duijsternisse, in welke de meeste menschen nog sitten, vervallen, en de anroepinge van de naame des heeren en eenigen waaren Gods is bevlekt en verduijstert geworden.

- 5 Want waren de booden, welken tusschen de tijden van Enos en Noach zijn geweest, niet van hun beginsel, dat is van de waarheid, afgeweken, de sondvloed, om de van de waarheid vervallene menschen van der aarden te verdelen, was onnoodig geweest. En vorders waren de booden, welken tusschen de tijden van Noach en Mose zijn geweest, niet van hun beginsel, of van de leere der waarheid, of de waare anroepinge van de naame des heeren, afgeweken, daar en soude wederom so groote duijsternisse of afgoderij niet gekomen zijn onder de menschen, gelijk 'er gekomen is, en nog niet is verdweenen. En so kan ik van eenige andere tusschen tijden ook seggen, want het is seker, dat de dwaalingen niet van de gemeene menschen, welken geleijd worden en maar blindelings de leijders volgen, afkomen: maar van de leijders selfs, wanneer se van 't licht der waarheid, als het rechte spoor ten leeven, afdwaalen, en om staatsche insigt in plaats van leijders verleijders worden. So dat dese plaats van de gesant Judas niet bij gebragt kan worden tot bewijs van eenige boose geesten: dog wel tot bewijs van boose menschen, die hun beginsel niet bewaart, maar de eijge woonstede, dat is het licht des eeuwigen levens, verlaten hebben, en die daarom van God tot het oordeel des grooten

speaks of human messengers or apostles who were sent by God to the people to proclaim and teach them the truth. Yet they did not stand firm in the doctrine of truth, but they fell and became estranged from the truth, and this because of worldly desires, or for pleasure as the apostle Jude says.

That it is true that the apostle speaks of human messengers, that is, teachers of the people, is shown clearly enough from the previous and following sections of the letter. Look carefully at verses 4, 5, 7, 8 and the following one, and you will find it to be that way in truth. If you want further proof, then look at the state of the people and you will find that in the event that the messengers or apostles, that is the teachers, had not been estranged from the true teachings, they would, until the time of which the apostle speaks, have been pure in their invocations of the name of the Lord and one true God, as the book on the beginnings says started happening at the time of Enoch, and the people would not have fallen into idol worship. But since the messengers or teachers did not keep the truth, but deviated from their principles, that is, from the truth or teaching of the truth, because of worldly ambitions, they and the people fell into idol worship, that is darkness, in which most people still find themselves, and the invocation of the name of the Lord and one and only true God became defiled and obscured.

For if the messengers who lived in the time between Enoch and Noah had not deviated from their principle, that is, from the truth, then the Deluge which wiped all people from the earth who had fallen away from truth would not have been necessary. Moreover, if the messengers who lived in the time between Noah and Moses had not deviated from their principle, that is, from the teaching of truth, or the true invocation of the name of the Lord, then there would not have come again amongst the people such a great darkness or idol worship as has come and has not yet disappeared. And I can say the same about other times in between, because it is certain that the errors do not come from the common people, who are led and merely follow their leaders blindly, but from the leaders themselves, when they stray from the light of truth as the right path of life, and for political gain become seducers instead of leaders. Therefore, this passage from the apostle Jude cannot be used as proof of any evil spirits, although it is proof of evil human beings who did not retain their principles but left their own home, which is the light of eternal life, and

dags met altijddurende banden onder de duijsternisse, dat is valsche leere, bewaard worden.

- 6 Vorders word 'er van de versierde boose geesten gesegt, dat se de menschen verleijden en om her gaan als een brieschende leeuw om deselven te verslinden, ja deselven te dooden en te moorden, en andere bedrijven meer die in een geest niet vallen: maar wel in sodaanige booden als daar Judas van spreekt wel plaats hebben en stand grijpen. So dat ik evenwel uijt die voorgaande benaamingen, nog uijt het boek des begins, nog uijt de angetooge plaats van de gesant Judas, veel minder uijt de bedrijven, dieder van die geesten verhaalt worden, niet bespeuren kan wat dat geesten sijn, en of ser sijn en hoe ser gekomen sijn: maar wel wat valsche leeraars of booden sijn, gelijk se nu nog meest alle sijn, en dat ser sijn, en hoe ser gekomen sijn, namentlijk om dat se hun beginsel, 't welk was de waarheid, niet bewaart hebben.

Ook de segnirim zijn geen kwaade geesten

- 7 Dog daar sijn nog eenige gemeene noemnaamen, die men de versierde kwaade geesten geeft, namentlijk *abaddon*, *apolluon*, *segnirim*, *daimon*, *daimonion*, *beelzebub*, dewelke wij mede eens sullen uijtleggen.
- 8 *Abaddon* of *apolluon*, een verderver, verstoorder, die iets verderft of verstoort. Dese twee woorden, hebbende eene betekenis, worden van Johannes in 't 9 hoofdstuk het 11 afdeels. van sijn openbaringen verhaalt: maar die wel wil letten op het voorgaande van Johannes seggen, 't welk men wil dat een voorsegging sal sijn, sal bevinden, dat se niet van versierde kwaade geesten gesegt worden, maar van kwaade menschen woedende tegen de onnosele, vroome en regtvaardige menschen, deselven verdervende, en der selver ruste verstoorende.
- 9 *Segnirim*, dat is hairigen, gehairden, of ruijgen, die rouwhairig of ruijg sijn. *Segnirim* betekent ook bokken, omdat de bokken so wat lang en ruijg van haijr sijn; en boksvoten of bokmensen, welke voor boschgoden bij de heijdenen gehouden wierden, en *satyri* geheeten, sijnde gedierten van mensch en geijt, gelijk men meijnt, geteelt; en verschrikkelijke nagtvoegels, *skopes* van de Grieken genoemd, sijnde een soorte van nagthuijlen, om dat se 's nagts anders geen galm, als een naar gehuijl geeven. *Segnirim* betekent ook digte slagregens, dog hoe het die betekenis krijgt, kan ik niet doorgronden. En dit sijn al de betekenissen, die het woord heeft, welke betekenissen ter waereld geen blijk geeven van kwaade geesten of lasteraars.

thus are kept by God until the great day of judgement in everlasting chains in darkness, that is false teachings.

Furthermore, it is said of the invented evil spirits that they seduce 6 people and go about like roaring lions to devour them, even to kill and to murder them, and other actions as well that do not belong to a spirit, but which do have a place and occur in such messengers as those of whom Jude speaks. Therefore, I cannot from the previous names, nor from the book of the beginning, nor from the quoted passage of the apostle Jude, and even less from the reported actions of the spirits, make out what spirits are, or whether they exist and how they originated. But I do see what are false teachers or messengers, as most of them are now, and that they exist and how they originated, namely because they abandoned their principle, which was the truth.

Nor are the segnirim evil spirits

There are still some other common names that people give to these fabricated evil spirits, namely *abaddon*, *apolluon*, *segnirim*, *daimon*, *daimonion*, *beelzebub*, which we will explain as well. 7

Abaddon or *apolluon*, a destroyer, disrupter, someone who destroys or 8 disrupts something. These two words, having one meaning, are used by John in chapter 9 verse 11 of his revelation, but those who pay attention to what John says before, which people want to be a prophecy, will find that they are not said of fabricated evil spirits, but of evil people raging against simple, pious and just people, destroying them and disrupting their peace.

Segnirim, that is hairy, long-haired, or rough or rough-haired. *Segnirim* 9 also means goats, because goats are long- and rough-haired; and goats' feet or goat-people, which were held to be fauns by the heathens, and called *satyri*, which are animals that are bred from people and goats, so people think; and horrible nocturnal birds, called *skopes* by the Greeks, which are some kind of night owl because the only sound they make is a horrid screech at night. *Segnirim* also means heavy rains, but I cannot figure out how it got that meaning. And these are all the meanings the word has, which meanings give no indication at all of evil spirits or slanderers.

- 10 Het is dan verwonderens waardig, hoe dat de godsgeleerden so stout zijn, dat se in eenige plaatsen der h. schrift dit Hebreusche woord *segnirim*, in plaats van het in 't nederduijts over te setten, slegts hebben gaan verwisselen in een bastaart grieks woord, te weten *duijvelen*, welks betekenis geensints met de betekenis van het woord *segnirim* over een komt: want het woord *duijvelen* betekent lasteraars, agterklappers, beschuldigers, ofte anklaagers, gelijk wij gesegt hebben. Een plaats tot bewijs, om niet te lang te zijn, sal ik uijt het 3 boek Mos. 17.7 bijbrengen, alwaar in 't nederduijts (soo 't anders nederduijts heeten mag) staat: "Ende sij sullen ook niet meer haare slagtofferen den *duijvelen*, dewelke sij na hoereren, *offeren*." Die oversetting is niet goed, want bij na de helft is bastaart latijn en grieks, en dat word de gemeene mensch evenwel al voor goed op de mouw gespelt. In de grondtaal staat: "Ende niet meer sullen sij hunne slagtingen den gehairden (of boksvooten) welken sij na hoereren, slagten." Moses verbied hier de Israeliten, dat se niet meer, gelijk se wel gedaan hadden, die boksvooten, of boschgoden, eenige beesten ter eeren soudens slagten; en sijn insigt met dat verbod is maar, dat hij de Israeliten anwijzen wil, dat die boschgoden of gehairden, welken de heijdenen, als wat vreemds, eer andeeden, niet waardig waaren dat men se eenige de minste eer an soude doen; en ook, dat daar door den eenigen waaren God ten hoogsten onteert wierd. Waar dat hier van boose geesten of lasteraars gesproken word, dat kan ik niet sien. Dog het scheelt de godsgeleerden so veel niet, of se iets wel, of kwaalijk, oversetten.
- 11 Het woord *segnirim* komt van het wortelwoord *sâgnar*, vreesen, beeven, of schrikken, bevreesd zijn of vreesen hebben. Van *sâgnar* vreesen komt *sagnar*, vreesen, schrik, en *segnar*, een hair, hoofdhair; en van *segnar*, hair, komt *sagnir*, hairig, ruijg, in meervoud *segnirim*, hairigen, ruijgen. Maar hoe dat *segnar*, komende van *sagnar* vreesen, een hair komt te betekenen, en *sagnir*, hairig, dat kan ik niet wel weten. Willen de Jooden seggen, om dat door vreesen de haren imant als te bergen rijsen, dat dunkt mij al een wonderlijke overdragtige wijs van spreken te zijn; of sijn sij so bange of bevreesd geweest voor nagtuijlen, bokken, of boksvooten, dat hen die van vreesen de haren deden te bergen staan, wanneer sij deselven sagen, en dat sij se daarom schrik, schrikkige, ofte vreesen, of schrikdier, hebben genoemd (want dat schijnen die woorden maar eijgentlijk te konnen betekenen); so moeten de Jooden al een stout, kloekmoedig en onversaagt volk sijn geweest (overschouder meen ik) dat se door 't anschouwen van nagtuijlen of bokken so bevreesd of verschrikt wierden.

It is astonishing how the theologians have dared, in several places 10 of holy scripture, to exchange this Hebrew word *segnirim* for a bastard Greek word, namely devils—of which the meaning is nowhere near that of the word *segnirim*—instead of translating it into Dutch. For the word *devils*, as we have said, means slanderers, gossips, accusers, or informers. To be brief, I will give as proof a passage from Moses' third book, 17:7, where it says in Dutch (if it can be called Dutch): "And they will no longer sacrifice their victims to the devils after whom they whore." This is not a good translation, because almost half of it is bastard Latin and Greek, and this is how the common people are being deceived. In the source language it says: "And no longer will they slaughter their sacrifices to the long-haired (or goats' feet) after whom they whore." Moses here forbids the Israelites to continue, as they had been doing, slaughtering animals to honour the goats' feet, or fauns. His purpose in forbidding this is that he wants to point out to the Israelites that those fauns or hairy ones, which the heathens honoured as something strange, were not in the least worthy of being honoured, as well as that through it they dishonoured the one and only true God to the utmost. I cannot see where it says anything here about evil spirits or slanderers. But the theologians do not really care whether they translate something properly or not.

The word *segnirim* comes from the root word *sâgnar*, fear, tremble, 11 or startle, or be scared. From *sâgnar*, fear, we get *sagnar*, fear, scare, and *segnar*, a hair, hair of the head; and from *segnar*, hair, comes *sagnir*, hairy, rough, in the plural *segnirim*, the hairy, the rough. But how *segnar*, coming from *sagnar*, fear, comes to mean a hair, and *sagnir*, hairy, I cannot really tell. Do the Jews want to say that fear makes people's hair stand on end? That would seem to be a curious figure of speech. Or were they so scared or fearful of night owls, goats, or goats' feet that this fear made their hair stand on end when they saw them, and is this why they called them scare or scared or fear or scary animals (for that is all that these words can apparently mean)? Then the Jews—just joking!—must have been a very brave, courageous and fearless people if they became so fearful or scared on seeing night owls or goats.

De 'demonen' van de Grieken zijn evenmin duivels

- 12 Het grieksche woord *daimon*, is seer dubbelsinnig, en betekent vooreerst God, gelijk bij Plato te sien is. *Daimon* betekent ook wijs, om dat God wijs is. Venus, voorstanster der liefde bij de heijdenen, word ook van Homerus *daimon* genoemd. En betekent *daimon* bij de heijdenen so wel een onderaardsche of helsche, en aardsche, als een hemelsche God. *Daimon* betekent ook het gelaat; het betekent ook een held of beroemd mensch, die door sijn dappere daaden na sijn dood, tot een God, of onder de goden gestelt wierd bij de heijdenen. Hier van komt het, dat het woord *daimonizein*, 't welk afkomstig is van *daimon*, betekent onder de goden stellen en onder 't getal der goden brengen, of tot een God maaken, gelijk de heijdenen ligtelijk deden, van waar ook de veelheijd hunner goden van daan komt.
- 13 De lijdende betekenis nu van het woord *daimonizein* is *daimonizestai*, 't welk behoorde, na de betekenis van de bedrijvende betekenis, noodzakelijk te beteekenen, onder de goden gestelt te worden, of onder het getal der goden gebragt te worden, of tot een God gemaakt¹ te worden. Maar nu schijnt het, dat ser mede willen beteekenen van God gekweld of geplaagt te worden, te weeten met dolligheid, of kranksinnigheid, valende siekte, of maansiekte, of met kwaade bedenkingen. Wil men dat nu noemen, van een kwaade geest gekweld te worden, dat kan men wel doen, omdat de bedenkingen sijn werkingen des geests, dat is des siels: want die met sodaanigen siekte bevangen is, word niet geplaagt door een kwaade geest, die van buijten inkomt, gelijk de godsgeleerden meenen, maar met een kwaade of gebrekkelijke siel; de oorsaaken hier van sijn een kwaade gesteltenisse des bloeds, en een kwaade gesteltenisse en swakheijd der herssenen en eenige andere werktuijgen, waar door des siels behoorlijke bedenkingen belet worden. Onweetentheijd, dewelke veel valsche inbeeldingen veroorzaakt, en kleijnmoedigheid sijn ook groote oorsaaken van die kwaal. Men kan *daimonizestai* ook wel uijtleggen, verrukt van sinnen sijn, dat is wanneer imant een van die voorschreeve siekten ankomt, dat hij so verrukt van sinnen, of buijten sijn sinnen word, dat hij daar heen valt, en nog siet, nog hoort, gelijk sulks in sodaanige kwaalen geschied: of so verrukt van sinnen, dat hij iets wonderlijks spreekt, daar hij na, als hij tot sijn selven komt, geen geheugenis van heeft, van dat hij sulks soude gesproken hebben.

¹ of tot een God gemaakt not in A.

The 'demons' of the Greeks are not devils either

The Greek word *daimon* is very ambiguous, and first of all means God, 12
 as can be seen in Plato. *Daimon* also means wise, because God is wise. Venus, proponent of love among the heathens, is also called *daimon* by Homer. And for the heathens, *daimon* also means a subterranean or hellish, and an earthly or a heavenly god. *Daimon* also means face. It also means a hero or famous person who, due to acts of bravery, is made into a god after his death, or placed among the gods by the heathens. From this comes the word *daimonizein*, which comes from *daimon* and means placing among the gods and counting as gods or turning into a god, as the heathens readily did—hence their multitude of gods.

The passive form of the word *daimonizein* is *daimonizestai*, which 13
 should, given the active meaning, of necessity mean being placed among the gods, or being counted as gods, or being turned into a god. But now it seems that they also want to have it mean being tortured or plagued by God, namely by madness, insanity, epilepsy, lunacy, or evil thoughts. If that is what one wants to call being plagued by an evil spirit, then one can well do so because the thoughts are workings of the mind, that is of the soul. For those afflicted with such illness are not plagued by an evil spirit coming from outside, as the theologians think, but by an evil or defective soul. The causes of this are a poor constitution of the blood and a poor constitution and weakness of the brain and some other organs, through which the soul is prevented from thinking properly. Ignorance, which causes many false ideas, and weak-mindedness are also major causes of this disease. One can also interpret *daimonizestai* as being out of one's senses, that is, when someone catches one of the described diseases he becomes so witless or out of his mind that he falls down and does not see or hear, as happens with such afflictions, or so out of his wits that he says strange things which he has no recollection of having said after he comes to.

- 14 Van het woord *daimon* komt ook het woord *daimonân*, 't welk betekent onsinnig, kranksinnig, of dul zijn, en raasen. *Daimon* betekent ook den ingebooren aart des menschs, 't sij een goede of kwaade; een gesonde of gebrekkige mag men ook wel seggen. Nu ist seker dat een mensch die een goeden aart heeft ook een goede siel of geest heeft, en die een kwaaden aart heeft ook een kwaade siel of geest heeft. Eijndelijk wil men dat het woord *daimon* bij de Grieken ook een geest of spook, het sij een goede of kwaade geest betekent, die een ieder mensch van zijn geboorte af gegeven is, om te bewaaren of te beschadigen.
- 15 Indien wij de grieksche versieringen en grollen wilden toelaten, ik beken, so souden de godsgeleerden hier al eenig bewijs hebben: maar de Grieken, heijdenen sijnde vol van overgeloovigheid, hebben wel gesegt, dat de *daimones*^d, die sij ook voor goden hielden, geesten of spookten waren, het sij goede, get sij kwaade geesten. Dog daar hebben sij nimmer klaar bewijs van gegeven, en een bloot seggen word bij ons niet angenommen, maar verworpen: want die des eens seggen sonder bewijs wil en mag ontkennen, die en kan of en wil des anders seggen sonder bewijs niet anneemen. Vorders blijft evenwel het woord *daimon* dubbelsinnig, dat het so wel een goede geest betekend als een kwaade: en bijgevolg kan *daimonizestai* so wel betekenen van een goede geest bestiert te worden, als van een kwaade geest gekwelt te worden: so dat de godsgeleerden in gebreeke blijven van te kunnen bewijzen, dat *daimon* alleenlijk maar is een kwaade geest. Nog meer, de Grieken hebben nog niet eens gesegt, dat de *daimones* onlighaemelijke geesten zijn geweest, en dat se uijt den hemel souden zijn gestooten; sij seggen slegts maar, dat het geesten of spookten zijn, het sij goede of kwaade geesten. Past nu eens een goede geest op de goeden aart des mensch, en een kwaade geest op een kwaaden aart, so suldi al een redelijke klaare uijtlegging hebben: want de spookten, nagtgeesten en toverijen houden immers nu al op, en zijn al lang verdweenen en verdreeven op veel plaatsen.
- 16 Het woord *daimonion* betekent God of goddelijke kragt, 't geluk, den ingebooren aart, het sij een goede of kwaade; een gesonde of gebrekkige kan men ook wel seggen. Maar *daimonios* betekent ook gelukkig, eerwaardig, ongelukkig, ellendig, wonderlijk: nu so kan men ook wel seggen, dat *daimonizestai* afkomstig is van *daimonios*, en dat het betekent gelukkig zijn, of ongelukkig zijn ('t welk seer tegenstrijdige betekenissen zijn)

^d De *daimones* schijnen sodaanige spookten geweest te zijn, gelijk men bij ouds versiert heeft geweest te zijn de kabautermannekens, witte wijfkens, of diergelijke leurderijen, welke hier al verdreeven en verdweenen zijn.

From the word *daimon* also comes the word *daimonân*, which means 14
 being senseless, insane, or mad and raving. *Daimon* also means the
 inborn nature of man, be it a good or a bad one, or, one may say, a healthy
 or a deficient one. Now, it is certain that someone with a good nature also
 has a good soul or spirit, and that one with a bad nature also has a bad
 soul or spirit. Finally, people want the word *daimon* among the Greeks to
 mean a spirit or phantom, be it a good or an evil spirit, given to everyone
 at birth to keep safe or to harm.

If we want to accept the Greek fictions and nonsense, then I admit 15
 that the theologians would already have some proof here. The Greeks,
 however, being heathens full of superstition, also said that the *daimones*^d,
 which they took to be gods, were spirits or spectres, whether good or
 evil spirits. But they never provided any clear proof of this, and just
 say-so is not accepted by us but rejected, for he who will and can deny
 what someone says without proof, can and will not accept things said by
 someone else without proof. Furthermore, the word *daimon* still remains
 ambiguous, in that it means as much a good as an evil spirit. As a
 consequence, *daimonizestai* can mean being guided by a good spirit as
 well as being plagued by an evil spirit, so that the theologians remain
 lacking in proof that *daimon* is only an evil spirit. Furthermore, the
 Greeks did not even once say that the *daimones* were disembodied spirits
 and that they were evicted from heaven. They just say that they are spirits
 or spectres, whether good or evil spirits. Now, apply a good spirit to
 someone's good nature and an evil spirit to an evil nature, and one will
 already have a reasonably clear explanation, for the ghosts, night spirits
 and sorcery are now coming to an end, and have long disappeared and
 been driven out from many places.

The word *daimonion* means God or divine power, happiness, one's 16
 inborn nature, either good or bad, or a healthy or defective one. But
daimonios also means happy, respectable, unhappy, miserable, remark-
 able. Now, one might also say that *daimonizestai* comes from *daimonios*,
 and that it means being happy or unhappy (which are very contradic-
 tory meanings), or being miserable (which is quite different from being

^d The *daimones* seem to have been such spirits as were invented in the old days, like
 gnomes, witches and other such nonsense which has long been banished from here and
 disappeared.

of ellendig zijn ('t welk veel verscheelt van gelukkig te zijn) of eerwaardig zijn, of ook wel wonderlijk zijn, ter oorszaak dat die geene, welke met rasernije of buijten sinnigheden gekwelt wierden, somtijds wonderlijke en ongerijmde dingen deden en spraaken, waar van de gemeene luijden geen reden wisten te geeven, of oorszaak wisten.

Beëlzebub (in Mattheus 12:24) is geen duivel maar een afgod

- 17 Laat ons nu eens sien wat te seggen is het woord *Beelsebub*^e, heer der vliegen of vliegheer. Dese naam word een afgod, godspraak, of vraagbaak, daar men antwoord op een voorgestelde vraag konde krijgen, gegeven, gelijk men in 't 2 boek der koningen an 't 1 hoofdst. sien kan. Dog wat van die godspraaken te houden is, hebben wij voorheen al getoont. De godsgeleerden willen dat dese heer der vliegen een overste der kwaade geesten sal zijn: het bewijs hier van haalen se uijt Math. 12:24 alwaar staat: *houtos ouk ekballei ta daimonia, ei mê en to beelzeboul erchonti tôm daimoniôn*, 't welk overgeset^f word: "Dese werpt de *duijvelen* niet

^e *Beelsebub*, dat is heer der vliegen: dese word van de Jooden gesegt te zijn een opperste der boose geesten. Dog een van de voornaamste digters van ons land, in een treurspel van den afval der booden (*engelen*) (het schijnt dat die daar ander en nader bescheijd van gehaalt heeft), stelt eenen *Lucifer*, dat is ligtbrenger (welke is de latijnsche naam van een ster, die wij de morgenster heeten, en des avends word se in 't latijn geheeten *Hesperus*, dat is de avond ster) tot een opperste der boose geesten, en *Beelzebub* of heer der vliegen tot sijn krijgsverste nevens eenen *Belial* (dat is Verkeerde, Boose, Arge, of Bandeloose) en *Apolluon*, dat is Verderver. Daar heeft soo 't lijkt na sijn beschrijving, al een dapper gevegt omgegaan, eer die opperste met sijn anhang sik uijt so schoonen hemel heeft willen laten drijven. En wie soude niet een kansje hebben derven wagen, om so schoonen hemel meester te worden, daar dog in de h. schrift staat, dat men geweld moet doen op dat rijk, en dat de geweldenaars het koningrijk inneemen, 't welk hen luijden evenwel, soo 't schijnt, mislukt is. Mogelijk dat die digter dat nog wel hout voor een waare geschiedenis, die hij in de schrift (alhoewel ik 't er niet in vinden kan) geleesen heeft, en die hij maar met eenige bijgevoegde omstandigheden op maatschrift heeft gestelt, en die hij meent, dat omtrent op soodaanigen wijs geschied is. Of anders een digter heet digter (men kan hem ook wel noemen verdigter) omdat hij veel dingen verdigt en versiert, 't welk bij ouds veel geschied is, en nu nog wel geschied, en dat wierd dies tijds, en word nu nog de menschen wel voor waare geschiedenissen opgedrongen. Ja daar is so veel verdigt en versiert, dat der meeste menschen oogen des verstands daar door nog verblind sijn.

^f Namentlijk in de nieuwe duijtsche oversetting, die door last van de Hoog Mog. Heeren staaten der vereenigde nederlanden, en volgens 't besluit van de algemeene geestelijke raads vergadering gehouden tot Dordregt, is overgeset. Ik vertrouw, dat de Ed. heeren staten voorsz. daar an onkosten genoeg hebben gedaan, so dat het daar niet an en scheelt: maar 't is jammer evenwel dat se nog niet goed is, altoos ik derf seggen dat se in veele plaatsen niet en deugt. En hebben se de godsgeleerden van de algemeene geestelijke raads vergadering nagesien, so en sijn der geen seer geleerde luijden onder geweest, of sij en hebben niet nauw willen toesien.

happy), or being respectable, or, also, being remarkable. The reason for this is that those who were plagued by rage or madness sometimes did and said curious and absurd things for which the common people could not give an explanation or provide a cause.

Beelzebub (in Matthew 12:24) is no devil but an idol

Now let us see what we can say about the word *Beelzebub*^e, lord of the 17
flies. This name is given to an idol, oracle, or adviser from whom one could obtain an answer to a given question, as is shown in book 2 of Kings, chapter 1. But we have already shown what to think of these oracles. The theologians would have this lord of the flies to be the lord of the evil spirits. The proof of this they derive from Matt. 12:24, where it says: *houtos ouk ekballei ta daimonia, ei mê en to beelzeboul erchonti tòm daimoniôn*. This is translated as^f: “This one does not cast out the *devils*

^e *Beelzebub*, that is, lord of the flies, who is said by the Jews to be the topmost evil spirit. But one of the major poets of our country, in a tragedy on the fallen messengers (*angels*) (it seems that he acquired different and further information on this), makes a certain *Lucifer*, that is, bringer of light (which is the Latin name of a star which we call the morning star, and in the evening it is called in Latin *Hesperus*, that is, evening star) into the topmost evil spirit, and *Beelzebub*, or lord of the flies, into his chief warrior, together with a certain *Belial* (that is, the wrong, evil, bad, or lawless one) and *Apolluon*, that is destroyer. According to his description, there was heavy fighting before the topmost and his followers were willing to let themselves be driven from such a beautiful heaven. And who would not venture to gamble a little on becoming lord and master of such a beautiful heaven, since it says in the holy scriptures that one has to do violence to that kingdom and that the violent will take the kingdom, in which, however, they seem to have failed. Possibly, the poet assumes it to be a true story that he has read in Scripture (although I cannot find it there) and which he has put into verse with some added details and believes to have happened in such a way. Or else a poet is called a poet (one could say an inventor) because he makes up and invents so much, which often happened in the past, and happens still, and such things are still being forced onto the people in this day and age as true stories. Indeed, there is so much made up and fabricated that most people's eyes are still blinded by it.

^f Namely in the new Dutch translation commissioned by the States-General of the United Provinces and according to the decree of the general synod held in Dordrecht. I trust that the noble members of the States have provided sufficient funds, so that that is not the problem. Unfortunately, it is still not good, or at least I dare say that it is incorrect in many places. And if the theologians of the general synod have examined it, then either there were no very learned men among them or they did not want to inspect it closely.

uijt dan door *Beelzebub* overste der *duijvelen*.” Maar die uitlegging is niet goed, want voor eerst zijn al de woorden in ’t duijts niet overgeset, want het woord *duijvelen* is geen duijts maar een bastaart grieks woord. Ten anderen so en staat het woord *diaboloi* of *duijvelen* (’t welk betekent lasteraars enz.) niet in de grondtaal, maar daar staat *daimonia* (’t welk betekent goden enz.), oversulks en zijn de eijgen woorden, die in de grondtaal staan, niet overgeset. Nu kan ik het wel oversetten: “Dese werpt de goden, of goddelijke kragten, niet uijt, ten sij in de heer der vliegen, overste der goden.” Maar so *daimonion* ook sal betekenen een kwaade geest, gelijk men wil dat het betekent, ik beken dat het dan uijtgelegd kan worden: “Dese werpt de kwaade geesten niet uijt, ten sij in of door de heer der vliegen, overste der kwaade geesten.”

- 18 Dog bewijst nu dat lasterende seggen wel iets van datter sodaanige bose geesten souden zijn, en dat¹ die uijt den hemel gestooten zijn? Neen ’t. Want uijt dat seggen der Jooden kan men ter waereld geen bewijs trekken, van datter sodaanige versierde goede of kwaade geesten souden zijn: dewijl die daar spraaken niet als wijse en geleerde luijden, maar als bijgeloovige heijdenen en Grieken, welkers wijse van spreken sij gebruiken. En hier uijt blijkt ook, dat met de grieksche taal de grieksche overgeloovigheid in de Jooden heeft stant en plaats gegreepen, en van de andere heijdensche bijgeloovigheden waren sij ook niet vrij, dat blijkt uijt de naam van dien afgod. Ten anderen word dit ook maar al lasterende gesegt, want wie heeft hun gesegt, wat naam de opperste des boose geesten heeft? Hebben sij ’t hem self gevraagd, wat naam dat hij heeft? Neense: dat blijkt, want het is immers de naam van een afgod te Ekron. Eijndelijk seggen wij dat sulke los seggen geen bewijs is van sulke groote saaken, en sonder bewijs, gelijk wij effen te vooren gesegt hebben, behoeft men nimant te gelooven.
- 19 Wij sullen dan die woorden eens oversetten so eijgentlijk als ons dunkt, dat se behooren overgeset te worden, namentlijk: “Dese werpt de kwaade aarten” (of gebreekige aarten, dat zijn gebreekelikheden, te weeten, der menschen) “niet uijt ten sij in den heer der vliegen, overste” (dat is helper) “der kwaade aarten.” De heijdenen, van welken de Jooden dit ook ontleent hebben, hebben voortijds bij na in ider siekte, ja in ider nood of swaartigheijd, bij na een besondere God, die als een voorstander en helper daar van was, angeroepen, en om hulpe gebeden, gelijk nu tegenwoordig die van de Roomsche Godsdienst ook

¹ *dat* added.

unless through *Beelzebub*, lord of the *devils*.” Such an interpretation, however, is not a good one, because first of all not all the words are translated into Dutch, as the word *devils* is not Dutch but a bastard Greek word. Also, the original language does not have the word *diaboloï*, or *devils* (which means slanderers, etc.). It says *daimonia* (which means Gods, etc.), and therefore the words of the original language have not been translated. Now I can translate it correctly: “This one does not throw out the gods, or divine powers, unless in the lord of the flies, highest of the gods.” If, however, *daimonion* means an evil spirit, as people believe it to mean, then I confess that it can be interpreted as: “This one does not throw out the evil spirits unless in or through the lord of the flies, highest of the evil spirits.”

But does this slanderous saying mean that there are such things as evil spirits that were chased out of heaven? No it does not. For there is no proof whatsoever from the saying of the Jews that there are such fabricated good or evil spirits, since those who spoke there did not speak as wise and learned people but as superstitious heathens and Greeks, whose way of speaking they used. And this also shows that, together with the Greek language, Greek superstitions also took hold of the Jews, nor were they free of the other heathen superstitions, as is shown by the name of that idol. On the other hand, it too is only said as slander, because who told them what the name of the highest of evil spirits was? Did they ask him personally what name he had? Surely not. That is clear, because it is, after all, the name of an idol in Ekron. Finally, we say that one such comment does not constitute proof of such major issues, and without proof, as we said a moment ago, nobody has to believe it. 18

We will now translate those words the way we believe they ought to be translated, namely: “This does not throw out the evil nature” (or deficient nature, that is, deficiencies, namely of people) “unless in the lord of the flies, highest” (that is helper) “of the evil natures.” The heathens, from whom the Jews also derived this, used to have a special god to invoke and pray to for help for almost every sickness, indeed in every need or difficulty, who would be its patron or helper, just as those of the Roman 19

nog bij na in ider siekte en in ider nood of swaarigheid, bij na een besondere heijlige, of heijligin anroepen en om hulp bidden. So schijnt het dat desen afgod *Beelzeboul* mede is geweest een voorstander of helper van eenige kranksinnige gebrekelijkheden, die als dan in sodaanige gebreeken om hulp angeroepen wierd. Dit de Joden wel wetende en nog onthouden hebbende, en den Behouder, alhoewel sij wel wisten, dat hij een Joode was, als een heijden willende houden en schelden, seijden al lasterende: “Hij werpt de kwaade aarten” (of gebreeken) “niet uijt, dan in den heer der vliegen, overste der kwaade aarten” (of ellendigheden of ook wonderlijkheden, gelijk het woord *daimonia* ook kan uijtgelegd worden), dat is hij helpt in de naam van die afgod (die de heijdenen stellen een helper te sijn van eenige besondere ellendigheden of gebrekelijkheden) en niet in de naam des waaren Gods.

De genezing van een blinde en doofstomme in Mattheus 12:22

- 20 Dat het so moet uijtgelegd worden, sal uijt het voorgaande blijken: want op het 22 afd. staat: *tote proserechte auto daimonizomenos, tuphlos, kai kophos*, 't welk overgeset word: “Doe wierd tot hem gebragt eenen van den *duijvel* beseten (die) blind en stom (was).” Maar die uijtlegging is wederom niet goed: want *duijvel* is (gelijk wij meermaal gesegt hebben) geen duijts, en ook staat het woord *diabolos* niet in de grondtaal; maar daar staat *daimonizomenos*, 't welk is het lijdende deelwoord van *daimonizestai*, welks betekenissen wij verhaalt hebben. En het woord *kophos* en betekent niet stom, gelijk het overgeset word, maar het betekent doof, en sodaanig doof van de geboorte af, 't welk met een tsaamen geset woord in 't nederduijts heel wel kan uijtgedrukt worden, namentlijk doofstom. Want imant die doof is van de geboorte af en kan geen taal leeren, alhoewel hij wel een groot wanschickelijk geluid kan geeven (want de tong heeft nog hinder nog letsel); so word hij maar van de menschen, ten dien opsigte, dat hij geen verstaanbaare woorden kan spreken, stom genoemd, dog dat is maar oneijgentlijk, want hij in der daad niet stom is, maar doof, of doofstom. Hier uijt is wel af te neemen, dat de oversetters geen geneesmeesters geweest sijn; want sij souden 't anders wel wat eijgentlijker overgeset hebben.
- 21 Wij sullen dan dit wederom eens oversetten, so ons dunkt dat het behoort, namentlijk: “Doe wierd tot hem gebragt een ellendig sijnde” (of dol sijnde) “blind en doof”, of doofstom. Hij is seker ellendig die blind en doofstom is, nog ellendiger die 'er dol bij is. Nu volgt 'er: *kai etherapeusen*

Catholic religion nowadays have a special saint to invoke and pray to for help for almost every illness, need or difficulty. It seems that this idol *Beelzeboul* was also a patron or helper in some mental deficiencies who was called for help in such cases. This the Jews knew and remembered, and wishing to portray the Saviour (although they knew that he was a Jew) as a heathen and scold him, said in their slander: "He does not throw out the evil natures" (or deficiencies) "except in the lord of the flies, chief of evil natures" (or miseries, or miraculous things, as the word *daimonia* can also be interpreted), that is, he helps in the name of an idol (whom the heathens claim to be a helper in several specific troubles or miseries) and not in the name of the true God.

The cure of a blind and deaf mute in Matthew 12:22

That it has to be interpreted this way will be shown by the following, 20
for in chapter 22 it says: *tote proserechte auto daimonizomenos, tuphlos, kai kophos*, which translates as "Then was taken to him one possessed of the *devil* (who was) blind and mute." But that interpretation is again not right, because *devil* is (as we have said many times before) not Dutch, and also the word *diabolos* is not to be found in the original language. There it says *daimonizomenos*, which is the passive participle of *daimonizestai*, which means what we said above. And the word *kophos* does not mean mute, as the translation says, but deaf, and deaf from birth, which is put together in Dutch in a fine expression, namely deaf mute. For someone who is deaf from birth cannot learn a language, although he can make a loud ugly noise (because the tongue has no impairment or damage). He is therefore called mute by people for not being able to utter understandable words, but that is incorrect because he is not indeed mute but deaf, or deaf mute. From this we may conclude that the translators were no physicians, for otherwise they would have translated it more correctly.

We will again translate this the way we think it should be translated, 21
namely: "Then was brought to him one who was miserable" (or crazed) "being blind and deaf", or deaf mute. He who is blind and deaf mute is certainly miserable, and even more miserable if he is crazed as well. Now follows: *kai etherapeusen auton, hoste ton tuphlon kai kopphon kai lalein,*

auton, hoste ton tuphlon kai kophon kai lalein, kai blepein, dat is: “En hij heeft hem geneesen, also dat de blinde en doofstomme en sprak en sag.” Hier word niet gesegt van uijtwerpen, gelijk op ’t 24 afd. staat, even als of men een geest kan uijtwerpen, gelijk men een steen uijt de hand werpt: maar hier staat, dat de Behouder den sieken of ellendigen heeft geneesen van sijne kwaalen, ’t welk vrij wat eigentlijker gesegt is als uijtwerpen. Uijt de laatste woorden, “en sprak en sag”, is mede wel te bespeuren, dat Mattheus ook geen geneesmeester is geweest; want hij soude die dan wat eigentlijker geschreeven hebben, namentlijk: “also dat de blinde en doofstomme en sag en hoorde, en wierd doe sprekende”: dat is, doe hij siende en hoorende wierd, sprak hij de woorden die hij van de menschen anhoorde. De reden, dat dit so is en niet anders zijn kan (’t welk veel gesegt is) is dese, om dat de doofheid oorsaak was van de onkundigheid der taal: bijgevolg so moest dan nootsaakelijk die oorsaak of doofheid ook weg genomen worden, eer hij immer konde tot het gebruik der taal komen. Want gelijk wij gesegt hebben, so is diens tong, welke doofstom is, niet belet om geluijt te kunnen slaan; gelijk imants tong is, die eigentlijk stom, of stemmeloos is, en met zijn tong geen geluid kan geeven, om dat deselve geheel beroert is.

Geesten verbeeld in een lichamelijke gedaante, zoals een slang

- 22 Dog het is tijd dat wij weder tot de geesten keeren. De boose geest word ook genoemd *drakôn*, gevleugelde slang, vliegende slang, of gevoetvleugelde slang, dat is een soort van een slang, die voeten en vleugels heeft, en dat soort van slangen is verschrikkelijker en vergiftiger als de andere. Dese naam geeft mij niet te kennen wat een kwaade geest is, maar wel wat een kwaad of verschrikkelijk beest is, ’t welk seer veel van malkanderen verscheelt. De godsgeleerden uijt onweetenheid wat een geest was, bijgevolg ook wat een kwaade geest was, hebben deselve so bij eenige verschrikkelijke dieren vergeleken en alsoo beschreeven. De digters of verdigters^g, die dikwijls of veeltijds bij de ouden in plaats van godsgeleerden verstrekten, hebben ook uijt onweetentheid van gelijken gedaan. De schilders en beeldhouwers, deselve also beschreeven

^g So mag men se wel noemen, om dat se so veel grollen verdigten of versieren: trouwens de godsgeleerden kunnen het ook wel.

kai blepein, that is, “And he cured him so that the blind and deaf mute spoke and saw.” It does not say “throw out”, as is stated in verse 24, as if one could throw out a spirit as a hand throws a stone. Instead, it says here that the Saviour cured the sick or miserable man of his afflictions, which is rather more properly said than “throw out”. From the last words, “and spoke and saw”, it can also be gathered that Matthew was no physician either, because in that case he would have described it more accurately, namely: “so that the blind and deaf mute saw and heard and began to speak”, that is, when he became sighted and could hear, he spoke the words that he heard from the people. The reason why this is so and cannot be otherwise (as is often said) is that, since the deafness was the cause of the lack of knowledge of the language, that cause or deafness had to be removed before he could come to use the language. For, as we said, the tongue of a deaf mute is not what prevents him from making a sound, as is the tongue of someone who is really mute, or voiceless, and who cannot make a sound with his tongue because it is entirely afflicted.

Spirits depicted in a bodily shape, such as a snake

But it is time for us to return to the spirits. The evil spirit is also called 22 *drakôn*, winged snake, flying snake, or winged snake with feet, that is, a kind of snake with feet and wings, and such a snake is more terrifying and poisonous than the others. This name does not reveal to me what an evil spirit is, but it does reveal what an evil or terrifying beast is, which is quite different from the former. The theologians, from ignorance of what a spirit was, and as a consequence also of what an evil spirit was, have compared them to several horrible animals and described them as such. The poets or storytellers^g, who often or usually took the place of theologians in ancient times, did the same out of ignorance. The painters and sculptors, who found them described in that way, started to paint

^g One may well call them such, because they make or invent so many fantasies, as the theologians also know how to do.

vindende, hebben deselve op sodaanige, ja nog wonderlijker wijze, beginnen af te schilderen en van steen of hout of andere stoffen, uijt te houwen; waar door nu nog bij na alle menschen in die waan blijven steeken, dat een geest lighaemelijk is. En sij verbeelden sik een goede geest, als een schoon jongeling met vleugelen en in 't wit gekleed; en so worden se ook van de schilders en beeldhouwers geschildert en afgebeeld. En een kwaade geest verbeelden sij sik als een mensch met hoorens, paarde voeten en een staart, of met boks voeten en een staart, of ook als een verschrikkelijk dier, gelijk so een verschrikkelijke nagtvogel of uijl is (want onweetende luijden hebben der al wonderlijke inbeeldingen af) of gelijk so een gevleugelde slang is. En dat sal ligt wesen van wegen de verdervende verschrikkelijkheid van de kwaade geest, die vorders ook genoemd word *serpent*, dat is kruipdier of slange, mogelijk van wegen sijne bedriegelijke arglistigheid (want een slang word arglistigheid en ook voorsigtigheid toegeschreeven) of om dat hij in een slange voer, of sik self in een slang veranderde en slingerde sik op den verboden boom, en sprak de eerste moeder der leevendigen an, en stelde haar die verbode vrugten so schoon voor, dat sij daar van at en gaf ook haar man, die daar ook van at; waar door sij en al hun nakomelingen veroordeelt wierden te sterven de dood,¹ ja de meeste niet alleen een tijdelijke dood maar ook de eeuwige; en waar door wij nu nog in sonden (dat zijn de

¹ waar door sij veroordeelt wierden te sterven de dood en al hun nakomelingen.

them in such a way, or even more fancifully, or hew them out of stone or wood or other materials, so that now almost all people are still stuck with the delusion that a spirit is physical. And they imagine a good spirit as a beautiful youth with wings dressed in white, as they are also portrayed by the painters and sculptors. And they imagine an evil spirit as a man with horns, horse feet and a tail, or with goats' feet and a tail, or as a terrifying animal, like one of the awful night birds or owls (for ignorant people have quite curious fantasies about them), or just as a winged snake. That is because of the deadly frightfulness of the evil spirit, which furthermore is also called *serpent*, that is, crawling animal or snake, possibly because of its treacherous cunning (because people ascribe cunning as well as carefulness to a snake) or because the spirit entered into a serpent, or changed itself into a serpent and curled around the forbidden tree and addressed the first mother of the living, and presented the forbidden fruits to her as so beautiful that she ate from them and also gave them to her man, who also ate from them. Because of this they and all of their offspring were condemned to death, most people not just to temporary death but also to eternal, and because of which we are still conceived and

erfsonden^h) ontfangen en gebooren worden, seggen eenige geestelijken, en eenige ontkennen. Maar wij sullen 't so eens uitleggen, dat het de ontkenner wel verstaan sullen, dat se ongelijk hebben, 't welk de anderen tot nog toe niet hebben kunnen doen.

^h De erfsonde is onweetentheid, of ook een navolging van der ouders kwaade gewoonten, welke kwaade gewoontnavolging ook word een daadelijke sonde, wanneer die imant met der daad komt te doen. Of ik kan ook seggen, dat de erfsonde is de aarting der kinderen na de aart der ouders, 't welk door de opvoeding komt. En so is de erfsonde der Franschen ligtvaardigheid, der Spanjaarden trotsheid of hoverdije, der Italiaanen geveijnstheid en bedriegerij, der Duijtschen genegentheid tot drank: en so kan men voorts van andere volkeren meer seggen, 't welk korthijds halven onnoodig is.

Nu is dese erfsonde veranderlijk: want neemt een Fransch, Spaansch, of Italiaansch, of ander volks kind, so als 't eerst gebooren is, en laat het van een Hollandsche vrouw gesoogt en voorts onder Hollanders opgebracht worden tot zijn volkome jaaren toe, het sal een Hollandschen aart krijgen: en laat het onder Hoogduijtschen gesoogt en opgevoed worden, het sal een Hoogduijtschen aart krijgen. So mede wederom laat een Hollandsch of Hoogduijtsch nieuw gebooren kind onder Franschen of Spaanschen, of Italiaanen of andere volkeren opgebracht, en van een Fransche, Spaansche, Italiaansche of ander volksche voedster gesoogt worden, het sal een Fransche, Italiaansche of Spaansche of ander volksche aart, daar het gesoogt en tot volkome jaaren toe opgebracht is, krijgen. Ja neemt een Turksch nieuw gebooren kind en laat het bij Hollanders gesoogt en opgevoed worden tot volkome jaaren toe, het sal een Hollandschen en geen Turkschen aart hebben: en 't sal van Godsdienst zijn so als die luijden zijn bij welken het opgevoed en onderwesen is, het sij dat die van de herstellde, Luijthersche of Roomsche Godsdienst, of van een andere Godsdienst of gesintheid zijn. So ook neemt een Hollandsch of ander volks nieuw gebooren kind en laat het bij de Turken gesoogt, opgevoed en onderweesen worden tot zijn volkome jaaren toe, het sal een Turkschen aart en Godsdienst hebben.

Uijt al 't geen wij hier gesegt hebben kan klaarlijk afgenomen worden wat van de erfsonde is. Want dat behoorde kennelijk te zijn, en 't is van eenige ook genoeg beweesen, dat het tegen God, een regtvaardig regter, en de goddelijke reden strijd, dat imants misdaad een ander sou strafbaar maaken, gelijk men van de erfsonde, of eerste overtreding van Adam seggen wil, dat die al de nakomelingen doodschuldig maakt, al hebben se gelijk de jonge kinderen geen daadelijke overtredingen of misdaaden gedaan. Hoe sou dat schikken of voegen, dat een regter, willende een regtvaardig regter zijn, tegen eenige kinderen, welkers vader een doodslag uijt boosheid gedaan had, seijde: gij alle sijt doodslagers en daar houd ik u voor en ik sal u, al en hebt gij noijt gedagt om imant dood te slaan, evenwel altemaal, so wel als u vader, voor doodslagers houden, en als doodslagers straffen, en eenige van u sal ik genade bewijzen.¹ Kan imant, die een weijnig oordeel wil gebruiken, met waarheid seggen, dat sulks met de reden over een komt? Ik meen ganschelijk van neen. So komt het ook met God de Heer niet over een imant te straffen om een anders misdaad en overtreding. Maar de siele die sondigt sal, segt de H. Schrift, gestraft worden.

¹ voor doodslagers houden, en eenige van u sal ik genade bewijzen, als doodslagers straffen.

born in sin (that is, original sin^h), as some clergy say while others deny it. But we will explain it in such a way that the deniers will understand that they are wrong, which the others have not been able to do so far.

^h Original sin is ignorance, or following one's parents' evil habits, which imitation of evil habits becomes an actual sin whenever someone puts it into action. Or I can also say that original sin is the children taking after the nature of their parents, which is due to how they are raised. And so the original sin of the French is nonchalance, of the Spanish pride or arrogance, of the Italians pretence and deception, and of the Dutch the tendency to drink, and so one can continue for the other nations, which for brevity's sake is unnecessary.

Now, this original sin is changeable. For take a French, Spanish, Italian, or other people's child as it was first born, and let it be nursed by a Dutch woman and raised according to Dutch manners until it is mature, and it will take on a Dutch nature; let it be nursed and raised among Germans, and it will acquire a German nature. So also if a Dutch or German newborn child is raised among the French or Spanish or Italians or some other people, and is nurtured by a French, Spanish, Italian or some other people's nurse, then it will take on a French, Italian or Spanish nature, or that of some other people among whom it was nursed and raised until maturity. Indeed, take a Turkish newborn child and let it be nursed and raised until maturity by the Dutch, and it will have a Dutch and not a Turkish nature, and its religion will be the same as that of the people who have raised and educated it, be it the Reformed, Lutheran or Roman Catholic religion, or any of the other religions and denominations. Likewise, if a Dutch or other people's newborn child is taken and left among the Turks to be nursed and raised and educated until it is mature, then it will have a Turkish nature and religion.

From all we have said here, one can clearly deduce what is original sin. For it should be apparent, and some have sufficiently proved it to be the case, that it is against God, a just judge, and divine reason that a crime committed by one person should make another person punishable, in the way they want to say of original sin, or the first transgression of Adam, that it makes all following generations punishable by death even if they have not, like young children, committed actual crimes or evil deeds. How would it be just and fair if a judge, desiring to be a just judge, should say to some children whose fathers had committed a murder out of anger: "You are all murderers and that is what I shall take you for, and, even if you never considered murdering anyone, I shall consider you to be murderers as well as your father, and punish you as murderers, although I shall have mercy on some of you." Can anyone who wished to use a little judgement say in truth that this is in line with reason? I really do not think so. Likewise, it is not in the nature of God the Lord to punish someone for crimes and transgressions committed by another. But the soul that sins will be punished, as Scripture says.

Verwerping van de erfzondeleer

- 23 Wij seggen dan, dat sonde (gelijk wij voorheen al gesegt hebben) is dwaaling, en dwaaling komt uijt onweetenheijd, so is dan onweetenheijd sonde. Nu ist immers so waar, als wij waarlijk sijn, dat wij in onweetenheijd ontfangen en gebooren worden; want de mensch ter waereld komende en kent sik self niet, nog en weet nieuwers van, nog van goed, nog van kwaad. Dog dat sulks soude gekomen sijn door 't eeten van een boomvrugt, dat is belaggelijk en onwaar. En dat een kwaade geest sik self soude kunnen in een slangⁱ veranderen, of in een slang vaaren, en op een boom kruipen, en so soet en aangenaam hebben gesproken, dat een vrouw die anders schouw en bevreest is voor een slang, daar door bekoort wierd, om in 't bij sijn van so een schrik dier te eeten, houden wij mede, of voor een versiering, als men het so na de letter wil neemen, of anders een duistere^j oneijgentlijke wijs van spreken en schrijven bij de haeguptische heijligers of geestelijken heel gebruikelijk, van welken Moses deselve ook geleert en in de Joodsche Godsdienst ingevoert heeft.
- 24 Maar de godsgeleerden seggender nog bij (en dat soude ook al uijt het eeten van die boomvrugt gekomen sijn): "ontfangen en gebooren in alle boosheijd en verdervenis, geneijgt tot alle kwaad en onnut tot eenig goed, en van aart geneijgt God en sijn evenmensch te haaten." Dit komt al bij na op een uijt, en wij seggen daar van dat dat seggen een grouwelijke loogen is, strijdende tegen de dagelijksche ondervindinge: want als de mensch gebooren word kent hij sijn eijgen selven niet; maar is geheel onnoosel, niet konnende oordeelen tusschen goed of kwaad, dat is boosheijd. Die dan ontfangen en gebooren sijnde niet kan oordeelen tusschen goed en kwaad, dat is boosheijd, van die kan niet gesegt worden ontfangen en gebooren te sijn in alle boosheijd en verdervenis: maar de mensch gebooren sijnde is geheel onnoosel sonder eenige kennis van goed of

ⁱ De traagheijd en nalaatigheijd in 't ondersoeken na de waarheijd en na de eijgentlijke of natuurelijke oorsaaken der dingen (namentlijk hoe iets geschied, en geschieden kan, en wat niet geschieden kan) hebben veroorzaakt en veroorsaaken nog, dat de mensch tot allerlei versieringen en beuselingen vervalt en aan deselve geloof geeft.

^j De Grieken noemen sodaanige wijze van spreken *hierogluphikos*, heijlig verbeeldelijk, of beeldspraakelijk, om dat de geestelijken alles dat de Godsdienst anging verbeeldelijk of oneijgentlijk (dat is met afbeeldsels van beesten en andere dingen) en niet eijgentlijk of met eijgentlijke woorden te kennen gaven om den volke, om 't selve niet al te wijs te maaken, maar in onweetenheijd te houden. En die beeldspraakelijke of oneijgentlijke wijs van schrijven of te kennen geeven, en ook spreken, bij de heijdensche geestelijken gepleegt, en ook bij de Jooden, houd ons nu nog de oogen des verstands verblind.

Rejection of the doctrine of original sin

We say, then, that sin (as we said before) is error, and error comes from 23
 ignorance, so ignorance is sin. Now, it is indeed as true as that we truly
 exist that we are conceived and born in ignorance, because someone who
 enters the world does not know himself and as yet knows nothing, neither
 of good nor of evil. But that this was brought about by eating the fruit
 of a tree is ridiculous and false. And that an evil spirit could turn itself
 into a serpentⁱ, or enter a serpent, and crawl into a tree and speak so
 sweetly and agreeably that a woman, who would otherwise be scared
 and fearful of a serpent, was seduced by it into eating in the presence
 of such a terrifying beast, this we also consider to be either fabricated,
 if one wishes to take it literally, or else to be an obscure^j, incorrect way
 of speaking and writing that was quite common among the Egyptian
 priesthood, from whom Moses learned it and introduced it into the
 Jewish religion.

But the theologians add (and this is also supposed to have come from 24
 eating the fruit of that tree): “conceived and born in all evil and doom,
 inclined to do all evil and not capable of any good, and by nature inclined
 to hate God and his fellow human beings.” This almost comes to the same
 thing, and we say that such teaching is a horrible lie in conflict with
 daily experience, for when someone is born he does not know himself
 but is completely innocent and cannot judge between good and bad,
 that is, evil. Those then who, after being conceived and born, cannot
 judge between good and bad, that is, evil, cannot be said to have been
 conceived and born in all evil and doom. But man being born totally
 innocent, without any knowledge of good and evil, cannot possibly be

ⁱ Slowness and negligence in searching for the truth and the real or natural causes of things (namely how something happens and can happen, and what cannot happen) have caused, and still cause, people to believe in and fall for all kinds of fabrications and fantasies.

^j The Greeks call such a way of speaking *hierogluphikos*, holy-symbolic or figurative, because the clergy used symbolic or metaphorical expressions (that is, with depictions of animals and other things) for everything pertaining to religion, and not matter-of-fact words, in order not to make the common people too knowledgeable but to keep them ignorant. And that figurative or improper way of writing or saying things, as used by the heathen clergy and also by the Jews, still blinds our mind's eye to this day.

kwaad, so ist onmogelijk dat daar van gesegt kan worden ontfangen en gebooren te sijn in alle boosheid en verdervenis. En die het kwaad niet en kend, nog van het goed iets weet, die kan niet gesegt worden geneijgt tot alle kwaad, en onnut tot eenig goed te sijn. En die onnoosel is weet niet van haaten, en die niet weet van haaten, die kan niet gesegt worden van aart geneijgt te sijn God en sijn naasten te haaten. So dat de mensch so lang hij in die staat is, dat hij niet kan oordeelen tusschen goed en kwaad, of boos, in sik self angemerkt sijnde, maar kan gesegt worden te sijn nog goed nog kwaad; of 't welk het selvige is, onverscheelig, kunnende door de opvoeding worden of goed of kwaad. Die dan tot de jaaren van kennisse komende, een goede opvoeding bekomt, en weetenschap door goede onderwijsing verkrijgt is gelukkig; want uijt de weetenschap spruijt goed doen. Maar die niet wel opgevoed word, en geen weetenschap bij gebrek van goed onderwijs verkrijgt word ongelukkig; want uijt onweetentheid komt kwaad voort: dog wat kwaad of sonde is, hebben wij voorheen al in 't algemeen gesegt.

Conclusie: 'kwade geesten' zijn ondeugden

- 25 Dewijl wij nu uijt al die benaamingen, welke in de h. schrift staan, niet hebben kunnen gewaar worden, datter sodaanige kwaade geesten sijn, als de godsgeleerden versieren, nog ook uijt het boek des begins of andere plaatsen der h. schrift, als gesegt is en beweesen, so verwerpen wij met regt mede de versierde kwaade geesten. Want waar staat ergens in de h. schrift so een uijt drukkelijk gebod, te weeten: wie niet en gelooft, datter sulke versierde kwaade geesten sijn, als de geestelijken versieren, die sal eeuwig verdoemt sijn? Nergens voorwaar: waar uijt dan genoegsaam blijkt, dat het geen saak van belang is, daar eenig heijl in bestaat en dat men derhalven mag gelooven of verwerpen so als men wil. Want daar geen wet of verbod is, daar is ook geen overtreding des gebods of wets; nu is hier geen wet of gebod van, so is daar ook geen overtreding van. Dog so men kwaade geest neemt voor 't geen waar door de mensch gestraft of geplaagt word van God, so is veeltijds de eene mensch des anders kwaade geest; so sijn allerleij siekten, waar mede wij dikwijls van God besogt worden, kwaade geesten, en voorders ook alderleij kwaade bedenkingen. Ja hemel, aarde, vuijr, water en lugt, en al 't geen men daar in vind, en waar door God sijn werking doet, kan God de heer gebruiken om ons te straffen en te plaagen. So sijn dan de kwaade geesten mede twederleij, lighaemelijke en geestelijke.

said to have been conceived and born in all evil and doom. Those who do not know evil and know nothing of good cannot be said to be inclined to all evil, and incapable of doing any good. And those who are innocent know nothing of hate, and those who know nothing of hate cannot be said to be inclined by nature to hate God and their fellow human beings. So that a man, so long as he is in the condition that he cannot judge between good and bad, or evil, considered in himself can only be said to be neither good nor evil, or, which is the same thing, indifferent, able to become either good or bad through education. Those, then, who, having arrived at the age of reason, are raised well and acquire knowledge through a good education are fortunate, for learning is a source of good. But those who are not raised well and do not receive knowledge due to a lack of proper education become unhappy, for ignorance breeds evil. What evil or sin is, however, we have already said in general above.

Conclusion: 'evil spirits' are vices

Since we have not been able to discover from all the names found in 25
 holy scripture that there are such evil spirits as the theologians invent, neither from the book on the origins nor any other place in holy scripture, as has been said and proved, we rightly reject the fabricated evil spirits as well. For where in holy scripture is there such an explicit commandment as that those who do not believe that there are such fabricated evil spirits as the clergy invent will be forever doomed? Nowhere, I tell you, from which it is sufficiently demonstrated that this is not a matter of importance in which there is any salvation, and therefore one can believe or reject it as one chooses. For where there is no law or prohibition there is also no transgression of the law or prohibition. There is no law or prohibition here, so there is also no transgression of it. If, however, one takes an evil spirit to be that by which someone is punished or plagued by God, then it is often a human being who is someone else's evil spirit. Likewise, various diseases with which we are often visited by God are evil spirits, and furthermore all sorts of evil thoughts. Indeed, heaven, earth, fire, water, air and everything one finds in them and through which God works, God the Lord can use to punish and torment us. So the evil spirits are also twofold, physical and spiritual.

- 26 Maar so men evenwel de lasteraars, tegenstanders, of verdervers enz. enkel wil neemen voor kwaade geesten (alhoewel 't op sik self bestaande geesten niet kunnen zijn); so sullen wij nu maar eens kortelijk ons gevoelen seggen, wat dat de voornaamste kwaade geesten zijn (alhoewel wij deselven niet buijten de mensch sullen stellen) en daar de anderen allemaal van¹ afgeleijd kunnen worden. De voornaamste kwaade geesten dan, waar door wij tot alle kwaad verleijd kunnen worden, en welken ons in een ongerusten en ongelukkigen staat doen komen, zijn voor eerst de onweetenheijd, staatsugt, geldsugt en onmaatigheijd in allerlei wellust. Dese dingen bestaan in onse sielen welke geesten zijn, oversulks kan men de selven, hoe wel niet heel eiggentlijk, geesten noemen; en van dese voornaamste kwaade geesten kan men voorders wel heele legers van kwaade geesten afleijden, die daar alle, als van den eersten oorsprong, afkomstig van zijn; te weeten allerlei verdere kwaade bedenkingen, welke men op deselve wijs, als de eerste, mede kwaade geesten noemen kan, alhoewel het eiggentlijk, gelijk de eersten, zijn werkingen des geests. En dit is in 't korte ons gevoelen van de kwaade geesten, waar door de mensch tot allerlei kwaad kan gebragt worden.

¹ *van added.*

If, however, one only wants to take slanderers, adversaries, or destroy- 26
ers etc., for evil spirits (although they cannot be independently existing
spirits), we will now briefly give our opinion as to what are the principal
evil spirits (although we will not place them outside the human domain),
and all the rest can be derived from them. The principal evil spirits, then,
through which we can be seduced to all evil and which bring us into a dis-
quiet and unhappy state, are first of all ignorance, desire for status, desire
for money and immoderation in all kinds of lust. These things exist in
our souls, which are spirits, and so one may call them, although not quite
accurately, spirits. And from these chief evil spirits one can derive entire
armies of evil spirits, which all originate from the first ones, that is, all
further evil thoughts which one could call evil spirits in the same way as
the first, although actually, like the first, they are actions of spirits. And
this in brief is our view of the evil spirits, through which people can be
led into all kinds of evil.

[HOOFDSTUK 14]

VAN DE SPOKERIJEN, EN
VERSCIJNINGEN, *DE SPECTRIS*

Iets onlichamelijks kan niet verschijnen

- 1 Wij hebben niet veel te verhandelen van de spokerij of verschijningen, want met het geene wij van de geesten verhaalt hebben, vervalt ook de spokerij en verschijningen van de versierde kwaade geesten, want het geen niet is, kan niet verschijnen, nog sik vertoonen. En voorders 't geen sik vertoont voor onse lighamelijke oogen, dat beslaat plaats, en 't geen plaats beslaat is lighaemelijk: een geest is onlighaemelijk, en die beslaat geen plaats, om dat se onlighaemelijk is, en 't geen onlighaemelijk is kan sik niet vertoonen voor onse lighamelijke¹ oogen: so kan dan een geest, als iets onlighaemelijks, sik niet voor onse lighaemelijke oogen vertoonen. Van gelijken seggen wij ook van de spokerij en verschijningen van de geesten der verstorve menschen, die wij mede ontkennen.

Een krachteloze tegenwerping van de theologen

- 2 Een geest beslaat geen plaats omschrijvelijk (*circumscriptive*) maar bepaaldelijk (*definitive*), sullen de godsgeleerden wel seggen, om nog iets tot bewijs in te brengen, en dan meenen sij, dat se een groote onderscheijdmaaking voor den dag gebragt hebben, die de saak vrij onderscheijden van malkander gemaakt heeft. Maar aij lieve! wat is dat anders als een en 't selve gesegt? Wat onderscheijd isser of kan der ook sijn, tusschen bepaalt in een plaats te sijn (gelijk men eijgentlijk spreekt voornamentlijk in 't nederduijts) of omschreeven in een plaats te sijn, 't welk wat ongebruikelijker is voornamentlijk in 't nederduijts? Voor mij ik verklaar, dat ik 'er geen onderscheijd ter waereld in sien kan. Want in een plaats bepaalt te sijn, is niet anders als sodaanig in een plaats te sijn, dat men plaats beslaat of vervult; en bepaaing heeft sijn opsigt op de omleggende lighaemen,

¹ A voor menschelijke.

[CHAPTER 14]

ON GHOSTS AND APPARITIONS, *DE SPECTRIS*

Something without a body cannot appear

We do not have a great deal to say about ghosts or apparitions, because 1
what we have said about spirits also applies to ghosts and the apparitions
of fabricated evil spirits, for what does not exist cannot appear or show
itself. Furthermore, what manifests itself before our bodily eyes takes up
space, and what takes up space is a body. A spirit is bodiless and does not
take up space because it is bodiless, and what is bodiless cannot show
itself before our bodily eyes. A spirit, therefore, as something bodiless,
cannot show itself before our bodily eyes. We say the same about the
ghosts and apparitions of the spirits of people who have died, which we
also reject.

A feeble objection of the theologians

A spirit does not occupy space by way of circumscription (*circumscrip-* 2
tive) but by way of delimitation (*definitive*), as the theologians might say
in order to provide at least some proof, with which they think they have
uncovered a major distinction which has clarified the matter. But o dear!
What is this other than saying one and the same thing differently? What
difference is there, or can there be, between being delimited to a place
(as one ordinarily says, especially in Dutch) and being circumscribed
in a place, which is somewhat more unusual, especially in Dutch? I for
one declare that I can see no distinction in the world. For being limited
to a place is no different from being in a place in such a way that one
occupies or fills space, and limitation relates to the surrounding bodies

dewelken iets bepaalen. Het is immers een gemeene wijs van spreken en schrijven, dat land word door die landen bepaalt, of dat land paald an die landen. Is dat nu te seggen dat so een land geen plaats beslaat, of vervult? En in een plaats omschreeven, of liever, om wat beter duijts te spreken, omslooten te zijn, is ook niet anders, als sodaanig in een plaats te¹ zijn, dat men plaats beslaat of vervult, en omschrijving of omsluiting heeft immers ook maar zijn opsig op de omleggende lighaemen, die iets omschrijven of omsluitjen, dog 't eerste is wat oneijgentliker. Het is een gemeene wijs van schrijven en spreken, een eijland word van de see omslooten: of Engeland, Schotland en Ierland, worden door geen landen, maar door de see bepaalt, of van de see omslooten segt men ook; dog ik weet niet dat men segt in 't duijts, worden van de see omschreeven. Wie kan nu anders, uijt het geen wij gesegt en getoont hebben, oordeelen, als dat omschreeven zijn, en bepaalt zijn een en 't selfde is, wat de vervulling van plaats aan gaat: so dat die onderscheidmaaking te vergeefs bij gebragt word, om eenige spookerijen en verschijningen van boose geesten staande te houden.

De verbeelding kan iemand misleiden

- 3 Dog wij ontkennen niet dat schrikkige en vreesagtige menschen sik wel vastelijk kunnen inbeelden, uijterlijk iets te sien, 't welk nogtans geen uijterlijk, lighaemelijk beeldsel, gelijk sij meenen, is, maar alleen een sterke inbeelding van eenige versierde gedaante, welke so sterken indrukkel in hun herssenen maakt, dat het schijnt of sij iets uijterlijks sien. Ook gebeurt het wel, dat sodaanige menschen bij duijster of nagt iets sien, waar van sij verschrikken, om dat sij het onversiens sien, en door schrik een verkeerd oordeel vellen: gelijk als sij een paal of iets diergelijks voor een spookend mensch of geest ansien, of de schaduwe van eenig lighaam voor een spookende geest. So kan men sik ook wel vastelijk inbeelden uijterlijk te hooren een stem tot ons spreekende, daar 't evenwel na nauw onderzoek sal bevonden worden, dat het maar een sterke inbeelding van imants roepende stem in imants eijge herssenen is, welke so sterken indrukkel in imants herssenen maakt, dat het is of men uijterlijk iets hoort: sulks heb ik door nauw onderzoek, also mij het selve eens is wedervaaren, ondervonden. Dat imant door kwaade gedagten, als kwaade geesten, of 't welk kwaade geesten zijn, seer kan geplaagd en

¹ te added.

that delimit something. It is after all a common way of saying or writing things, that one country is delimited by other countries, or that country borders on those. Is that to say that such a country does not occupy or fill up space? And being circumscribed in a place, or rather, to phrase it in better Dutch, to be enclosed, is no different from being in a place in such a way that one occupies or fills up space, and circumscription or enclosure only relate to the surrounding bodies which circumscribe or enclose something, although the first is somewhat less correct. It is a common way of speaking or writing that an island is enclosed by the sea, or England, Scotland and Ireland are not delimited by countries but by the sea, or enclosed by the sea, as people say, although I am not aware that we say in Dutch that they are circumscribed by the sea. Now who, from what we have said or shown, can come to any other conclusion than that being circumscribed is the same as being delimited as far as occupying space goes, so that that distinction was called up in vain to make some ghosts and apparitions of evil spirits look real.

Imagination can mislead someone

We cannot deny, however, that easily scared and frightened people can 3 vividly imagine seeing something outside themselves which actually is no external bodily figure, as they think, but just a powerful imagination of some fabricated shape that makes such a great impression on their brains that it seems as if they see something outside themselves. It also happens that such people see something in the dark or at night that scares them because they see something unexpected, and they come to the wrong conclusion because they are scared, as when they mistake a pole or something similar for a ghostly person or spirit, or the shadow of a body for a ghostlike spirit. Likewise, one can strongly imagine a voice speaking to us from outside, which after thorough investigation will be shown to be just a strong imagination in one's own brain of someone's voice calling, and which makes such a strong impression on one's brains that it is as if one hears something from the outside. I have discovered that through thorough investigation since I myself once had such an experience. That someone can be greatly plagued by evil thoughts, as evil spirits or which

bestreeden worden, is waar, en wij kunnen het selve geensints ontkennen. Dog al dat selve en strekt geensints tot bewijs der versierde verschijnende spookten, en kwaade geesten.

Het onwetende volk wordt door spokerij bedrogen

- 4 Maar datter wel gemaakte spookerijen en verschijningen zijn geschied en op sommige plaatsen nog wel geschieden, is wis en seker. En de reden en oorszaak, dat deselve spookerijen en verschijningen nu alhier en op meer andere plaatsen ophouden (alhoewel se op veel andere plaatsen nog niet ophouden) is, om dat veel gemeene menschen in ervaring gekomen zijn, dat het door bedriegerij van schalken, en doortrapte menschen geschied, alleenlijk om de gemeene menschen te verschrikken: derhalven hebben sij beginnen daar so nauw agt op te slaan, dat de spookers naderhand niet hebben durven hun voorgaande spookerij en verschijningen in 't werk stellen, uijt vrees dat se betrapt sijnde, gelijk wel gebeurt is, daar over soudent strafbaar zijn: of dat se betrapt sijnde, dapper soudent slaagen krijgen. Op veel plaatsen, daar de gemeene menschen nog seer in onweetenheid gehouden worden, daar kan 't nog, als ik gesegt heb, wel spookten, al zijn het geen geesten, dieter spookten, alhoewel men 't de gemeene menschen wijsmaakt, so dat deselven het gelooven, of moeten gelooven: want veel zijn wat te luij om wat te onderzoeken, en daarom gelooven sij: andere zijn te onvermogene om te kunnen onderzoeken, en daarom moeten die gelooven: hoewel veele gedwongen wel moeten schijnen te gelooven, 't geen sij voors hands wel beeter weten. En hier mede sullen wij dit hoofdstuk van de spookerij besluiten.¹

¹ This chapter is concluded in A (not in B) by a note that is largely identical to section 4 of this chapter and which is therefore not included here.

are evil spirits, and be haunted by them is true, and we cannot deny it. But all this can in no way serve as proof for the fabricated apparitions of ghosts and evil spirits.

Ignorant people are deceived by spookery

That there have been contrived spookings and apparitions, and that these 4
are still happening in some places, is sure and certain. The reason why these spookings and apparitions have now stopped here and in several other places (although they have not yet ended in many other places) is that many common people have come to learn that they are perpetrated through the deception of rogues and crooks merely to frighten the common people. Therefore, they began to pay such close attention to them that the tricksters from then on did not dare to perform their previous hoaxes and apparitions for fear that they would be caught, as has happened, and be punishable for it, or that if caught they would be severely beaten. In many places where the common people are still kept very ignorant there can still be spooky, as I said, although it is not spirits that spook, but that is what the common people are told and so they believe it, or have to believe it. For many are too lazy to investigate anything, and therefore they believe it; others are incapable of investigation and they therefore have to believe it, although many are compelled to appear to believe it while they would seem to know better. And with this we shall conclude this chapter on spookery.

[HOOFDSTUK 15]

VAN DE WIJSEN EN WIJSHEIJD, WELKE VAN DE GEESTELIJKEN GESEGT WORDEN TE SIJN TOVENAARS OF BOOSGEESTIGE KONSTENAARS, EN TOVERIJ OF BOOSGEESTIGE KONST, *MAGOI ET MAGIA*

De dwaasheid van het geloof in toverij

- 1 De toverij^a, welke men segt te sijn een schadelijke konst, die men van de versierde boose geesten leert, wanneer men een verdrag met deselve angaat, vervalt ook t'eenemaal door 't geen wij in 't voorgaande hoofdstuk geseget hebben. Want met een niet wesende (gelijk wij geseget hebben van de kwaade geesten) kan men geen verdrag of verbond angaan. Hoe soude ook sodaanigen verdrag of verbond angaan van een mensch met een geest, dat kan ik niet bevroeden.
- 2 Het gaat ligt aldus toe (gelijk men van eenen Dr. Faustus leest) dat de mensch, die het verdrag wil maaken, met veel krisjes en krasjes, en veel vreemde woorden, een geest tot sik roept, welke dan komt en vraagt wat hij hebben wil; de mensch segt dat hij een geest tot sijn dienst wil hebben, om daar door alleen te kunnen doen wat hij wil, het sijn om de menschen kwaad te doen of goed; of onweder van donder en blixem, hagel, regen, en harde stormwinden te maaken, of schoone sonne schijn, of om eenige andere kunsjes altijd te kunnen doen. De geest segt dan, dat hij 't doen sal eenige jaaren lang, mits als die jaaren verstreken sijn, dat hij

^a De Toverij van katten en kollen is hier te land al verdweenen: maar wat heeft menig versuft en onweetend mensch, waar onder veel oude wijven sijn geweest, sik self vast ingebeeld, dat hij wondere dingen doen konde, en dat hij sik self maar met eenig smeer besmeert hebbende, in een kat of hond, of weerwolf, of in een andere vreemde gestalte konde veranderen, en met een besemstok ten schoorsteen uijt rijden. En hoe veel sijn 'er van die versufte luijden wel van de regters ten vuure veroordeelt en verbrand? Sonder dat deselve regters o schandel eens met reden ondersochten of sulks konde geschieden of niet. Hier van is maar alleen oorsaak geweest de leer en wijsmaaking van spookerijen der versierde kwaade geesten, welke de geestelijken staande houden; en 't geen de geestelijken seggen, dat moet men, hebben de regters gedacht, gelooven sonder onderzoeken: want anders hadden se eens ter deeg ondersocht na de waarheijd, gelijk naderhand ten deele wel gedaan is, sijn soudien die versufte luijden, die 't in de herssenen schortede, so onnosel niet veroordeelt hebben.

[CHAPTER 15]

ON THE WISE AND WISDOM, WHICH THE CLERGY
CLAIM TO BE *MAGICIANS* OR EVIL-SPIRITED ARTISTS,
AND *MAGIC* OR EVIL-SPIRITED ART, *MAGOI ET MAGIA*

The foolishness of believing in magic

Magic^a, which is claimed to be one of the harmful arts that people learn 1
from the fabricated evil spirits when they enter into a pact with them,
also comes to nothing after all we have said in the previous chapter. For
one cannot enter into a pact or agreement with a non-entity (as we said
of the evil spirits). How such a pact or agreement between a person and
a spirit would be entered into, I cannot fathom.

It apparently goes as follows (as one reads about a certain Dr. Faustus), 2
that the person who wants to make the pact calls the spirit to him with
many crisses and crosses and many strange words. The spirit then comes
and asks what he would like to have. The person says that he wants a spirit
in his service so that in that way he can do exactly what he wants to do,
whether to harm or to benefit people, or to create thunder and lightning,
hail, rain, and heavy storms, or beautiful sunshine, or to perform some
other trick. The spirit then says that he will do this for several years under
the condition that once these years are over he shall then possess his

^a The magic of cats and witches has disappeared from this country. But how many dull and ignorant people, among them many old women, have firmly imagined themselves capable of doing miraculous things and, by applying some potion, changing into a cat or dog or werewolf, or some other strange shape, and riding from a chimney on a broomstick. And how many of these dull people have been condemned to the fire by judges and burnt, without such judges (what a scandal!) investigating through reason whether or not such things were possible. The cause of this has been only the teaching and deception of the sorcery of fabricated evil spirits which the clergy uphold. And what the clergy say has to be believed without investigating it, so the judges must have thought. For if they had thoroughly searched for the truth, as was done in part afterwards, then they would not have been so naive as to condemn these dim-witted people whose brains were impaired.

dan zijn siel sal hebben. Dat gaat dan aan en het verdrag word gemaakt en met bloed ondertekent. Maar waar meint imand soude sodanigen verdrag stant grijpen, of voor wat hoven van geregt, of vierschaaren soude den een d'ander konnen dagvaarden, wanneer d'een of d'ander van de overeenkomers niet wilde nakomen 't geen versprooken was? O sotheij!

- 3 Vorders so sulke dingen soudon konnen geschieden, en waar sijn, gelijk men malkander wijs maakt, en soude dat so dikmaal geschied sijn, als men tovenaars of toveressen verbrand heeft; so soudon wij ten meerendele niet onder de bestiering en heerschappije van dien grooten God (mijns oordeels) sijn, maar onder de boose geests bestiering en heerschappij. Meint men dat daar mede goed te maaken, dat men segt, God laat de kwaade geest altemet wat toe om de menschen te straffen. So seker! dat soude niet altemet sijn, maar wel wat dikwils sijn, en dat soude ook geen soort van een vrijwillige toestaaning sijn, maar wel een soort van een gedwongen toestaaning, wanneer de kwaade geest so volkomentlijk slegts aanneemt te doen, wat so een mensch hebben wil, of so veel menschen elk bijzonder hebben willen, en dat God datelijk dan soude moeten gereet sijn, om dat toe te staan: want als 't niet toegestaan wierd, soude de kwaade geest sijn verdrag niet konnen nakomen, of de kwaade geest moet wel ijverig bidden konnen, dat hij altijd als hij iets versoeckt, 't sij goed of kwaad, daatelijk toestaaning verkrijgt. O al te groote dwaasheij! Waar vervalt men toe, wanneer men van de reden afdwaalt of afgaat, en tot ijdelheden sijn toevlugt neemt? Het is immers noodzakelijk datter eens een helder licht schijnt, 't welk de menschen nader¹ verligt: want daar is al veel van de spookerij en toverij verdweenen; het overige, hoop ik, sal wel volgen.

'Toverij' en 'tovenars' in de Schrift

- 4 Dog dewijl men in de oversette schrift ook leest van toverijen en tovenaars, so hebben wij nodig geagt, om de gemeene luijden wat te verligten van die swaargheij, in dit hoofdstuk nog kortelijk de naamen, welke in de oorspronkelijke taal staan, en die men wil, dat tovenaars en toverijen sullen betekenen, uijt te leggen, en dan met weijnig woorden ons gevoelen van die konst te seggen. De naamen sijn deese: *magoi, chachamim, jiddegnonim, kosemim, chartummim, oboth, jttim, chaschaphim, menachesch, megnonen, hethulim, latim.*

¹ A voort.

soul. That is agreed, and the pact is made and signed in blood. But where do people think such a pact can take place, and what kind of higher or lower courts could be used by the one to summon the other when one or the other of the parties did not wish to keep the agreement? O what foolishness!

Furthermore, if such things could happen and be true, as people try 3
to tell each other, and if this had happened as often as people have burnt wizards or witches, then most of us would not be under the leadership and rule of the great God (in my opinion), but under the leadership and rule of the evil spirit. Do people think they make up for it by saying that God from time to time allows the evil spirit to punish the people? Surely that would not be now and then but quite often, and it would also not be some kind of voluntary allowance, but some sort of forced allowance, when the evil spirit merely accepts to do something that such a person wants, or that so many people in particular want, which God would then immediately have to be ready to allow. For if it were not allowed, then the evil spirit would not be able to fulfil his part of the pact, or the evil spirit must be able to pray quite diligently so that every time he requests something, be it good or evil, he does indeed get permission. O too foolish to be true! What does one come to when one strays or deviates from reason and seeks refuge in nonsense? It is indeed necessary for a bright light to shine to further enlighten people. Much belief in ghosts and magic has already disappeared, and I hope that the rest will follow.

'Magic' and 'magicians' in the scriptures

Since people also read in the translated scriptures about magic and 4
magicians, we felt it was necessary to relieve the common people a little from that heavy burden by briefly explaining in this chapter the terms used in the original language and which are said to refer to magicians and magic, and then briefly stating our opinion of those arts. The terms are as follows: *magoi*, *chachamim*, *jiddegnonim*, *kosemim*, *chartummim*, *oboth*, *jttim*, *chaschaphim*, *menachesch*, *megnonen*, *hethulim*, *latim*.

- 5 *Magoi* is een persiaansch woord en betekend wijsen of wijze menschen, die met wijsheid of wetenschap begaafd zijn, en so word het overgeset van de godsgeleerden selfs in het 2 hoofdstuk van de Blijdebodschap schrijver Mattheus: *Idou, magoi apo anatolon paregenonto*, "Siet de wijsen van Oosten kwaamen." Van het woord *magoi*, wijsen, komt *magia*, wijsheid, alhoewel *magia* ook wel, dog buiten reden, overgeset word toverkonst. Van het persiaansche woord *magia* of *magoi* hebben de grieken een woord gemaakt, *magevein*, 't welk betekent wijsheid oefenen, of wijsheid pleegen. Maar so het schijnt 't belijft de geestelijken te speelen met de woorden en der selver oversetting; want in de handelingen der gesanten het 8 hoofdstuk word het woord *magevein* van hun overgeset toverijen oefenen of pleegen, daar het behoorde overgeset te worden wijsheid oefenen. Want die Simon, welke aldaar gesegt word toverijen te pleegen, was so wel een wijze, *magos*, als de *magoi*, wijsen van 't oosten, om dat die wijsen (of tovenaars kan men daar ook wel seggen) en Simon de wijze (of tovenaar) een en de selfde wetenschap van eenige natuurlijke dingen hadden, welke de gemeene man onbekent waaren, en geen reden daar van wisten te geven, waar door sij de gemeene luijden in groote verwondering bragten, gelijker van Simon geschreven staat.
- 6 Het hebreusche woord *chachamim* betekent ook wijsen en ervaaren, en komt overeen met *magoi*, wijsen; het is afkomstig van *chacham*, heeft wijs geweest, of is wijs geweest. *Jiddegnonim* betekent wetende, weeters, of kenners die veel kennen en weten, en geoeffent zijn in kennis en wetenschap: het wortel woord is *jadang*, heeft geweeten, heeft gekent, heeft bekend, heeft bemerkt, of is gewaar geworden, heeft begreepen, wetenschap en kennisse krijgen¹ door vlijt, moeite en arbeid. *Kosemim*, raaders of gissers, die uijt het een of het ander, 't geen sij sien of opmerken, iets raaden of gissen, en dat dit of dat sal geschieden. *Chartummim*, hemelschen, komt van het wortel woord *cheret*, hemel, dat is die hemel, waar in son, maan en sterren staan: so dat die hemelschen konnen gesegt worden sterrekijkers geweest te zijn, en die men ook geboortgelukseggers noemen kan. *Chartummim* word ook genomen voor wijsen, *magoi*, en wiskonstigers, om dat de wijsen gemeenelijk in de wiskunst, sterrekunst en andere kunsten en wetenschappen ervaaren waren. *Cheret* betekent ook een plaatsnijderspen, daar hij de letters in 't kooper mede snijdt, als mede een schrijffen. *Charitim*, het meervoud van *cheret*,

¹ A krijgtmen.

Magoi is a Persian word meaning wise men or wise people, those 5
 gifted with wisdom or science, and it is thus translated by the theologians
 themselves in chapter 2 of the evangelist Matthew: *Idou, magoi apo*
anatolon paregenonto, "See the wise men from the East." From the word
magoi, wise, comes *magia*, wisdom, although *magia* can also, though
 unreasonably so, be translated as the art of magic. From the Persian word
magia or *magoi* the Greeks made a word *magevein*, meaning engaging in
 or using wisdom. It seems, however, that the clergy wish to play with the
 words and the translation of them, because in the Acts of the apostles,
 chapter 8, the word *magevein* is translated by them as engaging in or using
 magic, where it should be translated as engaging in or using wisdom.
 For that Simon, who is said there to engage in magic, was just as wise,
magos, as the *magoi*, wise men from the East, because those wise men
 (or magicians, one could say) and Simon the wise (or magician) had one
 and the same knowledge of certain natural things which were unknown
 to the common people and which they could not explain, through which
 they caused great amazement among the common people, as is written
 of Simon.

The Hebrew word *chachamim* also means wise and experienced men, 6
 and is the equivalent of *magoi*, wise men. It comes from *chacham*, has
 been wise. *Jiddegnonim* means knowing, those knowing, or people who
 know much and are trained in learning and science; the root word is
jadang, has known, has been familiar with, has confessed, has observed,
 or has become aware of, has understood, to obtain scientific knowledge
 through diligence, effort and work. *Kosemim*, guessers, those who guess
 from something or other that they see, or notice that this or that will
 happen. *Chartummim*, heavenly ones, comes from the root word *cheret*,
 heaven, namely that heaven in which the sun, moon and stars are located.
 So that those heavenly people could be said to be star gazers, and can
 also be called fortune tellers on births. *Chartummim* is also said of wise
 ones, *magoi*, and the arts of wisdom, because the wise men were usually
 experienced in mathematics, astronomy and other arts and sciences.
Cheret also means a pen to cut plates, with which one cuts letters in
 copper, as well as a writing pen. *Charitim*, the plural of *cheret*, also
 means purse, women's ornaments and needles. From all these common

betekent mede buijdsels, vrouwen verciersels en naalden. Uijt al die gemeene noemnaamen kan ik nog geen tovenaars of konstenaars, die door hulp van een boose geest iets doen, bevinden.

- 7 *Oboth* schijnt te betekenen buijken: de 72 oversetters hebben overgeset *engastrimuthoi*, dat is buijkspreekers: wat buijkspreekers zijn, en hoe dat geschied, hebben wij voorheen al gesegt. Het betekent ook ledere sakken of vlessen, daar men bij ouds wijn in plagt te doen, omdat die sakken of vlessen so eenige gelijkenisse na den buijk hebben: maar hoe dit buijkspreekers of tovenaars komt te betekenen, kan ik niet sien. *Jttim*, 't welk de 72 oversetters hebben overgeset *agalmata*, dat zijn beelden. In 't latijn ist overgeset *praestigiatores*, dat zijn kunsjensplegers, guijgelaars of aassakspeelders. In 't duijts is 't overgeset besweerders. Welke drierleij oversettingen veel van malkanderen verscheelen, waar uijt ik wel besluiten kan, dat se wat raden na de betekenissen van de hebreusche woorden, en dat de 72 oversetters self Jooden sijnde, niet wel hebben geweeten, wat de schrijver daar mede heeft willen te kennen geven, gelijk ik uijt meer andere woorden bespeurt heb. *Jttim* komt van *att* ofte *at*, 't welk betekent allengskens, sachtelijk, langsaamelijk. Hoe kan nu van so een woord, 't welk allengskens enz. betekent, een sodanige betekenis komen, als 'er de grieksche, of latijnsche, of duijtsche oversetters van hebben willen? Ik beken geerne, dat ik t'er niet in sie.
- 8 *Mechasscheph*, bedriegerije pleegende, guijgeling gebrukende of aassakspel gebrukende, dat is een die guijgelerij, bedriegerij, of eenige geswinde handgreepen gebrukjt, een bedrieger, guijchelaar of aassak ofte knapsak speelder, die uijt de aassak speelt: dit is het deelwoord van *chisscheph*, heeft guijgelingen gebrukjt. *Chaschaphim*, aassakspeelders, guijgelaars of kaamerspeelders. *Chobbier*, verselt sijnde, vergeselschap sijnde, of die verselt of vergeselschap, een gesel, is het deelwoord van *chabhar*, heeft verselt of verselschap geweest, of heeft bijgevoegt geweest. Dit *chobher* wil men, dat een tovenaars of slangebeseuerder sal betekenen, die door kragt van eenige maatsangetjens de slange^b of andere vergiftige dieren kan besweeren: maar hoe de uijtleggers het so konnen bedenken, dat weet ik niet, en dat een slang soude acht geven op een menschen sang om daar door gedwongen te worden, of dat een mensch door toversang, gelijk men 't noemt, een slang soude doen bersten en sterven, en dat sonder eenig kruid, 't welk de slangen seer vlieden, te gebrukjen, en dat

^b Bij deese idelheijd mag men met regt ook wel setten het besweren van dooden, of andere geesten, van lugt, water, winden, en andere idelheden meer, die eenige bedriegers de gemeene luiden wijs maaken en voorgeven, dat se daar wonderlijke dingen door kunnen uijtwerken.

terms, I cannot find any magicians or people who engage in arts with the help of an evil spirit.

Oboth seems to mean stomachs. The 72 translators have translated it 7 as *engastrimuthoi*, that is, ventriloquists. I have already discussed what ventriloquists are and how it is done. It also means leather pouches, or bottles, in which in ancient times people used to put wine, because those pouches or bottles look a bit like a stomach, but I do not see how this has come to mean ventriloquists or magicians. *Jttim*, which the 72 translators have translated as *agalmata*, are statues. In Latin it was translated as *praestigiatore*s, that is, people who perform tricks, magicians, or tricksters at fairs. In Dutch it was translated as conjurers. These three translations differ a great deal from each other, so that I conclude that they were rather guessing at the meanings of the Hebrew words, and that the 72 translators, being Jews themselves, may not have known what the writer wished to express by this, as I observed with several other words. *Jttim* comes from *att* or *at*, which means gradually, softly, slowly. How now can such a word meaning gradually, etc., acquire such a meaning as the Greek or Latin or Dutch translators wish it to have? I gladly confess I do not see it there.

Mechasscheph, perpetrating deception, conjuring or using tricks, that 8 is, someone who uses conjuring, deception or sleight of hand, a deceiver, magician or trickster, someone who plays tricks; this is the participle of *chisscheph*, has used magicians' tricks. *Chaschaphim*, tricksters, magicians or comedians. *Chobbier*, being accompanied, being in company, or those who accompany or are in company, a companion, is the participle of *chabhar*, has accompanied or was in the company or has been added to the company. This *chobher* they would like to mean a magician or snake charmer who through singing some chords can charm snakes^b or other poisonous animals. I do not know, however, how the exegetes could think up such a thing, or that a snake would pay such attention to human singing as to be forced by it, or that someone through magic singing, as it is called, would make a snake burst and die, and that without using any herbs which the snakes would try to flee, or that a snake

^b In this nonsense one can rightly include calling up the dead or other spirits, air, water, winds and other nonsense with which some frauds deceive the common people and through which they pretend that they can work miracles.

een slang als hij het toversang hoort, om 'er geen ongemak van te krijgen, zijn ooren toestopt, dat is bij mij een bespottelijke saak, al staat het in de schrift.

- 9 *Menachesech*, waarseggende uijt vogel geschreij of gevlieg, raadende uijt voogelgeschreij, of een die iets voorsegt of raad uijt het geschreij, gesang, of ander geluid, of gevlieg der vogelen, vogelgeschreijwaarsegger. *Menachesch* is het deelwoord van *nichesch*, heeft geraaden, heeft ondervonden, door ondervinding heeft hij geleert, heeft waar gesegt uijt geschreij, of gegalm, of gevlieg der vogelen. Hoe onvast dat het is, wanneer imand op 't gevlieg en 't gegalm der vogelen agt geeft, en daar eenige raadsels op maakt, dat is immers nu genoegsaam bekend, en men houd 'er immers nu de spot mede. En agt ergens op geeven, en dan daar raadsels op maaken, dat en is geen konst van een versierde boose geest leeren; dat kan ik 'er niet in sien.
- 10 *Megnonen*, bedriegerij gebrukende, of gogelerij gebrukende ofte pleegende, bedriegerij gebruker, een gogelaar. *Megnonen* is het deelwoord van *gnonen*, bedriegerijen gebrukten, 't welk sommige willen dat afkomstig is van *gnanan*, een wolk, of van *gnoon*, tijd, of van *gnain*, een oog. Dog sij mogen 't afleiden van wat woord dat sij willen, soo kan ik daar evenwel geen betekenis van een konst, die men van een boose geest leert, in sien. Want komt het van *gnain*, een oog, wat kan 't anders betekenen, als zijn gesigt gebrukten of sien? Of komt het van *gnanan*, een wolk, of van *gnoon*, tijd, wat kan 't anders betekenen, als op de gedaante van de wolken of het drijven der selve, of op de tijd agt neemen, en dan seggen het sal moij of lelijk weder sijn, of het sal vriesen of doijen, gelijk de Almaanagtmaakers en Italiaansche waarseggers doen, welke evenwel bij ons niet verboden sijn, om dat onse overheden (die daar in wijser sijn, als Moses geweest is, alhoewel Moses mede een tovenaer of wijse (*magos*) geweest is, en onder deselve opgevoed) wel sien en merken kunnen, dat die kunst of wetenschap van op de tijd agt te neemen, niet en is een boosgeestige kunst welke men van een kwaade geest leert, maar alleen een agtneeming op de loop van den son, maan, en andere dwaalsterren. En daar uijt word dan sodanigen voorsegging steunende op een voorige geschiedenis gemaakt, te weeten doe die dwaalsterren in dat hemels teken was geschiede dit of dat, en 't was veel sulc en soo een weer; bij gevolg, wanneer die star wederom daar is ('t welk sij nu door agtneeming weeten uijt te rekenen eenige tijd te vooren) so sal dit of dat wederom geschieden, 't welk veeltijds, om dat het gevolg niet goed is, anders uijtvalt. Dog Moses sal ligtelijk gesien hebben op sodanige weermaakers die sik beroemen, dat sij goed of kwaad weer kunnen maaken, en de

on hearing the magic song closes its ears so as not to be bothered by it. To me this is ludicrous even if it says so in the scriptures.

Menachesech, fortune telling from birds' cries or birds' flight, divining 9
from birds' cries or one who predicts or divines from the cries, singing or
other sounds or flight of the birds, birds' cry fortune teller. *Menachesch*
is the participle of *nichesch*, has divined, has experienced, has learned
from experience, has told fortunes from the cries, screeching or flight
of birds. How unreliable it is for someone to attentively observe the
flying or screeching of birds and then make some guesses based on it
is now sufficiently well-known, and people now mock it. And attentively
observing something and guessing from it, that is not an art learned from
a fabricated evil spirit. I cannot see that in it.

Megnonen, using or performing magic tricks, a trickster or magician. 10
Megnonen is the participle of *gnonen*, using deception, which some want
to derive from *gnanan*, a cloud, or from *gnoon*, time, or from *gnain*, an
eye. They may derive it from whichever word they want but I still cannot
see any meaning there of any arts one might learn from an evil spirit. For
if it comes from *gnain*, an eye, what else can it mean but using one's sight
or seeing? Or if it comes from *gnanan*, a cloud, or from *gnoon*, time, then
what else can it mean but considering the shape of clouds or the way they
drift, or paying attention to time and then saying if the weather will be
fine or bad, or that it will freeze or start to thaw, as the writers of almanacs
and Italian fortune-tellers do, who are not forbidden among us because
our rulers (who are wiser in this than Moses was, although Moses was
also a magician or wise man (*magos*) and was raised by them) can see
and conclude that the art or science of paying attention to time is not an
evil-spirited art that one learns from an evil spirit, but just an observation
of the movements of the sun, moon, and other planets. And from there
a certain prediction is made founded on a previous history, that is, when
the planets were in a particular sign of the zodiac this or that happened,
and it was this or that kind of weather. So when a star is there again (which
they know how to calculate some time beforehand from observation),
this or that will happen again—although it often happens differently
because the conclusion is not correct. Moses, however, probably meant
such weather makers as claim that they can make fine or bad weather,

luijden een goede voorwind kunnen verkoopen, en diergelijke dingen meer, gelijk wij in 't voorste van dit hoofdstuk hebben verhaalt en met een ons gevoelen hebben gesezt wat daar van is.

- 11 *Hathulim* betekent bedriegerijen of bespottingen en komt van het wortel woord *hethel*, heeft bedrogen, heeft bespot. *Latim*, verbergingen, bedekkingen, komt van het wortel woord *lout*, heeft verburgen, heeft bedekt, verborgen of bedekt iets doen. Deese twee laatste woorden wil men mede dat toverijen, of boosgeestige konsten, welkemen van een versierde kwaade geest leert, soude betekenen; maar ik siet'er niet in, alhoewel 't genoegsaam uijt een boose geest voort komt imand te bedriegen.

Niet wijzen maar bedriegers worden geweerd

- 12 Dit sijn so ik meen, al de noemnaamen van de tovenaars of toverijen welke in de schrift gevonden worden. Wie en siet nu niet, datter niet een is, welke dat betekent, 't geen de godsgeleerden willen dat het sal betekenen, namentlijk tovenaars, die van een boose geest eenige konsten soude leeren? Imand sal mij tegen werpen en seggen: wel sijn 'er sulke luijden niet, wat luijden worden dan verboden die 'er niet sijn mogen? Dien sij tot antwoord, dat het bedriegers sijn die 'er niet sijn mogen in 't land, als schadelijk sijnde in een gemeene staat; want het is ongeoorloft de lieden te bedriegen. En wilt gij weeten wat voor bedriegers het waren, het waren wijse luijden (*magoi*) of die sik selfs altoos so noemden, en met eenen arglistige luijden, die de weetenschap misbruikten en deselve met veelderleij beuselingen^c, welke sij het volk wijsmaakten, vervulden; en met bedriegerijen, waar door sij het volk bedroogen, of konden misleijden, vermengden, als het volk onbetamelijk was.
- 13 Maar niemand beelde sik in, dat de sterrekunst, of wiskunst of andere weetenschappen van natuurelijke dingen, in sik selven soude kwaad sijn, en oversulks ongeoorloft om te weeten, om dat men deselve konde misbruijken: geensins, maar sij sijn goed in sik selven en ook geoorloft te weeten en te mogen onderzoeken. Want het soude even onordentelijk sijn van de sterrekunst te seggen, dat sij in sik selven soude kwaad sijn, om dat sij van eenige luijden kan misbruikt worden, en dat se van

^c Voor beuselingen neem ik al die tekens, merken en beeldsels, naamen en meer andere dingen, waar in sij groote kragt stellen, met blootelijk die te noemen of te schrijven; in welken deele ik hun niet en houde voor wijse, maar onnosele of bijgeloovige luijden: dewijl men al die beuselingen met de reden kan wederleggen.

and can sell people a good wind and such things as we related at the start of this chapter and at once gave our opinion on it.

Hathulim means deception or mockery, and it comes from the root 11 word *hethel*, has cheated, has mocked. *Latim*, hiding, covering, comes from the root word *lout*, has hidden, has covered, to do something in a covert or hidden way. These last two words people would also have mean magic, or evil-spirited arts which one learns from a fabricated evil spirit, but I cannot see that in it, although deceiving someone does come from an evil spirit.

Not wise men but frauds are kept out

These, I believe, are all the terms for magicians or magic found in Scrip- 12 ture. Who now does not see that there is not one that means what the theologians want it to mean, namely magicians who learn some arts from an evil spirit? Someone will object to me and say: if there are not such people, then who are the forbidden people who are not permitted? The answer is that it is frauds that should not be in the country, as being damaging in a commonwealth, since it is not permitted to deceive people. And if you want to know what kind of deceivers they were, they were wise people (*magoi*) or ones who chose so to call themselves, and at the same time cunning people, who misused science and filled it with much nonsense^c with which they misled the people, and compounded it with tricks by which they deceived the people, or could deceive them, when the people were unruly.

Let nobody imagine, however, that astrology or mathematics or other 13 sciences of natural things can be evil in themselves and that it is not permitted to know these things because one may abuse them. Not at all. They are good in themselves and it is also permitted to know and to investigate them. For it would be as improper to say of astronomy that it is evil in itself because it can be abused by some people, and that it

^c By nonsense I mean all those signs, marks and pictures, names and other things in which they place great powers in the mere mention or writing of them. In this respect I do not consider them wise but rather simpleminded and superstitious people, because all this silliness can be disproved by reason.

sommige doormengt is en word met veel onnoodige raadsels en beuselingen; of dat¹ men van de geneeskunst seijde, dat sij in sik selven kwaad was, en een konst die men van een kwaade geest leert, om dat een geneesmeester welke sijn eer nog eed wilde betragten, deselve kan misbruijken, en dat hij een sieke in plaats van welgemengde dranken en andere heijlsaame kruiden kan geven doodelijke dranken en vergiftige kruiden, waarmede hij de sieke kan ombrengen. Het is immers kennelijk, dat men de geneeskunst daarom niet en kan kwaad noemen en agten, maar wel die man welk se misbruijkt: so is kennelijk, dat men de sterrekunst of wiskunst enz. niet en kan kwaad agten, maar wel die geen die se misbruijken, waar op ook al de meeste woorden, welke wij uijtgelegt hebben, mijns oordeels haar opsigt hebben. Dit sij so kortelijk ons gevoelen van de genoemde Toveraars of wijsen, en van de genoemde Toverij of wijsheijd; waarmede wij soudén kunnen ophouden, ten waar dat het ons eens luste te seggen wat die wijsen van die wijsheijd en van sik self seggen.

¹ *dat* added.

has been and is mixed through by some with many unnecessary riddles and nonsense, as to say of medicine that it is evil in itself and an art that one learns from an evil spirit because a medical doctor who disrespects his oath and honour can abuse it by giving a sick person lethal potions and poisonous herbs, by which he can kill the patient, instead of giving him well-mixed potions and other medicinal herbs. It is obvious that medicine cannot for that reason be called or deemed evil, but that the man who abuses it can be. So it is obvious that astronomy or mathematics cannot be called or deemed evil, but that the men who abuse them can be. In my opinion, it is to these that most of the words that we have explained refer. So this briefly is our view of those called magicians or wise men, and of what is called magic or wisdom, with which we could now stop except that it pleases us to say what these wise men themselves say about such wisdom and about themselves.

De wijsheid der ouden was vol van beuzelingen en verzinsels

- 14 De wijsheid (*magia*) houden sij voor de hoogste en heiligste wetenschap boven alle wetenschappen: en die begrijpt^d in sik de natuurkunde, wiskunst en godsgelerdheid; en van sik selven seggen sij, dat sij zijn wijsen, heijligers en voorseggers (*prophetae*), om dat sij uijstekende zijn in die weetenschap. Dat zijn immers de voornaamste en beste benaamingen, die 'er zijn. Is dat so, o geestelijken! hoe kunt gij dan die wijsen of die wijsheid so veragten en verfoeijen? Dog ik sal voor de Godgeleerde hier op iets seggen, behalven 't geen sij soudén mogen seggen, om dat het de schrift en Moses verbied. Ik seg dan, so dat so was, volkomentlijk gelijk sij het seggen en gelijk 't behoorde, so en soude Moses of imand die wijsen of wijsheid niet kunnen verbieden of veragten en verfoeijen. Het is wel waar, dat de wijsheid (*magia*, *sophia* of *sapientia*, welke alle drie wijsheid betekent) in sik begrijpt die drie dingen, welke wij verhaalt hebben. Ja de wijsheid in 't algemeen begrijpt alles: maar de Aartkunde, welke sij gehad hebben, en steunde³ niet op goede, vaste en klare gronden, maar op eenige verborgene hoedanigheden (*occultae qualitates*) en

^d Plinius segt van die wijsheid of konst, dat se in sik begrijpt de drie heerschenste konsten, welke gesegt ofte uijtgelegd worden te zijn de Aartkunde, *physica* (dog wat voor een Aartkunde sij gehad hebben, sal datelijk gesegt worden), de Sterrekunst, *astronomia* (die sij met ijdele raadsels vervult hebben, en de sterrekunst behoort ook tot de Aartkunde) en de bovenaartkunde, *metaphysica*, 't welk so overgeset word; maar dan moest het niet *metaphysica*, maar *hyperphysica* zijn. Want *meta* betekent na, volgens, en *hyper* betekent boven: so dat *metaphysica* niet kan betekenen boven-natuurkunde, gelijk men wil dat het sal betekenen, maar na-natuurkunde,² dat is kundigheijd na den aart ofte natuur, 't welk even het selve is als natuurkunde. Want dewijl 'er maar een Wesen, alles in allen, aart of natuur is, so word alle wetenschap en wijsheid genoeg in de Aartkunde begrepen, en al de andere weetenschappen zijn maar verdeelingen van de Aartkunde.

Alhoewel dit bij veele so niet genomen word, en wonderlijk sal schijnen, so ist evenwel in sik selven so gelegen, om dat men niet wesentliks boven of buijten de natuur stellen of bedenken kan, so dat 'er geen bovennatuurkunde weesen kan. Want alschoon men segt, in die wetenschap word gehandelt van God en de geesten, so goede als kwaade, en van de ziel des menschen enz. wij seggen de gantsche natuur is God, de natuur is niet boven de natuur, dieshalven moet men van God in de natuurkunde handelen. Wat van de geesten is, so goede als kwaade, hebben wij overvloedig gesegt. Van de ziel des menschen moet al mede in de natuurkunde gehandelt worden, dewijl die niet iets is boven de natuur, maar natuurlijk: en ook hebben die luijden niet eens geweten of gesegt waar in het weesen des ziels bestaat anders dan dat sij een geest was. De rest 't geen sij verhandelen, zijn een deel ijdele woorden strijden van woorden die niets te kennen geven, gelijk van een midden tusschen weesen³ en niet wesende; en van een niet, een stellend niet, en een beroovend niet, en van diergelijke grollen en versieringen meer, te lang om alle hier te verhalen: so dat die bovenaartkunde mede niet veel om 't lijf heeft.

¹ natuurkunde. ² niet. ³ steunende.

The wisdom of the ancients was full of nonsense and fabrications

They consider wisdom (*magia*) the highest and holiest science above 14
all other sciences, and it includes^d physics, mathematics and theology.
And they say of themselves that they are wise, priests and prophets
(*prophetae*), because they excel in that science. Those are after all the
principal and best names that exist. If that is so, o clergy! how can
you then despise and loathe these wise men or that wisdom so much?
However, I shall say something about this for the theologians, in addition
to what they might say, because the scriptures and Moses forbid it. I say
then that if it were so, exactly as they say it was and as it should be, then
neither Moses nor anyone else would have been able to forbid, despise
or loathe these wise men or that wisdom. It is true that wisdom (*magia*,
sophia or *sapientia*, which all three mean wisdom) includes the three
things we mentioned. Wisdom in general includes everything, but the
natural science which they had was not based on good, solid and clear
grounds but on some occult qualities (*occultae qualitates*) and substantial

^d Pliny says of that wisdom or art that it comprises the three leading arts which are said or explained to be natural science, *physica* (although what kind of natural science they had will be stated right away), star science, *astronomia* (which they filled with nonsensical riddles, and astronomy is also part of natural science), and supernatural science, *metaphysica*, as it is translated, although in that case it should not be *metaphysica*, but *hyperphysica*. For *meta* means after, according to, and *hyper* means above, so that *metaphysica* cannot mean super-natural science as people want it to mean, but after-natural science, that is, science according to the essence or nature, which is just the same as natural science. For there is only one Being, all in all, essence or nature, so all science and wisdom is amply comprised in natural science, and all other sciences are just categories of the science of nature.

Although this is not accepted as such by many and will seem strange, yet it is true in itself, because nothing essential can be placed or imagined above or beyond nature, so there cannot be a metaphysics. For although people say that that science deals with God and the spirits, both good and evil, and with the human soul etc., we say that the whole of nature is God, nature is not above nature, and therefore one has to deal with God in physics. About the spirits, both good and evil, we have written in abundance. Physics also has to deal with the human soul since that is not something above nature, but natural, and these people did not even know or say what the essence of the soul consists in other than that it was a spirit. The rest of what they treat is largely empty disputes with words that mean nothing, such as a middle between being and non-being, and a nothing, a positive nothing, and a privative nothing, and other such tricks and fabrications, too long to relate here; so that metaphysics is also nothing important.

selfstandige gestalten (*formae substantiales*) en op veel ongegronde raadsels, waar door sij tot allerlei beuselingen en onvaste stellingen vervielen, en deselve zijn nu door naukeurig onderzoek al te niet gedaan.

- 15 Wat de wiskunst belangt, die heeft wel altijd haare vaste en sekere stellingen: maar 't is jammer dat sij die hebben gevoegt bij een giskunst. Wat de Godsgeleerdheid aanlangt, deselve hebben sij met so veel versieringen en bedriegerijen van spookerijen en geesten vervult, dat het de Godsgeleerden nu nog aanhangt, en dat se¹ daar door belet worden redelijke Godsgeleerden te worden. Dieshalven is het so breed niet met die wijsen die een deel ydele luijden waren,² en met die wijsheid, welke sij met ydele raadsels vervult hebben, als sij wel voorgeven; want het is een groot verscheel, hoedanig iets wesen moet of hoedanig men iets bevind, dat het is. En hier mede sullen wij om niet te lang te zijn dit hoofdstuk besluijten.

¹ *dat se* added. ² *luijden waren* added.

forms (*formae substantiales*), and on many unfounded riddles, so that they stooped to all kinds of nonsense and feeble theories which have now been eliminated through careful investigation.

As far as mathematics is concerned, it has always had its solid principles, but it is unfortunate that they have been mingled with an art of guessing. As far as theology is concerned, they have filled it with so many fabrications and deceptions of ghosts and spirits that the theologians still cling to it, which prevents them from becoming reasonable theologians. Therefore these wise men, of whom some were worthless people, and that wisdom which they filled with worthless riddles were not so great as they pretended to be. For there is a great difference between how something should be and how people find that it is. And with this we shall end this chapter in order not to take too long. 15

[HOOFDSTUK 16]

VAN DE WONDERWERKEN, *DE MIRACULIS*

De wonderen kunnen onze redelijke bewijzen niet ondermijnen

- 1 Op dat al het geene, 't welk wij in de goddelijke saaken na de reden beschreeven en verhandelt en klaar en kragtig genoeg na deselve bewezen hebben, van de Geestelijken niet onkragtig soude gemaakt worden daar door, dat sij seggen en het volk wijs maaken, dat God almachtig is, en wonderwerken, welke tegen en boven de natuur zijn, doen kan, en also de reden, en 't geen vastelijk op deselve gebouwt is, vrugteloos maaken bij de meeste menschen: so sullen wij eens in dit hoofdstuk kortelijk van de wonderwerken in 't algemeen handelen, en klaarlijk bewijzen, dat alle de wonderdaaden der Geestelijken, welke tegen de reden strijden, of een tegenspreeking in sik insluitjen, in der daad versiert zijn, en niet waar kunnen zijn, en oversulks wat daar van te houden sij, als se niet regtsinnig na de reden uitgelegt worden, aanwijzen. Om hier toe te komen sullen wij eerst hunlieder beschrijving, die sij van de wonderwerken geeven, en die stellingen waar op sij wonderwerken vesten, en een aanhangsel, 't welk sij als tot een versterking van hun bewijs bijbrengen, alhier voorstellen, en het selve als dan altemaal grondig wederleggen.

Een bewijs voor de mogelijkheid van wonderen

- 2 *Miracula*, wonderwerken, na de beschrijving der geestelijken, zijn sodanige uijtwerkingen, die van God na zijn oneijndige volstreckte en onafhangelijke magt boven of tegen de natuur gedaan worden.

Eerste Stelling.

Dat God een eenvoudige saak, van hem voortgebragt, kan veranderen, schoon se van geen uijterlijke oorsaak, van God en de saak selfs verscheijden, uijt zijn staat verset worden.¹

¹ The verb is probably to be read as singular.

[CHAPTER 16]

ON MIRACLES, *DE MIRACULIS*

So-called miracles cannot undermine our rational proofs

So that everything we have written on divine matters and treated accord- 1
ing to reason, and thereby proved clearly and cogently enough, be not
rendered impotent by the priesthood through their claiming and con-
vincing the people that God is omnipotent and can effect miracles that
are against and above nature, and so make reason and what is firmly built
on it fruitless to most people, we shall in this chapter briefly deal with mir-
acles in general and clearly demonstrate that all the clergy's miracles that
are contrary to reason or involve a self-contradiction are indeed invented
and cannot be true, and moreover show what is to be thought of them
if they are not sensibly explained according to reason. To arrive at this
we shall here first present the definition they give of miracles, and the
propositions on which they base miracles, and an appendix which they
adduce as a confirmation of their proof, and then thoroughly refute all of
it.

A proof that miracles are possible

Miracula, miracles, after the clergy's definition, are such effects as are pro- 2
duced by God above or against nature according to his infinite, absolute
and independent power.

First proposition

That God can change a simple thing produced by him even though it is
not moved out of its state by any external cause distinct from God and
the thing itself.

Tweede Stelling.

Dat Gods magt, schoon zij de natuur verandert, in't voortbrengen van wonderdaden, onveranderlijk blijft.

Derde Stelling.

Dat de wonderwerken van God gedaan worden om zijn vermogen te betoonen.

Vierde Stelling.

Dat God wonderdaaden doet, op dat de menschen gelooven soude.

Vijfde Stelling.

Dat men de wonderdaaden alleen met den geloove moet aannemen.

Aanhangsel.

Dat het geloof der wonderwerken wel kan t'saamen gaan met de waare kennis van natuurlijke saaken, en met deselve niet strijdig is.

Weerlegging van dit bewijs

- 3 Om dit gevoelen van de mogelijkheid der wonderwerken grondig te wederleggen, sullen wij eenige algemeene kundigheden, welke van so noodzakelijken waarheid zijn, dat se God niet veranderen kan, also hij een oorsaak van de waarheid is, voorstellen.

Eerste waare kundigheid.

Gods magt is onveranderlijk, want zijn weesen onveranderlijk is, en magt is in zijn weesen begrepen.

Tweede waare kundigheid.

God moet een eenvoudige saak, welke hij voortgebragt heeft, altijd onderhouden, so lange als se van geen uijterlijke oorsaaken, welke van God en de saak self verscheijden zijn moeten, belet word langer te weesen.

Betoging.

Want dewijl in God de magt gestelt word een¹ eenvoudige saak A te kunnen voortbrengen, en hij door deese magt ook gestelt word een saak

¹ voor een.

Second proposition

That God's power remains unchanged even though it changes nature in producing miracles.

Third proposition

That the miracles are produced by God to demonstrate his power.

Fourth proposition

That God performs miracles so that people have faith.

Fifth proposition

That one should only accept miracles by faith.

Appendix

That belief in miracles can exist alongside the true knowledge of natural things and does not contradict it.

Refutation of this proof

In order to thoroughly refute this opinion of the possibility of miracles 3 we shall present a number of general axioms that are so necessarily true that God cannot change them, for he is a cause of the truth.

First true axiom

God's power is unchangeable since his essence is unchangeable and his essence includes power.

Second true axiom

God must always maintain in existence a simple thing produced by him so long as its existence is not impeded by any external causes that must be distinct from God and the thing itself.

Demonstration

For since God is posited to have the power to produce a simple thing A, and he is also posited on account of this power to be a thing that really

te zijn, die de saak A dadelijk voortbrengt en onderhoud: so moeten wij aanmerkende deese magt, welke onveranderlijk is, en altijd Gode ingewikkelt (door de 1ste kundigheid) ten opsichte van de selve magt, altijd van God bevestigen, dat hij een oorsaak is, die de saak A daadelijk voortbrengt en onderhoud; so lang wij niet aanmerken eenige uijterlijke oorsaaken, van Gods magt en de saak A verscheijden, welke deselve souden mogen beletten vorder te weesen. Deese betooging is soo vast, dat se niet kan ontkent worden: so dat de waarheid van deese kundigheid so noodsaakelijk is als de eerste, die Gods onveranderlijke magt te kennen geeft, op welke zij gegrond is. Daarom indien imand deese kundigheid wilde ontkennen, hij door kragt van bewijsredenen soude genootsaakt zijn te seggen, dat Gods magt veranderlijk was, 't welk also het onmogelijk is van God te seggen, so volgt dat dit voorgestelde niet kan ontkent worden.

*De wonderen zijn in strijd met
het fundament van de natuurkunde*

4 Gevolg

Een eenvoudige saak dan word alleen door een uijterlijke oorsaak van God en de saak verscheijden verandert, en uijt zijn staat verset. Hier uijt bewijs ik de valsheid van 't voorige gevoelen: God moet een saak van hem voortgebragt altijd onderhouden, so lang se van geen uijterlijke oorsaak, van God en de saak verscheijden, belet word, so dat hij selfs geen uijterlijke oorsaak, welke de saak verandert, zijn kan (2 waare kundigheid en gevolg). God kan dan geen wonderdaaden doen, want hij om die te doen de natuur van hem gestelt, selfs sonder bijkoming van een andere uijterlijke oorsaak, soude moeten veranderen, te weeten, een saak van hem voortgebragt selfs doen ophouden, 't welk door 't geseijde onmogelijk is; waar door de eerste stelling mede gevalscht word. Merkt, dewijl dat uijt de tweede waare kundigheid en 't gevolg eens vast gestelt sijnde, de valsheid van de wonderwerken genoeg kan ontdekt worden: en op deese waare kundigheid, als op een vaste en voornaame wet der natuur, is de geheele natuurkunde, waar door wij weeten, hoe lang dat een saak in zijn stant moet blijven, en hoe veel dat een ander van zijn staat moet veranderen, gegrontvest. So schijnen se mij tegen de geheele natuurkunde, en de gantsche waereldswijsheid aan te loopen, die seggen, dat de wonderwerken mogelijk zijn, en van God kunnen gedaan worden. Ja so men dit stelt, so kan men uijt het voorgaande ligt bemerken, dat

produces and maintains in existence the thing A, we must, considering this power that is unchangeable and always contained in God (by the first axiom), always confirm of God that he is a thing that really produces and maintains in existence the thing A, so long as we do not think of any external causes, distinct from God's power and the thing A, which might prevent its continued existence. This demonstration is so solid that it cannot be opposed, so that the truth of this axiom is as necessary as that of the first, which manifests God's unchangeable power on which it is based. Thus, if someone wanted to deny this axiom he would by force of argument be necessitated to say that God's power was changeable. Since this cannot possibly be said of God, it follows that this proposed axiom cannot be denied.

Miracles are in conflict with the foundation of physics

Consequence

4

A simple thing, then, is only changed and moved out of its state by an external cause distinct from God and the thing itself. From this I demonstrate the falsity of the aforesaid opinion: God must always keep in existence a thing produced by him as long as it is not impeded by an external cause distinct from God and the thing itself, so that even he cannot be an external cause that changes the thing (second true axiom and consequence). God therefore cannot perform miracles, for to do them he would have to change nature as produced by him, even without the intervention of another external cause, namely, he would have to cause a thing produced by him to cease to exist, which is impossible for the given reasons and which also falsifies the first proposition. Note that once the second true axiom and the consequence are established, the falsity of miracles can be easily seen. And on this true axiom, as an invariable and principal law of nature, is based the whole of physics, which teaches us how long a thing must remain in its state and how much the state of another thing must change. They seem to me to go against the whole of physics and the whole of philosophy who say that miracles are possible and can be performed by God. Indeed, if one assumes this, it can easily be gathered from the foregoing that one cannot take the said

men op deese geseijde wet der natuure geen staat kan maaken, en geen seekere besluyten kan vestigen, en so soude de geheele natuurkunde, welke al so seker als de wiskunst gaan moet, om veer vallen. Laaten sij dan die de wonderwerken gelooven, vrij de natuurkunde, als onseker, verwerpen: maar dewijl die haar sekerheijd en waarheijd heeft, so willen wij liever van 't geloove der wonderdaaden afstaan en 't selve verwerpen, en daarentegen de natuurkunde behouden.

Er geschieden geen werken boven of tegen de natuur

- 5 Daarom moet het niemand vreemd dunken, dat het een natuurkundige^a ofte waereldwijse, in¹ de natuurkunde, welke de regte en waare Godgeleerdheijd is, seer beswaarlijk valt wonderwerken te gelooven, naamentlijk sodanige versierde wonderwerken als men malkander wijsmaakt. Daar geschieden wel wonderlijke werken of wonderdaaden, maar niet op sodanige wijze als de Godsgeleerden ons willen diets maaken, dat se souden geschieden boven de natuur. So sij ons dit willen wijsmaaken, so moesten sij alle de kragten van de geheele natuur weeten en grondig verstaan, anders verdienen sij geen geloof op hun bloot seggen sonder bewijs: ja sij souden moeten betoonen dat 'er iets meer als de natuur, of het geheel al was, willen sij dat men hun seggen, van dat 'er iets boven of tegen de natuur is, sal gelooven, 't welk sij onmogelijk kunnen doen.

^a Om dat de wijze luijden en nauwkeurige onderzoekers der natuurkunde veel waarheijd aan den dag brengen, daarom worden deselve in 't gemeen bij de geestelijken gehaat: want sij hebben liever, dat de luijden wat in onweetenheijd blijven steeken. Sijn heijligheijd Paulus de tweede had sodanigen haat en walging van de vrije konsten en wetenschappen, dat hij die geene welke sik daar in oeffende met een eenige naam ketters noemde. Hoe die geene gehandelt worden, welke de geestelijken met die naam (alhoewel se in sik selven niet kwaad is) believe te vereeren, kan genoegsaam uijt de geschiedenisboeken gesien worden. Deselve Paulus de tweede vermaande om die selve oorsaak² de Romers, dat sij niet dulden souden, dat hunne soonen lang in de oeffening der konsten en wetenschappen bleeven, en seijde dat het genoeg was als sij leesen en schrijven konden. En hoe geleert dat de geestelijken somtijds geweest sijn, verhaalt Campanella, dat ten tijden van Karel de Groote de geestelijken nauwlijks leesen konden, en dat selfs de geestelijke hofraaden (*cardinaalen*) den hoogheijliger (*pontifex maximus*) Sylvester de tweede, so men meint, niet en wilde begraaven in de geheiligde plaatsen, om dat sij in sijn kamer een boek met wiskonstige afbeeldsels geschreeven gevonden hadden, en dat meinden sij dat toverij was. Daar sulke geleerde voorgangers sijn, wat moeten daar deftige navolgers sijn. Dog dat kan nu nog wel gebeuren, dat de geestelijken so heel geleert en geoeffent niet en sijn.

¹ die in. ² om die selve oorsaak not in A.

law of nature as a foundation and derive certain conclusions from it, and thus the whole of physics, which must proceed with as much certainty as mathematics, would fall to the ground. So let those who believe in miracles freely reject the science of nature as uncertain; but as the latter has its certainty and truth we prefer to discard and reject the belief in miracles and on the contrary hold on to physics.

No action can take place above or contrary to Nature

Therefore, no one should think it strange that a natural scientist^a or a philosopher finds it very hard to believe in miracles in physics, which is the authentic and true theology, namely such fabricated miracles as people make one another believe. Wonderful works or miracles do happen, but not in the way the theologians would have us believe, that they allegedly happen above Nature. If they wish to teach us this, they would have to know and thoroughly understand all the forces of all of Nature; otherwise, their mere statement without proof deserves no belief. Indeed, they would have to show that there is something more than Nature or the universe should they desire their statement that something exists above or against Nature to be believed, and this they cannot possibly do. 5

^a Because the wise people and careful researchers of natural science bring to light much truth, they are generally hated by the clergy, for they had rather that people remain ignorant. His holiness Paul II had such hatred and loathing of the liberal arts and sciences that he branded those who practiced them with a single name: heretics. The history books make abundantly clear how those whom the clergy are pleased to honour with that name (although not bad in itself) are treated. The same Paul II for the same reason warned the Romans that they were not to tolerate their sons spending a long time studying the arts and sciences, and said it was sufficient if they knew how to read and write. And how learned the clergy sometimes were: Campanella relates that in the days of Charlemagne the clergy barely knew how to read and that even the cardinals were unwilling, it is believed, to bury pope Sylvester II on a holy site because in his room they had found a book written in mathematical symbols which they thought was magic. Where the leaders are so full of learning, their followers must be a fine lot. But it can still happen today that the clergy are not so very learned and practiced.

Vorders dewijl al 't geen gestelt word boven de natuur te zijn, met een ook in sik besluit tegen de natuur te zijn, so sullen wij korthейds halven dat beijde voor tegenwoordig hier in een besluyten, en achten, dat wij hier mede de beschrijving der wonderwerken, en de eerste en tweede stelling der selver genoegsaam hebben wederlegt.

*Gods macht blijkt meer uit het
voortbestaan dan uit de vernietiging van zaken*

6 Anmerkinge op de derde Stelling.

Het is niet van nooden van 't vermogen Gods blijkt te geven uijt de wonderdaaden: want om deselve te doen God gestelt word iets in de natuur van hem voortgebragt van selfs te vernietigen en te veranderen. Maar wie weet niet dat 'er geen stellige magt van nooden is om iets te vernietigen, gelijk men in tegendeel weet, dat 'er een stellige magt van nooden is om een saak te onderhouden. So dat men hier uijt genoeg sien kan, dat Gods magt veel meer blijkt in 't onderhouden van een saak in de natuur, als in de vernieting van een saak, 't welk geschieden soude so hij wonderdaaden kwam te doen: waarom ik dan seg, dat God geen wonderdaaden, welke tegen de reden aanloopen behoeft te doen, om sijne magt en¹ vermogen te toonen.

*Het wondergeloof is geen vorm
van begrijpen maar van verbeelding*

7 Anmerkinge op de 4 en 5 stelling, en 't aanhangsel.

Die God klaar en onderscheijden kent, moet gelooven, dat God zijn eijgen self niet kan ontkennen, nog zijn eijgen magt logenen, dewijl die met zijn wesen onveranderlijk is; maar hij soude, gelijk wij getoont hebben, veranderlijk zijn, indien hij sodanige versierde wonderdaaden doen kan, te weeten, indien hij om die te doen een eenvoudige saak van hem voortgebragt, van selfs sonder eenige uijterlijke tusschen komende oorzaak soude kunnen veranderen: 't welk een groote en onwedersprekelijke tegensegging inwikkelt. Daarom moeten wij 't geloof der tegen-redische wonderdaaden als versiert, onwaar en onredelijk verwerpen. Ja so men te regt let, men sal bevinden, dat het geloof der wonderwerken niet is

¹ B of.

Furthermore, since everything that is posited as being above Nature is at the same time implied to be contrary to Nature, we shall for brevity's sake treat both things together for now, and we believe that we have thus sufficiently refuted the description of miracles and the first and second propositions concerning them.

*God's power is shown more by the
continuation than the annihilation of things*

Remark on the third proposition.

6

There is no need for miracles to demonstrate God's power, for to perform them God is said to annihilate and change something in Nature produced by him. But who does not know that no positive power is needed to annihilate something, whereas one does know that a positive power is required to maintain a thing. So that one can amply gauge from this that God's power is better demonstrated by his maintaining a thing in Nature than by its annihilation, which would occur if he came to perform miracles. For that reason I say that God does not need to perform miracles that conflict with reason to manifest his power.

*The belief in miracles is not a form
of understanding but of imagination*

Remarks on the fourth and fifth propositions and the appendix

7

Those who know God clearly and distinctly must believe that God cannot deny his own self, nor negate his own power, since that is as immutable as his essence. But he would be changeable, as we have shown, if he were able to do such invented miracle works, namely if to perform them he were able to change a simple thing produced by him without using any external intervening cause—which involves a massive and indisputable self-contradiction. Therefore, we must reject the belief in contra-rational miracle deeds as fabricated, untrue and unreasonable. Indeed, if one looks closely, one will find that the belief in miracles is

een klaar en onderscheijden verstaaning, maar alleen een inbeelding en versiering des geests. Want bij voorbeeld als men gelooft, dat Moses^b de Roode Zee, een vloeijende stof sijnde, in twee heeft geklooft, tusschen welke, als tusschen twee kopere muuren, de kinderen Israels drooghs voets heenen gingen; of dat de drie jongelingen^c in de vuurige oven niet verbrandeden: men sal bevinden, dat men met¹ sodanige dingen te gelooven de selfde kragt van inbeelding en versiering des geests gebruikt, als men doet om wonderlijke verdigtselen en veranderingen, gelijk als menschen in steenen, boomen, of in water stroomen, en andere wonderlijke verdigtselen en veranderingen meer, daar een sekere heijdensch digter van spreekt, te verbeelden. En daarom kan ik niet sien, dat 'er in sulk geloov meer waarheid steekt, als in te gelooven dat 'er sodanige wonderlijke versierde veranderingen geschied sijn, 't welk ik niet vertrouw, dat imand, die met de gesunde reden begaaft is, sal aannemen. En vorders kan ik daarom ook niet gelooven, dat God imand soude willen brengen tot het geloov, met sulke dingen voor te stellen, welke men niet klaar en onderscheijden kan begrijpen; om dat ik weet ('t welk men alle behoorde te weeten) dat God ons brengt tot het geloov en de weetenschap, dat hij is, en het aldervolmaakste Weesen is, door sulke sekere kundigheden, waar

^b Josephus, Joodsch geschiedschrijver, dit van de Roode Zee mede verhalende, verhaalt 'er nog bij, om dat men het dog gelooven soude dat het waarlijk geschied was, een dergelijke geschiedenis, so hij segt van Alexander de Grootte, welke op dergelijke wijs door de Pamphilische Zee met sijn krijgsvolk soude getrokken sijn. Maar 't is jammer, dat ik nog so ongeloovig ben, dat ik dat van Alexander niet gelooven kan, en dat ik daarom het ander ook niet aanneemen wil: naamentlijk dat het op so een versierde wijs, gelijk in de schrift staat, soude geschied sijn. Dog ik soude het wel konnen uijtleggen hoedanig het soude mogen geschied sijn, so het geschied is, 't welk ik ook wel toestaan kan, en ook wel toestaa, dat 'er wat waar aan die geschiedenis is: maar het behaagt mij niet een anders versierde, of liever kwaalijk en oneijgentlijk beschreeven dingen na de reden en waarheid uijt te leggen. Willen sij die iets beschrijven, gelooft sijn, so moeten sij de saaken, welke sij beschrijven, so effen na de waarheid, sonder bijgevoegde ongerijmde versieringen, beschrijven, dat men hen gelooven mag.

^c Het vuur word gesegt vuur, of het is vuur, om dat het brand; so dat het vuurs eigenschap is branden. Wanneer men nu segt vuur sonder brand, dat is even so veel of men seijde, vuur geen vuur, 't welk bij mij een tegenspreking is. Die nu soude willen seggen, dat 'et daarom soude konnen geschieden, dat imand in een waarlijk vuur geworpen wordende sik niet soude branden, omdat God almagtig is: die soude het selve klaarlijk met reden moeten bewijsen, en toonen dat sulks sijn konde, anders en verdient hij geen geloov. Dat bloot seggen, God is almagtig, en daarom kan 't geschieden, of daarom is 't geschied, is niet genoeg, want ik ontken, of dat het geschied is, of dat het geschieden kan, en evenwel seg ik en verseker ook dat God almagtig is.

¹ *met added.*

not a clear and distinct understanding but merely an imagination and invention of the mind. If one believes, for example, that Moses^b parted the Red Sea, being a liquid substance, into two halves between which the children of Israel went without getting their feet wet, as if between two copper walls, or that the three young men^c did not get burned in the fiery oven, one will find that in believing such things one uses the same power of imagination and mental invention that is used to imagine strange fictions and transformations, such as people turning into stones, trees or water streams, and other amazing inventions and metamorphoses, which a certain pagan poet speaks of. And that is why I cannot see that there is more truth in such a belief than in believing that such fantastic, invented changes took place, which I trust no one of sound mind will accept. Moreover, I cannot therefore believe that God would want to conduct someone to the faith by teaching such things as cannot be clearly and distinctly understood, because I know (as everyone ought to know) that God leads us to the belief and the knowledge that he exists, and is the most perfect Being, through such evident axioms by which we know him

^b The Jewish historian Josephus, relating this of the Red Sea, adds—so that people would believe that it really happened—a similar history, as he says about Alexander the Great, who was said to have crossed the Pamphilian Sea with his troops in the same manner. But unfortunately I am so incredulous that I cannot believe the story about Alexander and therefore I will not accept the other one either, namely, that it happened in such a make-believe fashion as Scripture narrates. I could however explain it the way it might have occurred, if it occurred, which I can grant and indeed do concede that there is some truth to that story. But I do not like to explain according to reason and truth what some else has fabricated or rather badly and inaccurately described. If they who describe something want to be believed, they should describe the things they describe so truthfully, without adding absurd fictions, that people can believe them.

^c Fire is called fire, or is fire, because it burns, so the hallmark of fire is to burn. Now when one speaks of fire without burning, that is the same as if one said fire-not-fire, which I consider a self-contradiction. Anyone who would want to say that it might be possible for someone to be cast into a real fire and not get burnt because God is omnipotent, would have to provide a clear, rational proof of that and show that it might be possible; if not, he does not deserve to be believed. Merely saying that God is omnipotent and that that is why it might happen or did happen is not sufficient, for I deny either that it happened or that it can happen, and yet I, too, say and state with certainty that God is omnipotent.

door wij hem klaar en onderscheiden kennen. Hier uijt mein ik dan, dat men klaar genoeg bespeuren kan, dat het geloov der wonderwerken niet kan t'saamen gaan met de waare kennisse van natuurlijke saaken, maar dat 'et met deselve strijdig is, wanneer de wonderdaaden tegen de reden strijden.

Er zijn nooit wonderen gebeurd

- 8 Eer ik eijndige, mogt ik die van de herstellde Godsdienst eens vragen, waarom of 'er nu geen meer sodanige versierde wonderwerken, of sendingen van booden, of Godspraak, of goddelijke verschijningen, of goddelijke aanspraaken geschieden, gelijk bij ouds volgens de schrift na den letterlijken sin uijtgelegd, veel is gebeurt: of dat God selfs eens weder van boven na beneden kwam, met eenige van sijne booden, om een gemeensaam praatjen met d'een of d'ander godsalig mensch te houden, en blijven dan bij deselve met een te gast, gelijk men schrijft dat bij ouds wel tot Abraham geschied is. Is God dan nu niet deselve God, die hij van eeuwigheid geweest is? Hoe is hij dan nu so vreemd van ons, dat hij sik niet eens aan ons vertoont, of een boode send, of eenig ander wonderwerk doet? Uw antwoord weet ik wel, die is dat 'et nu niet van nooden is, dat God sik nu aan ons soude vertoonen, of eenige wonderdaaden ons te geval doen, omdat hij nu tot ons spreekt door zijn woord, en daar in sik selven aan ons vertoont; en vorders dat de gemeente nu niet van nooden heeft, om door wonderwerken, verschijningen of anders geleert of in 't geloov versterkt te worden, maar dat die nu genoegsaam door de Dienaaren des Woords geleert en in 't geloov bevestigd worden; dog die antwoord is mij niet genoegsaam.
- 9 Maar als ik seggen sal gelijk 'et is: gij siet, dat 'er nu geen versierde wonderdaaden, besendingen en aanspraaken, of eenige andere verschijningen geschieden; geen wonder, om dat 'er noijt eenige op sodanige oneijgentlijke wijze geschied zijn, en daarom bedenkt gij iets om die vraag te beantwoorden. Indien u antwoord was, dat God nu genoeg tot ons spreekt en sik aan ons vertoont in zijn woord, dat is door de reden, het eenigste en sekerste Godswoord dat 'er is, waar van in eeuwigheid niet een stip sal of kan vergaan, en daarom ist niet van nooden dat 'er sulke wonderdaaden, gelijker in de schrift letterlijk staan, geschieden; en God heeft altijd door de reden sik bekend gemaakt onder de menschen, dat is dat men altijd door de reden heeft kunnen komen tot de kennisse Gods, so dat het niet van nooden was geweest sodanige versierde

clearly and distinctly. From this I feel one can deduce clearly enough that miracle belief cannot cohere with the true knowledge of natural things but clashes with the latter when the miraculous events are contrary to reason.

Miracles never happened

Before I finish, I might ask those of the reformed religion why at present 8
there are no longer any occurrences of such invented miracles, or send-
ings of messengers, or oracles, or divine apparitions, or divine addresses,
as happened many times in the old days according to the literal expla-
nation of Scripture, or that God himself should once again come down
from above with some of his messengers, to have a friendly chat with
some God-fearing person and stay with him as a guest, as it is written
happened to Abraham of old. Is God then at present not the same God
that he has been from eternity? How has he become so estranged from us
that he does not even show himself to us, or send a messenger, or perform
some other miracle? I know what you will answer, namely that there is
now no need for God to show himself to us or perform some miraculous
deeds for our benefit, since now he speaks to us through his word and
reveals himself to us in that; and further that the faithful at this moment
do not require miracles, apparitions or other things to be taught or con-
firmed in their faith, but that they are now sufficiently being taught and
confirmed in their faith by the ministers of the word. But that answer
does not satisfy me.

But to state things as they really are, you see that there now occur no 9
fictitious miracles, sendings and addresses, or any other apparitions, and
no wonder, since none have ever any such happened in such a fanciful
way, and so you think up something to answer that question. If your
answer were that God now speaks to us abundantly and reveals himself to
us in his word, that is through reason, the only and most incontrovertible
word of God that there is and which in all eternity will not and cannot
diminish by a jot, so that it is not necessary for such miracles as are
described literally in Scripture to happen, and that God has always made
himself known among the people through reason, that is, that people
have always been able to arrive at a knowledge of God through reason,

geschiedenissen te verdigten, of liever sodanige oneijgentlijke wijsen van schrijven te gebruiken; dan soude u antwoord waar en seker zijn, maar nu voldoet se niet.

Elke godsdienst gelooft uitsluitend in zijn eigen wonderen

- 10 Want vraag ik die van de Roomsche Godsdienst of 'er nu geen wonderwerken, verschijningen en andere dingen meer geschieden? Zij sullen wel eenstemmelijk¹ zeggen, ja onder ons geschieden die dingen nog somtijds al. Maar sullen die van de herstelde Godsdienst of eenige andere gesintheiden hen wel gelooven, of zij schoon dat al zeggen? Ik meen vastelijk van neen, dat geen van die dat zeggen sal gelooven of toestaan. Ik geloof het altoos niet, al swoeren se het mij ten heijligen. En evenwel wat redenen zijn 'er, dat zij die luijden, welke zeggen dat se de algemeene waare kerk, en oversulks Gods eijgen volk zijn, niet gelooven willen, daar se de wonderdaaden, welke onder hun geschied zijn, met veele van hunne schrijvers sullen bewijzen en bewaarheden? Geen andere als dat zij sien dat 'er nu geen wonderwerken meer geschieden, en die de Roomsche seggen onder hun geschied te zijn, hebben d'andere gesintheiden bevonden dat se door bedriegerij geschied zijn, en daarom hebben zij geen geloov meer bij ons. Vraag ik de Jooden^d of 'er nog niet wel wonderdaaden of goddelijke aanspraaken enz. onder hun geschieden, zij sullen (ik vertrouw vastelijk) wel zeggen, ja. Want zij sik selven nog inbeelden, dat se het eijgen volk Gods zijn, die voorregt hebben boven alle volkeren der waereld, en onder welke so veel wonderwerken en goddelijke openbaaringen geschied zijn. Maar souden nu die van de herstelde of Roomsche Godsdienst, of eenige andere gesintheiden dat zeggen der Jooden wel aanneemen voor waaragtig en seker? Ik meen vastelijk van neen; maar dat se het als versiert en valsch souden verwerpen (gelijk ik ook doe), ter oorszaak dat zij se nu agten als een verworpen volk. Dog waarom word der Jooden seggen nu verworpen en 't geen zij voorheen beschreven en versiert hebben, aangenomen? Ik kan niet sien dat mij imand daar van bondige reden sal kunnen geven. Dieshalven seg ik, dewijl ik nu het

^d De Jooden hebben altijd geroepen om tekenen en wonderen; die van de Roomsche Godsdienst roepen mede met allen veel van tekenen en wonderen; maar de Grieken sogten wijsheijd, en daar soude ik het ook mede houden. Want de wijsheijd is het grootste wonder dat 'er ter waereld is.

¹ B eenstemmig.

so that it has never been necessary to make up such fictitious histories, or rather to use such inappropriate ways of writing, then your answer would be true and certain, but now it is inadequate.

Every religion believes exclusively in its own miracles

For if I ask those of the Roman Catholic religion whether at the present 10
time miracles, apparitions and other things no longer occur, they will unanimously declare that yes, among us such things do sometimes happen. But, although they say so, will those of the reformed religion or any other churches believe them? I strongly believe that none of them will accept or allow that statement. I for one would not believe it even if they swore it to me by all that is holy. Yet what reasons do they have for not believing those people who say they are the universal true church and therefore God's own people, since they will prove and corroborate with many of their authorities the miracles that have happened among them? No other reason than that they see that no more miracles happen now, and those which the Roman Catholics say have taken place among them have been found by the other churches to have been perpetrated through trickery, and therefore they are no longer believed by us. If I ask the Jews^d if miracles or divine addresses etc. are still taking place among them, they will (I am confident) surely say yes. For they still imagine themselves to be God's own people who have privileges above all the nations of the world, and among whom so many miracles and divine revelations have occurred. But would those of the reformed or Roman Catholic religion or any other sect accept the testimony of the Jews as true and certain? I definitely think not, but they would reject it as invented and false (as I do) because they now consider them an abandoned people. But why is the Jews' present testimony rejected when their previous stories and fictions are accepted? I cannot see anyone giving me an adequate justification for that. I therefore declare that, since I now reject what the Jews write and

^d The Jews have always called for signs and miracles. Those of the Roman Catholic religion also talk much about signs and miracles. The Greeks, however, sought wisdom, and that would be my aim too. For wisdom is the greatest miracle in the world.

schrijven en seggen der Jooden verwerp, dat ik het voorgaande als waar en seker niet kan aanneemen, maar als valsch en onseker moet verwerpen. Die nu eens de oogen sijns verstands wil openen, en dan sonder vooroordeel sien, hij sal bevinden, dat elk der Godsdiensten maar een goede getuijgenisse van sik selfs geeft, en dat niemand des anders getuijgenis wil gelooven.

De rede moet in alles rechter zijn

- 11 Dit schrijf ik niet tot ontkenning der waare wonderwerken Gods, gelijk hij nog wel daagelijks sijne wonderwerken onder ons doet sonder dat 'er agt op geslaagen word: maar alleen tot bewijs, dat men de wonderdaaden na reden moet uijtleggen, en dat men de reden so wel in goddelijke als in alle andere saaken volgen moet: gelijk uijt dit volgende bewijs sal blijken, dat de reden, als goddelijk en als het oneijndige, eeuwige, onveranderlijke, waare en algemeene woord Gods, in goddelijke saaken niet kan worden uijtgeslooten, maar in alles moet gevolgt en nagekomen worden. Ja de goddelijke reden moet regter zijn in alles.

Wie het oordeel van de rede bestrijdt, weerlegt zichzelf

- 12 Dat men de reden in alle saaken, so wel geestelijke, als staatsche, en ook natuurlijke saaken volgen en nakomen, en als regter erkennen moet, sal hier uijt klaarlijk bewezen worden: om dat 'er ter waereld niet bijgebracht kan worden om het oordeel der gesonde reden te bestrijden, dat sik selven niet omveer stoot en door tegenspreeking doodet. Want al wat de tegenstanders en wedersprekers der reden tot wegneeming van het oordeel der goddelijke reden komen bij te brengen, of dat zoeken sij dat overeenkoming hebben mag met de reden, of sij zoeken het geensins. Indien sij zoeken, dat het geen sij bijbrengen overeenkoming hebben mag met de reden, so volgen en stellen sij de reden wel degelijk tot regter. Indien sij niet zoeken, dat het geen sij bijbrengen overeenkoming hebben mag met de reden: so bewijzen sij met bewijzen niet met allen,¹ leerende en leeren sij niet met allen, redenerende en redeneeren sij geensins, redentwistvoerende en redentwistvoeren sij geensins. Want met ons redeneren en redentwistvoeren, en met ons leeren en bewijzen,

¹ A met bewijzen niet alleen, B met bewijzen niet niet alleen.

say, I cannot accept their previous accounts as true and certain but have to reject them as false and uncertain. Anyone who is prepared to open his mind's eyes and then look around without prejudice will find that every religion gives a favourable account only of itself and that none wants to believe any other's testimony.

Reason must be judge in all things

I do not write this to deny God's true miracles, as he still daily performs 11
his miracles among us without any notice being paid to them, but merely to prove that the miracles must be explained according to reason and that reason must be followed in matters pertaining to God as well as all other matters. The following demonstration will establish that reason, being divine and the infinite, eternal, immutable, true and universal word of God, cannot be excluded from matters pertaining to God but must be followed and adhered to in all things. Yes, divine reason must be judge in everything.

To oppose reason's judgements is self-defeating

That reason is to be followed and obeyed in all matters, both spiritual 12
and political and also pertaining to nature, and to be recognised as judge, will be clearly proved from this, that nothing whatsoever can be adduced to oppose the judgement of sound reason that does not overturn itself and defeat itself by self-contradiction. For everything the adversaries and opponents of reason come to adduce to undermine the judgement of divine reason, they either try to make agree with reason or they do not. If they seek to adduce something that can agree with reason then for sure they follow reason and make it judge. If they do not seek to adduce something that may agree with reason then they prove nothing at all with proofs, in teaching they teach nothing at all, in reasoning they fail to reason, and in arguing they fail to argue. For by our reasoning and arguing and by our teaching and proving we intend—for that is

sijn wij, dat is immers seker, daar op uijt, dat wij 't gemoet van een ander met bijgebragte bewijsredenen tot ons mogen trekken. Maar hoe kan dat geschieden, so gij die de reden tegenspreekt, u best daar toe niet en doet dat uwe bewijsredenen met mijn reden mogen overeenkomen? Vorders of gij bekent, dat ik uwe redenen, welke gij bijbrengt om te betoonen dat de reden geen regter in goddelijke saaken moet zijn, kan onderscheijden en oordeelen, of gij loochent het. Indien gij bekent, dat ik uwe bewijsredenen met mijn reden kan oordeelen en onderscheijden, so erkent gij de reden (want met de reden seg ik te oordeelen) wel degelijk voor regter. Waarom strijd gij dan nog, en waarom vegt gij dan nog tegen u selven? Indien gij segt, dat ik uwe redenen niet kan onderscheijden en oordeelen, waarom brengt gij dan redenen bij, of waarom zoekt gij mij dan door redenen iets te bewijzen? Gij doet dan immers verlooren arbeid, en klopt voor een doofmans deur.

- 13 Alvorders gij tegenstanders en wederspreekers der reden, verstaat gij het geene dat gij selfs bijbrengt tegen het oordeel der reden, of verstaat gij het gantsch niet? Indien gij het gantsch niet verstaat, 't geen gij selfs tegen het oordeel der reden bijbrengt, so doet gij immers niet met allen. Indien gij het verstaat, so houd gij het door het oordeel van de reden self (door wiens hulp gij het verstaat) of waar of valsch te zijn 't geen gij self tegen de reden inbrengt. So gij het voor waar houdt, waarom verdoemt gij 't oordeel van de reden? Houd gij het voor valsch, hoe vegt en strijd gij dan nog tegen de reden? Of meint gij, dat ik op u seggen gelooven sal 't geen gij self oordeelt valsch te zijn? O neen! geensins, gij sijt verre verdooft. Wijders so gij sonder reden en oordeel handelt, waarom voert gij dan redentwist? Wel hoe! dat is dan geen redentwist voeren, maar beuselen: want tot redentwistvoering word de redenering vereijst, en die verstandige menschen met beuselingen en versieringen overtuigen wil, moet wel degelijk een beuselaar zijn. Bij aldien gij de reden in het oordeel aanwend, waarom twistredent gij dan tegen het oordeel der reden? Gij betoont immers wel klaarlijk, dat gij onredelijke menschen sijt, dat gij de reden, door welkers hulp gij de overwinninge hoopt te verkrijgen, tragt omveer te werpen. En wijders so de reden kwaalijk oordeelt, so sullen immers uwe redenen kwaalijk sluijten, altoos ik sal se kwaalijk oordeelen. En waarom swijgt gij dan niet liever? Dog in geval gij meent dat gij wel redeneert, en dat ik dat bemerken kan, so is het wel degelijk valsch dat het oordeel der goddelijke reden kwaad is. Siet gij nu wel, gij wederspreekers en tegenstanders der reden, hoe klaar en waar het is, dat de reden in alle, so wel geestelijke als staatsche en ook

without doubt—to make the minds of others incline towards our side by means of given arguments. But how is that to come about if you, who contradict reason, make no effort to make your arguments agree with my reason? Furthermore, you either grant that I can discern and evaluate the reasons you adduce to demonstrate that reason cannot be judge in matters of religion, or you deny it. If you allow that I can use my reason to evaluate and discern your arguments then you do indeed accept reason (for judging, I say, is the work of reason) as judge. So why do you still fight, and why do you still struggle with yourself? If you say that I cannot discern and judge your arguments then why do you offer arguments at all, or why do you try to prove something to me by arguments? For your efforts will be fruitless and you will be knocking at a deaf man's door.

Furthermore, you adversaries and opponents of reason, do you under- 13
stand the things you yourselves adduce against reason's judgement or do you not grasp them at all? If you do not understand at all the things you yourselves adduce against reason's judgement, then you achieve nothing whatsoever. If you do understand them, then it is by the judgement of reason itself (by which you gain understanding) that you judge to be true or false the things you yourselves bring forward against reason. If you consider them true, why do you condemn reason's verdict? If you consider them false, why do you still oppose and resist reason? Or do you think that I will believe, on your authority, that which you yourself judge to be untrue? O no, not at all, you are very much mistaken. Further, if you act without reason, why do you argue? Well now, that is not arguing but trifling, for in order to argue one must reason, and he who wants to convince sensible people by using trifles and fantasies must really be a trifler. If you use reason in making judgements, why do you argue against the judgement of reason? For you show clearly that you are unreasonable people in trying to subvert reason with whose help you hope to gain victory. Moreover, if reason functions badly, your arguments will prove unsound, at least I will judge them so. So why do you not rather keep silent? If you think that you reason well and that I can discern that, however, then it is indeed false that the judgement of divine reason is unsound. Do you see now, you adversaries and opponents of reason, how clear and true it is

natuurlijke saaken moet gevolgt en nagekomen worden, en dat se nergens kan worden uijtgeslooten. En siet gij wel dat de reden in alles moet regter zijn?

Paulus bedoelt niet dat men de rede moet verloochenen

- 14 Het doet ter waereld niet tegen mij, of tegen de reden, 't geen Paulus segt Rom. 8:7, "het bedenken des vleesch is vijandschap tegen God." Op een ander plaats 1 Cor. 3:19, "de wijsheid deser waereld is dwaasheid bij God." En op een ander plaats 1 Cor. 2:14, "de ziellijke mensch en begrijpt niet de dingen die des geestes Gods zijn." Dat is altemaal waar, en ik sta dat toe, want de wijsheid des menschen, of de wijsheid deeser waereld en is niet anders als de besorging der idele wellustpleeging en vorders niet. Maar de reden leert wat beters, als wij bewesen hebben, en de ziellijke mensch, dat is een beestelijk mensch, en een mensch die maar ziellijk leeft als de beesten, en betrakt ook niet hoogers en niet anders. En waarom? om dat hem de hooger of goddelijke dingen, welke hij niet en begrijpt, een dwaasheid zijn. Maar de natuurlijke of redelijke mensch kan wel begrijpen de dingen die des geestes Gods zijn.¹ Want na de reden word een mensch een redelijk mensch genoemd, of de redelijkheid onderscheidt de mensch van 't beest. So is de eijgen aart en natuur des mensche redelijk te zijn of reden te gebruiken; en van wat kragt en waardije de reden is bewijzen wij nu.
- 15 Wanneer nu de redenen in den mensch gebreeken, so vervalt de mensch van de regte menscheijheid, of van de eijgen aart en natuur des mensche, en word een onnatuurlijk, of onredelijk of beestelijk, of als de Gesant segt, ziellijk mensch, die geduurig, gelijk de beesten geduurig niet anders als aas en voeder zoeken, om het tijdelijke te verkrijgen bekommenert zijn. En om dat de ziellijke menschen die listige en snoode vonden, en al te onnodige bekommeringen, welke sij om de verkrijging van de ijdele wellustpleeging aanwenden, wijsheid noemen: so voegt 'er de Gesant wel en te regt bij de woorden "des vleesch" en "deser waereld", welke wijsheid in der daad, gelijk hij segt, geen wijsheid maar dwaasheid is. Tegen spreekt dan nu niet meer o menschen! wie gij sijt, de reden; maar volgt deselve in alle saaken, en gij sult nimmer doolen. En nimand sal u dan ook voortaan meer met² ijdele beuselingen of versierde en tegensprekelijke wonderwerken, of valsche tegensprekelijke geloofsstellingen kunnen misleiden.

¹ A die Godes zijn. ² met added.

that reason must be followed and adhered to in all matters, both spiritual and political as well as natural, and that it can nowhere be excluded? And do you see that reason must be judge in everything?

Paul does not mean that one should abandon reason

Nothing whatsoever is proved against me or against reason by what 14
Paul says in Rom. 8:7: “the thinking of the flesh is enmity against God”. In another place, 1 Cor. 3:19: “the wisdom of this world is foolishness with God”. And in another place, 1 Cor. 2:14: “the sensual man does not understand the things of the spirit of God”. That is all true, and I grant it, for human wisdom or the wisdom of this world is nothing else but a concern for the satisfaction of vain sensual desires, and nothing more. But reason teaches something better as we have shown, and sensual man, that is animal man, a man who lives only sensually like the animals, does not aspire to something higher and different. And why? Because the higher or divine things, which he does not understand, are foolishness to him. Natural or rational man, however, can understand the things of the spirit of God. For because of his reason a man is called a rational man, or rationality distinguishes man from the beasts. Thus, man’s very identity and nature is to be rational or to use reason, and we are now proving what authority and worth reason has.

Now, when reasoning is deficient in man he falls from true humanity 15
or from man’s own proper identity and nature and becomes an unnatural or irrational or animal or, as the apostle says, a sensual man, ceaselessly concerned with transient things like the animals that constantly search for nothing but prey and food. And because the sensual people give the name of wisdom to those cunning and ugly stratagems they employ and the all too needless efforts they expend in the pursuit of vain carnal pleasure, the apostle justly adds the words “of the flesh” and “of this world”—a wisdom that in truth, as he says, is not wisdom but foolishness. So people! whoever you are, stop opposing reason but follow it in all things and you shall never err. And then no one will in future be able to mislead you with hollow phrases or fabricated and paradoxical miracles or false, self-contradictory articles of faith.

De auteur hoopt een tweede deel te publiceren

- 16 En hier mede sullen wij deese korte verhandeling van de wonderwerken, als mede het eerste deel van dit werk eijndigen en besluijten, God biddende, dat hij den leeser een klaar en verligt verstand wil geven om alles te begrijpen, en mij verdere gesontheit om het ander deel in 't ligt te brengen.

The author hopes to publish a second volume

And with this we will finish and conclude this short treatise on miracles 16
as well as the first part of this work, praying to God that he may give
the reader a clear and enlightened mind to understand it all, and me
continued health to publish the second part.

INDEX

- Aaron 177, 253, 393
 abaddon 429
 Abraham 99, 397-401, 491
 abuse 51, 71, 213-215, 257, 269,
 393, 471-473
 Achish 419
 Adam 411, 447
 afterbirth 179-185
 Ahaz, Jewish king 171-175
 Alexander the Great 185, 489
 angels 349, 405, 411, 415-417
 Anointed 95, 113, 151-157, 161-
 163, 183, 195, 225-227, 231, 249,
 313, 321, 399-401
 anthropomorphism (anthropomor-
 phic) 63
 Antichristos 183
 Antioch (king) 185
 Apollo 359
 apolluon 429, 437
 apostate, apostasy 311
 apostle 59, 291, 365, 427, 499
 apparitions 403, 455-459, 491-493
 archai 411-413
 archangeli 411
 Arians 109
 Arminians 225, 251-253, 271-273
 Assyria, king of 171-173
 astronomia 475
 atonement 135-137
 attribute 59, 63, 87-91
 Augustine 291
 authority 49-51, 63, 79-81, 103,
 115-117, 129-131, 265-267,
 497-499
 baptism 109
 Baucis 399
 Beelzebub 429, 437-439
 Belial 437
 belief 53-55, 95-97, 101, 159, 191,
 463, 485-491
 beliefs, irrational 49
 Benjamites 377-379, 383
 bible, biblia 287, 293-299
 blasphemy 111, 209
 bliss 113, 119, 167
 Blond, Hend. 363
 bread 99, 227, 315-317
 Brownists 245
 Calvin 155
 Calvinist 225
 Campanella 485
 Carthage 291
 catechism 271
 chachamim 463-465
 Charlemagne 485
 chartummim 463-465
 chaschaphim 463, 467
 cherubim 411
 chobbier, chobber 467
 Church 51, 79, 123, 245-247, 251-
 253, 493
 Christendom 247
 Christians 95, 113, 151, 187, 225-
 233, 245-247, 251, 293, 401
 Cicero 157
 circumscription 455-457
 citizens 47, 391
 commandment 191, 225, 229, 233-
 235, 261-263, 271, 289, 303,
 327-329, 385-389, 397-399, 407
 commonwealth 55, 267, 277, 471
 conscience 213, 353, 423
 country 49, 53-57, 71, 81, 173, 253-
 255, 275-279, 393, 457, 471
 creation 63-65, 69, 289, 405, 425
 crimes 49, 131, 137, 141, 145-151,
 391, 447

- Croesus 359
 Cyrus 359

 Daimon 429, 433–441
 Damascus 171
 Daniel 189, 195, 287
 darkness 69, 115, 321, 427–429
 David 177–179, 189, 413, 419
 deacon 127
 deaf 441–443
 delimitation 455
 Delphi 359
 Deluge 427
 desire 165, 215, 237, 245–247, 421,
 427, 453, 499
 destruction 49, 187, 349
 devil 139, 361–363, 425, 431–433,
 437–441
 Diaboloï 423–425, 439
 Diabolos 423, 441
 Diana of Ephesus 249
 disciples 47, 123, 283, 291, 327–329,
 367
 dogma 53, 157, 281
 Dordrecht 437
 drakôn 443

 Egyptians 113, 363, 375, 387
 elder 127, 269
 Elias 229
 Elisabeth 177
 enemy 121, 173, 225, 383, 415
 English 79, 309, 413–415
 enlightened 51, 107, 201–203, 243,
 261, 501
 Enoch 427
 Epirus 359
 Erasmus of Rotterdam 103
 Esdra(s) 287–291, 399–401
 essence 59, 65, 87, 91, 191, 363, 369,
 387, 407–411, 475, 481
 evangelist 167, 289–291
 Eve 411
 excommunication 79
 exousiai 411–413
 expromissor 137–143
 extension 63

 Father 83–85, 103–107, 141–143,
 155–159, 163, 169, 191–193, 199,
 227, 233–235, 421
 fiction 55, 117, 225, 247–249, 281,
 435, 489, 493
 followers 47–49, 53, 127, 151, 155,
 185, 247, 271, 281–283, 297, 309–
 311, 319–329, 355, 485
 Franks 121
 fraud 49, 319, 361, 365–367, 379,
 389–395, 467, 471
 freedom 71, 211, 277
 fruit, forbidden 445, 449

 gehenna 341–345
 Genesis 65–67
 Germans 121, 447
 Germany 247, 255
 Ghost, Holy (H. Ghost) 103–105,
 153–159, 169, 177, 199–205, 241–
 245, 293
 Gibeā 377
 God, Word of 59, 291, 295–297,
 301–309, 491, 495
 Godhead 67, 85
 greed 215, 247
 Greeks 59, 291, 333, 341, 405, 425,
 429, 433–435, 439, 465, 493

 hades 347
 happiness 59, 117–121, 131, 151,
 167, 201, 317, 335–337, 435
 harmony 53–55, 187, 247, 275
 hatred 47–49, 191, 251–253, 277,
 485
 Heaven 63, 67, 147–151, 165, 249,
 285, 313, 331–341, 411–413, 435–
 439, 465
 Hebrews 57, 119, 289, 333
 hel 351
 hell 147, 331, 341–355, 411
 heresy 309–311, 325, 329–331
 heretics 251, 309–315, 319–331,
 485
 hethulim (hathulim) 463, 471
 Hezekiah 187
 hierogluphikos 449

- high priest 125, 153, 225, 253, 371–377, 385
 Hippocrates 267
 Hobbes, Thomas 253, 405
 Holland 251
 Hollanders 413–415
 Homer 433
 honesty 277
 Hooft, P.C. 361
 humility 49, 209, 421
 Hus, John 155
 Hussites 155
- ignorance 51, 59, 63, 111, 115–121, 139, 143, 149–151, 165, 187, 213, 221, 295, 321, 405, 433, 443, 447–453
 immoderation 453
 indoctrination 79
 infinity (infinite) 57–61, 65, 83–87, 91–93, 97, 111, 155–157, 165, 305–307, 317, 333, 371, 375, 379, 387, 415, 479, 495
 Innocent III 115
 ipstance (ipstantia) 81–83
 Isaac 397, 401
 Isaiah 123, 169–175, 187
 Israel 171–173, 199, 339, 399, 489
 Israelites 179, 185, 279, 377, 383, 431
- Jacob 179, 183–185, 397–401
 Jehova 57–59, 67–71, 317
 Jesuit 151
 Jewish 153, 171, 183, 189, 227, 231, 289–291, 307, 311, 315, 331, 343, 357, 367–369, 373, 385, 397, 449, 489
 jiddegnonim 463–465
 John, Apostle 59, 103–105, 161–165, 199, 285, 289, 429
 John, Baptist 99
 Jordan 109
 Joseph 167, 171, 175–177
 Josephus 489
 jttim 463, 467
 Judah 177–179, 183, 189, 193, 377–379
- Jude 289, 425–429
 Judea 173
- kosemim 463–465
 kuriotetes 411
- language 57, 103, 133, 175, 361, 381, 405, 431, 439–443, 463
 Laodicea 291
 latim 463, 471
 leader(ship) 49, 123–125, 257, 373–375, 389, 427, 463, 485
 Leo X 249
 Levi (tribe) 177, 189
 Leviathan 253, 405
 love, mutual 47–49, 53–55, 127, 153, 191, 229–231, 237–239, 247–251, 263, 271–277, 327–329, 355, 433
 Lot 397
 Lucifer 437
 Luke 167, 241, 261, 297, 301, 339, 347
 lust 71, 275, 347, 453
 Luther 103, 155, 289
 Lutheran 53, 127, 225, 281, 325, 369, 447
 Lydia 359
- Machiavelli 275
 magic 461–473, 485
 magistrate 53–55
 magoi 461–465, 471
 Mahomet, Machomet 113, 183–185, 225, 229
 Mary 169, 173–177
 mathematics 101, 465, 471–477, 485
 Matthew 169, 173–177, 233–237, 289, 437, 441–443, 465
 mechasscheph 467
 megnonen 463, 469
 Memnon 363
 menachesech 469
 Mennonites 225
 messenger 177, 249, 393, 397–399, 405–421, 425–429, 437, 491
 Messiah 151, 195

- metaphysics (metaphysica) 93, 475
 minister 51–53, 251, 319, 491
 miracle 195, 221, 227–229, 233,
 369, 415–421, 467, 479–501
 misleaders 123–125
 mode 59, 65–67, 85–97, 105, 133,
 161
 moon 219, 331–333, 337, 465, 469
 Moses 71, 225, 229, 241, 253, 257–
 263, 287, 299–301, 305, 371–375,
 385–395, 401, 427, 431, 449, 469,
 475, 489
 motion 69, 73
 mute 441–443

 New Testament 289, 343, 353
 Noah 427

 Oboth 463, 467
 Old Testament 193–195, 199, 287,
 291, 343, 347, 353
 omnipotence (omnipotent) 99, 193,
 479, 489
 oracle 357–385, 397, 403, 437, 491

 Papists 251
 passion 215, 353
 pastor 49, 281
 Paul 123, 127, 143, 151, 155, 189,
 193, 199, 233–235, 239–245, 289,
 307, 499
 Paul II 485
 peace 49, 181, 247–249, 267, 273,
 283–285, 377, 393, 397, 429
 Pekah, king of Israel 171, 175
 people, common 47–51, 79–81,
 129–131, 211, 243, 247–251, 265,
 277–281, 291, 317–319, 341, 365–
 369, 391–393, 405, 423–427, 431,
 437, 449, 459, 463–467
 perjury 49
 Persians 359
 Peter 169, 259, 289, 349, 425
 Peter (Simon) 161–163, 167
 Philemon 399–401
 Philippians 243
 philosophy 61, 65, 217, 393, 483

 physica (physics) 109, 369, 475,
 483–485
 Plato 111, 157, 397, 433
 Plutarch 365
 power, abuse of 51, 269
 preacher 121–129, 147, 261, 265–
 269, 393–395
 prejudice 53–55, 73, 79–81, 85, 93,
 101, 117, 157, 223, 495
 pride 49, 273, 447
 priest 49, 81, 115, 123, 127, 137,
 145–147, 153, 343, 475
 prince 53, 77–79, 167, 195
 profit 125–129, 247, 311, 357, 363,
 385
 prophecy 173–175, 179–189, 285,
 429
 Prophet 153, 169–173, 177–179,
 189–191, 263, 287–289, 293–295,
 349, 475
 Proteus 111
 Psalm 51, 287
 purgatory 147
 Pyrrhus 359

 Quakers 245

 reasoning 57, 87, 239, 279, 303, 307,
 331, 341, 495, 499
 Red Sea 489
 Reformed 51–53, 225, 231, 247,
 251, 269, 281, 289, 323, 369, 391,
 447, 491–493
 religion, rational 47, 219, 223–225
 remorse 145–149, 353–355
 renegade 311
 republican 71
 revelation 183, 289, 403, 429, 493
 Rezin, king of Syria 171, 175
 ritual 221, 289
 Rome 157, 255–257, 311–313
 ruin 47–49, 129, 187, 329–331
 rulers 47–49, 71, 259, 395, 469

 Sabathai Sebi 195
 saints 113, 227, 231, 257, 315, 319–
 321, 441

- Saint Francis 229
 Saint Ursula 113
 salvation 95, 113, 117–121, 131–135, 143, 147, 193, 281, 335–337, 391, 451
 Samaria 171
 Sarah 397
 Satan 423–425
 Saul 419
 Saved 95, 117–119, 125, 133, 143–145, 151–153, 157, 193, 247, 331, 355, 415
 scheol 347
 schisms 247
 science 65, 111, 115, 205, 255, 375, 465, 469–471, 475, 485
 sectarians 309, 319–321, 325
 segnirim 429–431
 Sennacherib 187, 417
 Seraphim 411
 serpent 445, 449
 Seth 305
 Simon 465
 Simon Peter 161–163, 167
 Simon the tanner 161–163
 sin 133, 145, 149, 203, 215, 221, 345, 375, 389, 407, 447–451
 slanderer 235, 239, 347, 361–363, 423–425, 429–431, 439, 453
 snake 187, 443–445, 467
 Socinian 225, 231–233, 245, 251, 281, 323–325
 Sodom 397
 Solomon 287, 347
 Son 83–85, 103–105, 139–143, 155–163, 167–177, 181–183, 189, 193–195, 199, 271, 297
 soul 85, 119–121, 131–133, 137, 143, 147, 203, 215, 237, 247, 263, 329, 341, 353, 403, 421, 433–435, 447, 453, 463, 475
 speech, figure of 69, 181, 345, 431
 Spirit, Holy 83–85
 spooking 459
 state 47, 55, 255, 269, 275–279, 283–285, 289, 297, 301, 367, 385–387, 393, 411, 437
 statecraft, maxim of 53
 substance 67, 75–77, 81–85, 103–107, 133, 159–161, 179–181, 185, 189–191, 195, 199, 489
 superstition 59, 219–221, 225, 343–345, 435, 439
 Sylvester II 485
 synod 257, 437
 Syria 171–173

 Tartaros 341, 349
 tempter 237–239
 tenets of faith 51, 313, 317, 321
 theology 47, 57, 63–65, 75, 393, 475–477, 485
 thronoi 411
 transubstantiation 315, 319–321
 Trinity (trinitas) 75, 83–97, 103–105, 109, 157, 165, 169, 191, 199, 229–231, 245, 281, 315, 323
 Turks 113, 225, 229, 283, 311, 447

 understanding 73, 93, 111, 119–123, 129–131, 143–145, 149, 157, 163, 201, 255, 301, 319, 487–489
 unity 55, 75, 87, 93, 129, 187, 191, 231, 249, 271–277, 285
 unorthodoxy 47, 273
 Utrecht 251

 ventriloquist 365, 467
 Venus 433
 Virgil 341
 Virgin 113, 169–177, 191–193, 341, 379

 war 47–49, 113, 125, 171–173, 181, 255–257, 357–361, 377
 well-being 119, 129, 167, 201
 wisdom 63–65, 81, 105, 111–115, 119–121, 131, 143, 153, 157, 225, 253–255, 285–287, 301, 305, 375, 387–389, 395, 401, 419–421, 461, 465, 473–477, 493, 499
 word, keeping 47–49, 277–279
 worship 47, 53, 59, 101, 113, 153,

- worship (*cont.*) 195, 209, 219–241,
315, 319–321, 343, 365–367, 391,
395, 427
- Zachary 177
- zeal, religious 49, 119, 127, 153, 249